หลัก
พระพุทธศาสนา

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
(เจริญ สุวฑฺฒนมหาเถร)

หลัก
พระพุทธศาสนา

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
(เจริญ สุวฑฺฒนมหาเถร)

หลักพระพุทธศาสนา

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของหอสมุดแห่งชาติ
สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
(เจริญ สุวฑฺฒนมหาเถร)
หลักพระพุทธศาสนา
กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2549
404 หน้า
1. พุทธศาสนา I. ชื่อเรื่อง
294.301

ISBN 974-399-843-8

พิมพ์ครั้งที่ ๑๐/๒๕๔๙ จำนวน ๓,๐๐๐ เล่ม
ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พลอากาศเอก หะริน หงสกุล
พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย
๑๒๙ หมู่ ๓ ถ.สุขาภิบาล ๑ ต.ศาลายา
อ.พุทธมณฑล จ.นครปฐม ๗๓๑๗๐
โทร. ๐-๒๘๐๐-๒๓๗๓ ๔, ๐-๒๘๘๙-๒๘๓๐

คำนำ

พระนิพนธ์เรื่อง **หลักพระพุทธศาสนา** ของเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (สุวฑฺฒนมหาเถร) นับเป็นเรื่องที่แพร่หลายทั้งในหมู่สาธุชนผู้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาและในหมู่นักวิชาการทั่วไปเรื่องหนึ่ง เพราะได้มีการจัดพิมพ์เผยแพร่ในโอกาสต่าง ๆ หลายครั้ง ทั้งมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ ก็ได้จัดพิมพ์เผยแพร่ด้วยหลายครั้งเช่นกัน

การจัดพิมพ์ครั้งนี้นับเป็นครั้งที่ ๑๐ เพื่อให้สะดวกแก่การค้นคว้าของผู้สนใจศึกษามากยิ่งขึ้น ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้จึงได้จัดทำดรรชนีท้ายเล่ม สำหรับค้นหาเรื่องราวภายในเล่มง่ายขึ้น ส่วนหัวเรื่องย่อย ๆ ภายในเล่มที่ทำเป็นข้อความในวงเล็บไว้นั้นได้ตัดออกเพื่อไม่ให้สะดุดตาในเวลาอ่านมากเกินไป ส่วนเนื้อหาสาระนั้นคงไว้ตามเดิมทุกประการ

จึงหวังว่าผู้อ่านคงได้รับความสะดวกในการอ่านศึกษาพระนิพนธ์เรื่อง **หลักพระพุทธศาสนา** ที่จัดพิมพ์ขึ้นใหม่นี้ทั่วกัน

(พระพรหมมุนี)

ผู้อำนวยการมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ฯ

มิถุนายน ๒๕๔๙

คำนำ

(ในการพิมพ์เผยแพร่ครั้งที่ ๑)

หนังสือ **"หลักพระพุทธศาสนา"** นี้ ได้ตีพิมพ์ในงานมงคลฉลองอายุบ้าง งานทำบุญระลึกถึงผู้ล่วงลับไปแล้วบ้าง หลายครั้งหลายหน แต่ปรากฏว่ายังไม่พอแก่ความต้องการของผู้สนใจการศึกษาพระพุทธศาสนา จึงต้องจัดพิมพ์ขึ้นอีก ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ ได้จัดรูปเล่มเป็นขนาดสิบหกหน้ายก เพื่อทำให้รูปเล่มเหมาะมือแต่หน้าหนังสือต้องขยายออกไปประมาณ ๕๔๙ หน้า

เรื่อง **"หลักพระพุทธศาสนา"** นี้ ได้เตรียมขึ้นสำหรับเทศน์สอนเด็กนักเรียน เนื่องจากเป็นเทศน์สอนเด็ก จึงต้องแสดงเหมือนดังแสดงแก่ผู้ที่ไม่เคยมีความรู้เรื่องพระพุทธศาสนามาก่อน ต้องใช้ถ้อยคำพื้น ๆ ง่าย ๆ ต้องคิดว่าจะพูดอย่างไรเด็กจึงจะเข้าใจ และจะปลูกฝังเรื่องอะไรให้แก่เด็ก อันสมควรที่จะรับไปตั้งแต่เบื้องต้นไปโดยลำดับ จึงได้เลือกตั้งต้นแต่เรื่องพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ มาสอนให้เป็นที่รู้จักเข้าใจ ข้อพิสูจน์ว่าเด็กฟังเทศน์เข้าใจหรือไม่ ก็จะเห็นได้จากการที่ให้เด็กบันทึกหลังที่เทศน์จบแล้ว ปรากฏว่ามีเด็กโต ๆ บางคนบันทึกได้ดีมาก ส่วนเด็กเล็ก ๆ ก็บันทึกได้ตามควรแก่อายุ ในขณะเทศน์ทุกครั้ง เด็กตั้งใจฟังกันด้วยความสงบ จึงเป็นข้อ

พิสูจน์ได้ว่า เมื่อตั้งใจฟังเทศน์จริงแล้ว แม้เป็นเด็กก็เข้าใจได้

หนังสือเรื่องนี้ แม้จะมีที่มาจากเทศน์สอนเด็ก แต่ก็ได้แสดงสิ่งที่เป็นหลัก ๆ ในพระพุทธศาสนาที่ควรรู้ควรปฏิบัติ ใครที่จะชื่อว่าเป็นผู้รู้พระพุทธศาสนา ก็ต้องรู้ในหลักเหล่านี้ ฉะนั้น ก็น่าจะเป็นประโยชน์แก่ผู้ที่ต้องการรู้ต้องการปฏิบัติพระพุทธศาสนาได้ตามสมควรและผู้ที่ไม่เคยรู้พระพุทธศาสนามาเลย ก็น่าจะอ่านเข้าใจได้ไม่ยาก

ขออำนวยพรให้ผู้อ่านผู้รู้หลักพระพุทธศาสนา และปฏิบัติตนตามหลักพระพุทธศาสนาให้ได้รับความสุขกาย สงบจิต ประสบอิฏฐวิบากวิบูลมนุญผล ทุกท่านทุกคน

ปญฺญา นรานํ รตนํ ความรู้เป็นดวงแก้วของคน

วัดบวรนิเวศวิหาร

เมษายน ๒๕๒๒

สารบาญ

พระพุทธเจ้า

ในชมพูทวีป ซึ่งเป็นประเทศอินเดีย ปากีสถานและเนปาล ในบัดนี้ ในมัชฌิมชนบท คือในภูมิประเทศส่วนกลางของชมพูทวีปนั้น เมื่อก่อนพุทธศก ๘๐ ปี ศาสดาเอกของโลกได้ประสูติแล้ว ที่อุทยานลุมพินีวัน ตั้งอยู่ในกึ่งกลางแห่งนครกบิลพัสดุ์และนครเทวทหะเมื่อ ณ วันบุรณมี (วันเพ็ญ) เดือนเวสาขะ (ตรงกับวันเพ็ญเดือน ๖ ในปีปกติ เดือน ๗ ในปีมีอธิกมาส ตรงกับเดือนพฤษภาคมเป็นพื้น) เป็นโอรสแห่งพระเจ้าสุทโธทนะศากยะ กับพระนางมายา กรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ เป็นพระราชกุมาร ในศากยราชตระกูล โคตมโคตร อยู่ในฐานะเป็นองค์รัชทายาทแห่งพระราชบิดา

พระราชกุมารทรงมีพระรูปลักษณะงามสง่า ต้องด้วยมหาบุรุษลักษณะตามตำรับของพราหมณ์ ซึ่งมีทำนายไว้ว่า มหาบุรุษผู้ประกอบด้วยลักษณะเหล่านี้จักมีคติเป็น ๒ คือถ้าอยู่ครองฆราวาส จักได้เป็นจักรพรรดิราช พระราชาเอกในโลก ถ้าออกทรงผนวช จักได้ตรัสรู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระศาสดาเอกในโลก ดังกล่าวว่า เมื่อพระราชกุมารประสูติใหม่ มีดาบสองค์หนึ่งชื่ออสิตะ ผู้อาศัยอยู่ข้างเขาหิมพานต์ผู้คุ้นเคยและเป็นที่นับถือของราชตระกูล ได้เข้าไปเฝ้าเยี่ยม ได้เห็นพระลักษณะนั้นแล้ว ไม่อาจยอมให้พระราชกุมารนมัสการตน กลับ

กราบลงที่พระบาทของพระราชกุมารเอง แล้วกล่าวทำนายลักษณะของพระราชกุมารดังกล่าวนั้น

เมื่อประสูติแล้วได้ ๕ วัน พระราชบิดาได้ประกอบพระราชพิธีขนานพระนามพระราชกุมารว่า "สิทธัตถะ" แปลว่า "ผู้สำเร็จประโยชน์ที่ประสงค์" เมื่อประสูติแล้วได้ ๗ วัน พระนางมายา พระมารดาสิ้นพระชนม์ พระเจ้าสุทโธทนะจึงทรงมอบพระราชโอรสแก่พระนางมหาปชาบดีโคตมี พระมาตุจฉา (น้าเป็นพระน้องนางของพระนางมายา) บำรุงเลี้ยงต่อมา พระนางได้ทรงรับทำนุบำรุงเลี้ยงเป็นอย่างดี แม้ในต่อมาทรงมีพระราชบุตรทรงพระนามว่า "นันทะ" และพระราชบุตรีทรงพระนามว่า "รูป-นันทา" ก็ทรงทำนุบำรุงไม่ยิ่งกว่าพระสิทธัตถกุมาร จึงทรงได้รับทะนุถนอมบำรุงเลี้ยงอย่างดียิ่งมาโดยลำดับ เมื่อมีพระชนมายุได้ ๗ ปี พระราชบิดาตรัสให้ขุดสระโบกขรณี ๓ สระ ปลูกบัว ๓ อย่าง อย่างละสระ ในพระราชนิเวศน์ตกแต่งให้เป็นที่เล่นสำราญพระหฤทัย และจัดประทานเครื่องเล่น เครื่องทรง เครื่องประดับตกแต่ง ล้วนเป็นของประณีต มีคนคอยปฏิบัติทะนุถนอมระแวดระวังทุกเวลา ครั้นมีพระชนมายุเจริญควรจะศึกษาศิลปวิทยาได้ พระราชบิดาจึงทรงมอบให้ศึกษาในสำนักครูวิศวามิตร พระสิทธัตถกุมารทรงเรียนได้ว่องไวจนสิ้นความรู้อาจารย์แล้ว ได้แสดงให้ปรากฏในที่ประชุมเป็นที่รับรองว่าทรงมีความรู้ความสามารถเป็นอย่างยอดเยี่ยม ครั้นมีพระชนม์ได้ ๑๖ ปี พระราชบิดาโปรดให้สร้างปราสาท ๓ หลัง เพื่อเป็นที่เสด็จ

อยู่แห่งพระราชโอรสใน ๓ ฤดู ตรัสขอพระราชบุตรีแห่งพระเจ้าสุปปพุทธะในเทวทหนคร มีพระนามว่า "ยโสธรา" หรือ "พิมพา" อันประสูติแต่พระนางอมิตาพระกนิษฐภคินีของพระองค์ มาอภิเษกเป็นพระชายา พระราชกุมารทรงเสวยสุขสมบัติตามฆราวาสวิสัยบริบูรณ์ตลอดมาจนมีพระชนมายุได้ ๒๙ ปี มีพระโอรสประสูติแต่พระนางยโสธราองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า "ราหุล"

พระสิทธัตถกุมารแม้จะทรงถูกผูกพันด้วยอภิรมย์สมบัติต่าง ๆ เพื่อให้เสด็จอยู่ครองฆราวาส มิให้เสด็จออกทรงผนวช แต่พระองค์ทรงเป็นมหาบุรุษคือบุคคลชั้นยอด เป็นโพธิสัตว์ คือผู้พอใจรักในการแสวงหาความรู้ความจริง พร้อมทั้งพอใจรักในความดีความบริสุทธิ์และในสรรพสัตว์ด้วยเมตตากรุณา ทรงมีพระปัญญา มีความดีความบริสุทธิ์ และมีพระกรุณาสูงกว่าสามัญชน จะกล่าวว่าทรงเป็นผู้มีกำหนดจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าก็ได้ จึงไม่ทรงลุ่มหลงไปในเครื่องอภิรมย์ต่าง ๆ อย่างงมงาย ทรงเห็นประโยชน์ที่ควรทำว่าค่าสูงกว่า ทั้งทรงเข้มแข็ง สามารถเพื่อที่จะสละอภิรมย์สุขต่าง ๆ เพื่อประกอบประโยชน์กิจ แม้จะทำได้ยากสักเพียงไรก็ตาม พระคุณสมบัติดังกล่าวนี้พึง เห็นได้จากพระประวัติตั้งแต่ต้น

เมื่อทรงอยู่ในวัยศึกษาศิลปวิทยา ก็ทรงบากบั่นศึกษาจนสำเร็จเป็นอย่างดีเยี่ยม เพราะทรงสละความเกียจคร้านและการเล่นการสนุกตลอดถึงอภิรมย์สุขต่าง ๆ ที่เป็นอุปสรรคอันตรายต่อการศึกษาอันมีอยู่อย่างฟุ่มเฟือย มีพระหฤทัยรักใน

การศึกษา และพากเพียรแสวงหาความรู้เพียงอย่างเดียว ไม่พะวักพะวนแวะเวียนไปเสียในเรื่องอื่น ข้อนี้จึงควรเป็นตัวอย่างของผู้ที่กำลังอยู่ในวัยหรือสมัยศึกษาทั่วไป ที่จะมีแต่ความพอใจรักเรียนรักศึกษา แสวงหาความรู้จนสำเร็จ

เมื่อทรงเจริญพระวัยขึ้นเป็นพระดรุณ ถึงคราวควรอภิเษกจึงทรงอภิเษกด้วยพระราชกุมารีที่คู่ควรกัน ประกอบพิธีการตามพระราชประเพณี ไม่มีข้อพึงครหาอย่างใดอย่างหนึ่ง ข้อนี้ควรเป็นตัวอย่างของผู้ประสงค์ จะมีคู่ครองทั่วไป ในอันที่จะรอให้ถึงกาลเวลาอันสมควรและปฏิบัติในทางที่ถูกที่ควร ยอมให้มีการพินิจพิจารณาโดยรอบคอบ ทั้งทางฝ่ายตนเอง ทั้งทางฝ่ายผู้ใหญ่ที่เกี่ยวข้อง ไม่ทำผลุนผลันไปตามลำพังใจที่วิ่งเร็วแรงของคนดรุณวัย ซึ่งจะเป็นเหตุให้เสียใจภายหลัง

เมื่อทรงอภิเษกมีพระชายาแล้ว ก็ทรงปฏิบัติหน้าที่ระหว่างกันด้วยดี ไม่ปรากฏว่ามีการร้าวฉาน มีความสมัครสามัคคี มีความสุขสมบูรณ์ในฆราวาส ข้อนี้ควรเป็นตัวอย่างของผู้ครองเรือนทั่วไป ในอันที่จะครองเรือนให้ดี ให้มีความเรียบร้อยสงบสุขในครอบครัวด้วยทุกฝ่ายต่างปฏิบัติชอบในหน้าที่ต่อกันไม่นอกใจกัน อะลุ้มอล่วยสมัครสมานกัน

พระสิทธัตถกุมาร แม้จะไม่มีแสดงไว้โดยตรงว่า ได้ทรงปกครองแว่นแคว้น แต่ก็พึงเห็นว่าได้ทรงช่วยพระราชบิดาในการปกครองเป็นแน่ เพราะทรงเป็นเจ้านายในราชตระกูล ซึ่งมีหน้าที่ปกครองประชาชน ทรงตั้งอยู่ในฐานะเป็นทายาทของ

พระราชบิดา เหตุอีกประการหนึ่งที่สำคัญ คือทรงเป็นมหาบุรุษโพธิสัตว์ผู้มีพื้นเพฉลาดหลักแหลม มีพระอัธยาศัยดีบริสุทธิ์เต็มไปด้วยเมตตากรุณา จึงทำให้อยู่มืด ๆ มิได้ ต้องคิดให้เห็นเหตุผลจนสว่างกระจ่างแจ้ง และเมื่อเห็นใครเป็นทุกข์เดือดร้อนอย่างน้อยในที่เฉพาะตา แล้วก็ทนเฉยอยู่มิได้ ต้องขวนขวายช่วยอย่างใดอย่างหนึ่ง อันอัธยาศัยที่ทนอยู่จะไม่ช่วยทุกข์ใครมิได้นี้เป็นลักษณะของมหาบุรุษโดยแท้ ข้อนี้ควรเป็นตัวอย่างของผู้มีหน้าที่ปกครองตั้งแต่ส่วนน้อย เช่นภายในครอบครัว ภายในวงธุรกิจย่อย ๆ ต่าง ๆ จนถึงในส่วนใหญ่ขึ้นไปโดยลำดับ ในอันที่จะสำเหนียกให้มีความรอบรู้เพียงพอ ทำความดี มีความบริสุทธิ์สะอาด ประกอบด้วยเมตตากรุณา นำผู้อยู่ในปกครองไปสู่ความสว่าง ความสุข ความเจริญ ทำให้อยู่ด้วยกันเป็นสุข ไม่ขาดแคลนคับแค้น ไม่หวาดระแวงนอนสะดุ้งเหมือนอย่างอยู่ด้วยกันในระหว่างญาติมิตรเป็นที่รัก

พระราชกุมารได้ประทับเสวยสุขสำราญในท่ามกลางสุขสมบัติอันพึงอภิรมย์ต่าง ๆ ล่วงปีมาโดยลำดับ ความบริบูรณ์ต่าง ๆ มิได้บกพร่อง คงมีบำรุงบำเรออยู่อย่างพรักพร้อม แม้อย่างนั้นทุกอย่างก็ไม่อาจผูกพันกั้นกางบุคคลผู้เป็นมหาบุรุษโพธิสัตว์ไว้ได้ เวลาดังกล่าวได้มาถึงเข้าแล้ว เมื่อพระสิทธัตถ-กุมารได้ทอดพระเนตรเห็นเทวทูต ๔ คือคนแก่ คนเจ็บ คนตาย และสมณะ ในระหว่างทางเมื่อเสด็จประพาสพระราชอุทยาน ๔ วาระโดยลำดับกัน พระโพธิสัตว์ทรงสังเวชพระหฤทัยเพราะได้

ทอดพระเนตรเห็น ๓ เทวทูตข้างต้น ทรงพอพระหฤทัยในบรรพชาเพราะได้ทอดพระเนตรเห็นสมณะ จนถึงน้อมพระหฤทัยจะเสด็จออกไปบรรพชา

เทวทูต แปลว่า ทูตเทพยดา อย่างที่พูดกันว่าทูตสวรรค์ ท่านจึงแสดงตามศัพท์ว่าทูตที่เทพยดาสร้างนิมิตไว้ เพื่อให้พระราชกุมารทอดพระเนตรเห็น แต่ท่านก็แสดงไว้โดยความว่า พระโพธิสัตว์ทรงปรารภถึงความแก่ เจ็บ ตาย อันครอบงำมหาชนทุกคน ทรงดำริแสวงหาทางพ้น อันเรียกว่าโมกขธรรม (ธรรมเป็นเครื่องพ้น) ทรงเห็นว่าสภาพทั้งปวงย่อมมีของแก้กัน เช่นมีร้อนแล้วก็มีเย็นแก้ มีมืดแล้วก็มีสว่างแก้ บางทีจะมีทางแก้ทุกข์ ๓ อย่าง คือ แก่ เจ็บ ตาย นี้ได้ แต่ถ้ายังอยู่ในฆราวาสก็ไม่มีโอกาสปฏิบัติแสวงหา ส่วนบรรพชาเป็นโอกาสแสวงหาได้ จึงมีพระดำริจะเสด็จออกบรรพชา ไม่ใยดีในฆราวาสสมบัติ ในเวลา อื่นเมื่อทรงเห็นคนแก่ เจ็บ ตาย และสมณะก็มิได้ทรงปรารภ จนเห็นจริง ส่วนในเวลาสุดท้ายนี้ทรงปรารภจนเห็นความจริง จึงเรียกว่าได้ทรงเห็นเทวทูต

เมื่อพระโพธิสัตว์ได้ทรงปรารภเห็นประโยชน์ของการบรรพชา ก็ตัดพระหฤทัยรักในพระชายา และพระโอรสซึ่งประสูติใหม่ กับทั้งบุคคลและวัตถุที่รักทั้งปวง แล้วเสด็จออกผนวชเที่ยวจาริกไปแต่พระองค์เดียวเมื่อมีพระชนมายุได้ ๒๙ ปี ด้วยพระหฤทัยมุ่งมั่นจะได้โมกขธรรม อันเป็นประโยชน์ยิ่งใหญ่แก่โลก ไม่ใยดีสิ่งอื่นทั้งหมด ตามวิสัยของมหาบุรุษโพธิสัตว์

ได้เคยประทับอยู่บนปราสาท แวดล้อมด้วยบุคคลและวัตถุที่พึงอภิรมย์ก็ต้องมาประทับอยู่องค์เดียว แวดล้อมไปด้วยต้นไม้ภูเขาและสัตว์ป่านานาชนิด เคยเสด็จด้วยพระราชยานต่าง ๆ ก็ต้องเสด็จด้วยพระบาท บนภาคพื้นตามธรรมชาติ เคยมีผู้ตั้งเครื่องเสวยถวายบริบูรณ์ ก็ต้องเสด็จภิกขาจาร ได้อาหารพอเสวยบ้างไม่พอบ้าง ตามแต่เขาจะถวาย แต่พระโพธิสัตว์ก็ไม่ทรงย่อท้อทรงปฏิบัติแสวงหาทางโมกขธรรมเรื่อยไป

ในขั้นแรกได้เสด็จไปสู่สำนักของดาบส ๒ ท่าน คือ อาฬารดาบส กาลามโคตร และอุททกดาบส รามบุตร ทรงศึกษาจนสิ้นความรู้ของอาจารย์ทั้ง ๒ โดยลำดับแล้ว ทรงเห็นว่าไม่ใช่ทางตรัสรู้ จึงเสด็จหลีกออกไปปฏิบัติในทางทรมานพระกายให้ลำบาก อันเรียกว่าทุกรกิริยา (การทำที่ทำได้ยาก) โดยลำพังพระองค์ ทรงทดลองเปลี่ยนไปให้ลำบากยิ่งยวดเข้าทุกทีจนถึงขั้นยิ่งยวดอย่างที่สุดไม่มีโยคีอื่นจะทำให้เกินขึ้นไปกว่าได้แล้ว ทรงเห็นว่าไม่ใช่ทางตรัสรู้จึงทรงเลิก ทรงบำรุงพระกายให้กลับมีพระกำลังขึ้น แล้วทรงเริ่มปฏิบัติทางจิต ซึ่งเรียกในภายหลังว่าอริยมรรคมีองค์ ๘ จึงได้ตรัสรู้ธรรม หรือเรียกว่าตรัสรู้อริยสัจ ๔ ณ ควงโพธิพฤกษ์ในตำบลอุรุเวลาเสนานิคม แคว้นมคธ ในราตรีวันบุรณมี เดือนเวสาขะ เช่นเดียวกับเมื่อประสูติเมื่อมีพระชนมายุ ๓๕ ปี เมื่อตรัสรู้แล้วได้พระนามว่า “พุทธะ” “ผู้ตรัสรู้” เรียกกันว่า “พระพุทธเจ้า” ทรงได้โมกขธรรมเมื่อได้ตรัสรู้นั้นแล

พระสิทธัตถกุมารทรงเป็นมหาบุรุษโพธิสัตว์ จึงทรงมีความคิดสูงก้าวล่วงสามัญชนสิ่งที่คนธรรมดาได้ยินได้เห็นแล้วไม่คิด ก็ทรงคิด และคิดจนพบเหตุผล คิดจนไม่ติดในเหตุผล ถ้าไม่เช่นนั้นพระพุทธเจ้าและพระพุทธศาสนาก็คงไม่เกิดขึ้นในโลก ข้อนี้ควรเป็นตัวอย่างของบุคคลทั่วไป ในอันที่จะใช้ความสังเกตและคิดหาเหตุผลในสิ่งที่ประสบพบผ่าน ให้เหมือนอย่างคนตาดีดูรูป มิใช่เหมือนคนตาบอดดูรูป และเมื่อมองเห็นทุกข์หรืออุปสรรคอันตรายต่าง ๆ ก็ไม่ยอมอับจนพ่ายแพ้ เพราะต้องมีสิ่งที่แก้กันได้อย่างแน่นอน จึงต้องพยายามหาสิ่งที่อาจแก้กันได้นั้นให้ได้ ผู้ประสบความสำเร็จทุกคนในกิจการทุกอย่างไม่ว่าเล็กหรือใหญ่ก็เพราะมองเห็นเหตุผล เมื่อพบอุปสรรคก็ไม่ยอมแพ้พยายามแก้ไขจนสำเร็จ ในการแก้ไขหรือในการปฏิบัติเพื่อให้สำเร็จประโยชน์จำต้องมีการเสียสละ แต่การเสียสละที่ถูกต้องนั้นหมายถึงเสียสละสุขส่วนน้อยเพื่อสุขที่ไพบูลย์ เช่นสละสุขเฉพาะตนเพื่อสุขส่วนรวม หรือสละดังที่ท่านแนะนำไว้ว่า **“พึงสละทรัพย์เพื่อรักษาอวัยวะ พึงสละอวัยวะเพื่อรักษาชีวิต พึงสละทั้งทรัพย์ทั้งอวัยวะตลอดถึงชีวิตเพื่อรักษาธรรม”** ในประการสุดท้ายนี้ พึงเห็นพระโพธิสัตว์เป็นตัวอย่าง เพราะในเย็นวันที่ตรัสรู้ เพื่อประทับนั่งลงบนฟ่อนหญ้าคาที่ทรงเกลี่ยเป็นที่ประทับนั่ง ณ ภายใต้โพธิพฤกษ์แล้ว ก็ได้ทรงตั้งพระหฤทัยเด็ดเดี่ยว ความว่า **“เนื้อและเลือดจะเหือดแห้งไป เหลือแต่หนังเอ็น กระดูก ก็ตามที ยังไม่บรรลุถึงธรรมเพียงใด ก็จักไม่ลุก**

ขึ้นเพียงนั้น” จึงชื่อว่าได้ทรงยอมสละทุกอย่างเพื่อธรรม ข้อนี้ควรเป็นตัวอย่างของบุคคลผู้มุ่งบำเพ็ญคุณประโยชน์ทั่วไปในอันที่จะไม่มุ่งสุขประโยชน์เฉพาะตนเท่านั้น แต่ให้มุ่งกว้างออกไปและยอมเสียสละประโยชน์สุขส่วนน้อยนั้นเพื่อส่วนใหญ่ คนที่สามารถทำคุณประโยชน์แก่หมู่ชนก็เพราะสามารถสละเพื่อหมู่ชน ถ้าไม่สามารถสละก็ไม่สามารถสร้างคุณประโยชน์อะไรได้เลย แต่ทั้งนี้ก็ต้องยึดธรรมเป็นหลัก ไม่เช่นนั้นก็จะกลายเป็นสละทางถูกไปถือเอาทางที่ผิด ตรงกันข้ามกับพระพุทธจรรยา

พระพุทธเจ้า เมื่อก่อนแต่ตรัสรู้ เรียกว่าพระโพธิสัตว์ ผู้ใฝ่แสวงรู้ ครั้นตรัสรู้แล้วจึงเรียกว่าพระพุทธะ ผู้รู้แล้วบริบูรณ์ พระพุทธเจ้าทรงรู้แล้วบริบูรณ์ด้วย บริสุทธิ์บริบูรณ์ด้วย มีพระกรุณาบริบูรณ์ด้วย ฉะนั้น เพราะพระกรุณาจึงทรงดำริเพื่อแสดงธรรมโปรดโลก ทรงอธิษฐานพระหฤทัยจะดำรงพระชนม์อยู่จนกว่าจะตั้งพระพุทธศาสนาและมีบริษัท ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ลงมั่นคงสำเร็จประโยชน์แก่หมู่ชนทุกเหล่า ครั้นทรงดำริอธิษฐานพระหฤทัยจะทรงดำรงอยู่ก่อนเพื่อโปรดโลกดังนี้แล้ว จึงเสด็จเที่ยวจาริกไปในแว่นแคว้น จังหวัด อำเภอ ตำบล หมู่บ้านนั้น ๆ ทรงแสดงธรรมสั่งสอนคนที่ควรสั่งสอนแนะนำที่เรียกว่า เวไนย ให้ได้รับประโยชน์อย่างสูงบ้าง อย่างกลางบ้าง อย่างต่ำบ้าง ไม่เลือกชาติ ชั้น วรรณะ ยากดีมีจน ทรงสามารถประกาศพระศาสนาให้คณาจารย์เจ้าลัทธิผู้มีชื่อเสียงมีศิษย์มาก ให้คนชั้นสูงผู้มีกำลังอำนาจ คือกษัตริย์ อำมาตย์

มนตรี เป็นต้น ให้คนคงแก่เรียน คนฉลาด เช่น พราหมณ์ผู้มีชื่อเสียงต่าง ๆ ตลอดถึงเศรษฐีคฤหบดี มีศรัทธาเลื่อมใส ยอมรับนับถือ เมื่อเป็นเช่นนี้ก็เป็นเครื่องชักจูงคนอื่น ๆ ให้เข้านับถือได้ง่าย อย่างน้อยก็ทำให้เกิดสนใจ และเป็นวิธีให้เกิดความสวัสดีจากภัยทางการเมืองเป็นต้นทั่วกัน เพราะผู้ปกครองบ้านเมืองก็ได้นับถือแล้ว กล่าวโดยสรุป ได้ทรงบำเพ็ญพุทธ-จริยาบริบูรณ์ คือ **โลกัตถจริยา** ทรงประพฤติเป็นประโยชน์แก่โลก ได้แก่ทรงประพฤติเป็นประโยชน์แก่มหาชนที่นับว่าเป็นสัตวโลกทั่วไป เช่นทรงแผ่พระญาณเล็งดูสัตวโลกทุกเช้าค่ำ ผู้ใดปรากฏในข่ายพระญาณก็ได้เสด็จไปโปรดผู้นั้น **ญาตัตถจริยา** ทรงประพฤติเป็นประโยชน์แก่พระญาติ หรือโดยฐานะเป็นพระญาติ เช่น เสด็จไปโปรดพระญาติ ณ นครกบิลพัสดุ์ เสด็จไปห้ามพระญาติฝ่ายศากยะและโกลิยะ ผู้วิวาทถึงกับจะรบกันด้วยเหตุแห่งน้ำเข้านา **พุทธัตถจริยา** ทรงประพฤติประโยชน์โดยฐานะเป็นพระพุทธเจ้า เช่น ทรงแสดงธรรม ทรงบัญญัติพระวินัย ประดิษฐานพระพุทธศาสนาและบริษัท ๔ ให้ยั่งยืนสืบมา กล่าวสั้น ๆ ว่า ทรงทำหน้าที่ของพระพุทธเจ้า เหตุฉะนี้ จึงทรงได้รับยกย่องเป็นพระศาสดาเอกของโลก

พระพุทธเจ้าเสด็จจาริกไปด้วยพระบาทเปล่า โปรดมหาชนในแว่นแคว้นต่าง ๆ ประดิษฐานพระพุทธศาสนาและบริษัท ๔ ให้ตั้งมั่นแพร่หลาย สำเร็จดังที่ได้ทรงอธิษฐานพระหฤทัยไว้แล้ว จึงทรงปลงอายุสังขาร กำหนดพระหฤทัยว่าจะปรินิพพาน

แม้เช่นนั้นก็ได้เสด็จจาริกไปโปรดมหาชนต่อไป จนถึงวันบุรณมี เดือนเวสาขะ ก่อนพุทธศก ๑ ปี แม้กำลังประชวรลงพระโลหิต ก็ได้เสด็จดำเนินด้วยพระบาทต่อไปจนถึงสาลวโนทยานเมือง กุสินาราที่ได้ทรงกำหนดพระหฤทัยว่าจะเป็นที่ปรินิพพาน ได้ เสด็จผทมตะแคงเบื้องขวาอันเรียก **สีหไสยา** บนพระแท่นระหว่าง ไม้สาละทั้งคู่ ประทานโอวาทอนุศาสน์ภิกษุสงฆ์จนสิ้นสงสัย ทั้งปวงแล้ว ได้ตรัสปัจฉิมพจน์ (คำสุดท้าย) ความว่า **"บัดนี้ เราขอกล่าวเตือนท่านทั้งหลาย สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไป เป็นธรรมดา ท่านทั้งหลายจงทำความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมเถิด"** ดังนี้แล้วไม่ตรัสอีกต่อไป ทรงผทมเพ่งพระหฤทัยนิ่งสงบแล้วเสด็จ ดับขันธปรินิพพานในราตรีวันบุรณมี เดือนเวสาขะนั้น นับ พระชนมายุได้ ๘๐ ปี ทรงประกาศพระศาสนาได้ ๔๕ ปี นับ รัฐใหญ่ ที่เสด็จจาริกไปประกาศพระศาสนาได้ ๗ รัฐ ตรงกับที่ กล่าวว่า เมื่อประสูติเสด็จดำเนินไปด้วยพระบาท ๗ ก้าว

ปฏิปทาของพระพุทธเจ้าแม้ตั้งแต่ตรัสรู้จนถึงนิพพาน เป็นเนตติที่พึงนำไปปฏิบัติตามได้เป็นอันมาก เป็นต้นว่า ควรมี กรุณาช่วยเปลื้องทุกข์แก่ผู้อื่นตามที่สามารถ ควรฉลาดในอุบาย คือวิธีการที่จะทำให้สำเร็จประโยชน์ ควรปฏิบัติหน้าที่ให้สมบูรณ์ ควรตั้งใจว่าจะทำอะไรให้ได้สักเท่าไรในวิสัยของตนแล้วทำให้สำเร็จ ข้อสำคัญคือควรทำความไม่ประมาทอยู่เสมอ

สรุปกล่าวโดยพระคุณ พระพุทธเจ้าทรงบริบูรณ์ ด้วยพระปัญญาคุณ (พระคุณคือปัญญา) พระวิสุทธิคุณ

(พระคุณคือความบริสุทธิ์) พระกรุณาคุณ (พระคุณคือกรุณา) ดังบทสวดพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า **พุทฺโธ** ผู้รู้จริง **สุสุทฺโธ** บริสุทธิ์จริง **กรุณามหณฺณโว** มีกรุณาจริงดังห้วงทะเลหลวง

เพราะฉะนั้น ทุก ๆ คนพึงตั้งใจนอบน้อมพระพุทธเจ้า ตามบทนโมว่า **นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** ขอนอบน้อมแด่ **พระผู้มีพระภาค** (คือพระผู้จำแนกแจกธรรมสั่งสอนประชุมชน-กรุณาคุณ) **พระอรหันต์** (คือพระผู้ควรบูชาสักการะเป็นต้น-วิสุทธิคุณ) **พระสัมมาสัมพุทธเจ้า** (คือพระผู้ตรัสรู้ชอบเอง-ปัญญาคุณ) พระองค์นั้น ด้วยประการฉะนี้

พระธรรม

เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้พระธรรมแล้ว ก็ได้มีพระกรุณาแสดงพระธรรมสั่งสอนแก่โลก พระธรรมจึงเป็นสมบัติเลิศล้ำที่พระพุทธเจ้าประทานแก่โลก ยังมีอยู่จนถึงทุกวันนี้

พระธรรมเป็นสมบัติสำหรับประดับใจให้งดงามบำรุงใจให้วัฒนะ (เจริญ) ทำให้คนเป็นคนโดยสมบูรณ์ ให้เป็นกัลยาณชน (คนงาม) ให้เป็นอารยชน (คนเจริญคนประเสริฐ) และให้อยู่เป็นสุขสงบ ถ้าเทียบอย่างสมบัติภายนอกก็เทียบได้กับโภคสมบัติเครื่องบำรุงร่างกายและชีวิตให้เจริญ

เติบโต ให้ดำรงอยู่ และอาภรณ์สมบัติ เครื่องประดับตบแต่งร่างกายให้งดงาม

เพื่อกำหนดง่าย จักได้แสดงพระธรรมเป็นข้อ ๆ ไปตามปัญหาว่า อะไร อย่างไร ทำไม เพื่ออะไร เป็นต้น

๑. คำว่า **ธรรม** แปลว่าอะไร และพระธรรมคืออะไร ? คำว่า **ธรรม** แปลว่า **ทรงไว้** หมายถึงทรงตัวเองคือคงตัวอยู่เสมอ และหมายถึงทรงคือรักษาคนที่มีธรรมไว้ให้เป็นตามธรรม ฉะนั้น **ธรรมจึงเป็นกฎธรรมดาที่คงตัวอยู่เสมอ** ใครจะค้นพบหรือไม่ ธรรมก็คงเป็นธรรม คือเป็นกฎธรรมดาอยู่นั่นเองตลอดไป เทียบอย่างกฎธรรมชาติต่าง ๆ ที่นักวิทยาศาสตร์ทั้งหลายได้ค้นพบ กฎธรรมชาติเหล่านี้คงมีอยู่คู่กับโลก ใครจะค้นพบหรือไม่ก็คงมีอยู่อย่างนั้นนั่นเอง

พระพุทธเจ้าตรัสรู้พระธรรม ก็คือได้ทรงค้นพบกฎธรรมดาของโลกที่นำให้ออกไปหรือให้พ้นไปจากความทุกข์ทั้งปวงได้ กล่าวแต่เพียงส่วนหนึ่ง คือทรงค้นพบกฎธรรมดาที่เป็นไปในชีวิตของคน ว่าคนประสบผลต่าง ๆ ในชีวิตอย่างนี้เพราะเหตุอย่างนี้หรือเพราะทำเหตุนี้จึงได้รับผลอย่างนี้ เหมือนอย่างสอบไล่ได้เพราะตั้งใจเรียนดี หรือเพราะทำดีจึงได้รับชมว่าเป็นคนดี

ปรากฏการณ์หรือทุก ๆ สิ่งทุก ๆ อย่างที่ปรากฏในโลก ดังเช่น ตะวัน เดือน ดาว ที่มองเห็นเมื่อแหงนขึ้นไปดูบนฟ้า พื้นแผ่นดินที่มองเห็นเมื่อทอดตาดู พืชพันธุ์ ผู้คน สัตว์ นานาชนิด

อาคารบ้านเรือนและสิ่งต่าง ๆ ที่มองเห็นเมื่อเหลียวดูรอบ ๆ ตลอดทั้งความสว่าง ความมืด ความหนาว ความร้อน เป็นต้นที่หมุนเวียนเปลี่ยนแปลงไปอยู่ ล้วนมีเหตุผล มีกฎเกณฑ์คือเป็นไปตามกฎธรรมชาติธรรมดาที่แน่นอนฉันใด ความเป็นไปแห่งชีวิตของคน หรือที่เรียกวิถีชีวิต ก็มีเหตุผลมีกฎเกณฑ์ที่แน่นอนฉันนั้น

พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้กฎธรรมดาเหล่านี้ทั้งหมด จึงมีคำเรียกพระนามว่า **พระสัพพัญญู** แปลว่า พระผู้รู้สิ่งทั้งปวง แต่ถึงแม้จะทรงรู้ทุกสิ่งทุกอย่าง แต่ก็ทรงเลือกแสดงสั่งสอนแก่โลกเฉพาะที่จะให้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้ฟังเท่านั้น ฉะนั้น พระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงสั่งสอน จึงจำกัดเฉพาะข้อที่อาจนำไปปฏิบัติให้เกิดเป็นประโยชน์ขึ้นได้เท่านั้น

ถ้าจะตั้งปัญหาว่า พระธรรม หมายถึงเฉพาะธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงสั่งสอนคืออะไร ก็พึงตอบได้โดยย่อว่า คือกฎธรรมดา หรือธรรมดา คือความจริงที่ประกอบด้วยประโยชน์ต่าง ๆ ความจริงเหล่านี้ ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงสั่งสอนเองก็ตาม ที่ท่านผู้รู้อื่น ๆ แสดงตามพระพุทธเจ้าก็ตาม เรียกว่าพระธรรมทั้งนั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงพระธรรมดังกล่าวในรูปของศาสนาที่แปลว่า คำสั่งสอน คือวางเป็นสูตรสำหรับปฏิบัติได้ทีเดียว ดังเช่นทรงแสดงว่า "ไม่ทำบาปทั้งปวง ทำกุศลให้ถึงพร้อม ชำระจิตใจของตนให้บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว" นี้เป็นรูปศาสนา คือคำสั่งสอนที่วางรูปเป็นสูตรปฏิบัติไว้เลย

ใครมีเพียงศรัทธา คือความเชื่อเพียงอย่างเดียวก็สามารถปฏิบัติให้สำเร็จประโยชน์ของตนได้ และถ้าประสงค์จะใช้ปัญญา คือพิสูจน์เหตุผลต้นปลายของสูตรสำเร็จนี้ ก็ทำได้ แต่ต้องตั้งใจศึกษาพระพุทธศาสนาทั้งด้านพระปริยัติ คือแบบแผนตำรับตำรา ทั้งด้านปฏิบัติให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป ก็จะได้ข้อพิสูจน์ ได้ความเข้าใจชัดเจนขึ้นทุกที จนหมดสงสัย ตัวศาสนาคือคำสั่งสอนนี้ทั้งหมดก็เรียกว่าพระธรรม

อันที่จริงตัวธรรม คือธรรมดา คือความจริง กับศาสนาคือคำสั่งสอน ต้องประกอบกัน กลมกลืนรับรองกัน จึงจะจริงแท้ถูกต้องเหมือนอย่างธรรมชาติหรือกฎธรรมชาติ และทฤษฎีว่าด้วยธรรมชาติ ถ้าทฤษฎีนั้นยังผิดพลาดบกพร่องจากธรรมชาติที่ปรากฏเป็นไปจริงก็ยังไม่เป็นทฤษฎีที่บริสุทธิ์สมบูรณ์ ยังไม่อยู่ตัว ต้องแก้ไขกันต่อไป แต่ถ้าทฤษฎีนั้นไม่มีผิดที่จะต้องแก้ ไม่มีบกพร่องที่จะต้องเพิ่มเติม จึงเป็นทฤษฎีที่บริสุทธิ์บริบูรณ์ เป็นทฤษฎีที่อยู่ตัว ไม่ต้องแก้ไขเพิ่มเติมกันต่อไปฉันใด ในเรื่องของความจริงและคำสั่งสอนก็ฉันนั้น ถ้าคำสั่งสอนยังผิดพลาดบกพร่องจากความจริง ก็ยังเป็นคำสั่งสอนที่ไม่บริสุทธิ์บริบูรณ์ ยังไม่อยู่ตัวต้องแก้ไขกันต่อไป แต่ถ้าคำสั่งสอนนั้นไม่มีผิดที่จะต้องแก้ ไม่มีบกพร่องที่จะเพิ่มเติม ถูกต้องกับความจริงตลอดไปหมด จึงเป็นคำสั่งสอนที่อยู่ตัว ไม่ต้องแก้ไขเพิ่มเติมกันต่อไป

คำสั่งสอนที่อยู่ตัวบริบูรณ์ดังกล่าวนี้แหละ คือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เรียกว่าพระพุทธศาสนา แปลว่าศาสนา

คือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า (พระผู้รู้แล้วบริบูรณ์) พระพุทธศาสนาจึงเป็นศาสนาที่บริสุทธิ์บริบูรณ์ดังมีคำกล่าวไว้แปลความว่า พระธรรมงามในเบื้องต้นงามในท่ามกลาง งามในที่สุด (คือถูกต้องกับความจริงตลอดไปทั้งหมด) กล่าวแสดงข้อที่ควรประพฤติปฏิบัติอย่างประเสริฐ พร้อมทั้งอรรถ (ความ) พร้อมทั้งพยัญชนะ (ถ้อยคำ) บริบูรณ์ (ไม่มีข้อบกพร่องที่จะเพิ่มเติม) บริสุทธิ์ (ไม่มีข้อผิดพลาดที่จะต้องแก้ไข) สิ้นเชิง เพราะเหตุนี้จึงมีบทสวดสรรเสริญพระธรรมว่า **สฺวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม ธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้ากล่าวดีแล้ว** ดังนี้

๒. พระธรรมดังกล่าวนั้นเป็นอย่างไร ? พระธรรมดังกล่าวนั้นเป็นความจริงในตนเองของทุก ๆ คน ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนว่าควรจะทำอย่างไรกับความจริงนั้น

ความจริงตรงกันข้ามกับความเท็จ เหมือนอย่างสัจวาจา (วาจาจริง) ตรงกันข้ามกับมุสาวาจา (วาจาเท็จ) อย่างไรเรียกว่าวาจาจริงหรือพูดจริง อย่างไรเรียกว่ามุสาหรือพูดเท็จคงเข้าใจกันดีแล้ว แต่เพื่อทบทวนและกระชับความเข้าใจเข้าอีก จักกล่าวโดยสมมติให้เป็นคน ๒ คน ชื่อนายกุศลกับนายอกุศล วันหนึ่งเวลาเย็น บิดาถามบุตรทั้ง ๒ ว่า วันนี้ได้ไปโรงเรียนหรือเปล่า นายกุศลได้ไปโรงเรียนจึงตอบว่าไป ส่วนนายอกุศลไม่ได้ไปโรงเรียน แต่ก็ตอบว่าไป ถ้าตั้งปัญหาว่า ทั้ง ๒ คนนี้ใครพูดจริง ใครพูดเท็จ ทุกคนคงตอบได้ทันทีว่า นายกุศลพูดจริง นายอกุศลพูดเท็จ คราวนี้ตั้งปัญหาต่อไปว่า พูดจริงเพราะ

อะไร พูดเท็จเพราะอะไร ปัญหานี้อาจต้องคิดสักหน่อยหนึ่ง ก็คงตอบได้ว่า พูดจริงเพราะพูดถูกกับเรื่องที่เป็นจริง พูดเท็จเพราะพูดผิดจากเรื่องที่เป็นจริง

คราวนี้จะย้อนมากล่าวถึงพระธรรม ความจริงในตนเองก็คือเรื่องที่เป็นจริงในตัวเอง เกี่ยวแก่ที่ตัวเราเองทำอะไรบ้าง พูดอะไรบ้าง คิดอะไรบ้าง ซึ่งบางทีตัวเราเองต้องการปกปิด จึงปฏิเสธคนอื่น แต่ก็ไม่อาจปฏิเสธตนเองได้ เรื่องของตัวเราเองนี้แหละที่พระพุทธเจ้าแสดงเป็นธรรมสั่งสอนว่าควรทำอย่างไรโดยครบถ้วนทุกเรื่อง ยกตัวอย่างง่าย ๆ เช่น

ในเวลาเช้า ถึงเวลาควรจะออกจากที่นอน ก็ยังนอนซบเซาต่อไป ควรจะช่วยกันทำอะไรบ้าง ก็ไม่ช่วยควรจะรีบทำกิจต่าง ๆ ให้สำเร็จทันเวลา ก็ไม่รีบทำพระธรรมจักสอนว่า **"อถ ปจฺฉา กุรุเต โยคํ กิจฺเจ อาวาสุ สีทติ ถ้าทำความเพียรในกิจการล้าหลัง จะจมอยู่ในวิบัติ"**

เมื่อจะไปโรงเรียน ไปทำงาน เกิดคร้านที่จะไปคิดจะหนีจะเลี่ยงหลบ หรือในเวลาเรียนเวลาทำงานคิดท้อแท้ คิดมักง่ายสักแต่ว่าเรียน สักแต่ว่าทำไปหยุดไป พอให้สิ้นเวลาหมดความตั้งใจให้ก้าวหน้าในการเรียนในการงาน พระธรรมจักสอนว่า **"วายเมเถว ปุริโส ยาว อตฺถสฺส นิปฺปทา คนพึงพยายามไปกว่าสำเร็จประโยชน์"**

เมื่อเกิดความรักต้องการในวัตถุ (ที่ตั้งของความรักเป็นบุคคลหรือสิ่งของก็ได้) ที่ไม่สมควร ในกาลสมัยที่ไม่สมควร

พระธรรมจักสอนว่า **"เปมโต ชายเต ภยํ ภัยเกิดจากรัก"**

เมื่อเกิดความชิงชังโกรธแค้นขัดเคือง พระธรรมจักสอนว่า **"ทุกฺขํ สยติ โกธโน คนโกรธนอนจมทุกข์"**

เมื่อควรจะให้การศึกษา แต่ก็กลัวจะสิ้นเปลืองทรัพย์ พระธรรมจักสอนว่า **"ปญฺญา ว ธเนน เสยฺโย ปัญญาเทียวประเสริฐกว่าทรัพย์"**

เมื่อปล่อยตัวไปตามใจ พระธรรมจักสอนว่า **"วิหญฺญติ จิตฺตวสานุวตฺตี ผู้ประพฤติตามอำนาจจิตย่อมลำบาก"** และสอนให้ห้ามใจด้วยสติ ให้หักใจด้วยปัญญา

รวมความว่า พระธรรมจักสั่งสอนในเรื่องตัวเราทุกเรื่องทุกราวไป ว่าข้อนี้ ๆ เป็นอกุศลไม่ดี อย่าทำ ข้อนี้ ๆ เป็นกุศลดีงาม ควรทำ ใจของตนนี้ให้หมั่นชำระให้สะอาด อย่าเที่ยวพล่านไปเพราะรักชังและหลงจนเสียหาย และพระธรรมสอนให้หมั่นศึกษาให้เป็นคนสมบูรณ์ ให้มีความเพียรพยายาม ให้มีความอดทนเป็นต้น พระธรรมที่ยกมานี้เพียงเล็กน้อย เป็นตัวอย่างพอสาธกให้เห็นว่าพระธรรมเป็นอย่างไร ฉะนั้น เมื่อพิจารณาโดยรอบคอบแล้ว จึงอาจกล่าวได้ว่า **พระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนเพียงพอกับเรื่องของตนทุกแง่ทุกมุมโดยครบถ้วน พระธรรมจึงเป็นประมวลระบบของชีวิตทั้งหมด เป็นประทีปส่องให้เห็นความจริงของชีวิตให้เห็นความจริงของตนเองตลอดของโลกทั้งหมด**

๓. ทำไมพระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงพระธรรม และทรงแสดงเพื่ออะไร ? พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมมิใช่ด้วยทรงมุ่งหมายให้เขาชอบให้เขาชมแล้วจักได้บูชาพระองค์ต่าง ๆ คือมิได้ทรงมุ่งผลตอบแทนอะไรสำหรับพระองค์เองเลย

แต่ทำไมจึงทรงแสดงพระธรรม ? ทรงแสดงก็เพราะทรงมีพระกรุณาอนุเคราะห์จำแนกแจกพระธรรมให้แก่โลก

เพื่ออะไร ? ก็เพื่อให้โลกหรือสัตวโลกทุก ๆ ผู้ทุก ๆ คนประสบประโยชน์ประสบสันติสุขถ้วนทั่วหน้า เหมือนพ่อแม่มีเมตตากรุณาอนุเคราะห์ลูก ๆ อย่างบริสุทธิ์ จึงทนยากลำบากถนอมเลี้ยงส่งเสริมลูก ๆ มิได้มุ่งผลอะไรตอบแทนจากลูกเพียงแต่หวังจะได้เห็นความสำเร็จ ความสุข ความเจริญของลูกแล้วพลอยปีติยินดีด้วยเท่านั้น บางที เมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรม ผู้ฟังไม่ชอบใจหาว่าทรงสาปแช่งเขาก็มี แต่พระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงยับยั้งที่จะแสดงในเมื่อทรงเห็นว่าจะเป็นประโยชน์ เหมือนอย่างผู้พยาบาลไข้ที่ดีพยายามให้ยาแก่คนไข้แม้ว่าคนไข้ไม่ชอบ ทั้งไม่ยอมตามใจให้ของแสลงแม้คนไข้จะเรียกร้อง บางทีถูกคนไข้บริภาษด่าว่าต่าง ๆ ก็ทนได้ด้วยเมตตากรุณา คิดปลงใจว่า ถ้าเป็นคนดีไม่เป็นคนไข้ก็คงไม่เป็นอย่างนี้ ไฉนคนดีจะไปถือคนไข้

มีเรื่องในสมัยพระพุทธเจ้าที่เล่าไว้ในพระสูตรหนึ่งว่า พระราชโอรสองค์หนึ่งของพระเจ้าพิมพิสาร กรุงราชคฤห์ มคธรัฐ มีพระนามว่า อภยราชกุมาร กราบทูลถามพระพุทธเจ้าว่าตรัส

พระวาจาเช่นไร พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า พระองค์ตรัสวาจาแต่ที่ทรงทราบว่าจริงแท้ และประกอบด้วยประโยชน์ และทรงรู้กาลเวลาเพื่อที่จะตรัสวาจาดังกล่าว จะเป็นที่ชอบใจหรือไม่ก็ตาม เพราะทรงอนุเคราะห์เท่านั้น ในขณะนั้นพระราชกุมารกำลังทรงประคองกุมารน้อยให้นอนอยู่บนเพลา พระพุทธเจ้าจึงตรัสถามว่า ถ้ากุมารน้อยนั้นอมเสี้ยนไม้หรือเศษกระเบื้องในปากเพราะพี่เลี้ยงหรือพระราชกุมารเองเผลอไป จะทรงทำอย่างไร พระราชกุมารกราบทูลว่า จะต้องทรงบีบศีรษะกุมารน้อยให้อ้าปากล้วงเสี้ยนไม้หรือเศษกระเบื้องนั้นออกให้จงได้ แม้จะต้องถึงเลือดออก เพราะเป็นวิธีเดียวที่เป็นการอนุเคราะห์ ฉะนั้น **พระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงจึงเต็มเปี่ยมด้วยพระกรุณาอนุเคราะห์ทุกบท ได้ฟังพระธรรมเมื่อใด ก็ได้รับพระกรุณาของพระองค์ที่ประทับอยู่ในพระธรรมเมื่อนั้น ทุกครั้งทุกคราวไป**

๔. พระธรรมเกี่ยวข้องอะไรกับคน ? คนควรจะทำอย่างไรกับพระธรรม ? เพราะพระธรรมเป็นความจริงของคนที่พระพุทธเจ้าทรงยกขึ้นแสดงสั่งสอนชี้ทางปฏิบัติของคนเพื่อให้บรรลุถึงประโยชน์ต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้ว พระธรรมจึงเกี่ยวข้องกับคนโดยตรง

กล่าวให้ใกล้ที่สุด พระธรรมนั้นเกี่ยวข้องกับตัวเราทุก ๆ คน จะกล่าวว่า **พระธรรมคือตัวเราเอง** ที่พระพุทธเจ้ายกขึ้นแสดงก็ได้ และทรงแสดงแก่ใครทรงแสดงแก่ตัวเราเองนี้แหละ ข้อสำคัญให้ตัวเราเองนี้:-

(๑) เงี่ยหูให้ได้ยินพระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง อันเรียกว่าพระปริยัติธรรมคือคำสั่งสอนที่ควรเรียนควรฟังทั้งหมด

(๒) เดินเข้าไปหาพระธรรม เหมือนอย่างพระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า "จงมานี่" แล้วก็เดินเข้าไปเฝ้าพระองค์ นี้เป็นภาคปฏิบัติ คู่กับปริยัติเทียบดังภาคทฤษฎี การเดินเข้าไปหาพระธรรมเรียกว่าปฏิบัติธรรม กล่าวโดยสรุป คือ:-

ก. ศีล ประพฤติดีงาม เว้นจากประพฤติเสียหายต่าง ๆ เป็นต้นว่า ศีล ๕

ข. สมาธิ ตั้งใจมั่นคงดี

ค. ปัญญา รอบรู้ดีในเหตุผล บาปบุญ คุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ และในวิธีนำตนให้พ้นจากทุกข์ภัยพิบัติบรรลุถึงความสวัสดี

ทุก ๆ คนไม่ว่าเด็กหรือผู้ใหญ่ ชายหรือหญิงประพฤติดี ตั้งใจมั่นคงดี รู้จักเหตุผลและรู้จักช่วยตนได้ดีเมื่อใด ก็ชื่อว่าเดินเข้าไปหาพระธรรมเมื่อนั้น นี้ก็คือเดินเข้าไปหาทางที่ถูก หรือเดินไปในทางที่ถูกนั่นเอง

การฟังพระธรรม และการปฏิบัติพระธรรม ดังกล่าวมานี้แหละ เป็นกิจอันทุก ๆ คนควรทำกับพระธรรม แต่ก็ควรน้อมมาปฏิบัติให้พอเหมาะแก่ภาวะของตน ดังพระธรรมคุณบทว่า **"โอปนยิโก ควรน้อมเข้ามา"** ดังที่เรียกว่าประยุกต์กับตน แต่ให้รักษาแนวของพระธรรม คือให้ดำเนินไปในทางที่ชอบ การน้อมพระธรรมมาประยุกต์กับตนโดยชอบนั้นเช่น:-

สำหรับนักเรียน ศีล คือประพฤติดี เพราะเว้นการที่ควรเว้น ประพฤติการที่ควรประพฤติ สมาธิ คือตั้งใจเรียนดี ปัญญา คือจำได้ เข้าใจดี มีความรอบรู้

สำหรับผู้ประกอบการงาน ศีล คือประพฤติดี เว้นอบายมุขต่าง ๆ เป็นต้น สมาธิ คือ ตั้งใจทำดี ปัญญา คือ รอบรู้ฉลาดสามารถในการงาน

สำหรับคนวัยรุ่น ศีล คือระมัดระวังตนให้ประพฤติอยู่ในขอบเขตที่ชอบ ไม่ปล่อยตนให้เหลวแหลก สมาธิ คือ ตั้งใจมั่นคงดี ไม่ให้ตกจมลงไปในห้วงรัก ห้วงชัง ห้วงหลง ที่มีเหตุชักจูงยั่วเย้าอยู่มากมาย ปัญญา คือ คิดให้รู้ตลอดเหตุผลตลอดปัจจุบัน ตลอดภายหน้า คิดให้กว้าง ให้ยืดยาว ไม่คิดแคบ ๆ สั้น ๆ

คนวัยรุ่นกำลังเจริญด้วยพลัง กำลังทะยานกาย ทะยานใจเหมือนน้ำตกแรง เมื่อไม่สมหวังก็มักจะทำอะไรแรง ๆ จึงมักพลาดง่าย และถ้าพลาดลงไปในห้วงอะไรที่แรง ๆ แล้ว ก็อันตรายมาก เหมือนอย่างไปเล่นสนุกกับน้ำตก เผลอพลาดตกลงไปกับน้ำตกที่โจนลงไปจากหน้าผาสูงชัน ฉะนั้น ถ้าหันมาสนใจพระธรรมบ้างก็จะมีพระธรรมคุ้มครองรักษา เป็นเครื่องป้องกันแก้ไขมิให้เป็นอันตรายดังกล่าว ข้อสำคัญควรป้องกันไว้ก่อนดีกว่าแก้ หรือถ้าจะต้องแก้ ก็แก้เมื่อยังเล็กน้อยง่ายกว่าแก้เมื่อโตใหญ่ เหมือนอย่างดับไฟกองเล็กง่ายกว่าดับไฟกองโต และไม่ควรเชื่อใจตนเองเกินไปเพราะอาจไม่มีเหตุผล ถ้าใจนั้น

ถูกบังหรือท่วมทับเสียแล้ว จึงควรหารือกับท่านผู้ที่สามารถจะให้เหตุผลที่ถูกต้องได้ ทั้งเมื่อสนใจในพระธรรมอยู่พระธรรมอาจให้เหตุผลแก่ตนได้กระจ่าง พร้อมกับชี้ทางปฏิบัติได้ถูกต้อง พระธรรมจึงเป็นกัลยาณมิตร (มิตรดี) ของใจ เทียบอย่างบุคคลที่เป็นกัลยาณมิตรซึ่งเป็นผู้ชี้เหตุผลให้แก่ตนดังกล่าวนั้น

อีกอย่างหนึ่ง พระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงเปรียบเหมือนกระจกเงาสำหรับส่องดูตัว หรือภาพยนตร์ฉายเรื่องของตน โดยปกติ ตัวเราเห็นหน้าของคนอื่นยิ้มย่องบ้าง มึนตึงเกรี้ยวกราดบ้าง เห็นแล้วก็ชอบใจบ้าง ไม่ชอบใจบ้าง แต่ไม่เห็นหน้าของตนเองครั้นเมื่อยืนอยู่หน้ากระจกเงา จึงอาจเห็นหน้าของตนเองว่าเป็นอย่างไร น่าเกลียดหรือไม่น่าเกลียดอย่างไร บางทีก็อาจรู้สึกไม่ชอบหน้าของตนเอง จึงต้องตกแต่งแก้ไขให้งดงาม ฉันใด โดยปกติคนเราก็มองไม่เห็นตนเอง ฉันนั้น ต่อมาได้ศึกษาพระธรรมที่ส่องย้อนเข้ามาหาตนเอง จึงจักมองเห็นตนเองว่าเป็นอย่างไรดีไม่ดี ถูกผิด ตามเหตุผลที่เป็นจริงอย่างไร เมื่อมองเห็นตนเอง รู้จักตนเองตามเป็นจริงแล้ว จึงสามารถแก้ไขตนให้ดีได้ ดูภาพยนตร์ก็เหมือนกัน เห็นตัวแสดงเป็นคนร้ายคนดีต่าง ๆ เมื่อนำพระธรรมมาฉายดูตนก็จักเห็นเป็นเช่นไร

ฉะนั้น **ศึกษาพระธรรม** (อันหมายถึงปริยัติคือเรียนกับปฏิบัติพระธรรม) **จึงเป็นการศึกษาตนเอง** ข้อเตือนใจสั้น ๆ เกี่ยวกับเรื่องนี้ คือ **นึกถึงอะไร ๆ ก็ให้หวนนึกถึงพระธรรม มองอะไร ๆ ภายนอกก็ให้มองย้อนดูตน กำหนดนิ่งดูที่ใจ ดู**

ให้ดีจักเห็นทางสว่าง

๕. เมื่อศึกษาพระธรรมอย่างนี้แล้ว จะรับผลอย่างไร ? กล่าวอย่างสั้นจะได้รับผลคือความไม่ตกต่ำ เพราะเมื่อรักษาพระธรรม พระธรรมก็ย่อมรักษา สมดังพระพุทธภาษิตว่า **"ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารึ ธรรมย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม"** คือ รักษาไว้มิให้ตกต่ำ ดังบทสวดพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า **"ธมฺโม กุโลกปตนา ตทธาริธารี พระธรรมทรงผู้ทรงธรรมไว้มิให้ตกไปอยู่โลกที่ชั่ว"**ด้วยประการฉะนี้

ในที่สุดนี้ ขอกล่าวความที่ควรกำหนดโดยย่อแล้ว ประมวลลงในบทพระธรรมคุณว่า **พระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงสั่งสอน เปรียบเหมือนกระจกสำหรับส่องดูตน เปรียบเหมือนภาพยนตร์ที่ฉายเรื่องของตน เปรียบเหมือนไฟฉายที่ฉายแสงย้อนมาที่ตน เพื่อให้เห็นตนเองตามเป็นจริง หรือให้เห็นความจริงทุก ๆ อย่างที่ตนแล้ว พระธรรมก็เป็นดังประทีปส่องทางให้ตน ทุก ๆ คนดำเนินไปในทางที่ถูก**

สฺวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสดีแล้ว

สนฺทิฏฺฐิโก อันผู้ได้บรรลุพึงเห็นเอง
อกาลิโก ไม่ประกอบด้วยกาล
เอหิปสฺสิโก ควรเรียกให้มาดู
โอปนยิโก ควรน้อมเข้ามา

ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ อันวิญญู (ผู้รู้) พึงรู้เฉพาะตน

พระสงฆ์

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้พระธรรมแล้วใหม่ ๆ ได้ทรงพิจารณาพระธรรมที่ได้ตรัสรู้แล้ว ทรงเห็นว่าเป็นคุณอันลึกซึ้งยากที่โลกซึ่งยุ่งยากอยู่นี้จะรู้ได้ เกือบจะทอดพระหฤทัยว่าจะไม่ทรงแสดงธรรม จะประทับเสวยสุขอย่างสงบที่สุดอยู่เฉพาะพระองค์เดียว หากแต่ทรงเปี่ยมด้วยพระกรุณาแก่โลก จึงทรงกลับหวนพิจารณาอีกว่า ถ้าจะเสด็จเที่ยวไปทรงแสดงพระธรรมสั่งสอน พูดง่าย ๆ ว่าเสด็จเที่ยวไปเทศน์โปรด จะมีใครรู้พระธรรมที่ทรงเทศน์โปรดบ้างหรือไม่ ก็ได้ทรงทราบด้วยพระญาณว่าคนในโลกนี้มีมากหลายจำพวก บ้างกิเลสบาง บ้างกิเลสหนา บ้างมีพื้นดี บ้างมีพื้นไม่ดี บ้างมีอาการดี บ้างมีอาการไม่ดี บ้างสอนง่าย บ้างสอนยาก บ้างสามารถจะรู้ บ้างไม่สามารถจะรู้ เปรียบเหมือนดอกบัวขาบ (สีเขียวขาบ) ดอกบัวหลวง (สีแดง) หรือดอกบัวขาว บรรดาที่เกิดสะพรั่งอยู่ในสระบัว บ้างก็ยังจมอยู่ในน้ำ บ้างก็อยู่เสมอน้ำ บ้างก็ชูขึ้นพ้นน้ำ ดอกบัวเหล่านี้จำพวกที่ชูขึ้นพ้นน้ำแล้ว พอต้องแสงพระอาทิตย์ก็จักบานในวันนี้ทีเดียว จำพวกที่อยู่เสมอน้ำ พรุ่งนี้ก็จะบาน จำพวกที่ยังจมอยู่ใต้น้ำก็ยังหวังจักโผล่ขึ้นบานในวันถัดต่อไป สัตวโลกผู้เป็น

เวไนยนิกรคือ หมู่แห่งผู้ที่ควรรับแนะนำ ก็คล้ายกับดอกบัว ๓ จำพวกนั้น คือจำพวกที่มีคุณสมบัติดีพิเศษ ก็อาจจะรู้พระธรรมได้โดยฉับพลันทันที จำพวกที่มีคุณสมบัติปานกลาง เมื่อได้รับแนะนำอบรมเพิ่มเติม ก็อาจรู้พระธรรมได้ไม่ช้านัก จำพวกที่มีคุณสมบัติอ่อน เมื่อได้รับอบรมเสมอ ๆ เรื่อย ๆ ไปถึงจะช้าสักหน่อย ก็ยังอาจจะรู้พระธรรมได้ในที่สุด ทั้งนี้ เว้นแต่สัตวโลกชนิดที่ไม่ใช่เวไนย คือไม่รับแนะนำ จะเป็นเพราะมีปัญญาทึบเหลือประมาณ ทำบาปมาหนักหนา หรือถือทิฐิมานะรั้นอย่างเหลือเกินก็ตาม สัตวโลกจำพวกนี้เปรียบเหมือนดอกบัวอันนอกจากดอกบัว ๓ จำพวกนั้น ซึ่งกลายเป็นอาหารปลาอาหารเต่าในสระ หมดโอกาสที่จะบานได้

ครั้นพระพุทธเจ้าได้ทรงพิจารณาเห็นหมู่สัตว์ว่า มีหลายชนิดหลายจำพวก หมู่สัตว์ที่เป็นเวไนยอันจะโปรดได้ก็มีอยู่ จึงทรงตกลงพระหฤทัยว่า จะเสด็จเที่ยวเทศน์โปรดโลก และได้ตั้งพระหฤทัยว่า จะทรงดำรงพระชนมายุเที่ยวเทศน์โปรดไปจนกว่าคนทั้งหลายจะได้รู้จักพระธรรม สามารถเป็นธรรมทายาท คือเป็นทายาทรับพระธรรมจากพระพุทธเจ้าสืบกันต่อไปให้เป็นอมตสมบัติของโลกตลอดกาลนาน

พระโบราณาจารย์ (พระอาจารย์เก่าแก่) ได้เล่าเรื่องพระพรหมมากราบทูลอาราธนาพระพุทธเจ้าแทรกเข้ามา มีความว่า เมื่อพระพุทธเจ้าเกือบจะทอดพระหฤทัยว่าจะไม่ทรงแสดงพระธรรมนั้น พระพรหมมีนามว่าสหัมบดี ที่มักเรียกกันว่าท้าว

สหัมบดีพรหม ได้ลงมาจากพรหมโลก กราบทูลอาราธนา ดังคำฉันท์คาถาว่า

พฺรหฺมา จ โลกาธิปตี สหมฺปติ
กตฺอญฺชลี อนฺธิวรํ อยาจถ
สนฺตีธ สตฺตาปฺปรชกฺขชาติกา
เทเสตุ ธมฺมํ อนุกมฺปิมํ ปชํ

องค์โลกาธิบดีสหัมบดีพรหม ยอกรประนม
ทูลขอพรประเสริฐ หมู่สัตว์เกิดมาในโลกนี้
ที่มีผงกิเลสเข้าตาแต่น้อยมีอยู่ ขอจงทรงเอ็นดู
แสดงธรรมโปรดสัตว์นี้ เทอญ

พระพุทธเจ้าได้ทรงสดับคำอาราธนานี้ ทรงพิจารณาเห็นหมู่สัตว์ว่ามีต่าง ๆ กัน เปรียบได้กับดอกบัวต่าง ๆ ชนิดดังกล่าวแล้ว จึงทรงรับอาราธนาของท้าวสหัมบดีพรหม ในเมืองไทยเรานิยมใช้คำฉันท์คาถาบทนี้ (ที่กล่าวกันว่า เป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) เป็นคำอาราธนาธรรมเป็นประเพณีนิยมโดยทั่วไป เมื่อพระภิกษุได้ฟังคำอาราธนานี้แล้ว จึงเริ่มแสดงพระธรรม

เรื่องพระพรหมอาราธนานี้ เป็นเรื่องประกาศพระกรุณาคุณของพระพุทธเจ้า เพราะเมตตากรุณาเป็นธรรมประจำใจของท่านผู้เป็นพรหม คนที่มีเมตตากรุณาเป็นอันมาก เช่น พ่อแม่ก็เรียกว่าเป็นพระพรหมของลูก ฉะนั้น จึงอาจถอดถือเอาแต่ใจความจากเรื่องนี้ได้ว่า ท้าวสหัมบดีพรหมก็คือพระกรุณาอย่าง

ใหญ่หลวงของพระพุทธเจ้า อาราธนา คือพระกรุณานี้เอง เหมือนมาขอร้องให้ทรงช่วยโลก ทรงรับอาราธนา ก็คือทรงพิจารณาเห็นว่า จะทรงช่วยโลกจำพวกที่เป็นเวไนยสัตว์ได้ จึงทรงตกลงพระหฤทัยว่าจะทรงแสดงพระธรรมโปรดด้วยพระกรุณา

คำว่า โปรดโลก หมายความว่าช่วยโลกให้พ้นจากความทุกข์เดือดร้อนต่าง ๆ คำว่าโลก หมายความว่า สัตวโลก คือหมู่สัตว์ตามที่นิยมพูดกัน เมื่อพูดกันว่าสัตว์ก็มักหมายถึงสัตว์ดิรัจฉานต่าง ๆ ไม่หมายถึงคน แต่ในทางพระธรรมทั้งคนทั้งดิรัจฉาน รวมเรียกว่าหมู่สัตว์ หรือรวมเรียกว่าสัตวโลก เรียกสั้น ๆ ว่า โลก เพราะทั้งหมดต่างก็เกี่ยวข้องพัวพันยุ่งเหยิงอยู่กับโลก หรือถ้าพูดให้ทันสมัยก็ว่าทั้งหมด ต่างก็ตกอยู่ในความดึงดูดของโลก ทั้งทางกายทั้งทางใจอย่างเดียวกัน ฉะนั้น เมื่อได้ฟังเทศน์ว่าหมู่สัตว์ ก็ให้เข้าใจว่าหมายถึงทั้งมนุษย์และดิรัจฉาน ซึ่งรวมตัวเราเองอยู่ด้วยผู้หนึ่ง เมื่อได้ฟังเทศน์ว่าพระพุทธเจ้าโปรดสัตว์ ก็ให้เข้าใจว่าโปรดตลอดถึงตัวเราเองด้วยผู้หนึ่ง แต่ใครจะเป็นผู้ที่พระพุทธเจ้าโปรดได้หรือไม่ได้ ก็สุดแต่ว่าตัวเองจะเป็นเวไนยหรือไม่เป็นเวไนย ถ้าตัวเองเป็นเวไนยคือรับแนะนำอบรม ก็เป็นผู้ที่พระพุทธเจ้าโปรดได้ เทียบกับดอกบัว ๓ เหล่า ที่มีหวังจะบานได้แน่ ไม่เร็วก็ช้าดังกล่าวแล้ว หรือเทียบกับคนไข้ที่รับการรักษาของหมอ ถ้าตัวเองไม่เป็นเวไนยคือไม่รับแนะนำอบรม ก็เป็นผู้ที่พระพุทธเจ้าโปรดไม่ได้ เทียบกับดอกบัวที่เป็นอาหารปลาอาหารเต่าในสระเสียแล้ว ไม่มี

โอกาสจะบานได้เลย หรือเทียบกับคนไข้ที่ไม่รับการรักษาของหมอ

ครั้นพระพุทธเจ้าได้ทรงตกลงพระหฤทัยจะทรงแสดงพระธรรมโปรด และได้ตั้งพระหฤทัยจะครองพระชนมชีพอยู่เพื่อสัตวโลกแล้ว ก็ได้ทรงพิจารณาหาคนฟังเทศน์ซึ่งมีลักษณะเป็นเวไนยดังกล่าวแล้ว เมื่อทรงเห็นว่าคนเช่นนั้นมีอยู่ในถิ่นที่ใดก็เสด็จไปในถิ่นที่นั้น ทรงเทศน์โปรดไปโดยลำดับในตอนแรก ต้องเสด็จไปเองโดยมาก เพราะคนยังไม่รู้จักพระองค์บางทีเขารู้จักแต่เพียงว่า พระองค์คือเจ้าชายสิทธัตถะเสด็จออกทรงผนวช ยังไม่รู้จักและยังไม่เกิดศรัทธา (เชื่อ) ว่าพระองค์เป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นผู้ตรัสรู้พระธรรมแล้ว หรือจะเรียกว่าเป็นผู้สำเร็จวิชาแล้วก็ได้ เมื่อเขายังไม่รู้จักยังไม่เชื่อเช่นนั้น จึงต้องเสด็จไปเทศน์ ให้เขาฟัง จนเขาเห็นจริงในพระธรรม ดังที่เรียกว่าได้ธรรมจักษุ ดวงตาเห็นธรรม เขาจึงเริ่มรู้จักว่าพระองค์เป็นพระพุทธเจ้า บางที เขาถึงกับพูดออกมา “โอ พระพุทธเจ้าจริง”! ถ้าจะพูดอย่างไทย ๆ ก็ว่า “โอ รู้วิเศษจริง” เมื่อเป็นเช่นนี้ เขาจึงมีศรัทธา (ความเชื่อ) ปสาทะ (ความเลื่อมใส) ในพระองค์ นับถือพระองค์ เป็นพระศาสดา คือเป็นยอดครูยอดอาจารย์ของตน และพากันบอกกล่าวเล่าลือกันจนข่าวกระฉ่อนออกไปว่าพระองค์ เสด็จออกบวชจากศักยราชตระกูลเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า แล้วแต่ใครเห็นอย่างใด เชื่อเลื่อมใส อย่างใด ก็พูดอย่างนั้น

บทพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ ที่สวดกันอยู่ทุกวันนี้ ก็เป็นคำบอกกล่าวเล่าลือกันนั้นเอง จึงไม่มีใครเป็นผู้แต่งขึ้นอย่างบทสดุดีทั่ว ๆ ไป

เมื่อคนพากันรู้จักพระองค์ตามข่าวที่ลือกันกระฉ่อนไปเช่นนี้ จะเสด็จไปประทับพักในที่ใด เขาก็ทราบกันและพากันมาเฝ้าฟังเทศน์ของพระองค์ถึงในที่ประทับพัก เหมือนอย่างคนพากันไปฟังเทศน์ในวัดในวันพระ หรือในวันสำคัญในศาสนา เช่นวันวิสาขบูชา และก็มีไม่น้อยที่ไปเฝ้าเพื่อสังเกตหรือเพื่อไล่เลียงประลองภูมิ แต่พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงแสดงพระธรรมโต้ตอบจนคนเหล่านั้นเห็นจริงหรือต้องนิ่งอั้นไป ในตอนหลัง มีคนนับถือพระพุทธเจ้ามาก พระองค์จะประทับอยู่ในที่ไหนคนที่ประสงค์พระธรรมก็จะพากันมาเฝ้าเอง ถึงอย่างนั้น พระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงหยุดประทับอยู่ประจำที่เดียว คงเสด็จเที่ยวเทศน์ โปรดเรื่อยไปจนกระทั่งในวันสุดท้ายของพระชนมชีพ

เรื่องพระพุทธเจ้าเทศน์โปรดโลกตามที่เล่ามาถึงเพียงนี้ดูเป็นการเล่าแต่เรื่องของพระพุทธเจ้า ยังไม่มีกล่าวถึงพระสงฆ์เลย แต่ถ้ากำหนดดูให้ดีแล้วก็จะเห็นว่า ได้เล่าถึงเรื่องพระสงฆ์ควบคู่มาแล้วตั้งแต่ต้น คือบรรดาคนที่อาจรับแนะนำอบรม ที่เรียกว่าเวไนย อันเปรียบกับดอกบัว ๓ จำพวก ที่มีหวังจะบานได้แน่ พระสงฆ์ออกมาจากคนเหล่านั้นเอง เพราะพระสงฆ์ ก็คือหมู่ของคนผู้บานแล้ว เพราะได้รับแสงสว่างจากพระธรรมของพระพุทธเจ้า ได้เห็นพระธรรม ได้บรรลุพระธรรมตามพระ-

พุทธเจ้า ตามลำดับชั้น เหมือนอย่างดอกบัวที่บานแล้วเพราะต้องแสงอาทิตย์ รวมความสั้น ๆ ว่า **หมู่คนที่เหมือนดอกบัวอันมีหวังจะบานได้ เมื่อยังไม่บานก็เรียกว่าเวไนยนิกร เมื่อบานแล้วก็เรียกว่าพระสงฆ์ และดอกบัวจะบานได้ก็เพราะต้องแสงอาทิตย์ฉันใด หมู่ของเวไนยจะบานก็เพราะต้องแสงพระธรรมฉันนั้น**

เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จเที่ยวไปเทศน์โปรด ก็เท่ากับทรงฉายแสงพระธรรมไปยังคนฟัง เมื่อคนฟังเป็นเวไนย ซึ่งอาจโปรดได้ ก็จะบานเพราะแสงพระธรรม ถ้าพระพุทธเจ้า ไม่เสด็จเที่ยวไปเทศน์โปรด ประชุมชนก็ไม่อาจบานขึ้นได้เอง เหมือนอย่างถ้าอาทิตย์ไม่อุทัย ดอกบัวชนิดที่ต้องอาศัย แสงอาทิตย์ก็ไม่อาจจะบานขึ้นได้เองฉะนั้น

ลองนึกดูถึงดอกไม้บานว่ามีลักษณะเป็นอย่างไร ? อันดอกไม้บาน ย่อมเผยกลีบ เผยเกสร เผยกลิ่น เผยความงามความสดชื่นอย่างเต็มที่ สิ่งที่เผยนั้นล้วนเป็นสิ่งที่น่าดูน่าชม คนที่บานแล้วเพราะต้องแสงธรรมของพระพุทธเจ้า ก็พอเทียบกันได้ คือเป็นผู้ที่เผยออกแต่ความประพฤติปฏิบัติที่น่าดู น่าชมน่าเลื่อมใส เป็นต้นว่า เผยกลีบ คือปฏิบัติดี เผยเกสร คือปฏิบัติตรง เผยกลิ่น คือปฏิบัติถูก เผยความงามสดชื่น คือปฏิบัติชอบเหมาะ

หมู่ของคนที่เหมือนอย่างดอกบัวบานเหล่านี้ล้วนเป็นสาวกคือผู้ฟัง โดยความคือเป็นศิษย์ของพระพุทธเจ้าทั้งนั้น ดังบท

สังฆคุณว่า **ภควโต สาวกสงฺโฆ หมู่แห่งสาวกของพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้า** และบทแสดงข้อปฏิบัติว่า **สุปฏิปนฺโน ปฏิบัติดีแล้ว อุชุปฏิปนฺโน ปฏิบัติตรงแล้ว ญายปฏิปนฺโน ปฏิบัติถูกแล้ว สามีจิปฏิปนฺโน ปฏิบัติชอบเหมาะแล้ว** นี้แล คือพระสงฆ์ หมู่ของคนผู้บานแล้ว เหมือนอย่างดอกบัวบานเพราะได้รับแสงพระธรรมของพระพุทธเจ้า

ในขั้นแรก เมื่อยังไม่มีใครรู้จักพระพุทธเจ้าหรือรู้จักแต่น้อย เว้นพระพุทธเจ้าเสียแล้ว ก็ไม่มีดอกบัวบานในหมู่ชน หรือจะมีก็ยังน้อย แต่ในกาลต่อมา ดอกบัวบานในหมู่ชนได้มีมากขึ้น โดยลำดับ เพราะได้รับแสงพระธรรมของพระพุทธเจ้าที่เสด็จไปเที่ยวเทศน์โปรดอย่างไม่หยุดยั้ง ฉะนั้น จึงเรียกว่าสงฆ์ ที่แปลว่าหมู่ หมายความว่า มีรวมกันอยู่เป็นจำนวนมาก ทั้งโดยชั้น ทั้งโดยจำนวน อย่างหมู่นักเรียน หมู่นักศึกษา ก็หมายความถึงนักเรียนนักศึกษามากชั้นมากจำนวนรวมกัน ดอกบัวบาน ในหมู่ชน คือคนผู้บานแล้วเพราะต้องแสงธรรมดังกล่าว เรียกว่าอริยะ หรืออารยะ ที่แปลว่า คนประเสริฐ คนเจริญ เรียกกันในคำไทยว่าพระอริยะ เรียกรวมกันทั้งหมดว่าพระสงฆ์ เรียกในฐานะเป็นหมู่ของคนประเสริฐว่า พระอริยสงฆ์ เรียกในฐานะเป็นสาวก (คนฟังเทศน์) หรือศิษย์ของพระพุทธเจ้าว่า พระสาวกสงฆ์ หรือพระสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้า

อนึ่ง คนที่รับแสงพระธรรมของพระพุทธเจ้าแม้แต่น้อย ถึงจะยังไม่บานก็ย่อมจะเกิดความเชื่อความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า

และแสดงตนนับถือพระพุทธเจ้าเป็นพระศาสดายอดครูยอดอาจารย์ของตน บางพวกสละออกบวชเป็นพระภิกษุหรือพระ-ภิกษุณี ถ้าเป็นเด็กก็บวชเป็นสามเณรหรือสามเณรี บางพวกแสดงตนเป็นอุบาสกหรืออุบาสิกา ผู้มีใจใกล้ชิดพระหรือแสดงตนเป็นพุทธมามกะหรือพุทธมามิกา ผู้นับถือเฉพาะพระพุทธเจ้าเป็นของตน ในฝ่ายฆราวาส ถ้าเทียบอุบาสกอุบาสิกากับภิกษุภิกษุณี ก็พอเทียบพุทธมามกะพุทธมามิกากับสามเณรสามเณรี

รวมพุทธบริษัท (บริษัทคือหมู่ของผู้แสดงตนนับถือพระพุทธเจ้า) เป็น ๔ คือ ภิกษุบริษัท ๑ ภิกษุณีบริษัท ๑ อุบาสกบริษัท ๑ อุบาสิกาบริษัท ๑ (บัดนี้ภิกษุณีบริษัทตลอดถึงสามเณรีไม่มีแล้ว)

ในบริษัท ๔ นี้ ภิกษุบริษัท ย่อมจะเป็นหลักเป็นประธานในการสืบธำรงรักษาพระธรรม พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งไว้ (ในพระวินัย) ให้พระภิกษุประชุมโดยพร้อมเพรียงกันตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป ทำการงานของหมู่ที่เรียกว่า สังฆกรรม ความประชุมแห่งพระภิกษุตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไปนี้ เรียกว่าพระภิกษุสงฆ์ แปลว่าหมู่แห่งพระภิกษุ เรียกสั้น ๆ ว่าพระสงฆ์เหมือนกัน พระภิกษุสงฆ์นี้ พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งไว้ว่าให้ประชุมกันเป็นสงฆ์ จึงมีคำเรียกกันว่า พระสมมติสงฆ์ พระสงฆ์โดยสมมติ คือโดยพระบัญญัติสั่งไว้ว่า ให้เป็นสงฆ์ของพระพุทธเจ้า และก็นับว่าเป็นพระสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้าเหมือนกัน

เราทุกคนที่เกิดมาในโลกนี้ ถ้าจะเทียบกับดอกบัวดังที่พระพุทธเจ้าได้ทรงเทียบกับหมู่สัตว์ แต่ละคนก็เป็นดอกบัวแต่ละดอกในสระมหึมาคือโลก แต่ใครจะเป็นดอกบัวชนิดไหน คือจะเป็นดอกบัวที่มีหวังโผล่ขึ้นมาเหนือน้ำ หรือจะจมอยู่แต่ใต้น้ำต้องเสียแก่ปลาเต่า ก็แล้วแต่ตนเอง คือถ้าตนเองทำตนเองให้เป็นอเวไนยแนะนำไม่ได้ พ่อแม่แนะนำก็ไม่ได้ ครูอาจารย์แนะนำก็ไม่ได้ พระเทศน์ก็ไม่ฟัง การเล่าเรียนศึกษาก็ไม่ตั้งใจ การงานก็ไม่เอาธุระ ไม่รักตัวสงวนตัว ปล่อยตัวปล่อยใจ ก็ต้องเข้ากลุ่มดอกบัวที่จมอยู่แต่ใต้น้ำ เป็นอาหารของปลาเต่า ชีวิตต้องเสื่อมเศร้า ครั้นได้คิดแต่ก็สายเสียแล้ว ก็ยิ่งเป็นทุกข์ เข้าที่อับจนหาทางออกไม่ได้ ก็ยิ่งเป็นทุกข์ หรือเห็นคนอื่นเขารุ่งเรือง กลับมาดูตน ก็ยิ่งเป็นทุกข์ ส่วนคนที่ทำตนเองให้เป็นเวไนยแนะนำได้ ตรงกันข้ามกับที่กล่าวมาแล้ว ขยันหมั่นเพียร เล่าเรียนศึกษา เอาการเอางาน รู้จักรักตัวสงวนตัว ไม่ปล่อยตัว ไม่ปล่อยใจ ก็ได้เข้ากลุ่มดอกบัวที่มีหวังจะชูดอกขึ้นมาบานเหนือน้ำ เมื่อประสบความสำเร็จในขั้นหนึ่ง ๆ แม้ว่าสอบไล่ได้ชั้นหนึ่ง ๆ ก็เป็นดอกบัวบานในขั้นหนึ่ง ๆ ฉะนั้น จะเข้ากลุ่มดอกบัวชนิดไหน ก็ให้คิดดูให้ดี คิดให้ดีตั้งแต่เวลาที่ยังไม่ช้าเกินไป

พระสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้าล้วนเป็นผู้ที่ได้คิดแล้ว เพราะได้รับแสงพระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงสั่งสอน บางท่านได้คิดเร็ว บางท่านได้คิดไม่เร็ว ไม่ช้านัก บางท่านได้คิดช้าไปหน่อย แต่ก็ยังได้คิดและกลับตัวได้ทันก่อนที่จะเหลือแก้ จึง

เป็นดอกบัวที่ชูดอกขึ้นมาบานเหนือน้ำได้ด้วยปัญญา ที่ทำให้ได้คิดเพราะกระทบแสงพระธรรม สมดังพุทธภาษิตว่า **"อติโรจติ ปญฺญาย สมฺมาสมฺพุทฺธสาวโก สาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าย่อมรุ่งเรืองล่วงพวกปุถุชนคนบอด ด้วยปัญญา"** ดังนี้

เราทุกคนเมื่อได้ฟังเทศน์ที่แสดงพระธรรมของพระพุทธเจ้า ก็ควรตั้งใจฟังให้ดีให้ได้รับแสงพระธรรมเข้าไปสะกิดใจให้ได้คิด เพื่อจะได้ไม่พลัดเข้ากลุ่มดอกบัวจม หากจะเผลอพลัดเข้าไปบ้าง ก็จะได้รีบถอนตนออก และนำตนให้เข้ากลุ่มดอกบัวลอยบานเพื่อให้ตัวเราเป็นดอกบัวที่มีหวังจะลอยบานและเป็นดอกบัวลอยบานดอกหนึ่งอยู่ในสระมหึมา คือโลกนี้

พระรัตนตรัย

พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ตามที่ได้แสดงมาแล้วในกัณฑ์ที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ โดยลำดับ แม้มี ๓ แต่ก็เนื่องเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันโดยเนื้อความ คือพระพุทธเจ้าเป็นผู้ตรัสรู้พระธรรมด้วยพระองค์เองแล้ว ทรงแสดงพระธรรมสั่งสอนพระธรรมอันพระสงฆ์ได้ฟังได้ปฏิบัติแล้วดำรงรักษาไว้ พระสงฆ์ก็เป็นสาวกหรือศิษย์ของพระพุทธเจ้า ทั้ง ๓ นี้ จึงต่างอิงอาศัยกัน เหมือนอย่างไม้ ๓ อันตั้งพิงกันอยู่ จะขาดเสียสักอันหนึ่งหาได้ไม่ พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ทั้ง ๓ นี้ จึงรวม

เรียกว่า พระรัตนตรัย แปลว่า หมวด ๓ แห่งพระรัตนะ เรียกว่าพระไตรรัตน์ก็ได้ แปลว่าพระรัตนะ ๓

ทุกคนคงมีความยินดีปลาบปลื้มใจ เมื่อได้รับของที่ชอบใจ หรือเมื่อได้รับความสำเร็จ เช่นสอบไล่ได้จะยินดี ปลาบปลื้มใจน้อยหรือมากก็แล้วแต่จะเป็นที่ชอบใจน้อยหรือมาก สิ่งที่ทำให้ยินดีปลาบปลื้มใจนี้แหละ ทำให้เกิดคำว่า รัตนะ ที่แปลว่า สิ่งที่ทำให้ยินดีปลาบปลื้มนั่นเอง แต่นิยมใช้เรียกของดีของวิเศษต่าง ๆ สัตว์พิเศษต่าง ๆ ตลอดถึงคนดีพิเศษต่าง ๆ ก็เรียกว่า รัตนะ เพราะเป็นที่ยินดีปลาบปลื้มใจได้เป็นอย่างมาก ฉะนั้น รัตนะจึงเป็นสิ่งที่นิยมชมชอบ เป็นสิ่งมีค่ามาก ยอดเยี่ยม ไม่มีสิ่งอื่นที่มิใช่รัตนะเสมอ ยากที่จะเห็นได้ เป็นของที่ มิใช่คนต่ำ ๆ จะใช้สอย ใครได้รัตนะมาจึงยินดีปลาบปลื้มใจ

ในภาษาไทยเรา มีคำแปลรัตนะที่เหมาะมากเหมือนกันว่าแก้วและมีนพรัตน์ (แก้ว ๙) ดังคำที่ผูกเรียกระบุชื่อระบุสีอย่างคล้องจองกันมานานแล้วว่า **เพชรดี** (เพชรที่ ๑) **มณีแดง** (ทับทิม) **เขียวใสแสงมรกต เหลืองใสสดบุษราคัม แดงแก่ก่ำโกเมนเอก สีหมอกเมฆนิลกาฬ มุกดาหารหมอกมัว แดงสลัวเพทาย สังวาลย์สายไพฑูรย์** ถึงไม่ใช่เครื่องประดับ แต่เป็นส่วนยอดของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง บางทีไทยเราก็เรียกว่าแก้ว เช่น แก้วตา แก้วหู

รัตนะทั้งหลายในโลกนี้มีมาก ตามแต่จะนิยมเรียกกันในจำพวกสิ่งที่มีค่าสูงดังกล่าว ตั้งแต่ชนิดที่ยังมีเป็นสาธารณะ

ทั่วไปได้ จนถึงชนิดที่เป็นอสาธารณะ (ไม่ทั่วไป) และที่เป็น ของดีของวิเศษอย่างสูงสุดในโลกก็คือจักรพรรดิรัตนะ รัตนะของพระเจ้าจักรพรรดิ ๗ ประการ คือ **จักกรัตนะ** จักรแก้ว **หัตถิรัตนะ** ช้างแก้ว **อัสสรัตนะ** ม้าแก้ว **มณีรัตนะ** มณีแก้ว **อิตถีรัตนะ** นางแก้ว **คหปติรัตนะ** ขุนคลังแก้ว **ปริณายกรัตนะ** นายกแก้ว รัตนะ ๗ ประการนี้ เป็นเครื่องทำให้ท่านที่มีอยู่เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ โดยความก็คือเป็นเจ้าโลก และเป็นเครื่องรักษาบำรุงบำเรอพระเจ้าจักรพรรดิให้เป็นสุขสมบูรณ์เป็นอย่างที่สุด จึงเป็นยอดรัตนะในทางโลก แม้ในปัจจุบันตลอดถึงโลกอนาคต ใครจะเป็นเจ้าโลกได้แต่ผู้เดียวก็ต้องมีองค์อำนาจเป็นวัตถุ เป็นพาหนะ เป็นบุคคล ที่เป็นอย่างวิเศษยิ่งจนคนทั้งโลกพากันยินยอม ถ้ามีก็พอนับว่าเป็นจักรพรรดิรัตนะได้

กล่าวโดยทั่วไป รัตนะทั่ว ๆ ไป ทุกอย่างจะมีประโยชน์เป็นที่ยินดีพอใจก็เฉพาะแก่ผู้ที่รู้จักคุณค่าเท่านั้น ถ้าไม่รู้จักคุณค่าจะเป็นรัตนะชนิดไหน ก็สิ้นความหมาย เหมือนอย่างยื่นแก้วให้วานร โยนไข่มุกให้แก่สุกร ประดับอาภรณ์ให้แก่ตุ่น หรืออย่างไก่ได้พลอย ซึ่งสู้ได้ข้าวสารเม็ดเดียวไม่ได้ บางทีคนเราประดับอาภรณ์ให้แก่สัตว์เลี้ยงที่น่ารัก ก็เพื่อให้เราเองนั่นแหละเห็นว่างาม มิใช่เพื่อให้สัตว์เลี้ยงเห็นตัวเองว่างาม โดยที่แท้จึงเท่ากับประดับอาภรณ์เข้าที่ตัวเจ้าของเอง ฉะนั้น ความสำคัญของรัตนะทั้งปวงจึงอยู่ที่ปัญญาที่รู้จักคุณค่าของรัตนะ ปัญญาจึงเป็นรัตนะเองด้วย เป็นเหตุให้รู้จักรัตนะอื่น ๆ อีกด้วย จึงมีพุทธภาษิต กล่าวไว้ว่า

ปญฺญา นรานํ รตนํ ปัญญา เป็นรัตนะของนรชน

มนุษย์เราเป็นสัตวโลกชนิดที่มีปัญญาสูงกว่าสัตวโลกด้วยกันชนิดอื่น จึงรู้จักว่าอะไรเป็นรัตนะ และรู้จักใช้รัตนะ เช่น รู้จักใช้เป็นอาภรณ์สำหรับประดับกายให้งดงาม และรู้จักรัตนะที่ยิ่งไปกว่าอาภรณ์ประดับกาย คือรัตนะที่อำนวยประโยชน์และความสุขที่ยิ่งไปกว่า เมื่อรู้จักรัตนะที่มีคุณค่าสูงขึ้นไปกว่าก็อาจสละรัตนะที่ต่ำกว่าได้ ทั้งนี้ ก็สุดแต่ใครจะมีปัญญารู้จักว่าอะไรเป็นรัตนะที่อุดม คือสูงสุดของตน

พระพุทธเจ้าเมื่อยังไม่ตรัสรู้พระธรรม ได้ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ ผู้รักความรู้ ใฝ่หาความรู้ แม้จะได้ทรงรับคำทำนายว่าถ้าอยู่ครองฆราวาส จักได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ และทรงบริบูรณ์ด้วยรัตนะของฆราวาส ก็ทรงมีพระปัญญาเห็นว่า ยังมีรัตนะที่ดีวิเศษกว่า คือพระธรรม ซึ่งเป็นเครื่องปลดเปลื้องทุกข์ ของพระองค์เองและของโลก อันจะให้ประสบสุขอย่างยิ่ง จึง ทรงสละรัตนะอื่น ๆ ทั้งหมด ตลอดถึงจักรพรรดิรัตนะที่จะทรงได้รับ ทรงแสวงหาพระธรรมรัตนะจนทรงได้พบด้วยพระปัญญาแล้วทรงจำแนกธรรมรัตนะแก่โลกด้วยมีพระกรุณา เพื่อให้โลกได้พลอยหลุดพ้นจากทุกข์ประสบสุขอย่างยิ่งอย่างที่พระองค์ได้ประสบนั้น ฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงเป็นรัตนะคือแก้วดวงที่ ๑ ของโลก

ชาวโลกซึ่งมีส่วนได้รับพระธรรมรัตนะ พากันนิยมนับถือพระองค์ว่าเป็นรัตนะ ทั้งในส่วนพระกาย ทั้งในส่วนพระ

จิต ในส่วนพระกายนั้น ปรากฏว่ามีคนเป็นอันมากนิยมในพระรูปลักษณะมหาบุรุษของพระองค์ จนถึงกล่าวทำนายไว้ ดังแสดงแล้วในกัณฑ์ที่ ๑ บางคนหลงใหลจนถึงออกบวช เพื่อจะได้ติดตามไปคอยเฝ้าดูอยู่อย่างใกล้ชิดเสมอ จนถึงพระพุทธเจ้าต้องตรัสอบรมว่า "ประโยชน์อะไรด้วยกายอันเน่านี้ ผู้ใดเห็น ธรรม ผู้นั้นเห็นเรา" แม้เมื่อเสด็จปรินิพพานแล้วพระบรมสารีริกธาตุ (กระดูก) พระสรีรังคาร (ถ่านเถ้าแห่งพระสรีรกาย) ก็เป็นพระธาตุเจดีย์ที่เคารพบูชาอย่างสูง สถานที่ซึ่งเกี่ยวข้องกับพระองค์ เป็นต้นว่า ที่ประสูติ ที่ตรัสรู้ ที่ทรงแสดงเทศนาครั้งแรก ที่เสด็จปรินิพพาน ตลอดถึงบริขารที่เคยทรงใช้สอยก็เป็นบริโภคเจดีย์ที่เคารพบูชาอย่างสูงเหมือนกัน และยังพากันสร้างพระพุทธปฏิมาเป็นอุทเทสิกเจดีย์(เจดีย์ที่สร้างอุทิศเฉพาะ) เป็นที่เคารพบูชากันอีกมากมาย ด้วยเหตุแม้เช่นนี้ พระกายจึงเป็นรัตนะ แต่เหตุที่สำคัญก็คือ เพราะพระกายเป็นที่อาศัยของพระจิต อันบริบูรณ์ด้วยพระคุณทั้งปวง กล่าวโดยย่อคือ พระปัญญาคุณ พระวิสุทธิคุณ พระกรุณาคุณ ดังแสดงแล้วในกัณฑ์ที่ ๑ ด้วยเหตุแม้เช่นนี้ พระจิตจึงเป็นรัตนะ พระพุทธเจ้าทรงมีพระกายและพระจิตบริบูรณ์ด้วยพระคุณทั้งปวง ในส่วนพระองค์เองแล้ว ทรงแผ่พระคุณเหล่านี้ออกไปแก่โลกพร้อมด้วยพระธรรมที่ทรงสั่งสอน ยังโลกที่เป็นเวไนยนิกรให้ยินดีปลาบปลื้ม ในพระธรรมและพากันได้รับสุขประโยชน์ จึงทรงเป็นพระพุทธรัตนะของโลกดวงที่ ๑

แท้ที่จริง พระธรรมควรจะเป็นรัตนะดวงที่ ๑ เพราะพระธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ เป็นกฎธรรมดาที่คงตัวอยู่เสมอ ใครจะค้นพบหรือไม่ ธรรมก็คงมีเป็นธรรม คือเป็นกฎธรรมดาอยู่นั่นเอง ดังที่ได้แสดงแล้วในกัณฑ์ที่ ๒ แต่เพราะเหตุที่พระพุทธเจ้าได้ทรงค้นพบพระธรรมก่อนใคร ๆ แล้วทรงนำพระธรรมออกแสดงเปิดเผย ชาวโลกจึงได้พลอยรู้พระธรรม ตามพระพุทธเจ้า จึงนับพระธรรมเป็นรัตนะดวงที่ ๒ ของโลก

พระธรรมเป็นรัตนะ เพราะมีสาระ (แก่นสาร) ล้วน ๆ ไม่มีสักหน่อยหนึ่งในพระธรรมที่ไร้สาระ พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมดังกล่าวในรูปศาสนา คือคำสั่งสอน เป็นสูตรปฏิบัติอย่างมีระเบียบ เป็นประมวลระบบของชีวิตทั้งหมด เป็นประทีปส่องให้เห็นความจริงทุกแง่ทุกมุมของชีวิตของตนเอง เป็นคำสั่งสอนที่เพียงพอกับเรื่องของชีวิตของคนทุก ๆ คนอย่างครบถ้วนถูกต้อง และทุก ๆ บทของตัวพระธรรมเปี่ยมไปด้วยพระกรุณาของพระพุทธเจ้า ได้ฟังพระธรรมเมื่อใด ก็ได้รับพระกรุณาของพระพุทธเจ้าที่ประทับอยู่ในพระธรรมเมื่อนั้นทุกครั้งทุกคราวไป เพราะเหตุดังกล่าวนี้ พระธรรมจึงเกี่ยวข้องกับตัวเราเองโดยตรง เพราะเรื่องของตัวเราเองนี้แหละ ที่พระพุทธเจ้าทรงยกขึ้นแสดงเป็นพระธรรมสั่งสอนกลับไปให้แก่ตัวเราทุก ๆ คน เหมือนอย่างประทานกระจกเงาให้ส่องดูตัว เพื่อจะได้เห็นภาพตัว แล้วแก้ไขตกแต่งตัว หรือเหมือนอย่างประทานประทีปโคมไฟสำหรับส่องให้มองเห็นทาง ดังที่ได้แสดงแล้วในกัณฑ์ที่ ๒ จึง

อาจกล่าวได้ว่า พระพุทธเจ้าเหมือนได้ทรงมีพระเนตรมองเห็นตลอดหมด ใครจะทำ พูด คิด อย่างไร ทรงเห็นตลอด และทรงสั่งสอนว่า อย่างนี้ไม่ดีอย่าทำนะ อย่างนี้ดีให้ทำเถิด ดังนี้เป็นต้น เหตุฉะนี้ ใครประพฤติตามพระธรรมที่ทรงสั่งสอนจึงไม่มีที่จะเสีย ไม่มีจะตกต่ำ มีแต่จะดีขึ้นเจริญขึ้นโดยส่วนเดียว พระธรรมล้วนมีสาระ (แก่นสาร) อย่างบริสุทธิ์บริบูรณ์ทุก ๆ ด้าน ไม่มีเลยที่จะไร้สาระจึงเป็นที่ยินดีปลาบปลื้มใจของคนที่ได้ฟังพระธรรม ได้ปฏิบัติพระธรรม ได้ประสบสาระในพระธรรม พระธรรมจึงเป็นรัตนะของโลกดวงที่ ๒

พระสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้า เป็นหมู่ของคนที่เบิกบานแล้วเพราะได้รับแสงพระธรรมของพระพุทธเจ้า เหมือนอย่างดอกบัวที่บานแล้วเพราะต้องแสงอาทิตย์ เป็นรัตนะดวงที่ ๓ ของโลกเพราะเป็นหมู่ของผู้บริบูรณ์ด้วยคุณสมบัติอันดีงาม มีศีล คือความประพฤติดี มีทิฐิ คือความเห็นดีเห็นชอบถูกต้องตามพระธรรมเฉพาะตนแล้ว ยังแสดงออกซึ่งความประพฤติและความเห็นดีตามพระธรรม เพื่อประโยชน์สุขแก่โลกอีกด้วย จึงมีบทสรรเสริญว่า **สุปฏิปนฺโน ปฏิบัติดีแล้ว** เป็นต้น ดังแสดงแล้วในกัณฑ์ที่ ๓ เพราะเหตุดังกล่าวมา พระสงฆ์จึงเป็น **ธรรมเขต (นาธรรม)** เพราะเป็นผู้สืบรักษาพระธรรมของพระพุทธเจ้า เป็น **บุญเขต (นาบุญ)** เพราะเป็นที่เพาะปลูกบุญ คือความดีต่าง ๆ ของโลก ดังเช่นพระภิกษุสงฆ์ แม้จะเป็นเพียงพระสมมติสงฆ์ ดังกล่าวแล้วในกัณฑ์ที่ ๓ ก็ยังเป็นธรรมเขตเป็นบุญเขตของ

โลกใครจะขอศีลฟังธรรมโดยปกติก็ขอก็ฟังในสำนักพระภิกษุสงฆ์ เพราะเป็นผู้มีศีลที่จะให้มีธรรมที่จะจำแนกแจกแสดง ถ้ามาขอบาปทุศีล มาอาราธนาให้แสดงอธรรม (ไม่ใช่ธรรม) พระภิกษุสงฆ์จักไม่ให้ จักไม่แสดงแน่นอน เพราะไม่ใช่เขตของพระภิกษุสงฆ์ เขตพระภิกษุสงฆ์ มีแต่พระธรรม มีแต่บุญคือคุณงามความดีเท่านั้น ส่วนพระอริยสงฆ์ ซึ่งเป็นหมู่ของคนดอกบัวบาน แล้วไม่จำต้องกล่าวถึง เป็นธรรมเขตเป็นบุญเขตโดยแท้ คนที่ไม่ต้องการพระธรรม ไม่ต้องการบุญ จึงไม่เข้าหาพระสงฆ์ แต่ไปเข้าหาตามที่ต้องการ ส่วนคนที่ต้องการพระธรรม ต้องการบุญย่อมเข้าหาพระสงฆ์ เมื่อเข้าหาแล้วขอศีลก็ได้ศีล ขอฟังธรรมก็ได้พระธรรม หรือไม่ขอก็ได้ปฏิสันถารต้อนรับด้วยศีลธรรมได้ความนิยมในคุณงามความดี พระสงฆ์จึงเป็นเครื่องทำให้ยินดีปลาบปลื้มใจของผู้จำนงพระธรรมจำนงบุญทั่วไป จึงเป็นพระสังฆรัตนะของโลกดวงที่ครบ ๓

พระพุทธรัตนะ พระธรรมรัตนะ พระสังฆรัตนะ ทั้ง ๓ นี้ เป็นที่นิยมนับถือบูชาเป็นอุดมรัตนะ (รัตนะสูงสุด) ในโลก ข้อที่ทำให้เห็นได้ว่าสูงสุด ก็เช่นเป็นที่นิยมนับถืออย่างสูงสุด ที่นิยมนับถือนั้น ย่อมมีกันอยู่คนละหลายอย่าง แต่ก็ยกพระรัตนตรัยเป็นที่นับถืออย่างสูงสุด เพราะนิยมนับถืออย่างสูงสุดเพราะนิยมนับถือมาก จึงเห็นว่ามีค่ามากหรือหาค่ามิได้ จึงไม่ยอมกำหนดราคาอย่างรัตนะอื่น ๆ ไม่ยอมพูดว่าซื้อขายกันด้วย จึงหารัตนะอื่นที่พึงนับถือเสมอเหมือนมิได้ รัตนะอื่นเป็นของ

เฉพาะบุคคลเป็นพื้น ไม่เป็นประโยชน์แก่โลกทั่วไป ไม่มีใครครอบครองเป็นเจ้าของอยู่ตลอดเวลานานเป็นพัน ๆ ปี ส่วนพระรัตนตรัยเป็นประโยชน์แก่โลกทั่วไป และดำรงอยู่ยั่งยืนเป็นพัน ๆ ปี ผู้ที่นับถือย่อมนำรัตนะอื่น ๆ มาเป็นเครื่องบูชาพระ-รัตนตรัย แม้เช่นนี้ ผู้ที่ไม่เห็นคุณค่าก็ยากที่จะได้พบเห็นส่วนผู้ที่เห็นคุณค่าว่า ไม่ต่ำต้อยเท่านั้น จึงได้พบเห็นว่าเป็นอุดมรัตนะโดยแท้

ฉะนั้น จึงมาถึงรัตนะที่สำคัญที่สุด คือปัญญารัตนะ ดวงแก้วคือปัญญาของเราเองทุก ๆ คน ที่เราเองทุก ๆ คนก็มีอยู่และกำลังฝึกฝนอบรมดวงแก้วของเรานี้อยู่ด้วยการศึกษาต่าง ๆ ปัญญาของเรานี้เอง เป็นเครื่องชี้บอกว่าอะไรเป็นรัตนะ คือเป็น สิ่งที่ควรยินดีปลาบปลื้มใจ ควรนิยมชมชื่น ควรเห็นดีเห็นงาม อะไรไม่ใช่ ถ้าขาดปัญญาเสียแล้ว ก็จะเป็นเหมือนไก่ที่เลือกเอา ข้าวเปลือกไม่เอาพลอย ยิ่งในโลกปัจจุบันนี้ มีสิ่งต่าง ๆ หลั่งไหลไปมาถึงกันอยู่เป็นอันมาก เป็นของจริงก็มีของเทียมก็มี มีประโยชน์ก็มี มีโทษก็มี มิใช่แต่บนพื้นดิน แม้บนท้องฟ้าก็ยังมี ของเทียม จึงจำต้องศึกษาอบรมปัญญาให้เพียงพอเพื่อมิให้ เห็นดีเห็นงาม นิยมชมชื่นในวัตถุหรือในบุคคลที่ชั่วทราม เหมือนอย่างเห็นกงจักรเป็นดอกบัว แต่ให้คงเห็นคุณค่าในรัตนะของตน ให้รู้จักรักษาไว้และรู้จักถือเอาประโยชน์จากรัตนะของตน โดยเฉพาะคือให้มีความยินดีปลาบปลื้มใจในพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ นับถือเป็นรัตนะ

คือแก้ว ๓ ดวงของชีวิต

อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ

พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า

อุตฺตมํ ธมฺมมชฺฌคา

ได้ทรงบรรลุพระธรรมอันสูงสุดแล้ว

มหาสงฺฆํ ปโพเธสิ

ทรงยังพระสงฆ์หมู่ใหญ่ให้รู้ทั่วแล้ว

อิจฺเจตํ รตนตฺตยํ

นี้เป็นพระรัตนตรัยอย่างนี้

พระพุทธศาสนา

พระรัตนตรัย แก้ว ๓ ดวงของโลก คือพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ดังแสดงแล้ว ในกัณฑ์ที่ ๔ ย่อมมีขึ้นบริบูรณ์ในโลก เมื่อพระพุทธเจ้าได้ประกาศพระพุทธศาสนา คือเทศน์แสดงพระธรรมสั่งสอน ทีแรกก็มีแต่พระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้พระธรรม และมีพระธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ ซึ่งประจักษ์แจ้งอยู่แก่พระพุทธเจ้าเฉพาะพระองค์เดียวเท่านั้น ยังไม่มีใครอื่นได้ทราบด้วย ต่อเมื่อพระพุทธเจ้าได้แสดงพระธรรมนั้นสั่งสอนอันเรียกว่าพระพุทธศาสนา จึงมีคนอื่นได้ทราบพระธรรมตามพระพุทธเจ้า และได้รู้จักพระพุทธเจ้าขึ้นด้วยว่าเป็นผู้ตรัสรู้จริง

คือเป็นพระพุทธเจ้าพวกคนที่ได้ทราบพระธรรมตามนี้คือพระสงฆ์ซึ่งเป็นหมู่ดอกบัวที่เบิกบานแล้วในโลก ดังแสดงแล้วในกัณฑ์ที่ ๓ จึงเกิดพระสงฆ์ขึ้น ครบพระรัตนตรัย ฉะนั้น จึงควรทราบเรื่องเกิดขึ้นตั้งแต่ต้นของพระพุทธศาสนา และความหมายที่สัมพันธ์กันต่อไป

พระพุทธศาสนาได้เกิดขึ้นในโลกทีแรกที่สวนกวาง (มิคทายวัน) ชื่ออิสิปตนะ แขวงเมืองพาราณสี ในบัดนี้เรียกว่าสารนาถ เมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมเทศนาครั้งแรกแก่ฤษี ๕ รูป มีเรื่องสืบมาตั้งแต่ต้นว่า เมื่อพระโพธิสัตว์เจ้าประสูติแล้วได้ ๕ วัน พระเจ้าสุทโธทนะ พระราชบิดา โปรดให้ประชุมพระญาติวงศ์และเสนามาตย์พร้อมกัน เชิญพราหมณ์ ๑๐๘ คนมาฉันโภชนาหารประกอบมงคลรับพระลักษณะและขนานพระนามว่า "สิทธัตถกุมาร" พราหมณ์เหล่านั้นได้ทำนายพระลักษณะตามตำราว่า พระราชกุมารจักมีคติเป็น ๒ คือถ้าเสด็จอยู่ครองฆราวาสจักได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ พระราชาเอกในโลก ถ้าเสด็จออกทรงผนวชจักได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า พระศาสดาเอกในโลก ดังแสดงแล้วในกัณฑ์ที่ ๑ เว้นอยู่แต่พราหมณ์หนุ่มคนหนึ่ง ซึ่งเป็นเด็กกว่าทั้งหมด ได้ทำนายพระลักษณะแต่เพียงคติเดียวว่า จักเสด็จออกทรงผนวชตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า พราหมณ์หนุ่มคนนั้นชื่อว่าโกณฑัญญะ เมื่อได้ทำนายอย่างกล้าด้วยความมั่นใจเป็นหนึ่งอย่างนั้นแล้ว ก็ได้คอยสดับตรับฟังข่าวพระราชกุมารตลอดมา ครั้นได้ทราบว่าพระราชกุมารเสด็จ

ออกทรงผนวชแล้ว ก็ดีใจในการทำนายอย่างแม่นยำของตน เพิ่มความเชื่อมั่นขึ้นว่าจะได้ตรัสรู้แน่ จึงได้ออกบวชตามพร้อมกับลูกพราหมณ์พวก ๑๐๘ นั้นอีก ๔ คน ซึ่งได้ยินเล่ามาจากบิดา รวมเป็น ๕ คนด้วยกัน เรียกรวมกันว่า ปัญจวัคคิยะ แปลว่า มีพวก ๕ ได้คอยติดตามพระโพธิสัตว์ในระหว่างที่พระองค์ทรงทำทุกรกิริยา ทรมานพระกายให้ลำบากต่าง ๆ ได้คอยเฝ้าปฏิบัติอยู่ทุกเวลาด้วยหวังจะได้พลอยมีส่วนแห่งพระธรรมที่ได้ทรงบรรลุ ครั้นพระโพธิสัตว์ทรงเลิกทุกรกิริยา เพราะทรงเห็นว่าไม่มีประโยชน์ ก็พากันเลิกปฏิบัติพระองค์ เพราะเห็นว่าทรงท้อถอยเสียแล้ว และได้พากันหลีกไปพำนักอยู่ที่สารนาถดังกล่าวแล้ว ทิ้งพระโพธิสัตว์ให้ประทับอยู่แต่พระองค์เดียว แต่ก็เป็นการเหมาะกับเวลาที่พระองค์จะทรงบำเพ็ญเพียรทางจิตใจในทางใหม่ ซึ่งต้องการความสงบสงัด ส่วนที่ได้มาคอยเฝ้าปฏิบัติเมื่อทรงทำทุกรกิริยานั้นก็ได้เป็นพยานรู้เห็นด้วยว่า ได้ทรงทำแล้วอย่างยิ่งยวดที่สุดอย่างไร ทำจนถึงอย่างนั้นแล้วยังไม่ได้ผลอะไร ก็เป็นหลักฐานอันเพียงพอแล้วที่จะทรงชี้บอกว่า การทรมานตัวอย่างนั้น ไม่มีผลที่จะให้เกิดปัญญาตรัสรู้พระธรรมได้เลยทีเดียว เช่นเดียวกับความติดสุขจากรูป เสียง เป็นต้นที่น่าพอใจต่าง ๆ ซึ่งก็เป็นอันตรายแก่ปัญญาเหมือนกัน

ครั้นพระโพธิสัตว์ได้ตรัสรู้พระธรรม เป็นผู้รู้แล้วบริบูรณ์ ที่เรียกว่าพระพุทธเจ้า และได้มีพระกรุณาจะแสดงพระธรรมโปรดโลกแล้ว ก็ได้ทรงพิจารณาหาผู้ที่จะเสด็จไปเทศน์โปรด

เป็นครั้งแรก ได้ทรงนึกถึงดาบสทั้ง ๒ คือ อาฬารดาบส กาลามโคตร และอุททกดาบส รามบุตร ที่พระองค์ได้เสด็จไปศึกษาลัทธิปฏิบัติ เมื่อเสด็จออกทรงผนวชใหม่ ๆ แต่ทรงเห็นว่าไม่ใช่ทางตรัสรู้จึงเสด็จหลีกออกไป ก็ได้ทรงทราบว่าดาบสทั้ง ๒ นั้นเสีย (ตาย) เสียแล้ว จึงได้ทรงพิจารณาหาผู้อื่นที่จะเป็นเวไนยทีแรกของพระองค์ต่อไป ก็ได้นึกถึงฤษีทั้ง ๕ ซึ่งได้ปฏิบัติพระองค์เมื่อทรงทำทุกรกิริยา ทรงเห็นว่าเป็นเวไนยที่พระองค์ควรจะโปรดก่อนได้ จึงเสด็จจากตำบลอุรุเวลาเสนานิคม แขวงเมืองมคธ ที่บัดนี้เรียกว่าพุทธคยา อันเป็นตำบลที่ตรัสรู้ไปสู่ตำบลสารนาถ ที่ฤษีทั้ง ๕ นั้นพำนักอยู่ ในระหว่างทางได้ทรงพบกับอาชีวก (นักบวชจำพวกหนึ่ง) ชื่ออุปกะ อุปกะอาชีวกได้เห็นพระองค์มีพระฉวีวรรณผ่องใส จึงถามว่าใครเป็นครูของพระองค์ พระองค์ชอบใจธรรมของใคร พระองค์ตรัสตอบว่าไม่มีใครเป็นครูของพระองค์ พระองค์เป็นสยัมภู ผู้เป็นเอง คำถามคล้ายกับว่านับถือพระเป็นเจ้าองค์ไหน พระพุทธดำรัสตอบคล้ายกับว่าทรงเป็นพระเป็นเจ้าเอง อาชีวกนั้นสั่นศีรษะเดินหลีกไป พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปถึงที่พำนักของฤษีทั้ง ๕ ในเวลาเย็นวันโกนของวันเพ็ญเดือนอาสาฬหะ ตรัสแก่ฤษีทั้ง ๕ ว่าพระองค์ได้ตรัสรู้พระธรรม แล้วเสด็จมาจะทรงแสดงพระธรรมแก่พวกเขา ทีแรกฤษีทั้ง ๕ ยังไม่ยอมเชื่อ พระองค์ต้องตรัสเตือนให้ระลึกว่าจำได้อยู่หรือว่า วาจาเช่นนี้พระองค์ได้เคยตรัสในคราวก่อนแต่นี้ ฤษีทั้ง ๕ จึงนึกขึ้นได้ยินยอมจะฟังพระ

ธรรมของพระพุทธเจ้า ครั้นทรงทำให้ฤษีทั้ง ๕ ยินยอม ทรงเห็นว่าพากันน้อมใจจะรับพระธรรม มีความตั้งใจจะรับฟังพระ-ธรรมดีแล้ว จึงทรงแสดงปฐมเทศนา (เทศน์ครั้งแรก) ในวันเพ็ญเดือนอาสาฬหะนั้น อันตรงกับวันเพ็ญกลางเดือน ๘ หน้าวันเข้าพรรษา พระพุทธศาสนาจึงได้เกิดขึ้นในโลกจำเดิมแต่นั้นมา ทางราชการคณะสงฆ์ได้ประกาศกำหนดวันเพ็ญกลางเดือน ๘ หน้าวันเข้าจำพรรษาเป็นวันบูชาเพิ่มขึ้นอีกวันหนึ่ง เรียกว่าวันอาสาฬหบูชา เริ่มตั้งแต่ศกที่แล้ว (พ.ศ. ๒๕๐๑) เพื่อเป็นอนุสรณ์ถึงวันเริ่มเกิดขึ้นแห่งพระพุทธศาสนา เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงเริ่มเทศน์แสดงพระธรรมเป็นครั้งแรก เป็นอันได้ทรงเริ่มประกาศพระพุทธศาสนา ได้เริ่มมีพระสงฆ์ขึ้น จึงเป็นอันได้เริ่มมีพระรัตนะครบทั้ง ๓ ตั้งแต่วันนั้นมา นับปีได้ว่าเมื่อก่อนพุทธศก ๔๕ ปี หลังจากตรัสรู้แล้วได้ ๒ เดือน

พระพุทธศาสนา แปลว่าคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า แปลว่าการสั่งสอนของพระองค์ก็ได้ โดยความก็ได้แก่พระธรรมเทศนา คือเทศน์แสดงพระธรรมของพระพุทธเจ้า เพราะพระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมนั้นเองเป็นพระศาสนา คือเป็นคำสั่งสอนแนะนำฝึกอบรมเวไนยนิกร เพื่อให้มีความเข้าใจชัดยิ่งขึ้น จักแสดงเน้นในความหมายของคำว่าพระศาสนา ซึ่งเป็นความหมายเฉพาะของพระพุทธศาสนา ดังต่อไปนี้:-

พระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงเทศน์โปรดโลก ดังแสดงแล้วในกัณฑ์ที่ ๒ นั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงเทศน์เป็นพระศาสนา

คือเป็นการสั่งสอนหรือเป็นคำสั่งสอนแนะนำฝึกอบรมแก่ทุก ๆ คน โดยตรง คือโดยตรงจากพระพุทธเจ้ามาถึงตัวของทุก ๆ คนโดยตรง เหมือนอย่างมาประทับรับสั่งอยู่เฉพาะหน้าเฉพาะตัว ด้วยเรื่องของตัวผู้รับพระธรรมนั่นเอง

เมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมเป็นพระศาสนา ที่ตรงจากพระพุทธเจ้าถึงผู้ฟังโดยตรงที่สุดดังกล่าว พระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงจึงมิใช่เป็นคำหรือเป็นการต้องผ่านจากเทวะหรือมนุษย์ซึ่งเป็นบุคคลที่ ๓ จึงไม่มีข้อผูกพันกับเทวะหรือมนุษย์อื่นอะไรทั้งสิ้น ไม่มีข้อผูกพันแม้กับพระองค์เองที่จะบังคับให้ต้องเชื่อต้องนับถือพระองค์ จึงไม่ต้องอ้อนวอนสรรเสริญให้ใครโปรดปราน นอกจากจะอ้อนวอนตนเองให้โปรดตนเอง ด้วยวิธีให้ละชั่วให้ทำดีด้วยตนเอง

อนึ่ง พระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง มิใช่เป็นคำพูดหรือเป็นการพูดสักว่าใช้โวหาร และเหตุผลแวดล้อมให้คนทึ่งให้คนตื่นเต้น เชื่อถือ อย่างนักพูดที่เก่งในวิธีพูดใช้เหตุผลให้คนหลงใหล มิใช่เป็นคำพูดหรือเป็นการพูดเก็งหรือเดาความจริงอย่างนักคิดที่มีความรักจะรู้จักอะไรต่าง ๆ มิใช่เป็นคำพูดหรือการพูดที่ตั้งข้อสมมติขึ้น เพื่อแสวงหาความจริงต่อไป มิใช่เป็นคำพูดหรือเป็นการพูดเล่นหัวยั่วยิ้มหรือพูดพล่อย ๆ ไร้สารประโยชน์

ฉะนั้น พระพุทธศาสนาจึงมีลักษณะเป็นคำสั่งสอนหรือการสั่งสอน ซึ่งแสดงความจริงในตัวของทุก ๆ คนโดยตรง จาก

พระพุทธเจ้าโดยตรง ถึงตัวผู้ฟังโดยตรงประกอบด้วยสารประโยชน์อย่างบริบูรณ์บริสุทธิ์ครบถ้วน และพระพุทธเจ้ามิได้ทรงฟังพระธรรมมาจากใคร มิได้ทรงรับคำสั่งสอนพระธรรมมาจากใคร จะเป็นเทวะหรือมนุษย์ก็ตาม ทรงเป็นผู้ตรัสรู้พระธรรมเอง ถ้าจะว่าต้นเดิมของพระธรรมหรือของพระศาสนาเป็นเทวะก็ทรงเป็นเทวะนั้นเอง ตามเค้าที่ตรัสตอบแก่อุปกะอาชีวก พระองค์จึงเป็นผู้สมกับคำทำนายพระลักษณะว่าจักเป็นพระศาสดาเอกในโลก เพราะทรงเป็นพระศาสดาผู้สั่งสอนที่เป็นเอกคือเป็นหนึ่งจริง ๆ คือ เป็นที่ ๑ ไม่เป็นที่ ๒ ของเทวะหรือมนุษย์ใด ๆ เพราะมิได้ทรงรับสั่งสอนมาจากใครดังกล่าว โดยตรงกันข้าม ทรงเป็นพระศาสดาของเทวะและมนุษย์ทั้งหลายจึงทรงเป็นมนุษย์คนแรกที่หลุดพ้นจากความผูกพันในโลกทั้งสิ้นไม่มีใครในโลกทั้งสิ้นที่จะต้องทรงบูชาเซ่นสรวงอ้อนวอน ตามความต้องการยึดถือผูกพัน แต่ทรงเป็นผู้ที่โลกทั้งสิ้นบูชา และทรงแสดงพระธรรมเป็นพระศาสนาสั่งสอนเพื่อให้ทุก ๆ คนเป็นไทพ้นจากความเป็นทาส ในการปฏิบัติชอบแก่ตน ด้วยตน เพื่อตนมิใช่ต้องถูกผูกพันให้ต้องปฏิบัติเพื่อใครอื่น การปฏิบัติชอบเพื่อตนดังกล่าว มิได้หมายความว่าให้เห็นแก่ตัว ซึ่งเป็นการคับแคบ แต่หมายความว่าปฏิบัติเพื่อให้ตนไม่เป็นคนทำชั่วทำผิดแต่ให้เป็นคนทำถูกทำชอบตามควรแก่ภาวะของตน ฉะนั้น จึงกล่าวได้อย่างไม่ต้องกลัวผิดว่า พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาของมนุษย์ ที่สั่งสอนมนุษย์ หรือตลอดถึงเทวะ ด้วยความจริงอัน

เรียกว่าสัจจธรรม ธรรมคือความจริง ตามเหตุผลตั้งแต่ชั้นธรรมดาสามัญนี้แหละขึ้นไป ที่ปัญญามนุษย์ธรรมดาสามัญอย่างเรา ๆ นี้แหละพึงรู้เห็นได้ด้วยตนเอง และอาจนำไปปฏิบัติให้เกิดประโยชน์แก่ตนได้ด้วยตนเอง ไม่ต้องพึ่งใครอื่นมาเป็นผู้ประสิทธิ์ประสาธน์ให้ พระพุทธเจ้ามิได้ทรงสั่งสอนให้หย่อนหรือยิ่งไปกว่าความจริงที่คนอย่างเรา ๆ ควรจะรู้ควรจะเข้าใจหรือเกินกว่าที่จะทำได้ในข้อไหน ๆ เลย ฉะนั้น จึงมีคำกล่าวถึงอาการหรือลักษณะที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมไว้ว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมเพื่อให้รู้ยิ่งเห็นจริงในธรรมที่ควรรู้ควรเห็น ทรงแสดงพระธรรมมีเหตุผลที่ผู้ฟังอาจตรองตามให้เห็นจริงได้ ทรงแสดงพระธรรมมีปาฏิหาริย์ คือผู้ฟังอาจปฏิบัติให้ได้รับผลจริงได้ตามสมควรแก่ความปฏิบัติ เพราะเหตุดังเช่นที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ทุก ๆ คนจึงสวดบทพระธรรมคุณได้อย่างสนิทใจว่า **สฺวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้ากล่าวดีแล้ว** เพราะพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าพระองค์นั้นทรงกล่าวเองบอกเอง มิได้ทรงฟังคำสั่งสอนมาจากใครให้บอกต่อ และทรงกล่าวเป็นพระศาสนา คำสั่งสอน หรือการสั่งสอนแสดงความจริงที่มีสารประโยชน์อย่างบริบูรณ์บริสุทธิ์ครบถ้วน เป็นข้อน่ารู้ มีเหตุผล และปฏิบัติได้จริง

ถ้าจะแย้งว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมเป็นพระศาสนาสั่งสอนแก่คนในครั้งพุทธกาลโน้น เป็นต้นว่าทรงแสดงแก่ฤษี ๕ รูปนั้น มิได้ทรงแสดงเป็นพระศาสนาสั่งสอนแก่พวก

เราบัดนี้ พระพุทธศาสนาจึงเหมาะแก่คนในครั้งโน้นไม่เหมาะแก่คนในบัดนี้ ก็พึงตอบชี้แจงว่า ถ้าได้กำหนดความเรื่องพระธรรมดังที่ได้แสดงในกัณฑ์ที่ ๒ และในกัณฑ์นี้มาโดยลำดับแล้ว ก็จะเห็นว่า พระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงสั่งสอน เป็นกฎธรรมดา หรือเป็นความจริงที่อยู่ตัวที่คงตัว เมื่อครั้งทรงแสดงเป็นจริงฉันใด ในกาลต่อมาจนถึงบัดนี้และในกาลต่อไปก็เป็นจริงฉันนั้น ไม่มีกลับกลายเปลี่ยนแปลง ถ้ากลับกลายเปลี่ยนแปลงไปได้ก็ไม่ใช่พระธรรมที่อยู่ตัวคงตัว และพระธรรมดังกล่าวก็เป็นความจริงที่เป็นกฎธรรมดาของโลก กล่าวคือของทุก ๆ คนทุก ๆ สิ่งในโลกทั้งหมด ในเวลาทุกกาลทุกสมัย บรรดาผู้ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมสั่งสอนเอง มีฤษีทั้ง ๕ เป็นต้นก็เป็นไปตามพระธรรมหรือกฎธรรมดาอันใด บรรดาคนอื่น ๆ ในเวลาก่อนแต่นั้นก็ดี ในเวลานั้นก็ดี ในเวลาต่อมาจนถึงบัดนี้ตลอดถึงเวลาต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด รวมทั้งเราทั้งหลายในบัดนี้ด้วยก็เป็นไปตามพระธรรมหรือกฎธรรมดาอันนั้นเสมอกันหมด ฉะนั้นพระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่ใคร เมื่อไรก็ตาม ก็เหมือนทรงแสดงแก่คนอื่นด้วยทั้งหมด โดยเฉพาะเหมือนทรงแสดงแก่เราทั้งหลายด้วยเหมือนกัน และคนในครั้งพุทธกาลซึ่งได้เฝ้าฟังพระธรรมจากพระโอษฐ์ของพระพุทธเจ้าเอง ได้รู้เข้าใจได้ปฏิบัติจนบรรลุถึงผลได้ด้วยตนฉันใด คนในต่อมาจนถึงในบัดนี้ และในต่อไป แม้ไม่มีโอกาสอย่างนั้น แต่ได้ตั้งใจฟังพระธรรม ตั้งใจเรียนพระธรรม ตั้งใจปฏิบัติพระธรรม ก็อาจรู้

เข้าใจ อาจปฏิบัติจนบรรลุถึงผลได้เช่นเดียวกันฉันนั้น ข้อสำคัญให้เป็นเวไนย คือรับแนะนำ คือรับพระศาสนา คำสั่งสอนหรือการสั่งสอนของพระพุทธเจ้า พระพุทธศาสนาจึงเหมาะแก่คนทุกคนทุกกาลสมัย ฉะนั้น ทุก ๆ คนจึงสวดบทพระธรรมคุณต่อไปนี้ได้อย่างสนิทใจว่า

สนฺทิฏฺฐิโก อันผู้ได้ผู้บรรลุพึงเห็นเอง เช่นอย่างเรียนเองก็รู้เอง บริโภคเองก็รู้รสเอง

อกาลิโก ไม่ประกอบด้วยกาล เพราะอยู่ตัวคงตัวดังกล่าวแล้ว จึงใช้ได้ทุกกาลสมัย

เอหิปสฺสิโก ควรเรียกให้มาดู คือมาดูหรือมาพิสูจน์ได้ที่ตนด้วยตน และบอกคนอื่นให้มาปฏิบัติดูได้ด้วย

โอปนยิโก ควรน้อมเข้ามา คือควรปฏิบัติได้เพราะทุก ๆ คนสามารถปฏิบัติให้ได้ผลจริง

ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ อันวิญญู (ผู้รู้) **พึงรู้เฉพาะตน** เช่นอย่างคนไหนเรียนคนนั้นก็รู้ คนไหนปฏิบัติคนนั้นก็ได้ประสบผล มิใช่ว่าคนหนึ่งเรียน คนหนึ่งรู้ คนหนึ่งปฏิบัติ คนหนึ่งประสบผล หรือคนหนึ่งบริโภค คนหนึ่งอิ่ม

พระธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสดีแล้ว อันผู้ได้บรรลุพึงเห็นเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามา อันผู้รู้พึงรู้เฉพาะตน นั้นแลคือพระพุทธศาสนาโดยลักษณะทั่วไป แต่พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสจำแนกแจกแจงไว้ให้เหมาะแก่อุปนิสัยของแต่ละคนไว้เป็นอันมาก ซึ่งเมื่อสรุปเข้าอย่างย่อที่สุดแล้ว ก็

คือตรัสสอนให้ละชั่ว ให้ทำดี ให้ทำจิตใจให้ผ่องสะอาด เพื่อให้เป็นผู้พ้นความทุกข์ ประสบความสุขตามภูมิชั้น

บัดนี้ พระพุทธศาสนาซึ่งได้ดังก้องออกมาจากพระโอษฐ์ของพระพุทธเจ้า ด้วยพระสุรเสียงอันไพเราะเมื่อเกิน ๒๕๐๐ ปีมาแล้ว ก็ยังดังก้องอยู่ด้วยเสียงของบรรดาผู้ที่ได้ฟังได้ยินแล้วบอกประกาศกันต่อ ๆ มา

ใครฟังได้ยินเสียง ได้ซาบซึ้งในพระธรรมแม้แต่น้อย ก็จะมีความสุขเหมือนอย่างได้เฝ้าพระพุทธเจ้าแม้แต่หน่อยหนึ่ง ดังพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ว่า **“โย ธมฺมํ ปสฺสติ โส มํ ปสฺสติ ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเรา”**

พุทธศาสนิก

เมื่อแสดงเรื่องพระพุทธศาสนาแล้ว ก็ควรแสดงเรื่องพุทธศาสนิกชนต่อกันไป เพราะเป็นเรื่องที่เนื่องถึงกัน อาจจะแยกออกจากกันเสียมิได้ เหมือนอย่างกายกับใจ คำว่าพุทธศาสนิกเป็นคำที่ผูกเรียกกันขึ้น แปลว่า ผู้นับถือพระพุทธศาสนา ใครก็ตามที่นับถือพระพุทธศาสนา และนับถือด้วยวิธีใดก็ตาม คือเป็นพุทธบริษัทจำพวกไหน หรือเป็นพุทธมามกะ พุทธมามิกาก็ตาม ก็รวมเรียกว่าพุทธศาสนิกหรือพุทธศาสนิกชนทั้งหมด แต่ก่อนที่จะแสดงเรื่องของพุทธศาสนิกชนโดยเฉพาะ จะกล่าวถึงคนที่

นับถือศาสนาโดยทั่ว ๆ ไปก่อน:-

คนในโลกเริ่มนับถือศาสนากันมาแต่เมื่อไร ? เป็นที่รับรองกันแล้วว่าคนเริ่มนับถือศาสนากันมาตั้งแต่สมัยดึกดำบรรพ์ก่อนมีประวัติศาสตร์ ได้มีนักค้นคว้าขุดพบซากศพและสิ่งต่าง ๆ ในสมัยเก่าแก่นั้นลงสันนิษฐานถึงลัทธิศาสนาที่คนเก่าแก่นับถือกันต่าง ๆ เป็นการพิจารณาวัตถุแล้วลงสันนิษฐาน คราวนี้ลอง มาพิจารณาถ้อยคำเก่าแก่แล้วลงสันนิษฐานดูบ้าง คำเก่าแก่นั้นขอยกขึ้นมาพิจารณาเพียงคำเดียว คือคำว่าศาสนานี้เอง คำนี้เป็นคำดึกดำบรรพ์ที่ยังมีชีวิตอยู่ เพราะตามหลักฐานปรากฏว่าได้พูดกันมาตั้งแต่ก่อนพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นนานไกลและยังใช้พูดกันต่อ ๆ มาอยู่จนถึงบัดนี้

ในภาษามคธว่า สาสนะ ในภาษาสันสกฤตว่า ศาสนะ ในภาษาไทยนำมาใช้ว่า ศาสนา แปลว่าคำสั่งสอน การสั่งสอน คำแปลนี้ถึงยังไม่หมดความหมาย ก็ได้ความหมายที่สำคัญ ซึ่งอาจอธิบายให้กว้างครอบคลุมความหมายทั้งหมดได้ ฉะนั้น ลองยกคำแปลนี้ขึ้นพิจารณาว่าคนเราเริ่มสั่งสอนกันมาตั้งแต่เมื่อไร อาจตอบตามเหตุผลว่าคนเริ่มสั่งสอนกันตั้งแต่เริ่มรวมกันอยู่ในโลกตั้งแต่ครอบครัวหนึ่งขึ้นไป คือตั้งแต่เริ่มมีคนตั้งแต่ ๒ คนขึ้นไป หรือตั้งแต่เริ่มมีบิดามารดา มีบุตรธิดาขึ้นในโลก หรือพูดตามสมัยว่า ตั้งแต่มีสังคมมนุษย์หน่วยแรกขึ้น เพราะในเบื้องต้นพ่อแม่ก็ต้องสั่งสอนลูก อย่าว่าแต่ในหมู่มนุษย์ แม้ในหมู่สัตว์ดิรัจฉาน ก็มีสั่งสอนกันตามวิธีของสัตว์ เช่นแม่นกก็มีการ

สอนลูก พระพุทธเจ้าเองก็ได้ทรงยกย่องมารดาบิดาว่าเป็นอาจารย์คนแรก เรียกว่าบุรพาจารย์ของบุตรธิดา เป็นอันว่าอาจารย์อื่น ๆ เป็นอาจารย์ในภายหลัง ฉะนั้น คำสั่งสอนของพ่อแม่ผู้เป็นบุรพาจารย์ จึงเป็นบุพพศาสนา (ศาสนาแรก) ของลูก

แต่คำสั่งสอนของพ่อแม่ที่ให้แก่ลูกโดยมาก เพียงพอแก่ลูกในวัยเล็ก เมื่อโตขึ้นแล้วจึงต้องส่งเข้าโรงเรียน มอบภาระให้แก่ครูอาจารย์สั่งสอนศิลปวิทยาสืบต่อไป ครูอาจารย์ที่ดีย่อมเป็นทั้งผู้ประสาธน์ศิลปวิทยาดี เป็นทั้งผู้ปกครองศิษย์ดี คำสั่งสอนหรือการสั่งสอนของครูอาจารย์เพื่อผลดังกล่าวนี้ แม้มีการลงโทษเพื่อให้ศิษย์เป็นคนดี ท่านก็เรียกว่าเป็นศาสนาอย่างหนึ่งของอาจารย์ ดังในชาดกเรื่องหนึ่งในติกนิบาตเล่าไว้มีความว่า

ในอดีตกาลล่วงมานาน พระเจ้ากรุงพาราณสี ได้ทรงส่งพรหมทัตตกุมาร พระราชโอรสไปเรียนศิลปวิทยาในเมืองตักศิลา เพราะตามนิยมของโบราณ พระราชาทั้งหลายย่อมทรงปรารถนาให้พระราชโอรสได้รับอบรมให้ละมานะ ให้อดทน ให้เปรื่องปราดสามารถในศิลปวิทยา ให้รอบรู้ในโลกจารีตทั้งปวง แม้จะมีอาจารย์อยู่ในประเทศ ก็โปรดส่งพระราชโอรสไปศึกษาในสถานที่ไกล พรหมทัตตกุมารได้เดินทางไปศึกษาอยู่กับอาจารย์ทิศาปาโมกข์ท่านหนึ่งในเมืองตักศิลานั้น วันหนึ่ง ได้ไปอาบน้ำกับอาจารย์ เห็นหญิงชราคนหนึ่งกำลังนั่งร่อนงา เห็นงาเป็นมันย่องก็อยากเสวยจึงหยิบมาเสวยกำมือหนึ่ง หญิงชราก็มิได้ว่ากระไรเพราะคิดว่าคงหิว วันรุ่งขึ้น พรหมทัตตกุมารได้ทำ

อย่างนั้นอีก หญิงชราก็คงไม่ว่าอะไร ในวันที่ ๓ พรหมทัตตกุมารได้ทำอย่างนั้นอีก หญิงชราจึงร้องขึ้นว่า อาจารย์ทิศาปาโมกข์ปล่อยให้พวกลูกศิษย์ยื้อแย่งของของตน อาจารย์ได้ยินจึงหยุดสอบถาม ได้ทราบเรื่องตลอดแล้วก็รับจะใช้มูลค่าให้ หญิงชราบอกว่าไม่ประสงค์มูลค่า แต่ขอให้อาจารย์ให้กุมารนี้ศึกษาว่าจะไม่ทำอย่างนั้นอีก อาจารย์พูดว่าถ้าอย่างนั้นจงคอยดู สั่งให้ศิษย์หนุ่ม ๒ คนจับกุมารที่แขนทั้ง ๒ ไว้ แล้วหยิบเรียวไม้ไผ่เฆี่ยนหลัง ๓ ครั้ง สั่งสอนว่าอย่าทำอย่างนั้นอีก พรหมทัตตกุมารถูกเฆี่ยน มีเนตรแดงก่ำด้วยความโกรธ มองดูอาจารย์ทั่วตัว ผูกอาฆาตว่าได้ราชสมบัติแล้ว จักให้ตามอาจารย์ไปฆ่าเสียให้จงได้ ครั้นเรียนสำเร็จแล้วก็เข้าลาอาจารย์ แสดงอาการอย่างมีความเคารพรัก ขอให้อาจารย์รับว่าจะไปกรุงพาราณสีเมื่อให้มาเชิญ แล้วลาอาจารย์กลับกรุงพาราณสี พระเจ้ากรุงพาราณสีทอดพระเนตรเห็นพระราชโอรสเรียนสำเร็จกลับมา มีพระราชหฤทัยโสมนัสยินดี ทรงปรารถนาจะทอดพระเนตรเห็นพระโอรสเป็นพระราชา ตั้งแต่พระองค์ยังมีพระชนมชีพอยู่ จึงมอบราชสมบัติพระราชทาน ครั้นพรหมทัตตกุมารได้ราชสมบัติแล้ว ทรงระลึกขึ้นได้ถึงโทษที่อาจารย์ทำแก่พระองค์ จึงทรงส่งทูตไปเชิญอาจารย์ให้มา ฝ่ายอาจารย์คิดว่าพระราชายังหนุ่ม ตนยังไม่อาจจะพูดให้ยินยอมได้จึงยังไม่ไป ครั้นกาลล่วงไป พระราชาเจริญพระชนม์ขึ้นจนถึงมัชฌิมวัยแล้ว อาจารย์จึงเดินทางไปกรุงพาราณสี ให้กราบทูลให้ทรงทราบ พระราชาทรงยินดีโปรดให้

อาจารย์เข้าเฝ้า ครั้นทอดพระเนตรเห็นอาจารย์ ก็ทรงรู้สึกเหมือนกำลังถูกเฆี่ยน มีพระเนตรแดงก่ำขึ้นด้วยโทสัคคิ (ไฟโทสะ) ทันที ตรัสว่า วันนี้ อาจารย์ของเรามาถึงที่ตายแล้ว นำมัจจุราชติดมากับหน้าผากของตนแล้ว ตรัสแก่อาจารย์ว่า ท่านระลึกได้ไหมถึงวันที่ท่านเฆี่ยนเราด้วยเรียวไผ่ ท่านไม่ยินดีในชีวิตแล้วหรือจึงมาวันนั้นท่านเฆี่ยนเรา วันนี้เราจะฆ่าท่าน ฝ่ายอาจารย์ไม่แสดงครั่นคร้าม กล่าวตอบด้วยท่วงท่าของอาจารย์ว่า อารยชน (คนเจริญ) ย่อมห้ามปรามคนที่ทำอนารยกรรม (กรรมไม่ดี) ด้วยการลงโทษให้เข็ดหลาบได้ นั่นเป็นศาสนา (การสั่งสอน) มิใช่เป็นเวร ปวงบัณฑิตย่อมเข้าใจกันอย่างนี้มหาราช ถ้าข้าพเจ้าไม่ทำให้พระองค์ศึกษาอย่างนั้น ต่อไปพระองค์ประพฤติผิดยิ่งขึ้น ทรงประสบมหันตภัยเสียแล้ว จักทรงได้ราชสมบัติเห็นปานฉะนี้จากที่ไหนเล่า พวกอำมาตย์ที่เฝ้าอยู่ได้สดับเรื่องนั้น ก็พากันกราบทูลสนับสนุนคำของอาจารย์ พระราชาทรงพิจารณาทบทวนแล้ว ทรงเห็นจริงตามคำของอาจารย์ ทรงหายพิโรธสิ้นอาฆาต กลับทรงระลึกถึงคุณของอาจารย์จึงพระราชทานสิ่งปฏิการต่าง ๆ และทรงตั้งไว้ในที่เป็นปุโรหิตผู้ถวายอนุสาสน์ เรื่องนี้มีคติอยู่มาก แต่โดยเฉพาะแสดงว่า การสั่งห้ามปรามมิให้ทำผิดแม้ของอาจารย์ก็ถือว่าเป็นศาสนาอย่างหนึ่ง ๆ มาตั้งแต่ก่อนพุทธกาล

แต่คำสั่งสอนของอาจารย์ก็เพียงพออยู่สำหรับการศึกษาเล่าเรียน และเป็นไปในวงการเรียน หรือภายในโรงเรียน ยังไม่เพียงพอสำหรับคนทั่วไปที่รวมกันอยู่เป็นประเทศชาติ จึงต้องมี

คำสั่งสอนของประมุขผู้ปกครองหมู่ชน คำสั่งสอนของผู้ปกครองนี้ เรียกในคัมภีร์แต่เก่าก่อนว่าศาสนาเหมือนกัน ดังมีคำเรียกธุรการฝ่ายปกครองว่าปสาสนธุระ สาสนะในคำนี้ก็คือศาสนานั่นเอง ท่านเล่าว่า พระเจ้าจักรพรรดิซึ่งเป็นเจ้าโลกแต่พระองค์เดียวทรงปกครองชาวโลกทั้งสิ้นด้วย ทรงสั่งสอนให้ปฏิบัติในศีล ๕ ศีล ๕ จึงเป็นจักรวรรดิศาสนา พระราชามหากษัตริย์หรือท่านผู้ปกครองผู้ตั้งอยู่ในราชธรรม หรือในธรรมของผู้ปกครอง ย่อมสั่งสอนประชาชนด้วยวิธีต่าง ๆ แม้ในประเทศไทยสยามนี้เองก็มีเล่าไว้ในศิลาจารึกในรัชสมัยพระเจ้าขุนรามคำแหงกรุงสุโขทัยว่า ถ้าไม่ใช่วันอุโบสถ "พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองศรีสัชนาลัยสุโขทัยขึ้นนั่งเหนือขดารหิน" พระราชทานราโชวาทแก่ประชาราษฎรทั่วไป

แต่คำสั่งสอนของผู้ปกครอง ให้สำเร็จประโยชน์เป็นเครื่องปกครองทางกายเป็นพื้น และประกอบด้วยการลงโทษผู้ละเมิดต่าง ๆ ยังไม่เป็นเครื่องปกครองจิตใจได้อย่างเพียงพอ จึงมีผู้แสดงคำสั่งสอนขึ้นอีกประเภทหนึ่ง มุ่งสำหรับปกครองจิตใจ ดังที่เรียกกันในบัดนี้ว่าศีลธรรมหรือศาสนา

การยกศัพท์ว่าศาสนาขึ้นสันนิษฐานในทางว่าคือคำสั่งสอนที่มีในสังคมมนุษย์ตั้งแต่ต้นเดิมมา และในหมู่ชนทั่วไปนี้ เมื่อกำหนดใจไว้ว่า ศาสนาคือคำสั่งสอนหรือการสั่งสอนอย่างธรรมดา ๆ นี้เองเท่านั้น ก็จะเข้าใจตามที่แสดงมาโดยตลอด ว่าคำสั่งสอนได้ขยายตัวกว้างออกไปเพื่อให้เป็นเครื่องปกครองคนอย่าง

เพียงพอโดยลำดับอย่างไร และอาจสรุปคำสั่งสอนทั้งหมดลงได้เป็น ๒ ประเภทใหญ่ ๆ คือ

๑. คำสั่งสอนที่ยังไม่เพียงพอ ยังไม่จบ

๒. คำสั่งสอนที่เพียงพอแล้ว จบลงแล้ว

ประเภทที่ ๑ คำสั่งสอนที่ยังไม่เพียงพอ ยังไม่จบนั้น เช่นคำสั่งสอนของบิดามารดา ในชั้นต้น เช่นบิดามารดาสอนให้ลูกหัดพูด หัดนั่ง ยืน เดิน วิ่ง และหัดในกิจอื่น ๆ แต่ยังไม่พอ เมื่อลูกโตขึ้น จึงต้องส่งไปโรงเรียน แม้คำสั่งสอนศิลปวิทยาต่าง ๆ ในโรงเรียนก็ไม่มีจบ ศิลปวิทยาแต่ละอย่างก็ยังค้นคว้าแก้ไขเพิ่มเติม กันเรื่อยไป และมีมากมาย จึงต้องจัดหลักสูตรกำหนด ว่าให้เรียนเพียงไหนในชั้นไหน และเมื่อถึงชั้นไหนก็ให้สำเร็จเสร็จการเรียนกันเสียที แม้วิชาที่เรียกว่าปรัชญาก็เป็นเรื่องไม่จบเหมือนกัน ยังค้นคว้าแก้ไขเพิ่มเติมกันต่อไป คำสั่งสอนของท่านผู้ปกครองที่เรียกในปัจจุบันว่ากฎหมายเป็นต้นก็คงไม่จบสิ้นไม่เพียงพอดังกล่าวเหมือนกัน น่าจะเป็นเพราะเหตุนี้ คำสั่งสอนประเภทนี้จึงไม่นิยมเรียกว่าศาสนา

ประเภทที่ ๒ คำสั่งสอนที่เพียงพอแล้ว จบลงแล้ว ได้แก่คำสั่งสอนที่เรียกว่าศาสนาในบัดนี้ เพราะทุกศาสนาต่างก็แสดงคำสั่งสอนถึงที่สุดตามลัทธิของตน เช่นบางศาสนานับถือเทวดาประจำธรรมชาติต่าง ๆ ก็แสดงว่ามีที่สุดเพียงเทวดาเหล่านี้เท่านั้น บางศาสนานับถือเทพเจ้าผู้สร้างมากองค์บ้างองค์เดียวบ้าง ก็แสดงว่ามีที่สุดเพียงเทพเจ้าเท่านั้น บางศาสนา

นับถือธรรมก็แสดงธรรมที่สูงสุด ที่บุคคลพึงเข้าถึงได้ด้วยปัญญาของตน คำสั่งสอนประเภทที่ ๑ เช่นคำสั่งสอนของมารดาบิดาดังกล่าวแล้ว สั่งสอนอยู่ในเหตุผลใกล้ ๆ ตัว แม้ที่ไกลออกไปดังศิลปวิทยาต่าง ๆ ตลอดถึงปรัชญาต่าง ๆ ผู้แสดงที่เป็นต้นเดิมเองก็ไม่ปรากฏว่าใครปฏิญญาตนเองว่าเป็นผู้รู้จบแล้ว ส่วนคำสั่งสอนประเภทที่ ๒ อันเรียกว่าศาสนาสั่งสอนในเหตุผลที่กว้างที่ไกลตัวออกไปจนถึงที่สุด ดังเช่นเมื่อสอนเรื่องโลก ที่สุดโลกในด้านอดีตก็คือการสร้างโลกหรือกำเนิดโลก ที่สุดในด้านอนาคตก็คือเรื่องความสิ้นสุดของโลกและผู้แสดงก็ปฏิญญาว่าเป็นผู้รู้จบแล้ว

คำสั่งสอนประเภทที่ ๑ ไม่มีปัญหาต่อไป ส่วนประเภทที่ ๒ อันเรียกว่าศาสนานั้นมีปัญหาต่อไปว่า ผู้แสดงเป็นผู้รู้จบจริงหรือไม่ คำสั่งสอนนั้นเพียงพอแล้ว จบลงแล้ว จริงหรือไม่ปัญหานี้ ภูมิปัญญาของคนเรานี้เองเป็นผู้ตอบได้ คือ ถ้าถูกต้องกับความจริงอย่างบริบูรณ์ บริสุทธิ์แล้ว ก็เป็นศาสนาที่บริบูรณ์บริสุทธิ์คือเพียงพอแล้ว จบลงแล้ว มีลักษณะดังที่แสดงมาแล้วในเรื่องพระธรรม

ถึงอย่างไรก็ตาม เมื่อเว้นส่วนที่เป็นปรมัตถะหรือส่วนที่สูงสุดของแต่ละศาสนาเสีย กล่าวเฉพาะส่วนที่เป็นประโยชน์แก่ชีวิตปัจจุบัน ศาสนาที่ดีทุกศาสนาย่อมสั่งสอนให้คนทุกคนประกอบด้วยศีลธรรม มีศีลธรรมเป็นเครื่องปกครองจิตใจและความประพฤติ ไม่มีศาสนาที่ดีศาสนาไหนสั่งสอนให้คนทอดทิ้ง

ศีลธรรม ฉะนั้น ศาสนิกชน คนที่นับถือศาสนา แม้ศาสนาใดศาสนาหนึ่ง ล้วนเป็นผู้ที่นับถือหลักศีลธรรมในโลก มีศีลธรรมเป็นหลักปกครองใจและความประพฤติ แม้นับถือศาสนาต่างกันแต่ต่างเคารพอยู่ในหลักศีลธรรมด้วยกัน จึงอยู่รวมกันได้โดยสงบสุข

คนเราที่อยู่ร่วมครอบครัว ร่วมหมู่ ร่วมถิ่นฐานบ้านเมืองจนถึงอยู่ร่วมโลกกัน โดยปกติเมื่อพบกันเข้าก็รู้จักกันว่า คนไทย คนจีน คนแขก คนฝรั่ง เป็นต้น เพราะมีลักษณะหน้าตาผิวพรรณเป็นต้น เป็นเครื่องบอกให้รู้ แต่ถ้าจะมีใครสักคนหนึ่งไม่มีลักษณะบอกได้ว่าเป็นชาติไหนปรากฏตัวเข้ามาใครจะรู้ได้หรือว่าเขาเป็นคนอะไร มาจากไหน ดูเป็นคนแปลกประหลาดในโลกฉันใด คนที่นับถือศาสนาต่าง ๆ ก็ฉันนั้น เมื่อพบกันก็ย่อมจะรู้จักกันได้ว่า ใครเป็นคนอย่างไร มีหลักเชื่อถือปฏิบัติอย่างไรหรือมีศีลธรรมอย่างไรถึงจะถืออย่างคร่ำครือย่างไร ก็ยังดูรู้จักกันได้ เพราะทุกศาสนาย่อมแสดงหลักธรรมของตนไว้ทั้งนั้นเป็นเครื่องชี้ให้ทราบได้ว่า ศาสนิกชนของศาสนานั้น ๆ เป็นอย่างไรคือมีทางปฏิบัติตามลัทธิศาสนานั้น ๆ อย่างไร แต่ถ้าจะมีใครที่ไม่นับถือศาสนาอะไรมาปรากฏตัวขึ้นใครจะรู้ได้ว่าเขาเป็นคนอะไรมีหลักเชื่อถืออย่างไร ดูเป็นคนแปลกประหลาดอันจะต้องพึงระมัดระวัง เพราะไม่รู้ว่าจะมาทำอะไร มีความคิดเห็นนับถืออะไรอยู่ เพราะตามธรรมดา ทุกคนจะต้องนับถือหลักอันใดอันหนึ่งอยู่ทั้งนั้น ดังได้แสดงแล้วตั้งแต่ต้นว่า ศาสนาคือคำ

สั่งสอนนั้น มีมาตั้งแต่สมัยดึกดำบรรพ์ คนนับถือคำสั่งสอนก็มีมาตั้งแต่ดึกดำบรรพ์เหมือนกัน ฉะนั้น จึงไม่มีใครที่ไม่มีหลักอะไรเป็นที่นับถือเลย ถ้าไม่เป็นศาสดาตั้งหลักของตนขึ้นสั่งสอนเองก็ต้องนับถือรับฟังคำสั่งสอนจากผู้อื่น คนเช่นนี้ จึงต้องตรวจสอบให้แน่ว่าเขาเป็นศาสดาองค์ใหม่ขึ้น หรือนับถือศาสนาของศาสดาใหม่อื่นองค์ไหน

บางคนอาจลังเลใจในศาสนาต่าง ๆ ที่แสดงตรงกันมาบ้างขัดกันบ้าง จึงยังไม่ปลงใจนับถือจริงลงได้ ถ้ายังไม่นับถือเพราะเหตุเช่นนี้ ก็ยังไม่ควรตำหนิ เพราะมีเหตุผลที่สมควรอยู่ แต่ถ้าไม่ศึกษาสอบสวน ปล่อยให้ลังเลใจอยู่เรื่อยไป ก็กลายเป็นคนหลักลอยทางจิตใจถ้าศึกษาสอบสวนตามเหตุผลให้ตลอด ก็จะเป็นประโยชน์มากกว่าเชื่อถืออย่างไม่มีเหตุผล

ทางพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าทรงประสงค์ให้พุทธศาสนิกชนเชื่อถือตามเหตุผลด้วยปัญญาของตน ทรงแนะนำให้พากันมาดูให้เห็นประจักษ์ด้วยตนเอง ดังบทพระธรรมคุณว่า "**เอหิปสฺสิโก** ควรเรียกให้มาดู" เมื่อจะทรงแสดงปฐมเทศนาในวันอาสาฬหบูชาบุรณมี ก็มิได้ทรงขอให้ฤษีทั้ง ๕ เชื่อก่อน เพียงแต่ตรัสให้ตั้งใจฟัง เมื่อทรงแสดงปฐมเทศนาจบลงแล้ว พระโกณฑัญญะเกิดดวงตาเห็นธรรม คือเห็นจริงขึ้น พระพุทธเจ้าตรัสอุทานว่า "โกณฑัญญะได้รู้แล้วหนอ" (จึงเกิดมีคำเรียกท่านว่าพระอัญญาโกณฑัญญะสืบมา) มิได้ตรัสว่าโกณฑัญญะได้เชื่อพระองค์แล้วเลย พระโกณฑัญญะนี้เอง ได้

เป็นปฐมอริยพุทธศาสนิกในโลก ตั้งแต่เมื่อเกิดดวงตาคือปัญญาเห็นธรรม พระพุทธเจ้าได้ทรงอบรมฤษีอีก ๔ รูปให้ได้ดวงตาเห็นธรรม ในต่อมาได้ทรงอบรมฤษีทั้ง ๕ ให้ได้ปัญญาเป็นเหตุให้พ้นทุกข์ทั้งหมดเหมือนพระองค์ ได้เสด็จจาริกประกาศพระพุทธศาสนาแสดงหนทางที่ชอบแก่โลกโดยลำดับ จึงมีพุทธศาสนิกชน คือพระสงฆ์สาวก หรือพุทธบริษัทพุทธมามกะพุทธมามิกา ต่อมาจนถึงทุกวันนี้

พระพุทธเจ้าได้ทรงยังล้อพระธรรมให้หมุนไปในโลก ตั้งแต่ทรงแสดงปฐมเทศนาเป็นต้นมา จึงเรียกชื่อปฐมเทศนาโดยเฉพาะว่า 'ธรรมจักร' แปลว่าล้อ คือธรรม จะเรียกวันที่ทรงแสดงคือวันอาสาฬหปุณณมีว่า วันธรรมจักรก็ได้ เมื่อล้อพระธรรมหมุนไปในที่ใดทิศใด ก็ปรากฏมรรคาคือทางที่ชอบขึ้นในที่นั้นทิศนั้นเป็นสายเดียวประกอบด้วยองค์ประกอบ ๘ ประการ คือเห็นชอบ ดำริชอบ เจรจาชอบ การงานชอบ อาชีพชอบ พยายามชอบ ระลึกชอบ ตั้งใจชอบ ใครเดินทางชอบ มีองค์ประกอบ ๘ รวมกันเป็นทางเดียวนี้แล คือ พุทธศาสนิก พระพุทธเจ้าตรัสว่า

เอตญฺหิ ตุมฺเห ปฏิปชฺชถ มารเสนปฺปโมหนํ ท่านทั้งหลายจงปฏิบัติ เดินทางที่ทำมารและเสนาให้หลงนี้แล

เอตญฺหิ ตุมฺเห ปฏิปนฺนา ทุกฺขสฺสนฺตํ กริสฺสถ ท่านทั้งหลายปฏิบัติเดินทางนี้แล้ว จักทำทุกข์ให้สิ้นสุดได้ ดังนี้

สรณะ

คนในโลกนี้ ส่วนมากทำไมจึงนับถือศาสนา น่าตอบอย่างสั้น ๆ ว่า เพราะคนส่วนมากเห็นว่าศาสนาอาจเป็นสรณะคือที่พึ่ง หรือเป็นสรณะของตนได้ เมื่อใดคนเห็นว่าศาสนาใดไม่อาจเป็นสรณะคือที่พึ่งของตนได้แล้ว ก็จะเสื่อมหรือเลิกนับถือศาสนานั้นเมื่อนั้น ฉะนั้น ศาสนาที่จะดำรงอยู่ได้ จึงต้องเป็นศาสนาที่อาจเป็นสรณะของคนได้จริง แต่ก็ต้องเกี่ยวแก่คนด้วยเหมือนกัน คือแม้จะเป็นศาสนาที่เป็นสรณะได้จริง ถ้าคนไม่นับถือ ไม่ถึงเป็นสรณะจริง หรือนับถือถึงเป็นสรณะในทางผิดก็ทำให้ศาสนาเสื่อมไปได้เหมือนกัน เหมือนอย่างเอกราชหรืออิสรภาพของประเทศชาติ ซึ่งเป็นของดี ถ้าคนในประเทศชาติไม่รักษาไว้ให้ดี ก็อาจเสียไปได้ การที่เสียไปนั้นมิใช่เป็นเพราะเอกราชหรืออิสรภาพนั้นไม่ดี แต่เป็นเพราะรักษาไว้ไม่ได้เอง ฉะนั้นศาสนิกคือคนที่นับถือศาสนาเอง จึงเป็นเหตุให้ศาสนาเสื่อมไปได้ รวมความว่า ศาสนาที่จะดำรงอยู่ได้ เพราะศาสนาเป็นสรณะได้จริง ๑ คนนับถือหรือถึงเป็นสรณะจริง ๑ ฉะนั้น ในกัณฑ์นี้จะแสดงเรื่องสรณะสืบต่อไป

สรณะ แปลว่า ที่พึ่ง ที่พึ่งพำนัก ที่พึ่งกำจัดภัย คือที่พึ่งที่ช่วยให้พ้นภัยได้ เมื่อเกิดภัยขึ้น ที่ใดช่วยให้พ้นภัยให้ปลอดภัยได้ ที่นั้นแหละเรียกว่าสรณะ คือที่พึ่งของตน ภัยได้แก่สิ่งที่พึงกลัว ความกลัวที่เกิดขึ้นในสิ่งที่พึงกลัวนั้นก็เรียกว่า

ภัย ความกลัวเกิดขึ้นจากอะไร ความกลัวเกิดขึ้นจากความรัก หรือสิ่งที่รัก รักในสิ่งใดมากก็กลัวมากว่าสิ่งที่รักนั้นจะเป็นอันตราย และถ้าเห็นว่าอะไรจะทำอันตรายแก่สิ่งที่รัก ซึ่งมีอำนาจเหนือตนอยู่ ก็จะกลัวต่อสิ่งนั้นมาก ยอดแห่งสิ่งที่รักของคนและสัตว์ดิรัจฉาน ทั่วไปนั้นคือชีวิตของตนเอง สิ่งที่รักอื่น ๆ ก็เป็นที่รักรอง ๆ ลงมา จึงพากันกลัวอันตรายของชีวิตมากที่สุด สิ่งที่รักที่เนื่องกับชีวิตอีกอย่างหนึ่งคือ ที่ตั้งอาศัยของชีวิต อันหมายถึงร่างกายประกอบด้วยจิตใจ จึงพากันกลัวอันตรายที่จะมาบั่นทอนร่างกาย เมื่อรักในชีวิต รักในร่างกาย ก็พลอยรักในคนในทรัพย์สมบัติและสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นอุปกรณ์ (เครื่องอุดหนุน) หรือเป็นปัจจัย (เครื่องอาศัย) ให้เกิดความสุขแก่ชีวิตและร่างกายอีกมากมาย จึงพากันกลัวอันตรายที่จะเกิดแก่สิ่งอุปกรณ์เหล่านี้มากบ้างน้อยบ้างตามแต่จะรักมากหรือรักน้อยเพียงไร รวมความว่า โดยปกติคนกลัวภัยที่จะเกิดแก่ชีวิต คือกลัวตายมากที่สุด ต่อลงมาก็กลัวภัยที่จะเกิดแก่ร่างกายและแก่ทรัพย์สินเป็นต้น คือ กลัวเจ็บและกลัวขาดสุข ดังจะยกตัวอย่างว่า งูพิษ แขนหักของหาย ๓ อย่างนี้ ใครกลัวอะไรมากเป็นที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ตามตัวอย่างนี้ คนทั่วไปจะกลัวงูพิษมากเป็นหนึ่ง เพราะอาจจะกัดตาย กลัวแขนหักเป็นอันดับ ๒ เพราะทำให้ร่างกายเจ็บหรือพิการ กลัวของหายเป็นที่ ๓ เพราะทำให้ขาดของใช้สอยทำให้ขาดความสุขความสะดวก จึงรวมพูดสั้น ๆ ว่า รักมากก็กลัวมาก รักน้อยก็กลัวน้อย ไม่รักอะไรเลยก็ไม่ต้องกลัวอะไรเลย

ทุกคนคงเคยมีความกลัวอยู่ด้วยกัน เพราะต่างก็มีความรักในชีวิตร่างกายและความสุขเหมือน ๆ กัน จึงกลัวสิ่งที่จะเป็นภัยแก่ชีวิตเป็นต้น เมื่อยังเป็นเด็กเล็กมากยังไม่เดียงสาอาจยังไม่รู้จักกลัวตาย แต่ก็สังเกตได้ว่ากลัวเจ็บ นักสังเกตบางท่านกล่าวว่า สัตว์ดิรัจฉานจำพวกที่มีความรู้น้อยไม่รู้จักกลัวตาย แต่แสดงว่ารู้จักกลัวเจ็บ สัตว์ดิรัจฉานจำพวกที่มีความรู้มากจึงรู้จักกลัวตาย คำกล่าวนี้อาจเป็นไปได้ เพราะอาจเทียบได้กับเด็กดังกล่าวแล้ว น่าสังเกตว่า เด็กเล็ก ๆ ค่อยรู้จักกลัวเจ็บในเมื่อได้ผ่านเจ็บมาบ้างแล้วและค่อยรู้อะไรบ้างแล้ว ดังเช่นเด็กเล็ก ๆ มองเห็นไฟยังไม่รู้จักไฟจึงเอื้อมมือไปจับ ถ้าจับถูกไฟ ไฟก็จะลนมือให้เจ็บให้ร้อน เด็กก็จะร้องเพราะมีความรู้สึกเจ็บ ทำให้ไม่กล้าจับไฟเพราะกลัวเจ็บ ส่วนอาการหลบภัยอาจมีตามระบบของร่างกายตามธรรมชาติ เช่นเมื่อมือถูกไฟมือก็ชักกลับหรือกำมือ ตากะพริบเมื่อผงเข้าตา เด็กเล็ก ๆ ก็แสดงอาการดังกล่าวได้ทั้ง ๆ ที่ยังไม่เดียงสาอะไร ต่อเมื่อรู้จักเดียงสาขึ้นโดยเฉพาะคือเมื่อรู้จักกลัวขึ้น จึงรู้จักกลัวเจ็บ กลัวสิ่งที่ทำให้เจ็บและรู้จักกลัวตาย ต่อเมื่อเริ่มรู้จักรักชีวิตและรู้ว่าความตายคือความสิ้นสุดของชีวิต จึงกลัวสิ่งที่เป็นอันตรายแก่ชีวิต นอกจากนี้ยังกลัวในสิ่งอื่น ๆ อีก

สิ่งที่กลัวนั้น โดยลักษณะทั่ว ๆ ไป คือสิ่งที่มีอำนาจสามารถให้โทษให้ทุกข์ได้ เป็นสิ่งที่มองเห็นตัวได้ก็มี เป็นสิ่งที่มองไม่เห็นตัวก็มี สิ่งที่มองเห็นตัวเช่นคนที่สามารถลงโทษได้

สัตว์ดิรัจฉานที่อาจทำอันตรายได้ เครื่องประหัตประหารต่าง ๆ รถที่อาจวิ่งชนหรือทับเอาได้หรือภัยธรรมชาติ เช่นแผ่นดินไหว น้ำท่วม ภูเขาไฟระเบิด ลมไต้ฝุ่น ฟ้าผ่า ส่วนสิ่งที่มองไม่เห็นตัวนั้น เช่นผีสางเทวดาที่คิดกลัวกันตั้งแต่ดึกดำบรรพ์

บางที เมื่อเด็กเริ่มรู้จักเดียงสามากขึ้น ก็ถูกอบรมด้วยใช้วิธีหลอกให้กลัว เช่นบอกว่าตุ๊กแกจะกินตับ งูเขียวจะกินตับ จะนำไปขายให้แก่แขก เป็นต้น เพื่อให้เด็กหยุดร้อง บางทีเมื่อเด็กไปยืนในที่หมิ่นจะพลัดตกลงไป ก็บอกว่าหยุดซน อย่าไปยืนที่นั่น ผีจะผลัก เมื่อเด็กจะลงเล่นน้ำ ก็บอกว่าอย่าลงไป ผีจะฉุดขา เมื่อเห็นเด็กน่ารัก ก็ต้องพูดว่าน่าเกลียด เพื่อให้ผีพลอยเกลียด จะได้ไม่นำเด็กไป ถ้าพูดน่ารัก ผีจะพลอยรัก และนำเอาเด็กไป ผู้ที่บอกหรือพูดเช่นนี้ บางทีก็เชื่ออย่างนั้น หรือไม่เชื่อทีเดียวก็กริ่งเกรงอยู่บ้าง หรือเกรงคนที่เชื่อจะไม่สบายใจ จึงพูดเพื่อรักษาใจคนที่เชื่อ แต่ผู้ที่มุ่งเหตุผลย่อมไม่อบรมเด็กด้วยวิธีหลอก แต่อบรมด้วยเหตุผล เช่นห้ามเด็กมิให้ยืนในที่หมิ่นด้วยชี้แจงว่าอาจจะตกลงไปเป็นอันตราย ห้ามเด็กมิให้ลงเล่นน้ำด้วยชี้แจงว่าถ้าว่ายน้ำไม่เป็นจะจมลงไปอย่างไร และไม่ชักนิยายหรือชักนำให้เด็กกลัวผี เด็กที่ได้รับอบรมด้วยเหตุผลจะรู้จักใช้เหตุผลขึ้นโดยลำดับ บางทีเมื่อถูกผู้ใหญ่ให้ไปหยิบอะไรในห้องมืด ถ้าจะบ่ายเบี่ยงก็อ้างว่ากลัวมืด แทนที่จะอ้างว่ากลัวผี

ความกลัวในสิ่งที่มองไม่เห็นตัว เช่นกลัวผีนี้ เป็นที่รับรองกันว่าได้มีมาตั้งแต่ดึกดำบรรพ์ นอกจากกลัวยังนับถือผี

บางประเภท เช่นผีบรรพบุรุษ ผีฟ้า หรือเทพต่าง ๆ เพราะเชื่อว่า นอกจากมีพระเดชให้โทษให้ทุกข์ได้แล้ว ก็ยังมีพระเดชป้องกันโทษทุกข์ และมีพระคุณเกื้อกูลให้เกิดความสุขความเจริญอีกด้วย เมื่อเห็นว่าผีเหล่านี้สิงสถิตอยู่ในที่ใด เช่นที่ภูเขาใหญ่ ที่ป่า ที่สวน ที่ต้นไม้ใหญ่ ก็ไปบูชาในที่นั้น ขอพึ่งให้ช่วยบำบัดภัยอันตราย ให้ช่วยบอกโชคลาภ สมดังพระพุทธภาษิตบทหนึ่งแปลความว่า **"มนุษย์ทั้งหลายถูกภัยคุกคามแล้ว ย่อมถึงภูเขา ป่า สวน ต้นไม้ที่เป็นเจดีย์ทั้งหลาย ว่าเป็นสรณะคือที่พึ่งกันเป็นอันมาก"** ผีที่ขอพึ่งถึงเป็นสรณะเหล่านี้มองไม่เห็นตัว แต่ก็ยังมองเห็นที่สิงสถิต มีภูเขาเป็นต้น นับว่าเป็นพวกผีดิน หรือภุมเทวดา ผู้อาศัยอยู่บนดิน หรืออาศัยอยู่บนสิ่งที่ตั้งอยู่บนดิน นอกจากนี้ยังนับถือพวกผีฟ้า หรือเทวดาที่เป็นเจ้าแห่งลม ฝน เป็นต้น ที่ปรากฏอยู่บนฟ้า หรือที่ตกลงมาจากฟ้า เพราะเชื่อว่าลมฝนเป็นต้นเหล่านี้ คงมีเจ้าทุก ๆ อย่างผู้อาศัยอยู่บนฟ้า เป็นอันว่าขอพึ่งถึงเป็นสรณะในสิ่งที่มองไม่เห็นตัว ทั้งเทพทั้งถิ่นที่อาศัยของเทพนั้น ๆ เมื่อนับถือเทพต่าง ๆ แข่งขันกันมากขึ้น ไม่ยอมลงกัน ผู้นับถือเองก็ชักลังเลใจในเทพที่ตนนับถือ จึงเกิดนับถือเทพผู้สูงสุดแต่น้อยองค์หรือแต่องค์เดียว และเชื่อว่าเป็นผู้สร้างผู้ทำในสิ่งที่คนไม่รู้ทั้งหมด แม้เทพเหล่านี้ก็เป็นสิ่งที่มองไม่เห็นตัวตลอดทั้งที่อยู่อาศัย แต่ก็เป็นความเชื่อที่รวมความเชื่อของคนให้เป็นกลุ่มเป็นก้อนไว้ได้ตามคราวตามสมัย ความเชื่อถือในสิ่งที่มองไม่เห็นตัวทั้งหมดนี้ น่าจะเติบโตมาจากกลัวผีอย่างธรรมดานี้เอง ซึ่งได้

รับการส่งเสริมขึ้นโดยลำดับ การอบรมสั่งสอนด้วยวิธีให้กลัวผีอย่างธรรมดาใช้สำหรับเด็กดังกล่าวแล้ว แม้เมื่อเติบโตเป็นผู้ใหญ่แล้วก็คงสั่งสอนให้กลัวอยู่นั่นเอง เป็นอันไม่พ้นจากกลัวในสิ่งที่มองไม่เห็นตัว

สิ่งที่มองไม่เห็นตัวเหล่านี้ เป็นต้นว่าเทพประจำลม เทพประจำฝนเป็นต้น ในสมัยที่มนุษย์พบเหตุผลของธรรมชาติมากขึ้น ก็กลายเป็นปรากฏการณ์ตามธรรมชาติไปเป็นอันมาก และเมื่อพบหลักของการเปลี่ยนแปลงของธรรมชาติ หลักของการสร้างสำเร็จรูปก็กลายเป็นการเปลี่ยนแปลง รวมความว่า สิ่งที่มองไม่เห็นตัวที่คิดว่าเป็นอะไรต่าง ๆ เมื่อความรู้เจริญขึ้นก็ทำให้มองเห็นตัวขึ้น คือมองเห็นเหตุผล เมื่อมองเห็นเหตุผลมากขึ้นเช่นนี้ ความนับถือในสิ่งที่มองไม่เห็นก็น้อยลง เปลี่ยนมานับถือในเหตุผล ความรู้ในเหตุผลที่เจริญขึ้น โดยมากเป็นเหตุผลทางวัตถุ จึงมีวัตถุที่ประดิษฐ์ขึ้นมากมาย เป็นเครื่องบำรุงสุขก็มี เป็นเครื่องก่อทุกข์ก็มี เช่นเครื่องประหัตประหารต่าง ๆ ทำให้คนมิใช่น้อยคิดพึ่งวัตถุ เหมือนอย่างวัตถุเป็นสรณะและตีราคาวัตถุสูงกว่าสิ่งอื่นๆบางทีตีราคาวัตถุสูงกว่าคน ฉะนั้น เมื่อยังนับถือสิ่งที่มองไม่เห็นตัว ถ้าจะกล่าวคนเป็นทาสของสิ่งนั้นก็ไม่ผิด ครั้นเปลี่ยนมานับถือวัตถุก็อาจกล่าวว่าคนกลายมาเป็นทาสของวัตถุ ต้องทำงานเพื่อวัตถุเท่านั้น

โลกในสมัยที่เจริญด้วยความรู้ในเหตุผลทางวัตถุและเจริญทางวัตถุนี้ ลดภัยทางธรรมชาติลงได้มาก เช่น ใช้สายล่อ

ฟ้ากันฟ้าผ่า ทำทำนบกั้นน้ำ และลดภัยทางไข้เจ็บลงได้มาก จนปรากฏว่าคนในโลกบัดนี้คิดเฉลี่ยแล้วมีอายุยืนขึ้น มีไฟฟ้าใช้เพื่อกิจการต่าง ๆ มีรถต่าง ๆ ใช้บนพื้นดิน มีเรือต่าง ๆ เดินในแม่น้ำในมหาสมุทร มีเรือบินในอากาศ มีสิ่งต่าง ๆ อีกมากมาย แม้จะลดภัยทางธรรมชาติได้มาก แต่ก็ทวีภัยที่เกิดจากกรรม (การที่กระทำ) ของคนด้วยกันมากขึ้นในส่วนใหญ่ เช่นได้เกิดสงครามโลก ๒ ครั้งมาแล้วในระยะหลังที่ห่างกันไม่นานนัก ในสงครามโลกแต่ละครั้ง คนได้ทำลายชีวิตและทรัพย์สมบัติของกันและกันมีจำนวนมากมาย ภริยาสามีต้องตายจากพลัดพรากกัน ลูกต้องกำพร้าพ่อ ทหารและประชาชนต้องล้มตายหรือพิการเหลือที่จะนับ เมื่อสงครามโลกสงบลงแล้วความทุกข์ยากคับแค้นขาดแคลนก็ยังไม่สงบยังมีต่อไปอีก จิตใจคนส่วนมากกระด้างขึ้นระส่ำระสายมากขึ้น การกระทำของคนก็กระด้างขึ้น ความโอบอ้อมอารีกันอย่างบริสุทธิ์ใจน้อยลงไป ความเห็นแก่ตัวมีมากขึ้นหวาดระแวงกันมากขึ้น ฉะนั้น แม้สงครามทางกายสงบ แต่สงครามทางใจยังไม่สงบ ยังตระเตรียมเพื่อรุกรานหรือเพื่อป้องกันกันต่อไป และใช้ความรู้ในเหตุผลภายนอกหรือความรู้ทางวิทยาศาสตร์ประดิษฐ์เครื่องอาวุธสำหรับประหารกัน จนถึงอาจทำลายคนทั้งโลกได้ ฉะนั้น สิ่งที่มองไม่เห็นตัว เช่นผีจำพวกต่าง ๆ ที่กลัวกัน ผีฟ้า เช่นเทพแห่งดิน น้ำ ไฟ ลมต่าง ๆ เป็นต้นมาเป็นที่พึ่งของคนในบัดนี้ไม่ได้ เพราะกลายเป็นปรากฏการณ์ตามธรรมชาติเสียมิใช่น้อย คนกลับเป็นผู้ควบคุมปรากฏการณ์

ตามธรรมชาติเสียเอง จะพึ่งวัตถุก็ไม่ได้ เพราะวัตถุระงับการเบียดเบียนกันของมนุษย์ไม่ได้ วัตถุกลับเป็นนายของคน เป็นเครื่องมือใช้เบียดเบียนกันแรงยิ่งขึ้น ฉะนั้น คนโดยมากจึงมีใจรวนเรระส่ำระสาย คิดสั้นเข้ามาแคบเข้ามา คิดแก้ปัญหาแต่เฉพาะหน้า ปล่อยวันพรุ่งนี้ให้เป็นเรื่องของวันพรุ่งนี้ ปล่อยคนอื่นให้เป็นเรื่องของคนอื่น ทำนองให้เราเป็นสุขใครจะทุกข์ไม่ใช่เรื่องของเรา วันนี้ใช้ให้เป็นสุขพรุ่งนี้คิดหาใหม่ คิดแคบ ๆ สั้น ๆ อะไรทำนองนี้ ดีชั่วไม่ต้องคำนึง ดูก็ใกล้กับความคิดของเพื่อนสัตว์ร่วมโลกเข้าไป ใกล้กับวัตถุที่ไม่มีจิตใจเข้าไป ความทุกข์เดือดร้อนและความเสื่อมโทรมต่าง ๆ เหล่านี้เป็นภัยแก่คนทั้งที่เป็นส่วนย่อยทั้งที่เป็นส่วนรวมเป็นภัยแก่ชีวิตที่ทุก ๆ คนรักเป็นภัยแก่ร่างกายและจิตใจ เป็นภัยแก่ความสงบสุขที่ทุก ๆ คนสงวนต้องการ และเป็นภัยที่คนสร้างขึ้นเอง

ทางพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าได้ทรงชี้ภัยที่คนสร้างขึ้นเองเหล่านี้พร้อมทั้งเหตุและวิธีระงับภัยไว้อย่างบริบูรณ์ ด้วยทรงแสดงให้เห็นตามเหตุผลตามหลักอริยสัจ (ความจริงอย่างประเสริฐแน่แท้) ๔ ประการ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค

ความทุกข์เดือดร้อนต่าง ๆ อันเป็นผลที่คนทำให้แก่กันในเรื่องส่วนตัว หรือในส่วนรวม เช่นในการสงครามดังเช่นกล่าวมาแล้ว คือตัวทุกข์ โดยปกติชีวิตร่างกายของทุกคนต้องประสบภัยตามธรรมชาติที่ไม่มีใครหลีกเลี่ยงได้อยู่แล้ว คือแก่ เจ็บตาย ยังต้องประสบภัยที่คนกันเองทำให้แก่กันอีก

ความทะยานอยากของตน อันเรียกว่าตัณหา ซึ่งเป็นตัวบงการให้คนประกอบกรรมเบียดเบียนกันต่าง ๆ เป็นตัวสมุทัยเหตุให้ทุกข์เกิด คนที่เป็นทาสของความทะยานอยากย่อมจะทำอะไรเพื่อสนองตัวนายคือความอยากนั้นได้ทุกอย่าง เหมือนอย่างคนใช้ที่ซื่อสัตย์ รับใช้นายได้ทุกอย่าง สุดแต่นายจะสั่ง คนที่เป็นทาสของความอยากนี้แล เป็นตัวก่อกวนความสงบสุข สร้างทุกข์ภัยต่าง ๆ ให้เกิดขึ้น ถ้าเป็นคนที่มีอำนาจน้อย มีวัตถุทางวิทยาศาสตร์เป็นเครื่องมือน้อย ก็สร้างทุกข์ภัยได้น้อย ถ้าเป็นคนมีอำนาจมาก มีวัตถุทางวิทยาศาสตร์เป็นเครื่องมือมากและร้ายแรง ก็สร้างทุกข์ภัยได้มากและร้ายแรง มีตัณหาความทะยานอยากนี้เองเป็นมูลเหตุ

ความดับตัณหา คือดับอยากเสียได้ เป็นนิโรธ ความดับทุกข์ ดับภัย

ทางที่ชอบมีองค์ประกอบ ๘ ประการ ดังระบุไว้แล้วในกัณฑ์ที่ ๖ เป็นมรรคคือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ดับภัย องค์ประกอบทั้ง ๘ นั้น จะกล่าวซ้ำอีกครั้งหนึ่ง คือ สัมมาทิฏฐิ เห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ สัมมาวาจา เจรจาชอบ สัมมา-กัมมันตะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ สัมมาวายามะ พยายามชอบ สัมมาสติ ระลึกชอบ สัมมาสมาธิ ตั้งใจชอบ องค์ประกอบทั้ง ๘ ประการนี้ รวมกันเป็นทางเดียว มิใช่ ๘ ทาง จึงเป็นมรรค คือทางดับทุกข์ ดับภัยได้จริง

พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงพระธรรม ชี้สัจจะคือความจริง เหตุและผล ตามหลักอริยสัจ ๔ ดังกล่าวมาแล้ว ปรากฏในพระสูตรต่าง ๆ ว่า ได้มีผู้ฟังเป็นอันมากเกิดความรู้ความเห็นจริงตามพระธรรม มีความเลื่อมใส กล่าวสรรเสริญว่า พระพุทธเจ้าทรงประกาศพระธรรมเทศนาโดยปริยาย คือกระแสความหลายอย่าง ทำให้เห็นทางที่จะปฏิบัติแจ้งชัดแก่ปัญญา อุปมาเหมือนบุคคลหงายของที่คว่ำ หรือเหมือนเปิดของที่มีสิ่งกำบังไว้ หรือเหมือนบอกทางให้แก่คนหลงทาง หรือเหมือนอย่างตามประทีปไว้ในที่มืด ด้วยหวังว่า คนมีตาดีจักได้เห็นรูปฉะนั้น แล้วกล่าววาจาถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะที่พึ่ง แสดงตนเป็นอุบาสกอุบาสิกาถึงสรณะจนตลอดชีวิต

พระพุทธเจ้าเป็นสรณะที่พึ่งได้จริง เพราะทรงเป็นผู้ชี้บอกทางพ้นทุกข์พ้นภัยได้จริง

พระธรรมเป็นสรณะที่พึ่งได้จริง เพราะรักษาผู้ปฏิบัติไว้มิให้ตกต่ำ

พระสงฆ์เป็นสรณะที่พึ่งได้จริง เพราะเป็นผู้ช่วยชี้บอกทางตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรงชี้บอกไว้ และเป็นผู้กำลังเดินทางนั้นหรือได้ผ่านทางนั้นแล้ว เป็นพยานที่อ้างได้ว่า พระพุทธเจ้าตรัสจริง เพราะได้ตรัสบอกทางไว้ถูกต้อง และเป็นตัวอย่างชักนำให้คนอื่นเดินทางต่อไป

กล่าวโดยย่อ เพราะพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นรัตนะ คือแก้วอันอุดมในโลก ดังแสดงแล้วในกัณฑ์ที่ ๔

(พระรัตนตรัย) จึงเป็นสรณะที่พึ่งของผู้ตั้งใจได้อย่างแท้จริง

ความรู้ในทางวิทยาศาสตร์อาจพึ่งได้ ในทางเพื่อรู้เหตุผลแห่งธรรมชาติภายนอก เพื่อประดิษฐ์สิ่งต่าง ๆ เพื่อป้องกันแก้ไขภัยธรรมชาติภายนอก ตลอดจนถึงเพื่อประดิษฐ์อาวุธนานาชนิดเป็นต้น แต่วิทยาศาสตร์ ไม่สามารถช่วยป้องกันภัยธรรมชาติของร่างกาย คือแก่ เจ็บ ตาย คือจะทำให้คนไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตายหาได้ไม่ ได้เพียงบำบัดบำรุงรักษาไว้ชั่วครั้งหนึ่งคราวหนึ่ง และไม่สามารถป้องกันแก้ไขภัยที่เกิดจากการก่อขึ้นของคน ซึ่งมีตัณหาความทะยานอยากเป็นเหตุ โดยตรงกันข้ามภัยอย่างนี้ ย่อมทวีความรุนแรงยิ่งขึ้น ยิ่งสามารถประดิษฐ์ยวดยานไปจนถึงโลกอื่น ก็ยังจะไปก่อภัยขึ้นที่โลกอื่นอีก โดยมากคนเรามักกลัวภัยจากภายนอก คอยหลบภัยภายนอก ในขณะเดียวกัน ก็ปล่อยภัยในตนเองออกไปเป็นภัยแก่ผู้อื่น คือประพฤติตนไปตามอำนาจใจที่ปรารถนาทะยานอยาก จึงทำร้ายเขาบ้าง พูดว่าร้ายเขา อย่างที่เรียกว่าตั้งนินทาสโมสรบ้าง คิดมุ่งร้ายเขาบ้าง เหล่านี้ เป็นภัยที่น่ากลัวอันเกิดขึ้นที่ตัวเองทั้งนั้นและออกไปเป็นภัยแก่ผู้อื่น แล้วก็ย้อนกลับมาเป็นภัยเป็นเวรแก่ตนเอง ฉะนั้น เมื่อพึ่งพระรัตนตรัย พึ่งพระพุทธศาสนา คิดหาความจริงตามเหตุผลที่ตนเองคอยจับตัวความปรารถนาทะยานอยากไว้ให้อยู่ในอำนาจของตน ไม่ให้ตนอยู่ในอำนาจของความปรารถนาทะยานอยาก และคอยควบคุมความประพฤติให้อยู่ในขอบเขตที่ชอบ ภัยที่เกิดจากตนเองก็จะสงบ

ตัวของเราเองก็ไม่เป็นภัยแก่ตัวเราเอง และไม่เป็นภัยแก่ใครอื่น

ทุกยุคทุกสมัยมา เมื่อเหตุการณ์เดือดร้อนอย่างยิ่งเกิดขึ้นในโลก เช่นเกิดสงครามโลก คนก็พากันตื่นตระหนกตกใจ พากันเกิดความลังเลสงสัย เมื่อมุ่งประหัตประหารกันก็ทำให้ใจแข็งกระด้างขึ้น และเมื่อต้องช่วยตัวเองให้รอดก็ทำให้ใจคับแคบเห็นแก่ตัวมากขึ้น และทำให้สงสัยในสรณะต่าง ๆ ว่าช่วยไม่ได้ หรือน่าจะช่วยไม่ได้ เพราะต้องช่วยตัวเอง ฉะนั้น จึงปรากฏความเสื่อมโทรมทางจิตใจทั่ว ๆ ไป และความนับถือในสรณะทั้งหลายก็เสื่อมโทรมลงด้วย เพราะคนพากันสงสัยลังเลใจเสียแล้ว เหตุฉะนี้ จึงจำต้องร่วมมือกันแก้ไขความเสื่อมโทรมเช่นนี้ เพื่อให้จิตใจกลับเข้าสู่ภาวะปกติ เมื่อป่วยหนัก รอดตายหายไข้แล้ว ก็ต้องพักฟื้น ต้องบำรุงร่างกายอีกระยะหนึ่ง ร่างกายจึงกลับมีสุขภาพเป็นปกติ ทางจิตใจก็เหมือนกัน เมื่อกระทบเหตุการณ์อย่างแรงก็เหมือนเป็นไข้หนัก ต้องเยียวยารักษาบำรุงให้พอสมควรจึงกลับเป็นปกติได้ และข้อที่ต้องช่วยตัวเอง ต้องพึ่งตัวเองนั้น เป็นการถูกต้อง ทางพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้ช่วยตน ให้พึ่งตน ในการปฏิบัติทั้งปวง พระพุทธเจ้าเป็นเพียงตรัสบอกทางปฏิบัติให้รู้ เมื่อฟังพระธรรมของพระพุทธเจ้า รู้ทางปฏิบัติแล้ว ก็ต้องปฏิบัติด้วยตนเอง ในการปฏิบัติจึงต้องพึ่งตน แต่ต้องพึ่งพระพุทธเจ้าเป็นผู้บอกทางให้ พึ่งพระธรรมเป็นทางเดินพึ่งพระสงฆ์เป็นผู้เดินนำไปเบื้องหน้าเป็นหมู่ พวกเราทั้งหลายก็เหมือนอย่างเดินหางแถวต่อพระสงฆ์ไป

เมื่อพึ่งในสรณะให้ถูกทางดังนี้ พระรัตนตรัยก็เป็นสรณะได้จริงอย่างไม่ต้องสงสัยแคลงใจ คนที่มีพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ย่อมเป็นคนทำอะไรด้วยรู้เหตุผลผิดชอบ พระพุทธเจ้าได้ตรัสเตือนไว้ว่า **อตฺตทีปา...วิหรถ อตฺตสรณา อนญฺญสรณา ท่านทั้งหลายจงเป็นผู้มีตนเป็นเกาะเป็นที่พึ่ง อย่ามีอื่นเป็นที่พึ่งอยู่ ธมฺมทีปา...วิหรถ ธมฺมสรณา อนญฺญสรณา จงมีธรรมเป็นเกาะเป็นที่พึ่ง อย่ามีอื่นเป็นที่พึ่งอยู่**

ไตรสรณคมน์

ได้แสดงแล้วว่า พระพุทธศาสนาเป็นสรณะที่พึ่งได้จริง คนอาจพึ่งพระพุทธศาสนาเป็นหลักดำเนินชีวิตให้พ้นภัย อย่างน้อยก็ให้พ้นภัยที่เกิดจากตนเอง เพราะตนไม่ประพฤติก่อภัยเวรขึ้นตามหลักพระพุทธศาสนา ฉะนั้น คนที่ต้องการสรณะ ที่พึ่งที่ถูกที่ดีจริง เมื่อได้พบพระพุทธศาสนา จึงมีศรัทธา ความเชื่อปสาทะ ความเลื่อมใส และนับถือพระพุทธศาสนา ด้วยการถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ อันรวมเรียกว่าพระรัตนตรัยหรือพระไตรรัตน์ เป็นสรณะของตน การถึงดังกล่าวนี้เรียกว่าไตรสรณคมน์ ไตรสรณะ แปลว่า สรณะ ๓ คมน์ แปลว่า การถึง ไตรสรณคมน์ แปลว่าการถึงสรณะ ๓ อธิบายว่า ถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะครบทั้ง ๓

บทบาลีสำหรับตั้งใจถึง หรือสำหรับเปล่งวาจาพร้อมด้วยตั้งใจถึง ว่าดังนี้

พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ

ข้าพเจ้าถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ

ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ

ข้าพเจ้าถึงพระธรรมเป็นสรณะ

สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ

ข้าพเจ้าถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ

ทุติยมฺปิ พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ

แม้วาระที่ ๒ ข้าพเจ้าถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ

ทุติยมฺปิ ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ

แม้วาระที่ ๒ ข้าพเจ้าถึงพระธรรมเป็นสรณะ

ทุติยมฺปิ สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ

แม้วาระที่ ๒ ข้าพเจ้าถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ

ตติยมฺปิ พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ

แม้วาระที่ ๓ ข้าพเจ้าถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ

ตติยมฺปิ ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ

แม้วาระที่ ๓ ข้าพเจ้าถึงพระธรรมเป็นสรณะ

ตติยมฺปิ สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ

แม้วาระที่ ๓ ข้าพเจ้าถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ

ไตรสรณคมน์นี้เป็นสาเหตุทำให้คนเป็นพุทธศาสนิก ผู้นับถือพระพุทธศาสนา ทุกประเภท ทั้งเด็กผู้ใหญ่ ทั้งหญิงชาย

ทั้งคฤหัสถ์ บรรพชิต ใครมีไตรสรณคมน์ก็เป็นพุทธศาสนิกชนขึ้นทันที เมื่อไตรสรณคมน์ขาดความเป็นพุทธศาสนิกชนก็ขาดทันทีเหมือนกัน ฉะนั้น จึงเป็นข้อสำคัญข้อแรกที่ควรทำความเข้าใจให้ถูกต้อง

ในการถึงสรณะ ๓ นี้ ควรทำความเข้าใจในวัตถุ (ที่ตั้ง) ที่ถึง ๑ วิธีถึง ๑ การถึงเป็นสรณะ ๑

ข้อที่ ๑ วัตถุที่ถึง คำว่าวัตถุในที่นี้มิได้หมายความว่าพัสดุสิ่งของ แต่หมายความว่าที่ตั้งของการถึงหรือที่ถึง เพราะการถึงทุก ๆ อย่างนั้นต้องมีที่ถึง เหมือนอย่างทุก ๆ คนมาถึงบ้านหรือวัด บ้านหรือวัดก็เป็นวัตถุ คือที่ตั้งของการถึง แม้ในการทำอะไรทุก ๆ อย่างก็มีวัตถุที่ตั้งของการทำว่าเพื่ออะไร ดังที่เรียกว่าวัตถุประสงค์ วัตถุที่ตั้งของการถึงเป็นสรณะ ก็คือพระรัตนตรัย ได้แก่พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ดังได้แสดงแล้วในกัณฑ์ที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ โดยลำดับ คำว่าพระรัตนตรัย หรือพระไตรรัตน์จึงเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ไตรวัตถุ วัตถุ ๓ พระรัตนตรัยเป็นวัตถุที่ควรถึงเป็นสรณะโดยแท้ แม้เช่นนี้คนที่ไม่รู้จักพระคุณว่าเป็นรัตนะดวงแก้วอันประเสริฐที่มีคุณค่าเป็นสรณะที่พึ่งได้จริง ก็ผ่านเลยไปเปล่า ๆ ถึงจะได้พบพระองค์พระพุทธเจ้าเมื่อยังทรงดำรงอยู่ก็ชื่อว่าไม่ได้พบ เหมือนอย่างอุปกะอาชีวก ดังแสดงแล้วในกัณฑ์ที่ ๕

ส่วนคนที่รู้พระคุณว่าเป็นรัตนะอันประเสริฐจริงจึงจะรู้จักว่าเป็นวัตถุที่พึงถึงเป็นสรณะ เหมือนอย่างพระปัญจวัคคีย์

เป็นต้น ทางที่จะรู้พระคุณนั้นในบัดนี้ก็ยังมีอยู่ไม่แตกต่างจากเมื่อครั้งพุทธกาล คือจะรู้ได้ด้วยวิธีศึกษาให้รู้พระพุทธศาสนาคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ดังที่แสดงแล้วในกัณฑ์ที่ ๕ ที่ ๖ เมื่อศึกษาให้เข้าใจพระพุทธศาสนาจนรู้สึกว่าพระพุทธเจ้าเป็นผู้ตรัสรู้จริงบริสุทธิ์จริง มีพระกรุณามากจริง พระธรรมทรงบอกแสดงดีจริง พระสงฆ์ปฏิบัติดีจริง ก็ชื่อว่าได้รู้พระคุณของพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ว่าเป็นรัตนะดวงแก้วอันประเสริฐจริง เป็นวัตถุที่ควรถึงเป็นสรณะได้จริง ฉะนั้นพระพุทธศาสนาจึงเป็นรัตนากรบ่อเกิดแห่งรัตนะอันประเสริฐทั้งปวงมีสาระแก่นสารบริบูรณ์เพียงพอที่จะเป็นสรณะที่พึ่งของชีวิตได้ ผู้ที่ได้สดับศึกษาพระพุทธศาสนาให้รู้ซาบซึ้งแล้วย่อมอดอยู่มิได้ที่จะต้องเกิดความเคารพนอบน้อมพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นผู้ตรัสรู้พระธรรม แล้วทรงแสดงพระธรรมเป็นพระศาสดา ดังบทนโมว่า **นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น** บางทีคนที่ไม่รู้จักพระองค์ของพระพุทธเจ้า ไม่รู้จักพระประวัติ แต่เมื่อได้ศึกษาพระพุทธศาสนาจนเห็นจริง ที่เรียกว่าเห็นพระธรรม ก็ชื่อว่าเห็นพระพุทธเจ้า คือเห็นว่าท่านผู้บอกแสดงได้อย่างนี้แหละเป็นพระพุทธเจ้าคือผู้ตรัสรู้จริง และเกิดความเคารพนอบน้อมแด่ท่านผู้บอกแสดงผู้เป็นต้นเดิม ผู้นั้นจะเป็นใครก็ตาม การศึกษาพระพุทธศาสนาเป็นทางให้ทราบวัตถุที่พึงถึงเป็นสรณะอย่างนี้

ข้อที่ ๒ วิธีถึง วิธีถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะนั้น

โดยตรงคือศึกษาพระพุทธศาสนาให้มีความซาบซึ้งถึงคุณของพระพุทธเจ้า ถึงคุณของพระธรรม ถึงคุณของพระสงฆ์ แสดงตนเป็นผู้นับถือพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะที่พึ่งอย่างสูงสุด และนับถือพระพุทธศาสนาเป็นหลักปฏิบัติของตนตามภูมิตามชั้น การศึกษาพระพุทธศาสนาให้มีความรู้ซาบซึ้งถึงคุณของวัตถุทั้ง ๓ เป็นหัวใจของการถึง เพราะการถึงพระพุทธเจ้า ถึงพระธรรม ถึงพระสงฆ์นั้น มิใช่เป็นการถึงด้วยกาย แต่เป็นการถึงด้วยจิตใจ ด้วยความรู้ ยกตัวอย่างเช่นในสมัยเมื่อพระพุทธเจ้ายังทรงดำรงพระชนม์อยู่ ถ้าจะมีใครคอยตามเสด็จใกล้ชิดพระองค์จนถึงจับชายผ้าสังฆาฏิของพระองค์ เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว ผู้มีศรัทธาได้สร้างพระพุทธปฏิมาไว้เป็นอันมาก ใครที่ใกล้ชิดพระพุทธปฏิมาที่ประดิษฐานตั้งไว้บูชาในที่ต่าง ๆ หรือห้อยพระพุทธปฏิมาไว้ที่คอของตน เพียงเท่านี้ก็ยังไม่ชื่อว่าถึงพระพุทธเจ้า ใครที่เข้าไปในหอพระไตรปิฎกเข้าไปใกล้ตู้พระธรรม หรือหยิบหนังสือพระธรรมถือไว้ด้วยมือหรือสักพระธรรมเป็นยันต์ต่าง ๆ ไว้ตามตัว เพียงเท่านี้ก็ยังไม่ชื่อว่าถึงพระธรรมหรือใครที่เข้าไปหาพระสงฆ์ ดังเช่นเข้าไปหาพระภิกษุสงฆ์ผู้กำลังประชุมกันอยู่ก็ดี เข้าไปหาพระภิกษุรูปใดรูปหนึ่งก็ดี เพียงเท่านี้ก็ยังไม่ชื่อว่าถึงพระสงฆ์ ต่อเมื่อได้ศึกษาพระพุทธศาสนา จนคุณของพระพุทธเจ้าซาบซึ้งถึงใจ ใจซาบซึ้งถึงคุณของพระพุทธเจ้า คุณของพระธรรมซาบซึ้งถึงใจ ใจซาบซึ้งถึงคุณของพระธรรม คุณของพระสงฆ์ซาบซึ้งถึงใจ ใจซาบซึ้ง

ถึงคุณของพระสงฆ์ เห็นคุณของพระพุทธเจ้า พระธรรมพระสงฆ์ปรากฏชัด เหมือนอย่างเข้าไปถึงพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม มองเห็นองค์พระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากรประจักษ์ชัดแก่ตา อย่างนี้จึงชื่อว่าถึงพระพุทธเจ้า ถึงพระธรรม ถึงพระสงฆ์ ต้องถึงอย่างนี้ก่อนแล้วจึงจักถึงท่านเป็นสรณะที่พึ่งอย่างสูงสุดของตนได้โดยถูกต้อง ถ้าไม่ถึงอย่างนี้ก่อน การถึงท่านเป็นสรณะก็ถึงไม่ถูกท่าน คือถึงไม่ถูกพระพุทธเจ้า ถึงไม่ถูกพระธรรม ถึงไม่ถูกพระสงฆ์ จึงถือเป็นสรณะในทางที่ผิดกันไปต่าง ๆ

การถึงด้วยจิตใจด้วยปัญญานี้ มิใช่มีเฉพาะการถึงพระรัตนตรัย แต่มีในการถึงทางใจทั่ว ๆ ไป ดังเช่นความเป็นมิตรหรือความเป็นศัตรูก็เกิดจากจิตใจของฝ่ายหนึ่ง จนไปปรากฏถึงในจิตใจของอีกฝ่ายหนึ่ง จึงจะเกิดเป็นมิตรหรือเป็นศัตรูของกันขึ้น ถ้ายังไม่ปรากฏถึงในจิตใจของกันแล้วก็ยังไม่รู้กัน ยังไม่เกิดเป็นอย่างไรแก่กัน แม้จะไปในที่ใดโดยปกติจิตใจก็ไปถึงก่อน เช่น จะมาฟังเทศน์ใจก็คิดมาก่อนแล้ว เมื่อกำลังฟังเทศน์ถ้าจิตใจไม่คิดถึงเทศน์ คือหูฟังแต่จิตใจไม่ฟังแต่คิดไปถึงเรื่องอื่น ก็ชื่อว่าไม่ถึงเทศน์ ต่อเมื่อจิตใจฟังเทศน์ด้วยจึงชื่อวาถึงเทศน์ เหล่านี้เป็นตัวอย่าง แสดงว่าการถึงทางใจมีประกอบอยู่ในเรื่องทั่ว ๆ ไป

โดยเฉพาะ การถึงพระรัตนตรัยต้องเป็นการถึงด้วยจิตใจด้วยความรู้ซาบซึ้งในคุณพระรัตนตรัย อันเกิดจากต้นทางคือ

ศึกษาให้รู้ให้เข้าใจซาบซึ้งพุทธศาสนาดังกล่าวแล้ว การถึงด้วยจิตใจด้วยความรู้ดังนี้เป็นรากแก้วของการถึงพระรัตนตรัย แต่ก็เป็นเรื่องในจิตใจของแต่ละคน ยังไม่แสดงออกให้ประจักษ์แก่ใครถึงเช่นนั้น เมื่อศรัทธา ความเชื่อ ปสาทะ ความเลื่อมใส และความเคารพนับถือ มีท่วมท้นอยู่ในจิตใจแล้วก็อดอยู่มิได้ที่จะแสดงออกมาให้ประจักษ์แก่ผู้อื่น ว่าตนเป็นผู้ถึงพระพุทธเจ้า ถึงพระธรรม ถึงพระสงฆ์ เป็นสรณะ คือที่พึ่งอันสูงสุด ด้วยวิธีต่าง ๆ

ข้อที่ ๓ การถึงเป็นสรณะ การถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ดังกล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น ประสงค์ว่าถึงเป็นสรณะที่พึ่งอันสูงสุด จึงมาถึงปัญหาว่าทำอย่างไรจึงเรียกว่าถึงเป็นสรณะ คำว่าถึงเป็นสรณะคือถึงเป็นที่พึ่ง พูดอย่างไทย ๆ ว่าเข้าไปพึ่ง การถึงเป็นสรณะนั้น พิจารณาดูพุทธศาสนประวัติทั่วไปแล้ว ประมวลลงโดยย่อได้เป็น ๒ คือ:-

ก. ถึงเป็นสรณะด้วยใจด้วยความรู้

ข. แสดงตนออกว่าถึงเป็นสรณะ

การถึงทั้ง ๒ ประการนี้ มีประกอบกันอยู่ จึงเป็นการถึงที่สมบูรณ์ โดยเฉพาะข้อ ก. เมื่อมีขึ้นจริงแล้วก็เป็นเหตุให้มีข้อ ข. ตามกันมา ส่วนข้อ ข. อาจมีเพราะทำตาม ๆ กันก็ได้ แต่ถ้าไม่มีข้อ ก. ก็เหมือนต้นไม้ไม่มีแก่น ปรากฏในประวัติพระพุทธศาสนาว่า ท่านที่พึ่งพระรัตนตรัยเป็นสรณะย่อมถึงด้วย ๒ ประการนี้ประกอบกัน

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้พระธรรม เมื่อราตรีวันวิสาขปุณณมี ณ ควงไม้พระมหาโพธิแล้ว ได้ประทับนั่งเสวยวิมุตติสุข (สุขอันเกิดแต่วิมุตติ ความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวง) ณ ภายใต้ร่มไม้พระมหาโพธินั้น ๑ สัปดาห์ ในสัปดาห์ที่ ๒ ได้เสด็จไปประทับนั่งภายใต้ร่มไม้ไทร ในสัปดาห์ที่ ๓ ได้เสด็จไปประทับนั่งภายใต้ร่มไม้จิก ในสัปดาห์ที่ ๔ ได้เสด็จไปประทับนั่ง ณ ภายใต้ร่มไม้เกต ในระหว่างสัปดาห์นี้พาณิช ๒ คนชื่อ ตปุสสะ ๑ ภัลลิกะ ๑ เดินทางมาจากอุกกลชนบทถึงที่นั้น ได้เห็นพระพุทธเจ้าจึงนำข้าวสัตตุผง ข้าวสัตตุก้อน ซึ่งเป็นเสบียงสำหรับเดินทางเข้าไปถวาย พระพุทธเจ้าทรงรับเสวยเสร็จแล้ว พาณิช ๒ คน กราบทูลแสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระพุทธเจ้ากับพระธรรมเป็นสรณะ เป็นปฐมอุบาสกผู้เปล่งวาจาถึงรัตนะ ๒ คือพระพุทธเจ้ากับพระธรรมเป็นสรณะ เพราะยังไม่มีพระสงฆ์ พระพุทธเจ้ายังมิได้ทรงแสดงพระธรรม แต่ก็ได้ทรงบรรลุพระธรรมแล้ว และพาณิชทั้ง ๒ คนนั้นก็น่าจะคิดว่าได้ทรงบรรลุพระธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง การถึงสรณะของพาณิชทั้ง ๒ คนนี้ ถึงด้วยข้อ ก. คือด้วยใจที่เลื่อมใส เพราะได้เห็นพระฉวีวรรณและอากัปกิริยาเป็นต้นของพระพุทธเจ้าทำให้เห็นว่าต้องทรงบรรลุธรรมอย่างสูง แต่ยังไม่มีความรู้ เพราะพระพุทธเจ้ามิได้ทรงแสดงพระธรรมสั่งสอน และถึงด้วยข้อ ข. คือแสดงตนออกมาว่าเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะตลอดชีวิต

ในสัปดาห์ที่ ๕ ได้เสด็จกลับไปประทับนั่ง ณ ร่มไม้ไทรอีก

ได้ทรงพิจารณาถึงพระธรรมที่ได้ตรัสรู้ว่าเป็นพระคุณอันลึก ยากที่คนจะรู้ตามได้ เกือบทอดพระหฤทัยที่จะทรงสั่งสอน แต่อาศัยพระกรุณาจึงทรงพิจารณาอีก ได้ทรงเห็นหมู่สัตว์ว่า เป็นต่าง ๆ กัน หมู่สัตว์ที่เป็นเวไนยผู้รับแนะนำก็มี เหมือนอย่างดอกบัว ๓ เหล่า จึงทรงอธิษฐานตั้งพระหฤทัยเพื่อจะทรงแสดงพระธรรม ทรงพิจารณาหาผู้ที่เป็นเวไนยสมควรจะรับเทศนาครั้งแรก จึงเสด็จไปทรงแสดงปฐมเทศนาอันเรียกสั้น ๆ ว่าพระธรรมจักร โปรดฤษีปัญจวัคคีย์ในวันอาสาฬหปุณณมี ดังแสดงแล้วในกัณฑ์ที่ ๕ (พระพุทธศาสนา) เมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนาจบแล้ว ฤษีโกณฑัญญะได้ธรรมจักษุ (ดวงตาเห็นธรรม) จึงขอบรรพชาอุปสมบทในสำนักพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าได้ทรงอนุญาตให้เป็นภิกษุด้วยพระพุทธดำรัสว่า **"เอหิ ภิกฺขุ ท่านจงเป็นภิกษุมาเถิด สฺวากฺขาโต ธมฺโม ธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว จร พฺรหฺมจริยํ ท่านจงประพฤติพรหมจรรย์ สมฺมาทุกฺขสฺส อนฺตกิริยาย เพื่อทำที่สุดทุกข์โดยชอบเถิด"** พระโกณฑัญญะหรือพระอัญญาโกณฑัญญะ ได้เป็นพระอริยบุคคลผู้บรรลุอริยภูมิชั้นแรก (ที่ท่านกล่าวว่าโสดาปัตติมรรคโสดาปัตติผล) เป็นพระโสดาบัน ผู้ถึงกระแสพระธรรมแล้ว และเป็นปฐมภิกษุในพระพุทธศาสนา ในวันอาสาฬหปุณณมีนั้น ส่วนฤษีอีก ๔ รูปยังไม่ได้ธรรมจักษุ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงพระธรรมเบ็ดเตล็ดอบรมต่อมา จนได้ธรรมจักษุทั้งหมดและได้ขอบรรพชาอุปสมบทเป็นพระภิกษุทั้งหมดแล้ว พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงเทศนา

ที่ ๒ เรียกสั้น ๆ ว่าอนัตตลักขณะ (ลักษณะอนัตตา) โปรดพระภิกษุปัญจวัคคีย์ผู้เป็นพระโสดาบันแล้วทั้งหมด ในวันแรม ๕ ค่ำ นับแต่วันอาสาฬหปุณณมี เมื่อจบเทศนา พระภิกษุปัญจวัคคีย์ได้มีจิตพ้นจากกิเลสทั้งปวง เป็นพระอรหันต์ผู้สิ้นอาสวกิเลส (กิเลสที่หมักดองอยู่ในดวงจิต) จึงเกิดมีอริยสงฆ์ผู้บรรลุอริยภูมิชั้นสูงสุด (อรหัตตมรรคอรหัตตผล) เป็นพระอรหันต์ขึ้นในโลกจำนวน ๕ รูป และทั้ง ๕ รูปนั้น ก็เป็นพระภิกษุสงฆ์ จึงเกิดมีพระสงฆ์อย่างสมบูรณ์ครบพระรัตนตรัยบริบูรณ์ในวันแรม ๕ ค่ำนั้น รวมพระอรหันต์ที่มีในโลกในวันนั้นทั้งพระพุทธเจ้าด้วย เป็น ๖ รูป พระปัญจวัคคีย์ได้ถึงสรณะด้วยข้อ ก. คือได้ธรรมจักษุดวงตาเห็นพระธรรมเป็นขั้นแรก ได้ตรัสรู้พระธรรมตามเมื่อฟังเทศนาที่ ๒ จบ เป็นขั้นที่สุด และด้วยข้อ ข. คือแสดงตนขอบรรพชาอุปสมบท พูดสั้น ๆ ว่าขอบวชในสำนักพระพุทธเจ้า

เรื่องเกี่ยวกับวันแรม ๕ ค่ำนี้ ที่ควรเล่าแทรกไว้ คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ แรกเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ถึงเทศกาลเข้าพรรษาเสด็จถวายพุ่มที่วัดบวรนิเวศวิหาร อันเป็นวัดที่เสด็จประทับปกครองอยู่ในขณะที่ทรงผนวช พระศิษย์หลวงเดิมผู้เคยถวายสักการะในกาลเช่นนั้นได้จัดสักการะไปตั้งไว้ที่ชุกชีหน้าพระพุทธชินสีห์ เพื่อได้ทรงจบพระราชหัตถ์เป็นพุทธบูชา ทรงทราบความประสงค์แล้วตรัสว่าพระผู้ระลึกถึงพระองค์ ถึงวันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๘ ให้

ไปทำวัตรสวดมนต์ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เพื่อถวายพระราชกุศล พระสงฆ์ในวัดบวรนิเวศวิหารและวัดอื่น ๆ ที่เนื่องกันจึงได้ไปประชุมทำวัตรสวดมนต์ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในวันแรม ๕ ค่ำเดือน ๘ ทุกปีตลอดมาจนบัดนี้ วันแรม ๕ ค่ำนี้ตรงกับวันที่มีพระรัตนตรัยเกิดขึ้นในโลกบริบูรณ์ดังกล่าวแล้ว

พระพุทธเจ้าได้ทรงจำพรรษาที่ ๑ ที่สวนกวางอิสิปตนะแขวงเมืองพาราณสีนั้น ในระหว่างพรรษานั้นได้ทรงให้อุปสมบทพระยสะ บุตรเศรษฐีในเมืองพาราณสี ซึ่งได้ฟังพระธรรมเกิดดวงตาเห็นธรรมแล้วทูลขออุปสมบท และได้ทรงแสดงพระธรรมโปรดเศรษฐี ผู้บิดาของพระยสะ ซึ่งเกิดดวงตาเห็นธรรมแล้วแสดงตนเป็นอุบาสกผู้ถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต เป็นอุบาสกคนแรกผู้เปล่งวาจาถึงทั้ง ๓ รัตนะ พระยสะฟังธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่บิดา ได้สำเร็จพระอรหัตตผล เป็นพระอรหันต์ขึ้นอีกองค์หนึ่ง พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปทรงบิณฑบาตที่เรือนเศรษฐี ทรงแสดงพระธรรมโปรดมารดาและภริยาเก่าของพระยสะให้เกิดดวงตาเห็นธรรม สตรีทั้ง ๒ นั้นได้กราบทูลแสดงตนเป็นอุบาสิกาผู้ถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต เป็นอุบาสิกาคนแรกในพระพุทธศาสนา ต่อมาพระพุทธเจ้าได้ทรงให้อุปสมบทสหายของพระยสะอีก ๕๐ คน พระทั้ง ๕๐ ได้สำเร็จพระอรหัตตผลทั้งหมด จึงบรรจบเป็นพระอรหันต์ ๖๑ องค์

บุคคลดังกล่าวมาเหล่านี้ ได้ถึงสรณะด้วยข้อ ก. คือ

ด้วยใจ ด้วยความรู้ และด้วยข้อ ข. คือด้วยแสดงตนออกเป็นภิกษุบ้าง อุบาสกอุบาสิกาบ้าง เมื่อพระสาวกมีมากขึ้น พระพุทธเจ้าได้ทรงส่งไปประกาศพระศาสนาในทิศทางต่าง ๆ กัน และต่อมาได้ทรงอนุญาตให้พระสาวกให้อุปสมบทกุลบุตรได้เอง ด้วยสอนนำให้ว่าบทไตรสรณคมน์ดังกล่าวแล้วแล

ไตรสรณคมน์ การถึงสรณะ ๓ ได้จำแนกอธิบายเป็น ๓ ข้อ คือ ข้อที่ ๑ วัตถุที่ถึง ข้อที่ ๒ วิธีที่ถึง ข้อที่ ๓ การถึงเป็นสรณะ ในข้อที่ ๓ ได้เล่าประวัติของบุคคลผู้ถึงสรณะในพระพุทธศาสนาตั้งแต่ต้น จนถึงพระพุทธเจ้าได้ทรงอนุญาตให้พระสาวกให้อุปสมบทกุลบุตรได้เอง ด้วยวิธีสอนนำให้ว่าบทไตรสรณคมน์

ดำเนินความต่อไปว่า ต่อมา เมื่อพระสาวกมีมากขึ้น พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนให้เลิกวิธีที่พระสาวกให้อุปสมบทด้วยไตรสรณคมน์ ทรงสั่งให้สงฆ์เป็นผู้ให้อุปสมบทด้วยวิธีเสนอญัตติแล้วสวดประกาศ ๓ จบ (ญัตติจตุตถกรรมวาจา สวดประกาศกรรม ๔ จบ รวมทั้งญัตติ) เมื่อสงฆ์รับรองแล้วก็เป็นภิกษุขึ้น และทรงสั่งให้ใช้วิธีรับไตรสรณคมน์เป็นวิธีบรรพชาสามเณร แต่ในทางปฏิบัติจะอุปสมบทเป็นภิกษุได้ก็ต้องบรรพชาเป็นสามเณรก่อนด้วยรับไตรสรณคมน์

การถึงเป็นสรณะตามที่เล่ามานี้ ประมวลลงได้โดยย่อเป็น ๒ คือ

ก. ถึงเป็นสรณะด้วยใจด้วยความรู้

ข. แสดงตนออกว่าถึงเป็นสรณะ

ก่อนที่จะแสดงต่อไป จะกล่าวสรุปในข้อทั้ง ๒ นี้ก่อน

ก. ถึงเป็นสรณะด้วยใจด้วยความรู้นั้น รวมความว่า ตั้งใจถึงด้วยความเชื่อความเลื่อมใส ประกอบด้วยมีความรู้ซาบซึ้งในพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ อันเกิดจากการศึกษาให้รู้พระพุทธศาสนา ถ้าเพียงใจศรัทธาเลื่อมใสแต่ขาดปัญญารู้คุณพระรัตนตรัย ใจที่ถึงก็ยังไม่มั่นคง ยังอาจสงสัยลังเลใจ อาจเปลี่ยนแปลงได้ ต่อเมื่อมีปัญญารู้คุณพระ-รัตนตรัย เพราะรู้พระพุทธศาสนา ใจที่ถึงจึงจะหยั่งลงถึงรากหรือเข้าถึงแก่นของไตรสรณคมน์

ข. แสดงตนออกว่าถึงเป็นสรณะนั้น รวมความว่าแสดงตนเข้าเป็นพุทธบริษัท หรือเป็นพุทธศาสนิกชน คือเป็นภิกษุ สามเณร อุบาสก อุบาสิกา พุทธมามกะ พุทธมามิกา หรือแสดงความนับถือฝักใฝ่ใจในพระรัตนตรัย ในพระพุทธศาสนา กล่าวโดยย่อคือ

พุทธบริษัทฝ่ายบรรพชิต (นักบวช) เป็นด้วยการอุปสมบทตามวิธีที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ในพระวินัย

พุทธบริษัทฝ่ายคฤหัสถ์ (ชาวบ้าน) เป็นด้วยการปฏิญาณตนเป็นอุบาสก อุบาสิกา พุทธมามกะ พุทธมามิกา หรือแม้ไม่ปฏิญาณตนอย่างนั้น แต่ตั้งใจสมาทาน คือรับไตรสรณ-คมน์ว่า **พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ** เป็นต้น เมื่อรับไตรสรณคมน์ก็เป็น

พุทธศาสนิกชนขึ้น การรับสรณคมน์นี้จะรับจากผู้ที่มีสรณคมน์ เช่นพระภิกษุก็ได้ ตั้งใจสมาทานคือตั้งใจถึงด้วยลำพังตนเอง เมื่อไรก็ได้ ไม่มีจำกัด

อีกอย่างหนึ่ง แม้มิได้สมาทานคือรับไตรสรณคมน์อย่างนั้น แต่แสดงอาการว่านับถือพระรัตนตรัย นับถือพระพุทธศาสนา ก็ใช้ได้เหมือนกัน เช่นทำความเคารพ ทำการบริจาค ฟังพระธรรมโดยเคารพ ระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย สวดมนต์ ภาวนา ปฏิบัติพระพุทธศาสนา

วิธีตามที่แสดงมา ต่างเป็นวิธีแสดงตนออกว่าถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ การถึงสรณะ ๓ ในชั้นต้นมักถึงด้วยข้อ ก. คือถึงด้วยใจด้วยความรู้ก่อน กล่าวคือเมื่อได้ฟังพระธรรมของพระพุทธเจ้า เกิดความรู้สึกซาบซึ้งในพระธรรมขึ้นแล้วจึงถึงด้วยข้อ ข. คือแสดงตนเป็นพุทธบริษัท

แต่ในชั้นหลัง เมื่อพระพุทธศาสนาตั้งมานานเข้าจนเป็นศาสนาประจำตระกูล ประจำท้องถิ่น ประจำประเทศชาติ คนที่เกิดมาในภายหลังมักถึงไตรสรณะด้วยข้อ ข. คือแสดงตนว่าเป็นพุทธบริษัทหรือพุทธศาสนิกชนก่อนที่จะรู้พระพุทธศาสนารู้คุณพระรัตนตรัย อาจเรียกว่าเป็นพุทธศาสนิกชนมาตั้งแต่ก่อนเกิดก็ได้ มีตัวอย่างตั้งแต่ในครั้งพุทธกาล ดังที่มีเล่าไว้ในพระสูตรหนึ่งว่า โพธิราชกุมาร พระราชโอรสพระเจ้าอุเทนกรุงโกสัมพี ได้ทรงฟังพระธรรมของพระพุทธเจ้าแล้ว กราบทูลมีความว่า พระพุทธเจ้าน่าอัศจรรย์จริง พระธรรมน่าอัศจรรย์จริง

พระพุทธเจ้าตรัสบอกพระธรรมน่าอัศจรรย์จริง มหาดเล็กผู้ตามเสด็จชื่อสัญชิกาบุตรได้กราบทูลขึ้นว่า พระราชกุมารทรงประกาศอย่างนั้น จึงเป็นอันว่าทรงถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ พระราชกุมารตรัสห้ามว่า อย่าพูดอย่างนั้น แล้วได้ตรัสประกาศว่า ทรงได้ฟังมาจากพระราชมารดาว่า สมัยหนึ่ง เมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ โฆสิตาราม กรุงโกสัมพี ครั้งนั้น พระราชมารดาทรงครรภ์พระองค์อยู่ ได้เสด็จไปเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลว่า พระราชกุมารหรือพระราชกุมารีในพระครรภ์ถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ขอให้พระพุทธเจ้าทรงจำไว้ว่าพระราชกุมารหรือพระราชกุมารีในพระครรภ์เป็นอุบาสกหรืออุบาสิกา ถึงสรณะตั้งแต่บัดนี้ไปจนตลอดชีวิต นี้เป็นการถึงสรณะครั้งที่ ๑ อีกครั้งหนึ่ง เมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ในมิคทายวัน ในภัคคชนบท พระราชกุมารยังทรงพระเยาว์ พระพี่เลี้ยงได้อุ้มนำเสด็จไปเฝ้าพระพุทธเจ้า แล้วกราบทูลแทนพระราชกุมารว่า พระราชกุมารถึงสรณะเหมือนอย่างนั้น นี้เป็นครั้งที่ ๒ ครั้นทรงเล่าเรื่องนี้แล้ว ได้ทรงประกาศพระองค์ถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ทรงแสดงพระองค์ เป็นอุบาสก ถึงสรณะตลอดชีวิต โพธิราชกุมารได้ถึงสรณะ ๓ ครั้งอย่างนี้ ในครั้งที่ ๑ ตั้งแต่ยังไม่ประสูติ ยังอยู่ในพระครรภ์ พระราชมารดาทรงประกาศถึงแทน ในครั้งที่ ๒ เมื่อทรงพระเยาว์ พระพี่เลี้ยงประกาศถึงแทน ในครั้งที่ ๓ เมื่อได้ทรงฟังพระธรรมแล้ว ทรงประกาศถึงด้วยพระองค์เอง

ผู้ที่ถึงไตรสรณะ เป็นพุทธศาสนิกชนตามสายตระกูล

เป็นต้น ดังเรื่องที่เล่ามานี้ บางทีไม่รู้จักพระพุทธศาสนา หรือรู้น้อยมาก เพราะมิได้สนใจสดับศึกษาพระพุทธศาสนา จึงเป็นการนับถืออย่างหลับตา ไม่รู้ว่าสิ่งที่นับถืออยู่นั้นเป็นอย่างไร อาจจะปล่อยหรือเปลี่ยนเสียเมื่อไรก็ได้ ถึงไม่ปล่อยหรือเปลี่ยนก็นับถืออยู่สักแต่ว่าชื่อเท่านั้น เพราะไม่มีความรู้และการปฏิบัติพระพุทธศาสนา ต่อเมื่อสนใจสดับศึกษา ให้มีความรู้พระพุทธ-ศาสนา ให้รู้คุณพระรัตนตรัย จึงจะเป็นการนับถืออย่างลืมตา คือรู้เห็นว่าวัตถุที่นับถือนี้เป็นดวงรัตนะอันเอกอุดมแท้จริงเหมือนอย่างลืมตาดูสิ่งที่กำลังถืออยู่ในมือมาตั้งแต่เกิด เห็นว่าเป็นเพชรแท้ก็จักไม่ทิ้ง หรือเปลี่ยนแลกกับเพชรเทียมอะไรอื่น ๆ พุทธศาสนิกชนหรือพุทธบริษัทประเภทใดก็ตาม คือจะเป็นภิกษุหรือสามเณรก็ตาม จะเป็นอุบาสกหรืออุบาสิกาก็ตาม ที่ยังไม่มั่นคงยังคลางแคลงอยู่ในพระรัตนตรัย ที่เป็นสรณะของตน ก็เพราะยังไม่รู้ซาบซึ้งในคุณพระรัตนตรัย เพราะมิได้ศึกษาให้รู้ซาบซึ้งในพระพุทธศาสนา ถ้ารู้ซาบซึ้งดังกล่าวแล้วก็จักมั่นคง ไม่คลอนแคลนในสรณะของตน เพราะเป็นการถึงด้วยข้อ ก. คือด้วยใจด้วยความรู้ ซึ่งเป็นการถึงที่หยั่งลงถึงรากหรือถึงแก่นพระรัตนตรัย เมื่อประกอบด้วยการถึงในข้อ ข. คือแสดงตนเป็นพุทธบริษัทประเภทใดประเภทหนึ่ง ก็สำเร็จเป็นไตรสรณ-คมน์ที่สมบูรณ์ เป็นพุทธบริษัทหรือพุทธศาสนิกชนที่สมบูรณ์ เช่นเป็นภิกษุสามเณรที่สมบูรณ์ เป็นอุบาสกอุบาสิกาที่สมบูรณ์

ผู้ที่ถึงไตรสรณะแล้วจะขาดจากไตรสรณคมน์เพราะ

ไปเข้าศาสนาอื่น อันเรียกว่าอัญญสัตถุทเทส แปลเข้าใจง่าย ๆ ว่าการขึ้นครูอื่น ผู้ที่ถึงไตรสรณะนั้นเป็นผู้ขึ้นครูพระพุทธเจ้าคือนับถือพระพุทธเจ้าเป็นพระศาสดาหรือบรมครู แต่เมื่อประมาทเปลี่ยนไปขึ้นครูอื่นเสียไตรสรณคมน์ก็ขาด

นอกจากนี้ เมื่อให้ความเคารพนับถือสิ่งอื่น ผู้อื่น ยิ่งกว่าพระรัตนตรัย ไตรสรณคมน์ก็ขาด เมื่อกล่าวติ กล่าวตู่ พระธรรมวินัยด้วยความตั้งใจ ไตรสรณคมน์ก็ขาด

ไตรสรณคมน์อาจเศร้าหมอง แต่ไม่ถึงขาด เพราะเหตุดังต่อไปนี้

อญาณะ ไม่รู้ไม่เข้าใจในพระรัตนตรัย ในพระพุทธศาสนา แสดงตนเป็นพุทธบริษัทหรือพุทธศาสนิกชนไปอย่างไม่รู้ ทั้งไม่ศึกษาให้รู้พระพุทธศาสนา

สงสัย เคลือบแคลง ลังเลใจ โลเลใจ ไม่แน่นอน ในการถึงสรณะของตน

มิจฉาญาณะ รู้ผิดเข้าใจผิด เช่นเข้าใจพระรัตนตรัยหรือวัตถุที่เนื่องด้วยพระรัตนตรัยเป็นอย่างเทพเจ้าหรือของขลังและเข้าใจการถึงสรณะอย่างการไปขอให้ช่วยอำนวยโชคลาภปัดรังควาน รักษาโรค เป็นต้น

มิจฉาปวัตติ ปฏิบัติผิดไปจากพระพุทธเจ้า คือปฏิบัติไปทางอื่น เช่นในทางไสยศาสตร์ ที่เสียหลักพระพุทธศาสนา

อนาทระ ประพฤติอย่างไม่เอื้อเฟื้อเป็นต้นในพระรัตนตรัย เช่นไม่เอื้อเฟื้อเคารพนับถือ แสดงอาการอย่างเฉยเมย คล้าย

รังเกียจ หมิ่นแคลน คล้ายไม่เห็นเป็นสำคัญ และประพฤติอย่างประมาท ล่วงเกินอื่น ๆ ที่เป็นการขาดความเคารพ

ผู้ที่ขาดจากไตรสรณคมน์ ก็ขาดจากความเป็นพุทธศาสนิกหรือพุทธบริษัท แต่ก็อาจมาเข้าเป็นพุทธบริษัทอีกได้ด้วยกลับมาถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ แต่มีเว้นบางจำพวก คือภิกษุที่ไปขึ้นครูอื่น คือไปเข้ารีตถือศาสนาอื่นทั้งที่เป็นภิกษุ ก็ขาดจากภิกขุภาวะทันที และจะกลับมาอุปสมทอีกไม่ได้ตลอดชีวิต แต่ถ้าไม่บวชเพียงแต่ขอถึงไตรสรณะอีก ท่านไม่ห้าม

ส่วนไตรสรณคมน์ที่เศร้าหมอง เมื่อแก้เหตุที่ทำให้เศร้าหมองได้ ก็จักหายเศร้าหมอง กลับบริสุทธิ์ผุดผ่อง คือสนใจศึกษาพระพุทธศาสนา ให้รู้ซาบซึ้งเข้าไปถึงคุณพระรัตนตรัยแก้ความเคลือบแคลงลังเลใจ มั่นคงในสรณะของตน และเมื่อศึกษารู้พระพุทธศาสนาว่า พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนให้ทำอะไร ให้เว้นอะไร ก็แก้การปฏิบัติที่ผิด ให้ถูกตามพระพุทธศาสนา มีความเอื้อเฟื้อ เคารพในพระรัตนตรัยให้พอเหมาะสมควร การกระทำดังที่กล่าวมานี้ เป็นเหตุทำให้ไตรสรณคมน์ บริสุทธิ์ผุดผ่องย่นย่อลงคือ ศึกษาให้รู้ และปฏิบัติให้ถูกตรงกับพระพุทธศาสนา พระรัตนตรัย เป็นสรณะของตนได้จริงก็ด้วยเหตุนี้

คนทั่ว ๆ ไปที่ยังไม่สำเร็จเป็นพระอริยบุคคล ยังนับถือมงคลและอานุภาพต่าง ๆ ภายนอกอยู่ เมื่อมานับถือพระพุทธศาสนา ก็นับถือพระรัตนตรัยเป็นมงคลและนับถือในอานุภาพแห่งพระรัตนตรัย ถึงจะเรียนรู้เท่าไรก็ยังนับถือกันอยู่

เป็นเหมือน ๆ กันเช่นนี้ทุกกาลสมัย ดังมีเรื่องที่พระอาจารย์ในภายหลังเขียนเล่าไว้ว่า ครั้งหนึ่ง เมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ในกรุงราชคฤห์ มคธรัฐ ได้เกิดภัย ๓ ประการขึ้นในกรุงไพสาลี รัฐวัชชี ที่อยู่ห่างจากกรุงราชคฤห์ประมาณ ๘ โยชน์ คือทุพภิกขภัย ภัยเกิดจากขาดแคลนอาหาร เพราะฝนแล้ง ทำนาไม่ได้ คนจึงพากันอดอยากล้มตาย อมนุสสภัยภัย เกิดจากอมนุษย์ เพราะเมื่อคนพากันล้มตายทิ้งซากศพไว้ ก็เชื่อกันว่ามีอมนุษย์คือพวกผีปีศาจมากินซากศพ จึงเกิดภัยที่ ๓ ตามมา คือ โรคภัย ภัยเกิดจากโรค เพราะได้เกิดอหิวาตกโรคขึ้นแก่ประชาชน ประชาชนได้พากันร้องต่อคณะผู้ปกครองรัฐ อันเรียกว่าราชาเสมอกันว่าภัยเหล่านี้จักเกิดขึ้น เพราะปกครองโดยไม่เป็นธรรม คณะเจ้าผู้ปกครองได้ยอมให้ประชาชนไต่สวน ประชาชนได้ไต่สวนแล้วไม่เห็นโทษของคณะเจ้าผู้ปกครอง จึงร่วมกันคิดหาวิธีระงับภัย บางคนแนะนำให้เชิญศาสดาเจ้าลัทธิต่าง ๆ บางคนแนะนำให้เชิญเสด็จพระพุทธเจ้า เพราะพระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมเกื้อกูลสุขแก่สัตวโลกทั้งปวง ทรงมีพระพุทธานุภาพมาก ในที่สุดที่ประชุมได้ตกลงพร้อมกัน ให้เชิญเสด็จพระพุทธเจ้า จึงส่งทูตไปเฝ้าพระเจ้าพิมพิสาร กรุงราชคฤห์ และเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลเชิญเสด็จมายังกรุงไพสาลี พระพุทธเจ้าทรงรับอาราธนา เสด็จออกจากกรุงราชคฤห์พร้อมกับพระภิกษุสงฆ์เป็นอันมาก ครั้นเสด็จถึงแม่น้ำคงคา ที่เป็นแม่น้ำปันเขตรัฐทั้ง ๒ ได้เสด็จขึ้นเรือพระที่นั่งขนานข้ามแม่น้ำ เมื่อเรือพระที่นั่ง ถึงฝั่งรัฐวัชชี

พอเสด็จลงจากเรือ เหยียบพระบาทลงบนฝั่งรัฐวัชชี ฝนได้ตกลงมาห่าใหญ่น้ำนองแผ่นดิน พัดพาซากศพและสิ่งปฏิกูลทั้งหลายลงแม่น้ำคงคา ชำระพื้นแผ่นดินให้สะอาดหมดจดทั่วกรุงไพสาลี ภัยต่าง ๆ ก็สงบโดยฉับพลัน พระพุทธเจ้าได้เสด็จเข้าสู่กรุงไพสาลี ได้ทรงแสดงพระรัตนสูตร ได้ประทับอยู่ในกรุงไพสาลี ทรงแสดงพระธรรมสั่งสอนประชาชนประมาณกึ่งเดือน จึงเสด็จกลับ

เรื่องนี้ พระอาจารย์ได้เล่าเป็นตำนานของพระรัตนสูตร แสดงพระพุทธานุภาพนำพระสูตร ใจความของพระรัตนสูตร ก็แสดงพระรัตนตรัยนั่นเอง แม้ในปัจจุบันนี้คนทั่ว ๆ ไปก็ยังนับถือในมงคล ในอานุภาพต่าง ๆ ตามปกติวิสัยของสามัญชน แต่ถ้านับถืออยู่ในภายนอกก็อาจนำให้ปฏิบัติผิดจากพระพุทธ-ศาสนา ใกล้ไปในทางนับถือพระเป็นเทพเจ้าผู้บันดาลต่าง ๆ ทางที่จะแก้ไขมีทางเดียว คือศึกษาให้รู้พระพุทธศาสนาจนเปลี่ยนจากนับถือสิ่งภายนอกต่าง ๆ มานับถือเหตุผลตามที่เป็นจริง หรือนับถือความจริงตามเหตุและผล ตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนไว้ ดังที่แสดงแล้วข้างต้น กล่าวโดยสรุปคือตามหลักอริยสัจตามที่แสดงแล้วในกัณฑ์ที่ ๗ ว่าด้วยเรื่องสรณะ เมื่อนับถือหนักมาทางเหตุผลหรือความจริงตามเหตุผล เพราะรู้ตระหนักในพระพุทธศาสนาขึ้น การปฏิบัติก็เข้าทางที่ชอบประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ คือเห็นชอบ ดำริชอบ เจรจาชอบ การงานชอบ อาชีพชอบ พยายามชอบ ระลึกชอบ ตั้งใจชอบ ดังที่แสดงแล้วในกัณฑ์ที่ ๖ ว่า **“ใครเดินทางชอบมีองค์ประกอบ ๘ รวมกัน**

เป็นทางเดียวนี้แล คือพุทธศาสนิก"

เห็นชอบ ก็คือเห็นถูก เพราะรู้จริงตามเหตุผลหรือรู้เหตุผลตามเป็นจริง เมื่อมีเห็นชอบ ดำริชอบเป็นต้นก็มีตามกัน แต่ดำริชอบเป็นต้นก็อาจช่วยให้เห็นชอบขึ้นได้ ตกว่าองค์ประกอบทั้ง ๘ ต้องอาศัยพึ่งพิงกันจะขาดเสียสักข้อหนึ่งมิได้ ต้องใช้ในกิจทั้งปวง เช่นจะทำเลขก็ต้องมีเห็นชอบจึงจะทำได้ถูก จะตอบปัญหาทุกอย่างได้ถูกก็ต้องมีเห็นชอบ จะรู้ดีชั่ว ผิดถูก เท็จจริงเทียมหรือแท้ ก็ต้องมีเห็นชอบ จะรู้ซาบซึ้งพระพุทธศาสนาตลอดจนถึงคุณพระรัตนตรัยก็ต้องมีเห็นชอบ การศึกษาทุกอย่างจนถึงการศึกษาพระพุทธศาสนาด้วยวิธีฟังพระธรรมเทศนาเป็นต้นก็เพื่ออบรมให้เห็นชอบนี้เอง

การถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ที่พูดเพื่อเข้าใจง่าย ๆ ว่า การเข้าพึ่งพระรัตนตรัย โดยตรงคือเข้าพึ่งพระพุทธศาสนาที่ชี้ทางที่ถูกให้แก่ตน เมื่อเห็นทางที่ถูกแล้วก็ต้องปฏิบัติไปในทางที่ถูกนั้น ด้วยตนเองจึงจะได้รับผล เหมือนอย่างต้องเรียนเองจึงจะรู้ ต้องบริโภคเองจึงจะอิ่ม เมื่อพึ่งพระรัตนตรัยเป็นสรณะอย่างนี้ ก็จะกลับเป็นผู้พึ่งตนเองได้ เพราะตนเองจะทวีความดีขึ้นทุกทีจนเป็นที่พึ่งของตนเองได้ ไตรสรณคมน์จึงสัมฤทธิ์ผลอย่างนี้แล

โย จ พุทฺธญฺจ ธมฺมญฺจ สงฺฆญฺจ สรณํ คโต ผู้ใดถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะ

จตฺตาริ อริยสจฺจานิ สมฺมปฺปญฺญาย ปสฺสติ เห็นอริยสัจ

๔ ด้วยปัญญาชอบ

เอตํ โข สรณํ เขมํ เอตํ สรณมุตฺตมํ สรณคมน์นี้ของผู้นั้น เป็นสรณะอันเกษม เป็นสรณะอันอุดม

เอตํ สรณมาคมฺม สพฺพทุกฺขา ปมุจฺจติ ผู้นั้นอาศัยสรณะนี้จะพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้

ศรัทธา-ปสาทะ

เครื่องชักนำอันแรกให้เกิดไตรสรณคมน์ หรือให้เป็นพุทธศาสนิกผู้นับถือพระพุทธศาสนา คือสิ่งที่เกิดขึ้นในใจ ๒ อย่าง ได้แก่ศรัทธากับปสาทะ ศรัทธา แปลว่าความเชื่อ ปสาทะ แปลว่า ความเลื่อมใส

ทุกคนคงเคยได้ยินคำว่าศรัทธา หรือศรัทธาปสาทะ เพราะนิยมพูดกันในทางศาสนา หรือในการทำบุญ เช่นมีศรัทธาบูชาพระรัตนตรัย มีศรัทธาฟังพระธรรม มีศรัทธาบริจาคทาน เป็นต้น เห็นใครทำบุญทำกุศลทุกอย่าง ก็มักพูดว่า เขามีศรัทธา การพูดอย่างนี้ก็เป็นความจริง เพราะจะทำอะไรทุกอย่างต้องมีศรัทธาชักนำให้ทำ แต่มีปัญหาว่า ศรัทธาที่มีเครื่องชักนำนั้นคือเชื่อว่าอย่างไร ดังเช่นในที่นี้ ถ้าจะตั้งปัญหาถามทุก ๆ คนว่ามีศรัทธาในพระพุทธศาสนาหรือไม่ ทุก ๆ คนที่เป็นพุทธศาสนิกก็คงตอบว่า มี คราวนี้ถามต่อไปว่า มีว่าอย่างไร ให้ทุก ๆ คน

ตั้งปัญหานี้ถามตนเอง และตอบให้ได้ด้วยตนเอง ว่าบัดนี้ เรามีศรัทธา คือมีความเชื่อว่าอย่างไรในพระพุทธศาสนา

เชื่อในความศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธปฏิมาซึ่งเป็นที่นับถือว่าศักดิ์สิทธิ์ใช่หรือไม่

เชื่อในความขลังของคาถาอาคมใช่หรือไม่

เชื่อในอาจารย์ผู้เสกคาถาใช่หรือไม่

เชื่อในการบนบานอ้อนวอนใช่หรือไม่

ถ้ามีความเชื่อดังเช่นที่กล่าวข้างบนนี้ ก็พึงรู้ว่ายังมิใช่ศรัทธาที่ถูกต้องในพระพุทธศาสนา และอาจเป็นอันตรายแก่การนับถือพระพุทธศาสนา ดังเช่น เมื่อบนบานอ้อนวอนแล้วไม่ได้สมประสงค์ หรือต้องพลาดพลั้งวิบัติเสียหาย ก็เลยหาว่าพระพุทธศาสนาช่วยอะไรไม่ได้ พระพุทธศาสนาในประเทศอินเดียเสื่อมสิ้นไป ประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาบางประเทศต้องเสียเอกราช และเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในประเทศหนึ่งในขณะนี้ ผู้ที่เชื่อในทางศักดิ์สิทธิ์ หรือผู้ที่มุ่งกล่าวปรักปรำก็อาจกล่าวหาว่าพระพุทธศาสนาช่วยอะไรไม่ได้ บางทีก็กล่าวหาว่าเป็นเครื่องถ่วงให้ล้าหลัง ไม่เจริญเร็วเหมือนประเทศนอกพระพุทธศาสนา ศรัทธาที่ไม่ถูกต้องอาจเป็นอันตรายแก่การนับถือพระพุทธศาสนาอย่างนี้ เมื่อศรัทธาไม่ถูกต้องปสาทะก็ไม่ถูกต้องเหมือนกัน ฉะนั้น จึงจำต้องปรับปรุงศรัทธานี้แหละให้ถูกต้องก่อน ว่าควรทำความเชื่อในพระพุทธศาสนาอย่างไร

ศรัทธาอย่างถูกต้องในพระพุทธศาสนามี ดังนี้

เชื่อว่าพระพุทธเจ้าตรัสรู้จริง
เชื่อว่าบุญบาปมีจริง
เชื่อว่าผลของบุญบาปมีจริง
เชื่อว่าบุญบาปที่ตนทำเป็นของตนจริง

ข้อที่ ๑ เชื่อว่าพระพุทธเจ้าตรัสรู้จริง ทำให้ไม่สงสัยลังเลใจในพระปัญญาของพระพุทธเจ้า ไม่สงสัยลังเลใจในพระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงสั่งสอนเป็นพระพุทธศาสนา ไม่สงสัยลังเลใจในพระสงฆ์ โดยตรงกันข้าม ยิ่งเกิดความเชื่อความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ความเชื่อความเลื่อมใสนี้ เกิดเพราะตั้งใจสดับฟังพระธรรม หรือศึกษาพระพุทธศาสนาให้รู้ซาบซึ้ง โดยเฉพาะให้รู้จักบุญบาปหรือกรรมดีกรรมชั่ว ยิ่งฟังคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า พิจารณาให้เข้าใจแจ่มแจ้ง ก็ยิ่งเชื่อว่า พระพุทธเจ้าตรัสรู้จริง เหมือนอย่างฟังคำสอนของครูเข้าใจแจ่มแจ้ง ก็ทำให้เชื่อในภูมิรู้ของครู ความเชื่อข้อนี้ เรียกว่าตถาคตโพธิสัทธา แปลว่า ความเชื่อความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าคือเชื่อว่าพระพุทธเจ้าตรัสรู้จริงนั่นเอง เป็นเหตุให้เชื่อในคำสั่งสอนของพระองค์ที่แสดงบุญบาปคุณโทษเป็นต้น เหมือนอย่างเมื่อเชื่อภูมิรู้ของครูแล้ว ครูจะแนะนำอะไรก็ย่อมจะเชื่อ

ข้อที่ ๒ เชื่อว่าบุญบาปมีจริง ทำให้ไม่สงสัยลังเลใจในเรื่องบุญและบาปหรือกรรมดีกรรมชั่ว สิ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสสั่งสอนว่า เป็นบุญเป็นกรรมดี ก็เชื่อว่าเป็นบุญเป็นกรรมดีจริง

เช่นความมีใจเมตตา เอื้อเฟื้อ เผื่อแผ่ สงเคราะห์ช่วยเหลือ เป็นต้น สิ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสสั่งสอนว่า เป็นบาปเป็นกรรมชั่ว ก็เชื่อว่าเป็นบาปเป็นกรรมชั่วจริง เช่นความมีใจละโมบ โหดร้าย หลงใหล ประพฤติชั่วร้ายต่าง ๆ มีฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ เป็นต้น ความเชื่อข้อนี้เรียกว่ากัมมสัทธา เชื่อกรรม กรรม แปลว่า การงานที่บุคคลทำด้วยเจตนา คำว่ากรรม เป็นกลาง ๆ มิใช่หมายความว่าไม่ดีจึงเรียกว่ากรรม ทำดีหรือไม่ดีเรียกว่ากรรมทั้งนั้น เมื่อต้องการจะให้รู้ว่าดีหรือไม่ดีก็เติมคำนั้นเข้าไป ว่ากรรมดีหรือบุญกรรม กรรมชั่วหรือบาปกรรม ฉะนั้น เชื่อกรรมก็คือเชื่อว่าบุญบาป หรือกรรมดีกรรมชั่ว มีจริง ตามที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงสั่งสอนไว้

ข้อที่ ๓ เชื่อว่าผลของบุญบาปมีจริง ทำให้ไม่สงสัยลังเลใจว่า บุญบาปที่ทำจะไม่มีผลสนองตามที่พระพุทธเจ้าตรัสสั่งสอนไว้ว่า กรรมดีให้ผลดี กรรมชั่วให้ผลชั่ว ไม่สับสนกัน เหมือนอย่างหว่านพืชเช่นใดก็ได้รับผลเช่นนั้น ความเชื่อข้อนี้เรียกว่าวิปากสัทธา เชื่อผลของกรรม คือเชื่อว่าบุญบาปที่ทำให้ผลจริงตามประเภท บุญก็ให้ผลดี บาปก็ให้ผลไม่ดี

ข้อที่ ๔ เชื่อว่าบุญบาปที่ตนทำก็เป็นของตนจริง ทำให้ไม่สงสัยลังเลใจว่า ตนจะต้องรับผลของบุญบาปที่ตนเองทำไว้หรือไม่ ตามที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้ทุก ๆ คนนึกคิดอยู่เสมอว่า เรามีกรรมเป็นของของตน เป็นทายาทรับผลของกรรม เราทำดีจักได้ดี เราทำชั่วก็จักได้ชั่ว ความเชื่อข้อนี้เรียกว่า กัมมัสสกตา-สัทธา เชื่อความที่สัตว์มีกรรมที่ตนทำไว้เป็นของของตน เหมือน

บริโภคอาหารเองก็อิ่มเอง เรียนเองก็รู้เอง

ศรัทธาทั้ง ๔ ข้อนี้ สำคัญอยู่ที่ข้อ ๑ คือเชื่อว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้จริง เพราะตั้งใจสดับศึกษาพระพุทธศาสนาจนเกิดความรู้สึกว่า พระธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนไว้เป็นความจริงทุกอย่าง ความเชื่อและความเลื่อมใสในพระรัตนตรัยก็จะเกิดตั้งมั่นขึ้นทุกที ที่ทำให้เชื่อมั่นว่า บุญบาปที่พระพุทธเจ้าตรัสสั่งสอนไว้ มีจริง ผลของบุญบาปตามที่ตรัสสั่งสอนไว้ มีจริง บุญบาปที่ผู้ใดทำไว้ก็เป็นของผู้นั้นจริงตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า รวมความว่าทำให้เชื่อมั่นในพระพุทธศาสนา

ศรัทธา ความเชื่อในพระพุทธศาสนา เมื่อมีลักษณะดังกล่าว จึงเป็นศรัทธาที่ถูกต้อง ผู้ที่มีศรัทธาที่ถูกต้องจึงจะเป็นพุทธศาสนิกผู้ถึงไตรสรณคมน์ที่ถูกต้อง การปลูกศรัทธาที่ถูกหรือการปรับปรุงศรัทธาให้ถูกอาศัย

ก. บุคคลผู้ชักจูงศรัทธา

ข. ตนเอง

ก. บุคคลผู้ชักจูงศรัทธา เริ่มตั้งแต่บิดามารดาอบรมบุตรธิดาตั้งแต่เล็ก ๆ ด้วยวิธีสอนให้เชื่อฟังอย่างมีเหตุผลเท่าที่เด็กจะเข้าใจ มิใช่ด้วยวิธีหลอกให้เข้าใจผิดหรือขู่ให้กลัว เช่นขู่หรือหลอกด้วยเรื่องผีต่าง ๆ และโดยที่แท้ที่ว่าผีหลอกนั้นคนหลอกต่างหาก เมื่อเด็กถูกหลอกหรือขู่ให้เชื่อผิด ๆ มาตั้งแต่เล็ก ความเชื่อก็จะฝังแน่นติดเป็นสันดาน เป็นการแก้ยากในภายหลัง เมื่อโตขึ้นแล้ว ถึงจะมีความรู้ใหม่มากขึ้นอย่างไร ความ

เชื่อในสันดานก็ยังไม่หมด จึงยังมัวกลัวผิด ๆ อยู่ ฉะนั้น เมื่อจะห้ามมิให้เด็กทำอะไร ก็พยายามแนะนำให้เด็กรู้เหตุผลถูกผิด หรือใช้วิธีแก้ร้ายให้กลายเป็นดีอย่างมีเหตุผล ดังเช่นมารดาบิดารายหนึ่งส่งบุตรไปศึกษา ฝากไว้กับครอบครัวหนึ่ง บุตรแจ้งไปว่า รู้สึกไม่ค่อยชอบลูกของเจ้าของบ้าน ทั้งที่เด็กนั้นก็มิได้ทำอะไรให้ มารดาบิดาจึงแนะนำไปให้บุตรของตนหาอะไรเล็ก ๆ น้อย ๆ ไปให้ลูกเจ้าของบ้าน ต่อมาบุตรก็แจ้งมาว่าได้ปฏิบัติตามแล้ว และหายความรู้สึกไม่ชอบแล้ว นี้เป็นการสอนให้สร้างมิตรจิตมิตรใจต่อกันให้เกิดขึ้นนั่นเอง เมื่อมีจิตใจเป็นมิตรต่อกันแล้ว อื่น ๆ ก็เรียบร้อย เมื่อจะสอนพระพุทธศาสนาแก่เด็กก็สอนอย่างถูกต้อง ปลูกความเชื่อที่ถูกต้องให้แก่เด็ก ต่อมาถึงวาระครูอาจารย์สั่งสอนอบรมศิษย์ และพระภิกษุสามเณรอบรมกุลบุตรกุลธิดาเป็นต้น เมื่อผู้อบรมเหล่านี้ อบรมให้เกิดความเชื่ออย่างมีเหตุผลในทางต่าง ๆ ทั้งในทางโลกและทางธรรม ก็จะทำให้เกิดศรัทธาที่ถูกต้อง เป็นความเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ เพราะเชื่อด้วยความรู้ความเข้าใจตามความเป็นจริง กล่าวโดยเฉพาะ ศรัทธาทางพระพุทธศาสนา เมื่ออบรมให้รู้ให้เข้าใจว่า พระพุทธศาสนามิใช่เวทมนต์คาถาขลังอย่างทางไสยศาสตร์ มิใช่เป็นตำราทำนายโชคชะตาอย่างโหราศาสตร์ มิใช่เป็นตำราเล่นแร่แปรธาตุผสมธาตุสร้างรถสร้างเรือ สร้างปรมาณูเป็นต้นอย่างวิทยาศาสตร์ แต่คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแสดงทางแห่งความบริสุทธิ์ไว้อย่างถูกต้องครบถ้วน ซึ่งทุก ๆ คนต้องปฏิบัติด้วยตนเอง

จึงจะได้รับผลดีตามแต่จะปฏิบัติได้ แต่ถ้าไม่ปฏิบัติก็ไม่ได้รับผล หรือไปทำชั่วทำผิดที่ตรงกันข้าม ก็จักได้ผลชั่ว เพราะทุก ๆ คน มีกรรมเป็นของของตนเอง พระพุทธเจ้าเป็นผู้ตรัสรู้พระธรรมแล้ว ตรัสบอกเปิดเผยพระธรรมนั้น มิได้เป็นเทพเจ้าผู้สร้างผู้ดลบันดาลให้ใครเป็นอะไร พระสงฆ์เป็นผู้ปฏิบติดีแล้วตามพระธรรม และช่วยบอกเปิดเผยพระธรรม มิใช่บอกให้อะไรอื่น เมื่อรู้เข้าใจพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้องและปลูกศรัทธาอย่างถูกต้อง ให้เกิดขึ้นแล้ว ก็จักไม่หวังอะไรผิด ๆ จากพระพุทธศาสนา เช่น หวังความศักดิ์สิทธิ์ป้องกันภัยต่าง ๆ ภายนอก อำนวยโชคลาภ เป็นต้น เมื่อหวังอะไรผิด ๆ แล้ว ไม่ได้สมหวังก็จักเสื่อมความนับถือลงไป ฉะนั้น เมื่อมีศรัทธาที่ถูกต้องเมื่อหวังจะพ้นชั่วได้ดี ก็ไม่ต้องเสียเวลาไปอ้อนวอนบนบานอะไรที่ไหน ถ้าจะอ้อนวอน ก็อ้อนวอนตนเอง ให้เว้นจากการทำชั่ว ให้ทำความดีก็จักเป็นคนดีขึ้น และจักได้รับผลดีด้วยตนเอง บุคคลผู้มีหน้าที่ชักจูงศรัทธา แม้จะพยายามอบรมปลูกหรือปรับศรัทธาให้ถูกต้อง แต่ความสำเร็จจะมีได้ ก็ต้องอาศัยบุคคลอีกฝ่ายหนึ่งเป็นผู้รับการอบรมที่ถูกต้องนั้น คือ

ข. ตนเอง ได้แก่ตัวเราเองทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่ เพราะตัวเราเองจำต้องคอยตรวจสอบดูศรัทธาของตัวเราเองว่าเป็นอย่างไร ถูกต้องหรือไม่ ถ้ายังไม่ถูกก็ต้องปรับปรุงแก้ไขให้ถูก คือให้

เชื่อว่าพระพุทธเจ้าตรัสรู้จริง

เชื่อว่าบุญบาปมีจริง

เชื่อว่าผลของบุญบาปมีจริง
เชื่อว่าบุญบาปที่ตนทำเป็นของตนจริง

พยายามคิดทำความเข้าใจในหลักของความเชื่อเหล่านี้ เพราะตัวเราเองต้องเห็นจริงด้วยความเชื่อ จึงจะตั้งมั่น เมื่อมีความเชื่ออย่างนี้ สิ่งที่รู้ว่าเป็นบาปเป็นความชั่วก็จักไม่ทำ จักทำแต่สิ่งที่เป็นบุญเป็นความดี ใครมีศรัทธาอย่างนี้ก็พึงหวังได้ว่าจักเป็นคนดีได้จริง ๆ ในขั้นต้น เมื่อยังไม่อาจเห็นจริงได้ด้วยตนเอง ในหลักของศรัทธาดังกล่าว ก็ทำความเชื่อฟังไปก่อน ไม่ดื้อ ถือรั้น ความดื้อถือรั้น ไม่อยู่ในโอวาทของมารดาบิดาครูอาจารย์ ตลอดถึงของพระพุทธเจ้า เป็นการไม่ดี ดังเรื่องเห็นกงจักรเป็นดอกบัวในคัมภีร์ชาดก เรื่องมีว่า

ในกาลของพระกัสสปพุทธเจ้า บุตรของเศรษฐีคนหนึ่งในกรุงพาราณสี ชื่อว่ามิตตวินทุกะ เป็นเด็กไม่มีศรัทธา ฝ่ายมารดาบิดา เป็นผู้มีศรัทธา เป็นพระโสดาบัน ต่อมาบิดาถึงแก่กรรม มารดาจึงเป็นผู้จัดแจงทรัพย์สมบัติ วันหนึ่ง จึงแนะนำบุตรว่า เจ้าเกิดมาเป็นมนุษย์มิใช่ง่าย จงไปรักษาศีลฟังธรรม มิตตวินทุกะตอบว่า ไม่มีประโยชน์อะไรในการรักษาศีลฟังธรรม แม่อย่าพูดอะไรอีกเลย ผมจะไปตามกรรม ในวันอุโบสถวันหนึ่ง มารดาได้ กล่าวแก่บุตรว่า วันนี้เป็นวันอุโบสถ เจ้าจงไปฟังธรรม กลับมาแล้วแม่จะให้ทรัพย์แก่เจ้าพันหนึ่ง มิตตวินทุกะรับคำ จึงสมาทานอุโบสถศีล บริโภคอาหารเช้าแล้วก็ไปวัด แต่ไปหลบนอนเสียในที่แห่งหนึ่ง ไม่ได้ฟังธรรม กลับมาแล้วก็รับทรัพย์

จากมารดา ในวันอุโบสถต่อมา ก็ได้ปฏิบัติอย่างนี้ จนรวบรวมทรัพย์ได้เป็นอันมาก จึงคิดจะโดยสารเรือข้ามทะเลไปทำการค้าขาย ได้บอกลามารดา ฝ่ายมารดาก็ห้าม มิให้ไป เพราะว่ามีบุตรอยู่คนเดียวและทรัพย์ก็มีอยู่มาก มิตตวินทุกะก็ไม่ยอมจะออกไป มารดาก็จับมือดึงไว้ มิตตวินทุกะก็ทำร้ายมารดาให้ล้มลง แล้วโดยสารเรือออกทะเลไป เมื่อเรือออกทะเลไปได้ ๗ วันก็หยุดนิ่งอยู่ ในสมัยนั้น เชื่อกันว่า เมื่อเกิดเหตุเช่นนี้ ต้องมีคนกาลกิณีอยู่บนเรือ และต้องจับสลากกันทุกคน ใครจับถูกสลากกาลกิณี ก็ต้องถูกปล่อยลงแพให้ลอยไปตามยถากรรมฉะนั้น จึงมีการจับฉลากกัน สลากกาลกิณีได้ตกแก่มิตตวินทุกะถึง ๓ ครั้ง ชนทั้งหลายจึงกล่าวว่า คน ๆ เดียวอย่าทำให้คนเป็นอันมากต้องวินาศเสียเลย จึงให้มิตตวินทุกะลงแพ ปล่อยไปในทะเล เรือก็แล่นต่อไปได้ในขณะนั้น ฝ่ายแพที่มิตตวินทุกะลงไปอยู่ได้ลอยไปถึงเกาะแห่งหนึ่ง มิตตวินทุกะขึ้นไปอยู่บนเกาะนั้นปรารถนาจะเที่ยวต่อไป ก็ลงแพต่อไปอีกจนถึงเกาะหนึ่ง ได้ขึ้นไปบนเกาะนั้น พบเมืองเข้าเมืองหนึ่งมี ๔ ทวาร ได้ยินว่าที่นั้นเป็นนรกของสัตว์นรกจำพวกหนึ่ง แต่มิตตวินทุกะเห็นเป็นเมืองที่สวยงาม จึงเข้าไปในเมืองนั้น ได้เห็นสัตว์นรกตนหนึ่งสวมกงจักรคมกริบเหมือนมีดโกนหมุนบดอยู่บนศีรษะ มิตตวินทุกะได้เห็นกงจักรบนศีรษะของสัตว์นรกนั้นเหมือนอย่างดอกบัว ได้เห็นโซ่ตรวนที่รัดตรึงตัวสัตว์นรกนั้นเหมือนอย่างเครื่องประดับได้เห็นโลหิตที่ไหลจากศีรษะของสัตว์นรกนั้นเหมือนอย่างแป้ง

ลูบไล้สีแดง ได้ยินเสียงร้องคร่ำครวญเหมือนดังเสียงร้องเพลงที่ไพเราะ จึงเข้าไปหาสัตว์นรกนั้น พูดขอดอกบัวที่สวมอยู่บนศีรษะ สัตว์นรกนั้นจึงบอกว่า นี่ไม่ใช่ดอกบัวแต่เป็นกงจักร มิตตวินทุกะก็ไม่เชื่อ ยังยืนยันขอให้ได้ สัตว์นรกจึงคิดว่าชะรอยบาปของเราจักสิ้นแล้ว ชายคนนี้คงจะทุบตีมารดาเหมือนกับเรา มารับผลกรรมต่อไป จึงถอดกงจักรจากศีรษะ กล่าวว่า อยากได้ดอกบัวนี้ก็จงรับเอาไป แล้วก็สวมกงจักรบนศีรษะของมิตตวินทุกะ กงจักรนั้นก็หมุนบดกระหม่อมของมิตตวินทุกะ ในขณะนั้น มิตตวินทุกะก็รู้ว่าเป็นกงจักร ไม่ใช่ดอกบัว แต่ก็ไม่สามารถจะถอดออกได้ต้องได้รับทุกข์ต่อไปบนเกาะนั้นจนสิ้นกรรม นิทานในชาดกตามที่เล่ามานี้ เป็นนิทานสุภาษิต แสดงให้เห็นโทษของความไม่มีศรัทธาที่ถูกต้อง มีความดื้อถือรั้นไม่อยู่ในโอวาทของท่านที่สมควรเชื่อฟัง ประพฤติดึงดันไปตามใจของตนเอง หรือเรียกว่าเชื่อใจของตนเอง หรือเชื่อตนเองไปอย่างผิด ๆ ซ้ำยังทำร้ายผู้มีพระคุณที่ตนควรจะเชื่อฟังเคารพนับถือ จึงต้องประสบความทุกข์เดือดร้อน และเมื่อเห็นกงจักรเป็นดอกบัวนั้นก็เชื่อว่าเป็นดอกบัวจริง ๆ ซึ่งเป็นความเชื่อที่ผิดอย่างฉกรรจ์ จึงอ้อนวอนขอเอากงจักรมาสวมศีรษะ เป็นการอ้อนวอนขอเอาทุกข์มาให้แก่ตนเอง คนที่มีความเชื่ออย่างผิด ๆ และมีความดื้อถือรั้น เอาแต่ใจของตนเอง ต้องประสบความทุกข์วิบัติเหมือนเช่นนี้ บางทีได้คิดเมื่อสายไปเสียแล้ว ก็เหลือที่แก้ไข อย่างมิตตวินทุกะรู้ว่ากงจักร ก็ต่อเมื่อสวมอยู่บนศีรษะแล้ว ไม่

สามารถจะถอดออกได้

ส่วนผู้ที่อยู่ในโอวาท แม้ทีแรกจะยังไม่มีศรัทธาแต่ภายหลังอาจมีศรัทธาได้ ดังเรื่องในอรรถกถาธรรมบทว่า ในสมัยพุทธกาล เมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ในพระเชตวนาราม ใกล้กรุงสาวัตถี นายกาละ บุตรอนาถบิณฑิกเศรษฐีไม่มีศรัทธาจะฟังธรรม บิดาจึงว่ากล่าวให้ไปฟังพระธรรม อย่างเดียวกับมารดา ของมิตตวินทุกะ และให้เรียนจำพระธรรมให้ได้บทหนึ่ง นายกาละจึงตั้งใจฟัง เมื่อจำได้ก็ได้ความรู้ความเข้าใจในพระธรรม จนได้ธรรมจักษุดวงตาเห็นธรรม สำเร็จประโยชน์ตามที่บิดาประสงค์

ผู้ที่เข้าใจพระธรรมซาบซึ้งดังนั้น ย่อมมีศรัทธาอย่างถูกต้องและตั้งมั่น ดังบุรุษโรคเรื้อนผู้ยากจนชื่อสุปปพุทธะ ท้าวสักกเทวราช คิดจะทดลองศรัทธา จึงมาตรัสว่า “เจ้าเป็นคนยากจนขัดสน เอาเถิด เราจักให้ทรัพย์มหาศาลแก่เจ้า เจ้าจงกล่าวว่า พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ไม่ใช่พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เลิกกันที” สุปปพุทธะกล่าวว่า ท้าวสักกะเป็นอันธพาล ตนมิใช่คนขัดสน แต่เป็นคนมีสุข มีทรัพย์มีศรัทธาเป็นต้น ศรัทธาที่ตั้งมั่นให้สำเร็จประโยชน์ดังเช่นที่กล่าว พระพุทธเจ้าจึงตรัสสอนไว้ว่า **สทฺธา สาธุ ปติฏฺฐิตา ศรัทธาตั้งมั่นแล้วยังประโยชน์ให้สำเร็จแล**

เบญจศีล-เบญจธรรม

ศรัทธาที่ถูกต้องนำให้ได้ไตรสรณคมน์ ซึ่งนำให้ตั้งอยู่ในศีลธรรมในพระพุทธศาสนา ดังได้แสดงแล้วว่า ศรัทธา คือความเชื่อว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้จริง และเชื่อในบุญบาป เป็นเหตุให้ถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์เป็นสรณะครบทั้ง ๓ วิธีถึงเป็นสรณะได้แสดงแล้วในกัณฑ์ที่ ๗ (สรณะ) ในตอนท้ายว่า "พึ่งพระพุทธเจ้าเป็นผู้บอกทางให้ พึ่งพระธรรมเป็นทางเดิน พึ่งพระสงฆ์เป็นผู้เดินนำไปในเบื้องหน้าเป็นหมู่" และได้แสดงในกัณฑ์นั้นว่า "ให้พึ่งตนในการปฏิบัติทั้งปวง พระพุทธเจ้าเป็นเพียงตรัสบอกทางปฏิบัติให้รู้ เมื่อฟังพระธรรมของพระพุทธเจ้ารู้ทางปฏิบัติแล้ว ก็ต้องปฏิบัติด้วยตนเอง ในการปฏิบัติจึงต้องพึ่งตน" ในกัณฑ์ที่ ๘ (สุดตอนไตรสรณคมน์) ได้แสดงโดยสรุปว่า "การถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ที่พูดเพื่อเข้าใจง่าย ๆ ว่า การเข้าพึ่งพระรัตนตรัย โดยตรงคือเข้าพึ่งพระพุทธศาสนาที่ชี้ทางที่ถูกให้แก่ตน เมื่อเห็นทางที่ถูกแล้ว ก็ต้องปฏิบัติไปในทางที่ถูกนั้นด้วยตนเอง จึงจะได้รับผล เหมือนอย่างต้องเรียนเองจึงจะรู้ ต้องบริโภคเองจึงจะอิ่ม เมื่อพึ่งพระรัตนตรัยเป็นสรณะอย่างนี้ ก็จะกลับเป็นผู้พึ่งตนเองได้ เพราะตนเองจะทวีความดีขึ้นทุกที จนเป็นที่พึ่งของตนเองได้ ไตรสรณคมน์จึงสัมฤทธิ์ผลอย่างนี้" การปฏิบัติในทางที่ถูกดังกล่าวได้แสดงในกัณฑ์ที่ ๘ นั้นว่า "เมื่อนับถือหนักมาทางเหตุผลหรือความจริงตามเหตุผล เพราะรู้

ตระหนักในพระพุทธศาสนาขึ้น การปฏิบัติก็เข้าทางที่ชอบประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ คือเห็นชอบ ดำริชอบ ฯลฯ” และได้แสดงในกัณฑ์ที่ ๖ ว่า “ใครเดินทางชอบมีองค์ ๘ ประการรวมกันเป็นทางเดียว นี่แลคือพุทธศาสนิก” ฉะนั้น ทางสายเอกนี้จึงเป็นทางปฏิบัติของผู้มีศรัทธาถึงพระไตรสรณะที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสประกาศไว้ตั้งแต่ปฐมเทศนา แต่จะพักไว้อธิบายเมื่อถึงคราวแสดงอริยสัจ ในกัณฑ์นี้ จะแสดงเบญจศีลเบญจธรรมก่อนให้ต่อไปจากศรัทธา เพราะพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงเป็นข้อปฏิบัติที่เป็นพื้นฐานสำหรับคนทั่วไป และนับเข้าไปในทางที่ชอบสายเอกนั้น

เบญจศีล แปลว่าศีล ๕ ตามประเพณีนิยมของพุทธศาสนิกชนทั่วไป เมื่อจะบำเพ็ญกุศลหรือประกอบพิธีการอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เกี่ยวแก่พระภิกษุสงฆ์ นิยมขอสรณะและศีลโดยปกติเบญจศีลก่อน พระภิกษุหรือแม้สามเณร ก็ว่าคำนมัสการ คือ นโม ฯ ๓ จบ ต่อไปก็สรณะ ต่อไปก็ศีล เป็นการให้สรณะและศีล คฤหัสถ์ผู้ขอ ก็ว่ารับ หรือกำหนดใจรับตามไป จบแล้วพระบอกอานิสงส์ศีลต่อท้าย

มยํ ภนฺเต ติสรเณน สห ปญฺจ สีลานิ ยาจาม. ทุติยมฺปิ มยํ ภนฺเต ติสรเณน สห ปญฺจ สีลานิ ยาจาม. ตติยมฺปิ มยํ ภนฺเต ติสรเณน สห ปญฺจ สีลานิ ยาจาม.

แปลว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าทั้งหลาย ขอศีล ๕ พร้อมกับสรณะ ๓ ข้าแต่ท่านผู้เจริญ แม้วาระที่ ๒ ข้าพเจ้า

ทั้งหลายขอศีล ๕ พร้อมกับสรณะ ๓ ข้าแต่ท่านผู้เจริญ แม้วาระที่ ๓ ข้าพเจ้าทั้งหลายขอศีล ๕ พร้อมกับสรณะ ๓

คำขอดังกล่าวนี้ เป็นคำขอกลาง ๆ จะรับรักษาแยกกัน คือเมื่อรับศีลแล้วไปทำศีลข้อใดขาด ก็ขาดไปเฉพาะข้อนั้น ข้ออื่นไม่พลอยขาดไปด้วย หรือจะรับรักษารวมกัน คือเมื่อรับศีลแล้วไปทำศีลข้อใดข้อหนึ่งขาด ข้ออื่น ๆ ก็พลอยขาดไปด้วยทั้งหมด จะรับรักษาอย่างไรใน ๒ อย่างนี้ก็แล้วแต่จะตั้งเจตนา แต่ถ้าต้องการจะระบุไว้ในคำขอให้ชัดก็ได้ ดังต่อไปนี้

มยํ ภนฺเต วิสุํ วิสุํ รกฺขนตฺถาย ติสรเณน สห ปญฺจสีลานิ ยาจาม.

ทุติยมฺปิ มยํ ภนฺเต วิสุํ วิสุํ รกฺขนตฺถาย ติสรเณน สห ปญฺจสีลานิ ยาจาม.

ตติยมฺปิ มยํ ภนฺเต วิสุํ วิสุํ รกฺขนตฺถาย ติสรเณน สห ปญฺจสีลานิ ยาจาม.

แปลว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าทั้งหลายขอศีล ๕ พร้อมกับสรณะ ๓ เพื่อรักษาแยกกัน ในวาระที่ ๒ และที่ ๓ ก็มีคำแปลอย่างเดียวกัน

มยํ ภนฺเต ติสรเณน สห ปญฺจงฺคสมนฺนาคตํ นิจฺจสีลํ ยาจาม.

ทุติยมฺปิ มยํ ภนฺเต ติสรเณน สห ปญฺจงฺคสมนฺนาคตํ นิจฺจสีลํ ยาจาม.

ตติยมฺปิ มยํ ภนฺเต ติสรเณน สห ปญฺจงฺคสมนฺนาคตํ

นิจฺจสีลํ ยาจาม.

แปลว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าทั้งหลายขอนิจศีลอันประกอบด้วยองค์ ๕ พร้อมกับสรณะ ๓ ข้าแต่ท่านผู้เจริญ แม้วาระที่ ๒-๓ ข้าพเจ้าทั้งหลายขอนิจศีลอันประกอบด้วยองค์ ๕ พร้อมกับสรณะ ๓ ในคำขอ ถ้าคนเดียวเปลี่ยน **มยํ** เป็น **อหํ** เปลี่ยน **ยาจาม** เป็น **ยาจามิ**

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส (๓ จบ)

(นอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า อรหันต์ตรัสรู้ชอบเองพระองค์นั้น)

พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ

(ข้าพเจ้าถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ)

ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ

(ข้าพเจ้าถึงพระธรรมเป็นสรณะ)

สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ

(ข้าพเจ้าถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ)

ทุติยมฺปิ พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ

(แม้วาระที่ ๒ ข้าพเจ้าถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ)

ทุติยมฺปิ ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ

(แม้วาระที่ ๒ ข้าพเจ้าถึงพระธรรมเป็นสรณะ)

ทุติยมฺปิ สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ

(แม้วาระที่ ๒ ข้าพเจ้าถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ)

ตติยมฺปิ พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ

(แม้วาระที่ ๓ ข้าพเจ้าถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ)

ตติยมฺปิ ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ

(แม้วาระที่ ๓ ข้าพเจ้าถึงพระธรรมเป็นสรณะ)

ตติยมฺปิ สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ

(แม้วาระที่ ๓ ข้าพเจ้าถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ)

เมื่อจบสรณคมน์แล้ว ถ้าพระผู้ให้บอกว่า **สรณคมนํ นิฏฺฐิตํ** (ถึงสรณะเสร็จแล้ว) ผู้รับพึงว่า **อาม ภนฺเต (ขอรับ เจ้าข้า)** ถ้าพระผู้ให้ไม่ได้บอกอย่างนั้นก็ไม่ต้องรับต่อจากนี้ก็พึงรับศีลต่อไป

ปาณาติปาตา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาทิยามิ

(ข้าพเจ้าสมาทานสิกขาบท เว้นจากฆ่าสัตว์มีชีวิต)

อทินฺนาทานา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาทิยามิ

(ข้าพเจ้าสมาทานสิกขาบท เว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ด้วยจิตคิดลัก)

กาเมสุ มิจฺฉาจารา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาทิยามิ

(ข้าพเจ้าสมาทานสิกขาบท เว้นจากการประพฤติผิดในกาม)

มุสาวาทา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาทิยามิ

(ข้าพเจ้าสมาทานสิกขาบท เว้นจากการกล่าวคำเท็จ)

สุราเมรยมชฺชปมาทฏฺฐานา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาทิยามิ

(ข้าพเจ้าสมาทานสิกขาบท เว้นจากการดื่มน้ำเมา คือสุราและเมรัย อันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท)

เมื่อสมาทานองค์สิกขาบทจบ ถ้าประสงค์จะสมาทานรวม พระก็นำให้ผู้รับว่า

อิมานิ ปญฺจ สิกฺขาปทานิ สมาทิยามิ

(ข้าพเจ้าสมาทานสิกขาบท ๕ เหล่านี้)

ถ้าสมาทานเป็นนิจศีล พระผู้ให้จักบอกว่า

อิมานิ ปญฺจ สิกฺขาปทานิ นิจฺจสีลวเสน สาธุกํ รกฺขิตพฺ-พานิ

(สิกขาบททั้ง ๕ เหล่านี้ พึงรักษาให้เป็นนิจศีล ด้วยดี)

ผู้รับศีลที่ประสงค์รักษาให้เป็นนิจศีลพึงรับว่า **อาม ภนฺเต (ขอรับ เจ้าข้า)** เมื่อไม่แน่ใจว่าจะรักษาให้เป็นนิจศีลได้ก็ไม่ต้องรับ คำที่พระบอกนั้นก็ถือว่าเป็นคำแนะนำ ถัดจากนี้พระจะบอกอานิสงส์ของศีลต่อไปว่า:-

อิมานิ ปญฺจ สิกฺขาปทานิ	(สิกขาบททั้ง ๕ เหล่านี้)
สีเลน สุคตึ ยนฺติ	(ชนทั้งหลายไปสู่สุคติด้วยศีล)
สีเลน โภคสมฺปทา	(ความถึงพร้อมด้วยโภคสมบัติด้วยศีล)
สีเลน นิพฺพุตึ ยนฺติ	ชนทั้งหลายถึงความดับทุกข์ร้อนด้วยศีล)
ตสฺมา สีลํ วิโสธเย	(เพราะฉะนั้น ควรชำระศีลให้บริสุทธิ์)

ศีล แปลว่า ปกติ หมายถึง ปกติกาย วาจา ใจ เพราะ

มีใจคิดงดเว้นจากโทษทางกาย ทางวาจา ที่ควรงดเว้น ดังเช่นที่ระบุไว้ในศีล ๕ ศีลจึงสำเร็จด้วยวิรัติเจตนา แปลว่า เจตนาคิดงดเว้น คำว่า วิรัติ กับคำว่า เวรมณี แปลว่า งดเว้นเหมือนกัน วิรัติโดยทั่วไปมี ๓ คือ:-

๑. **สัมปัตตวิรัติ** ความเว้นจากวัตถุที่จะพึงล่วงได้อันมาถึงเฉพาะหน้า คือไม่ได้รับถือศีลมาก่อน แต่เมื่อได้พบสัตว์มีชีวิตที่จะฆ่าได้ ไปพบทรัพย์ที่จะลักได้ แต่ก็เว้นได้ ไม่ฆ่า ไม่ลัก เป็นต้น ความคิดงดเว้นได้อย่างนี้ก็เป็นศีลเหมือนกัน แต่ถ้างดเว้นเพราะไม่ได้โอกาส ไม่จัดว่าเป็นศีล

๒. **สมาทานวิรัติ** ความงดด้วยอำนาจการถือเป็นกิจวัตร การรับถือศีลที่เรียกว่าสมาทานศีล เพราะคำว่าสมาทานแปลว่า การรับถือ จะสมาทานด้วยตนเอง คือตั้งจิตว่าจะงดเว้นจากโทษข้อนั้น ๆ เองก็ได้ จะสมาทานด้วยรับจากผู้อื่นซึ่งเป็นผู้มีศีล เช่นจากพระภิกษุสามเณรก็ได้ ถึงแม้จะรับจากผู้อื่นก็มิใช่จะรับแต่ปาก ต้องตั้งใจรับจึงจะได้ศีล ก่อนแต่รับศีลจากผู้มีศีล มีธรรมเนียมขอสรณะและศีลดังกล่าวแล้ว

๓. **สมุจเฉทวิรัติ** ความเว้นด้วยตัดขาด มีอันไม่ทำอย่างนั้นเป็นปกติ ตามภูมิของคนผู้ปฏิบัติ ท่านกล่าวว่า เป็นวิรัติของพระอริยเจ้า แต่เมื่อจะอธิบายให้ฟังทั่ว ๆ ไป ก็อาจอธิบายได้ว่า คือเว้นจนเป็นปกติของตนจริง ๆ

สรุปเบญจศีล คือ

๑. เว้นจากการฆ่าสัตว์มีชีวิต

๒. เว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ด้วยจิต คิดลัก

๓. เว้นจากการประพฤติผิดในกาม

๔. เว้นจากการกล่าวเท็จ

๕. เว้นจากการดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท

เบญจธรรม แปลว่า ธรรม ๕ ประการ คำว่า ธรรม แปลว่า ทรงไว้หรือดำรงรักษาไว้ ในที่นี้ หมายถึงส่วนที่ดีจึงมีความหมายว่า ทรงคือรักษาไว้หรือดำรงรักษาไว้ ๕ ประการ ในที่นี้ หมายถึงธรรมที่คู่กันกับศีล ๕ เรียกว่า กัลยาณธรรม แปลว่า ธรรมงาม เป็นเครื่องบำรุงจิตใจให้งดงาม สร้างอัธยาศัยนิสัยที่ดี ศีลเป็นเหตุให้งดเว้น ไม่ทำสิ่งที่เป็นโทษ ถ้ามีเพียงศีลก็มีเพียงงดเว้นได้จากโทษ แต่ก็ยังมิได้ทำคุณความดี ต่อเมื่อมีธรรมอยู่ด้วยจึงจะเป็นเหตุให้ทำคุณความดี ยกตัวอย่างเช่น รักษาศีล ไม่ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต เดินไปพบคนนอนหลับอยู่ในทางรถไฟ มีรถไฟแล่นมาแต่ไกล ควรจะปลุกบอกเขาได้แต่ไม่ปลุกบอก อย่างนี้ ศีลไม่ขาดเพราะมิได้ไปฆ่าเขา แต่ขาดธรรมคือเมตตา ต่อเมื่อปลุกให้เขารีบหลีกออกเสียจากรางด้วยเมตตาจิต จึงจะชื่อว่ามีธรรม ฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงตรัสทั้งศีลทั้งธรรมคู่กันไว้ในที่หลายแห่งว่า **“สีลวา กลฺยาณธมฺโม มีศีล มีกัลยาณธรรม” ดังนี้**

๑. เมตตากรุณา **คู่กับศีลสิกขาบทที่ ๑**
๒. สัมมาอาชีวะ **คู่กับศีลสิกขาบทที่ ๒**
๓. ความสำรวมในกาม **คู่กับศีลสิกขาบทที่ ๓**
๔. ความมีสัจจะ **คู่กับศีลสิกขาบทที่ ๔**
๕. ความมีสติรอบคอบ **คู่กับศีลสิกขาบทที่ ๕**

เบญจธรรมนี้ไม่ต้องขออย่างขอศีล ให้ปฏิบัติอบรมบ่มเพาะปลูกให้มีขึ้นประจำจิตใจด้วยตนเอง ได้มีพุทธภาษิตตรัสไว้ว่า

ธมฺมญฺจเร สุจริตํ พึงประพฤติสุจริตธรรม
น ตํ ทุจฺจริตํ จเร ไม่ประพฤติทุจริตธรรม
ธมฺมจารี สุขํ เสติ ผู้ประพฤติธรรมโดยปกติ ย่อมอยู่เป็นสุข
อสฺมึ โลโก ปรมฺหิ จ ทั้งในโลกนี้ ทั้งในโลกอื่น

เบญจศีล เบญจธรรม ที่ได้จำแนกเป็นข้อ ๆ เหล่านี้จักได้แสดงเป็นคู่ ๆ ในกัณฑ์สืบต่อไปแล

เบญจศีล-เบญจธรรม คู่ที่ ๑

ในโลกนี้ มีมนุษย์และดิรัจฉานนานาชนิดสืบต่อกันมาอยู่ เพราะอาศัยความไม่ล้างผลาญชีวิตกัน และความมีเมตตาต่อกัน ส่วนสัตว์บางชนิดที่ดุร้ายและอยู่รวมกันเป็นหมู่ใหญ่ไม่ได้เพราะความดุร้าย ปรากฏว่าได้สูญพันธุ์ไปแล้วก็มี เช่นสัตว์

ไดโนเสาร์ และที่เห็นกันว่ากำลังจะสูญพันธุ์ไปก็มี เช่นเสือ มีคำกล่าวยกเสือ เป็นข้อเปรียบเทียบว่า เสือสองตัวอยู่ถ้ำเดียวกันไม่ได้ ก็แสดงถึงความดุร้ายของเสือที่ทำลายแม้พวกเดียวกัน มีบางคนเห็นว่า สัตว์ที่มีกำลังมากจะคงอยู่ได้ในโลก ส่วนสัตว์ที่มีกำลังน้อยจะหมดไป เพราะสัตว์ที่มีกำลังมาก เบียดเบียนสัตว์ที่มีกำลังน้อยเหมือนอย่างปลาใหญ่กินปลาเล็ก ฉะนั้น เมื่อต้องการจะดำรงอยู่ก็ต้องทำให้ตนมีกำลังมาก ความเห็นนี้ยกเหตุผลคัดค้านได้ว่า มีกำลังมากอย่างเดียวไม่อาจดำรงอยู่ได้ ดังสัตว์บางจำพวกที่กล่าวมานั้น ส่วนสัตว์มีกำลังน้อย แต่อยู่รวมกันได้เป็นหมู่ใหญ่ ไม่เบียดเบียนทำร้ายล้างชีวิตกัน มีเมตตาต่อกันสามารถดำรงอยู่ได้ พึงเห็นหมู่มนุษย์ตลอดจนถึงในหมู่สัตว์ดิรัจฉาน แม้ชนิดเล็ก ๆ เช่นมด ปลวก เป็นต้น ฉะนั้น ความไม่ทำลายล้างชีวิตกันตามศีลข้อที่ ๑ ของพระพุทธเจ้า และความมีเมตตากรุณาตามธรรมของพระพุทธเจ้า ที่คู่กับศีลข้อที่ ๑ นั้น จึงเป็นเหตุเพื่อความดำรงอยู่ของชีวิตทั้งหลายในโลก

ปาณาติปาตา เวรมณี เว้นจากฆ่าสัตว์มีชีวิต คำว่าสัตว์มีชีวิต แปลจากคำว่าปาณาติปาตา คำว่าปาณะ คืออินทรีย์ที่หายใจ ที่มีชีวิตเป็นอยู่ หมายถึงมนุษย์และดิรัจฉานทั่วไปทุกชนิด เพราะเมื่อมีชีวิตเป็นอยู่ ก็ต้องหายใจเหมือนกันหมด การหายใจหมายถึงความมีชีวิต หรือความมีชีวิตก็หมายถึงการหายใจ คำว่าปาณา จึงแปลฟังง่าย ๆ ว่าสัตว์มีชีวิต ซึ่งหมายถึงทั้งมนุษย์ทั้งดิรัจฉานที่ยังหายใจได้อยู่ดังกล่าวนั้น การฆ่าคือ

การทำให้ตายด้วยวิธีใดวิธีหนึ่งก็ตาม ตลอดจนถึงการทำให้แท้งลูก ก็ชื่อว่าเป็นการฆ่าเหมือนกัน เว้นจากการฆ่าสัตว์ที่มีชีวิตคือความตั้งใจงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ทุกชนิด ความตั้งใจงดเว้นหรือความงดเว้นได้ไม่ฆ่านี้ ถ้าไม่ได้รับศีลไว้ก่อน แต่เมื่อพบสัตว์มีชีวิต พอจะฆ่าได้ก็คิดงดเว้นขึ้นได้ เช่นเมื่อยุงกัดจะตบให้ตายก็ได้ แต่ไม่ตบเพียงแต่ปัดให้ไป อย่างนี้เป็นสัมปัตตวิรัติ (ความเว้นจากวัตถุที่จะพึงล่วงได้ อันมาถึงเฉพาะหน้า) ถ้างดเว้นได้ด้วยรับศีลไว้ก่อน หรือตั้งใจถือศีลไว้ก่อน เป็นสมาทานวิรัติ (ความเว้นด้วยการถือเป็นกิจวัตร) ถ้างดเว้นได้เป็นปกตินิสัยของตนจริง ๆ ก็เป็นสมุจเฉทวิรัติ (ความเว้นด้วยการตัดขาดมีอันไม่ทำอย่างนั้นเป็นปกติ) ความตั้งใจงดเว้นดังกล่าวมีเมื่อใดศีลข้อนี้ ก็มีเมื่อนั้น มีปัญหาว่า เด็ก ๆ ไม่รู้เดียงสา ไม่ได้ฆ่าสัตว์ อะไรจะชื่อว่ามีศีลหรือไม่ คนที่ยังไม่ฆ่าสัตว์เพราะยังไม่มีโอกาส จะฆ่าจะชื่อว่ามีศีลหรือไม่ ก็อาจตอบได้ด้วยอาศัยหลักวิรัติว่า ไม่ชื่อว่ามีศีล เพราะไม่มีวิรัติเจตนา คือความตั้งใจงดเว้นเช่นเด็กไม่รู้เดียงสานั้น ยังไม่รู้จักตั้งใจงดเว้น คนที่ยังไม่มีโอกาสจะฆ่า ก็ไม่มีความตั้งใจงดเว้น

การล่วงศีลข้อนี้ มีขึ้นในเมื่อสิ่งที่จะฆ่าเป็นสัตว์มีชีวิตตนก็รู้อยู่ว่าเป็นสัตว์มีชีวิต มีเจตนาคิดจะฆ่า พยายามฆ่าด้วยเจตนานั้น ด้วยการทำเองก็ตาม สั่งใช้ให้คนอื่นทำก็ตาม และสัตว์ก็ตายด้วยความพยายามนั้น เมื่อประกอบด้วยองค์ลักษณะดังกล่าว ศีลก็ขาด มีปัญหาว่าไม่ได้เจตนาเหยียบมดตาย ศีล

ขาดหรือไม่ ก็ตอบได้ว่าไม่ขาด เพราะไม่รู้ว่าสัตว์มีชีวิต ยุงกัด ตบยุง แต่ยุงบินหนีไปเสียก่อน ศีลขาดหรือไม่ ก็ตอบได้ว่าไม่ขาด เพราะว่าสัตว์ไม่ตาย

การฆ่าสัตว์ ท่านแสดงว่ามีโทษมากและน้อยต่าง ๆ กัน คือ ถ้าฆ่าผู้ที่มีคุณมาก มีเจตนาฆ่าแรงมาก มีความพยายามมาก ก็มีโทษมาก ถ้าฆ่าผู้ที่มีคุณน้อย มีเจตนาอ่อน มีความพยายามน้อย ก็มีโทษน้อยลงมาตามส่วน

ผู้ทำศีลข้อนี้ขาดแล้ว เมื่อรับศีลใหม่ หรือไม่รับจากใคร แต่ตั้งใจถือศีลขึ้นใหม่ด้วยตนเอง ศีลก็กลับมีขึ้นใหม่ เพราะหลักอยู่ที่วิรัติเจตนา คือความตั้งใจงดเว้นดังกล่าวแล้ว ตั้งใจงดเว้นขึ้นเมื่อใด ศีลก็เกิดขึ้นเมื่อนั้น ฉะนั้น ถึงจะรับศีลจากพระแต่รับเพียงด้วยปาก ใจไม่ได้คิดงดเว้นอะไร ก็ไม่เกิดเป็นศีลขึ้น ถึงไม่ได้รับศีลจากพระแต่มีใจงดเว้นก็เกิดเป็นศีลขึ้นได้ มีข้อที่ต่างกันอยู่ว่า การรับจากพระเป็นการแสดงตนและเป็นการกล่าวคำสัตย์ปฏิญาณ ซึ่งทำให้ต้องสำนึกตนในคำสัตย์ปฏิญาณนั้น เป็นเครื่องช่วยทำให้ศีลมั่นเข้า และการรับศีล เมื่อไม่ได้ตั้งใจรับเป็นนิจ ถึงจะไปล่วงศีลเข้าในภายหลังเพราะความพลั้งเผลอหรือเพราะเหตุจำเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ไม่เสียสัตย์ปฏิญาณอะไร ทั้งนี้ ก็สุดแต่จะตั้งเจตนาไว้อย่างไร

พระพุทธเจ้าตรัสไว้มีความว่า ตนรักชีวิตของตนสะดุ้งกลัวความตายฉันใด สัตว์อื่นก็รักชีวิตของตน ๆ และสะดุ้งกลัวความตายฉันนั้น ฉะนั้น จึงไม่ควรฆ่าเองไม่ควรใช้ให้

คนอื่นฆ่า อนึ่ง ตนรักสุขเกลียดทุกข์ฉันใด สัตว์อื่นก็รักสุขเกลียดทุกข์ฉันนั้น จึงไม่ควรสร้างความสุขให้แก่ตนด้วยการก่อทุกข์ให้แก่คนอื่น อาศัยหลักพระพุทธภาษิตดังกล่าวนี้จึงเห็นได้ว่าพระพุทธเจ้าทรงบัญญัติศีลข้อที่ ๑ ด้วยอาศัยหลักยุติธรรมและหลักเมตตากรุณา หลักยุติธรรมคือหลักการให้ความยุติธรรมคุ้มครองชีวิตสัตว์ทั้งหลายโดยเที่ยงธรรมเสมอหน้ากันทั้งหมดทั้งมนุษย์ทั้งดิรัจฉานทุกชนิด มิใช่บัญญัติด้วยลำเอียงเข้ากับมนุษย์ว่า มนุษย์ควรจะฆ่าดิรัจฉานกินได้ หรือลำเอียงเข้ากับสัตว์ดิรัจฉานเพราะทั้งมนุษย์ทั้งดิรัจฉาน เมื่อยังมีชีวิตอยู่ก็ต้องหายใจอยู่เหมือนกัน และต่างก็รักชีวิต รักสุขเกลียดทุกข์อยู่เหมือน ๆ กันฉะนั้น การให้ความคุ้มครองชีวิตโดยเสมอหน้ากันหมด ไม่เลือกว่าเราว่าเขา ไม่เลือกว่าตนว่าผู้อื่น ไม่เลือกว่ามนุษย์ว่าดิรัจฉานชนิดไหน จึงเป็นการยุติธรรม ปราศจากความลำเอียงอย่างแท้จริงแต่มนุษย์เรามีปกตินิสัยเข้ากับตัวด้วยอำนาจความโลภ โกรธ หลงจึงพอใจบัญญัติอะไรให้อนุโลมกับปกตินิสัย และอ้างปกตินิสัยอันมีกิเลสนี้แหละให้เป็นผู้ศักดิ์สิทธิ์ ที่บัญญัติให้มนุษย์มีสิทธิ์ตัดชีวิตดิรัจฉานเพื่อใช้เนื้อทำอาหารได้โดยไม่ผิด ทั้งเป็นการชอบธรรมด้วย ลองนึกดูว่า ถ้าเสืออ้างว่าคนเกิดมาเป็นอาหารของเสือ คนก็คงไม่ยอมเป็นแน่ โดยทำนองเดียวกัน ถ้าปลาเนื้อพูดได้ก็คงไม่ยอมให้ถือว่าเกิดมาเป็นอาหารของคนเหมือนกัน ข้อที่คนเราลำเอียงเข้ากับตัวนี้ มีตัวอย่างให้เห็นได้อีกมากมาย เช่นในบางคราว สัตว์ดิรัจฉานทำร้ายคน คนก็พูดกันเป็นข่าวว่า สัตว์

นั้น ๆ ดุ แต่คนทำร้ายสัตว์ดิรัจฉานทั่ว ๆ ไปไม่พูดกันว่าคนดุ ในคราวหนึ่ง เมื่อหลายปีมาแล้ว ปลาฉลามกินคนที่ลงเล่นน้ำที่ศรีราชา เกิดเป็นข่าวเกรียวกราว สมเด็จพระสังฆราชเจ้าในพระโกศ (สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์) รับสั่งเป็นเชิงประทานแง่คิดว่า "ปลากินคนเป็นข่าวเอะอะกันใหญ่ แต่คนกินปลาเงียบ ไม่มีใครพูด" เมื่อพิจารณาดูให้ดีแล้วจะเห็นว่า คนเรามีความลำเอียงเข้ากับตัวอยู่มากมายนัก ดังกล่าวมานี้พระพุทธเจ้าได้ทรงตัดความลำเอียงได้หมด ประทานความยุติธรรมแก่ทุก ๆ ชีวิตสัตว์เสมอเหมือนกัน อีกอย่างหนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงมีพระเมตตากรุณาแก่สัตว์ทุกถ้วนหน้า เหมือนอย่างมารดาบิดามีเมตตากรุณาแก่บุตรธิดา มารดาบิดาผู้เปี่ยมด้วยเมตตากรุณา ไม่อาจจะฆ่าเองหรือยอมให้ใครฆ่าบุตรธิดาของตนได้ฉันใด พระพุทธเจ้าก็ฉันนั้น เพราะทรงเปี่ยมด้วยพระเมตตากรุณาในสรรพสัตว์

เพราะเหตุที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติศีลข้อ ๑ เพื่อมิให้เบียดเบียนชีวิตของกันและกันด้วยเมตตากรุณา ฉะนั้น จึงมิใช่ควรเว้นจากฆ่าสัตว์เพียงอย่างเดียว ควรเว้นจากการทำร้ายร่างกายกันและการทรมานสัตว์ให้ลำบากด้วย แม้การทำร้ายร่างกายอย่างเล็ก ๆ น้อย ๆ ก็ควรเว้น เช่นคนที่โตกว่าชกต่อยข่มเหงคนที่เล็กกว่า พี่รังแกน้อง การทรกรรมคือการทำสัตว์ให้ลำบาก แม้เพื่อเล่นสนุกก็ควรเว้น เช่นเล่นเผาหนูทั้งเป็นใช้น้ำมันราดตัวให้ชุ่มจุดไฟ ปล่อยให้วิ่งไฟติดโพลงไปเป็นการ

เล่นสนุก ตลอดถึงการเล่นกัดจิ้งหรีดเป็นต้น สำหรับผู้ใหญ่บางทีก็เล่นทรกรรมสัตว์ เช่น ชนวัว ชนไก่ เป็นการสนุกบ้าง เป็นการพนันบ้าง เป็นสิ่งที่ไม่ควรทำทั้งสิ้น การใช้งานสัตว์จนเกินกำลังเป็นสิ่งที่ไม่ควรทำเหมือนกัน การทำเหล่านี้เป็นการก่อทุกข์ให้เกิดขึ้นแก่ผู้อื่น แสดงว่าผู้ทำมีใจขาดเมตตากรุณา ไม่ได้คิดย้อนมาดูตัวว่า ถ้าถูกทำเช่นนั้นบ้างจะเป็นอย่างไร

การเล่นสนุกอีกอย่างหนึ่งของคน คือการล่าสัตว์ในป่า บางคนถือว่าเป็นการฝึกผจญภัย ทำให้ใจกล้า แต่ก็ผจญอย่างเอาเปรียบ เพราะใช้อาวุธและหลบอยู่บนห้างบนต้นไม้หรือในที่กำบัง และสัตว์มากชนิดไม่มีทางจะต่อสู้ด้วยเลย สัตว์บางชนิดยังไม่คุ้นกับความมีใจดำอำมหิตของคน เห็นคนเข้าก็คงไม่คิดว่าเป็นเพชฌฆาต รีรอมองดูอย่างทึ่ง สงสัยว่า คนคงเป็นเพื่อนสัตว์ชนิดหนึ่ง ซึ่งความจริงก็เป็นอย่างนั้น จึงถูกยิงอย่างสะดวก บางสัตว์ที่ถูกยิงเป็นแม่มีลูกอ่อนติดตาม ครั้นถูกยิงแล้วก็พยายามปิดบาดแผล อดกลั้นความเจ็บปวด มิให้ลูกเห็นแสดงอาการเศร้าโศก และแสดงความรักอาลัยลูกอย่างสุดซึ้ง แล้วก็ตกลงมาตาย คนที่ยิงแม้ทีแรกจะไม่คิดอะไร ครั้นเห็นเหตุการณ์ดังกล่าว เห็นสายตาสัตว์ผู้แม่ที่มองตนอย่างละห้อยเหมือนจะถามสาเหตุ เกิดสงสารสังเวชจนเลิกการล่าสัตว์ตั้งแต่บัดนั้นก็มี บางที ในฤดูแล้งสัตว์ป่าจำต้องกระเสือกกระสนมาดื่มน้ำในสระที่มีคนไปคอยดักยิงอยู่ แม้น่าจะรู้ว่า มีภัยก็ต้องมา เพราะความกระหายน้ำแล้วถูกยิงอย่างยอมให้ยิง การยิงสัตว์

เป็นการกีฬาในคราวสัตว์เผชิญทุกข์เช่นนี้ เป็นการแสดงความโหดร้ายยิ่งนัก ผู้ที่มีใจอำมหิตโหดร้ายนี้แหละคือยักษ์ในหมู่มนุษย์และในหมู่ดิรัจฉาน ผู้ใช้ความคิดให้ถูกต้องสักหน่อย จักทำอย่างนั้นไม่ได้เลย ในฐานะนับถือพระพุทธเจ้าก็ยิ่งไม่ควรทำ พระพุทธเจ้าทรงสอนให้นึกเปรียบเทียบ ระหว่างตัวเรากับผู้อื่นสัตว์อื่นว่า ต่างรักชีวิตกลัวตายเหมือนกัน แล้วควรเว้นจากการฆ่า การเบียดเบียน ควรปลูกเมตตากรุณาในสรรพสัตว์

มิใช่แต่การฆ่าสัตว์มีชีวิตอื่นเท่านั้น ถึงการฆ่าตัวเองตายที่เรียกว่าอัตวินิบาตกรรม พระพุทธเจ้าก็ทรงห้ามมิให้ทำ การฆ่าตัวเป็นการแสดงความอับจน พ่ายแพ้ หมดทางแก้ไข หมดทางออกอย่างอื่น สิ้นหนทางแล้ว เมื่อฆ่าตัวก็เป็นการทำลายตัว เมื่อทำลายตัวก็เป็นการทำลายประโยชน์ทุก ๆ อย่าง ที่จะพึงได้ในชีวิต ในบางหมู่เห็นว่า การฆ่าตัวในบางกรณีเป็นเกียรติสูง แต่ทางพระพุทธศาสนาแสดงว่า เป็นโมฆกรรม คือกรรมที่เปล่าประโยชน์ เรียกผู้ที่ทำว่า โมฆบุคคล คือ คนเปล่า เท่ากับว่าตายไปเปล่า ๆ ควรจะอยู่ทำอะไรให้เกิดประโยชน์ต่อไปได้ก็หมดโอกาสเสียแล้ว ตรงกับคำที่พูดกันว่าเสียไปเสียแล้ว พระพุทธเจ้าทรงสอนให้สงวนรักษาตนให้ดีตลอดเวลาทั้งปวง ทรงห้ามมิให้มอบตนให้แก่ใครและไม่ให้ฆ่าตัวเอง เช่นเดียวกับมิให้ฆ่าสัตว์อื่น โดยปกติคนทุกคนรักชีวิต รักตนกลัวตาย แต่เพราะเหตุบางอย่างบางครั้งอาจเกิดการคิดสละชีวิต ก็เมื่อเกิดความคิดเช่นนั้นขึ้นได้ ไฉนจะทำให้เกิดความคิดอีกอย่างหนึ่งขึ้นไม่ได้

คือคิดอยู่ต่อไป เว้นไว้แต่จะแพ้แก่ความคิด แพ้แก่ใจตนเอง ฉะนั้น เมื่อมีสติระวังมิให้เป็นผู้พ่ายแพ้อย่างหมดประตูเช่นนั้น แต่ให้เป็นผู้ชนะตนเอง ชนะใจตนเองได้แล้ว จะไม่ก่อกรรมนั้นให้แก่ตนได้เลย

คือ เมตตา กรุณา เป็นกัลยาณธรรม ธรรมที่งามหรือธรรมที่ทำให้เป็นกัลยาณชนคนงาม เมตตากรุณานี้ เป็นมูลฐานให้เกิดศีลข้อที่ ๑ และทำให้จิตใจงามเป็นเหตุก่อการกระทำเกื้อกูลขึ้นอีก ดังเช่นไม่ฆ่าสัตว์ ด้วยมีศีล และเกื้อกูลสัตว์ด้วยมีธรรม คือ ความเมตตากรุณา การไม่เกื้อกูลใคร ไม่ทำให้เสียศีล เพราะไม่ได้ฆ่าใคร แต่ขาดธรรม คือกรุณา ฉะนั้น จึงควรปลูกเมตตากรุณาให้มีคู่ไปกับศีล

เมตตา คือความคิดปรารถนาให้ผู้อื่นเป็นสุข คำว่าไมตรีจิต หรือมิตรจิต ก็คือจิตใจที่ประกอบด้วยเมตตา คนที่มีมิตรจิตเรียกว่ามิตร ตรงกันข้ามกับศัตรูหรือไพรี ซึ่งมีจิตพยาบาทมุ่งร้าย เมตตาจึงตรงข้ามกับโทสะพยาบาท เมตตาเป็นเครื่องอุปถัมภ์ โทสะพยาบาทเป็นเครื่องทำลายล้าง ฉะนั้น เมื่อมีเมตตาต่อกัน ย่อมคิดจะเกื้อกูลกันให้มีความสุข ถึงจะประพฤติผิดพลั้งพลาดต่อกันบ้างก็ให้อภัยกันไม่ถือโทษ เหมือนอย่างมารดาบิดา ผู้เปี่ยมด้วยเมตตา ไม่ถือโทษด้วยโทสะพยาบาทในบุตรธิดา แต่ถ้าขาดเมตตาต่อกันแล้วก็ตรงกันข้าม สถานและสิ่งของเป็นเครื่องเกื้อกูลที่มีอยู่ทั่วไป เช่น วัด โรงเรียน และที่ศึกษาอบรมต่าง ๆ เป็นต้น ล้วนประกาศ

เมตตาจิตของผู้จัดตั้งหรือจัดทำเพื่อให้เกิดสุขประโยชน์แก่คนทั้งหลาย

กรุณา คือความคิดปรารถนาให้ผู้อื่นสัตว์อื่นปราศจากทุกข์ เมื่อเห็นทุกข์เกิดแก่ผู้อื่นก็พลอยหวั่นใจสงสาร เป็นเหตุให้คิดช่วยทุกข์ภัยของกันและกัน กรุณานี้ ตรงกันข้ามกับวิหิงสาความเบียดเบียน สิ่งที่เป็นเครื่องช่วยเปลื้องช่วยบำบัดทุกข์ภัยทั้งหลายเช่นโรงพยาบาล เป็นต้น ล้วนประกาศกรุณาของท่านผู้สร้าง

ชีวิตของทุกคนดำรงอยู่ได้ก็ด้วยอาศัยความเมตตากรุณาของผู้อื่นมาตั้งแต่เบื้องต้น คือตั้งต้นแต่บิดา มารดา ครูอาจารย์ พระมหากษัตริย์ และรัฐบาล ญาติ มิตรสหาย เป็นต้น ไม่เช่นนั้นถึงไม่ถูกใครฆ่า ก็ไม่อาจจะดำรงชีวิตอยู่ได้เลย เหมือนอย่างมารดาบิดา ทิ้งทารกไว้เฉย ๆ ไม่ถนอมเลี้ยงดู ไม่ต้องทำอะไร ทารกก็จะสิ้นชีวิตไปเอง ฉะนั้น เมื่อทุก ๆ คนมีชีวิตเจริญมาด้วยความเมตตากรุณาของท่าน ก็ควรปลูกเมตตากรุณาในชีวิตอื่นสืบต่อไป

วิธีปลูกเมตตา คือคิดตั้งใจปรารถนาให้เขาเป็นสุข นี้เป็นเมตตา และคิดตั้งใจปรารถนาให้เขาปราศจากทุกข์ นี้เป็นกรุณา ทีแรกท่านแนะนำให้คิดไปในตนเองก่อนแล้วให้คิดเจาะจงไปในคนที่รักนับถือซึ่งเป็นที่ใกล้ชิดสนิทใจ อันจะหัดให้เกิดเมตตากรุณาได้ง่าย ครั้นแล้วก็หัดคิดไปในคนที่ห่างใจออกไปโดยลำดับ จนในคนที่ไม่ชอบกัน เมื่อหัดคิดโดย

เจาะจงได้สะดวก ก็หัดคิดแผ่ใจออกไปด้วยเมตตากรุณาในสรรพสัตว์ไม่มีประมาณทุกถ้วนหน้า เมื่อหัดคิดตั้งใจดังกล่าวบ่อย ๆ เมตตากรุณาจะเกิดขึ้นในจิตใจ เหมือนอย่างหว่านพืชลงไปแล้วหมั่นปฏิบัติตามวิธีเพาะปลูก เช่นรดน้ำเป็นต้นเนือง ๆ พืชก็งอกขึ้นฉันนั้น ฉะนั้น ควรเริ่มเพาะปลูกเมตตากรุณาในพี่ในน้อง ในมารดาบิดา ตลอดถึงในเพื่อนที่ไม่ค่อยชอบ เป็นต้น เมื่อพืชคือเมตตากรุณางอกขึ้นแล้ว ตัวเรานี้แหละจะเป็นสุขก่อนใครหมด

โลโกปตฺถมฺภิกา เมตฺตา
เมตตาเป็นธรรมค้ำจุนโลก

เบญจศีล-เบญจธรรม คู่ที่ ๒

ในสมัยหนึ่ง ในครั้งพุทธกาล พระพุทธเจ้าประทับอยู่ในเชตวนาราม ใกล้กรุงสาวัตถี โกศลรัฐ มีพราหมณ์ผู้คงแก่เรียนคนหนึ่ง เป็นผู้ที่พระราชาแห่งรัฐนั้นทรงยกย่องนับถือยิ่งกว่าพราหมณ์คนอื่น ๆ จึงคิดว่า ในหลวงทรงเห็นเราว่าเป็นผู้มีศีลหรือมีสุตะ (คือมีวิชาความรู้เพราะได้เรียนมาแล้ว) จึงทรงนับถือเป็นราชครู เราจะทดลองดูให้รู้แน่ว่าศีลหรือวิชาความรู้จักสำคัญกว่ากัน วันหนึ่ง เมื่อเข้าไปเฝ้าพระราชาในพระราชวัง จึงลองหยิบเอาเงิน ๑ กหาปณะจากที่เก็บของราชเหรัญญิก (ผู้

รักษาเงินหลวง) ราชเหรัญญิกก็นิ่งไม่พูดว่ากระไรเพราะเคารพ ในครั้งที่ ๒ พราหมณ์ก็ลองทำอย่างนั้นอีก ราชเหรัญญิกก็ยังนิ่ง ครั้นพราหมณ์นักทดลองนั้นลองหยิบเอาอีกเป็นครั้งที่ ๓ ราชเหรัญญิกจึงร้องขึ้นว่า โจรลักพระราชทรัพย์ จับตัวพราหมณ์ผูกพันธนาการไปแสดงต่อพระราชา กราบทูลให้ทรงทราบ พระราชาได้ทรงสดับแล้วไม่สบายพระราชหฤทัย ได้ตรัสสอบถามความจริงแก่พราหมณ์ พราหมณ์ได้กราบทูลว่า ข้าแต่มหาราชเจ้า ข้าพระองค์มิได้มีเจตนาลักพระราชทรัพย์ มีเจตนาเพียงเพื่อจะทดลองดูให้หายสงสัยเท่านั้น เพราะข้าพระองค์สงสัยอยู่ว่า ศีลกับวิชาความรู้ ๒ อย่างนี้ อย่างไหนจะสำคัญกว่ากัน จึงลองทำเหมือนผิดศีล คือทำแกล้งหยิบฉวยทรัพย์หลวง ดังที่ราชเหรัญญิกได้กราบทูลนั้น บัดนี้ ข้าพระองค์สิ้นสงสัยแล้ว เห็นชัดแล้วว่าศีลสำคัญ เมื่อพระราชาได้ทรงทราบเรื่องการทดลองศีลของพราหมณ์แล้ว ก็ไม่ทรงถือว่าเป็นความผิด พราหมณ์ได้กราบทูลขอพระราชานุญาตบวชในสำนักพระพุทธเจ้า พระราชาได้พระราชทานอนุญาต พราหมณ์นั้น จึงได้เข้าบรรพชาอุปสมบทอยู่ในพระพุทธศาสนาสืบมา

เรื่องนี้พระอาจารย์ได้เขียนเล่าไว้ ตั้งชื่อว่าเรื่องทดลองศีล เพื่อเป็นตัวอย่างแสดงว่า ศีลนั้นเป็นข้อสำคัญในทางความประพฤติตัว คู่กับวิชาความรู้ที่เป็นข้อสำคัญในการเลี้ยงชีวิตเป็นต้น จะหมิ่นศีลเสียว่ามีวิชาความรู้อย่างเดียวก็พอ ดังนี้หาชอบไม่ จำต้องมีศีลด้วยจึงจะได้รับความยกย่องนับถือให้ดำรง

ฐานะตำแหน่งต่าง ๆ แม้จะดำรงฐานะตำแหน่งสูง มีวิชาสามารถ ถ้าประพฤติเป็นการผิดศีลเป็นที่ปรากฏดังพราหมณ์ราชครูหยิบทรัพย์หลวง ก็จะต้องเสื่อมเสีย และต้องได้รับโทษตามความผิด และตามกฎหมายในเวลานั้น ลักทรัพย์เพียง ๑ บาทก็มีโทษถึงประหารชีวิต เมื่อพระพุทธเจ้าทรงบัญญัติพระวินัย ได้ปรับโทษการลักทรัพย์ตั้งแต่ ๑ บาทขึ้นไปเป็นปาราชิก คือขาดจากเป็นภิกษุ จะอุปสมบทอีกไม่ได้ เท่ากับเป็นโทษประหาร ในทางศาสนา อนุโลมตามกฎหมายบ้านเมืองและตามมาตราเงินในเวลานั้น ๕ มาสก เป็น ๑ บาท ๕ บาท เป็น ๑ กหาปณะ พราหมณ์นักทดลองศีลได้หยิบทรัพย์หลวงเกิน ๑ บาทมากมาย ฉะนั้น แม้จะเป็นการทำเพื่อทดลองดู แต่ถ้าพระราชาไม่ทรงเชื่ออย่างนั้น ก็มีหวังว่าจะได้รับมหันตโทษ ใคร ๆ จึงไม่ควรทดลองศีลอย่างพราหมณ์ตามที่เล่า และใครจะเชื่อ เมื่อไปหยิบของอะไรของใคร เจ้าของเอะอะขึ้นจึงพูดแก้ว่า ลองหยิบดูเล่น ๆ เท่านั้นไม่ใช่หยิบเอาจริง ๆ เพื่อให้ทราบหลักเกณฑ์ของศีลข้อที่กล่าวนี้ จะได้แสดงเรื่องศีลข้อนี้โดยเฉพาะต่อไป

อทินฺนาทานา เวรมณี เว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ด้วยจิตคิดลัก คำว่าสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ หมายถึงของทุก ๆ อย่างที่มีเจ้าของยังหวงแหนยึดถือกรรมสิทธิ์อยู่ สิ่งของหรือวัตถุทุกอย่างที่บุคคลสามารถเข้ายึดถือเป็นกรรมสิทธิ์ได้ เรียกรวมว่าทรัพย์ แบ่งออกเป็นประเภทใหญ่ ๆ ได้ ๒ คือ

สังหาริมทรัพย์ ได้แก่ทรัพย์ที่เคลื่อนที่ได้ ไม่ว่าตัว

ทรัพย์นั้นเคลื่อนที่ได้เองเพราะเป็นสิ่งมีวิญญาณ (สวิญญาณก-ทรัพย์) เช่น ช้าง ม้า วัว ควาย หรือเป็นสิ่งที่คนทำให้เคลื่อนเพราะเป็นสิ่งไม่มีวิญญาณ (อวิญญาณกทรัพย์) เช่น สมุด ดินสอ ปากกา เงิน ทอง เป็นต้น

อสังหาริมทรัพย์ ได้แก่ทรัพย์ที่เคลื่อนที่ไม่ได้ ได้แก่ที่ดินและบ้านเรือนที่ปลูกอย่างถาวรบนที่ดิน ถ้าแบ่งทรัพย์ออกเป็นสวิญญาณกทรัพย์ (ทรัพย์ที่มีวิญญาณ) และอวิญญาณก-ทรัพย์ (ทรัพย์ที่ไม่มีวิญญาณ) อสังหาริมทรัพย์ก็จัดเข้าในอวิญญาณกทรัพย์ (สัตว์บางชนิดได้ยินว่าเกิดติดที่ เช่น หอยนางรม ถ้าเป็นอย่างนั้นก็เป็นสวิญญาณกะที่เป็นอสังหาริมะ)

ทรัพย์เหล่านี้ ที่มีเจ้าของถือกรรมสิทธิ์อยู่ เรียกว่า อทินนะ สิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ คำว่า ไม่ได้ให้ ก็หมายความว่ายังถือกรรมสิทธิ์เป็นเจ้าของอยู่ ยังไม่สละกรรมสิทธิ์เป็นเจ้าของ และคำว่าเจ้าของ หมายถึงคนใดคนหนึ่งก็ได้ หมายถึงส่วนกลางก็ได้ เช่นถ้าเป็นของของใครคนไหน คนนั้นก็เป็นเจ้าของ ถ้าเป็นของสมาคมไหน องค์การไหน สมาคมนั้น องค์การนั้นก็เป็นเจ้าของ ถ้าเป็นของหลวง ถ้าเป็นของหลวง หลวงก็เป็นเจ้าของ ถ้าเป็นของสงฆ์ของศาสนา สงฆ์และศาสนาก็เป็นเจ้าของเป็นต้น

การถือเอา (สิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้) ด้วยจิตคิดลักมาจากศัพท์ว่า อาทานะ ในคำว่า อทินฺนาทานา (อทินฺน+อาทาน) หมายความว่า ถือเอาทรัพย์ซึ่งเป็นของผู้อื่นไปจากความครอบ-ครองของเขา ด้วยเจตนาทุจริต คือด้วยเถยเจตนา (เจตนาลัก

ขโมย) เรียกสั้น ๆ ว่า ลัก

การลักทุกอย่างที่ผิดศีลข้อที่ ๒ นี้ มีโทษน้อยและมาก ตามวัตถุที่ลัก เจตนาที่ลัก และกิริยาที่ประกอบโจรกรรม ถ้าวัตถุที่ลักเล็กน้อย เจตนาอ่อน กิริยาที่ทำการลักไม่ร้ายแรง ก็มีโทษน้อย ถ้าวัตถุที่ลักมากเจตนาแรง กิริยาที่ทำการลักร้ายแรง ก็มีโทษมากขึ้น คือเป็นบาปมากขึ้นตามส่วนกัน และจะลักเองหรือสั่งใช้ให้ผู้อื่นลักก็เป็นลักอันผิดศีลข้อนี้เหมือนกัน

ถ้าจะถามว่า อทินนาทาน เป็นศีลข้อที่ ๒ ใช่ไหม ตอบว่าไม่ใช่ เพราะอทินนาทาน แปลว่า การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ด้วยจิตคิดลัก อทินนาทาน จึงไม่ใช่ศีล แต่เป็นการทำที่ผิดศีล ถ้าถามว่าอะไรเป็นศีลข้อที่ ๒ ตอบว่าเวรมณี คือความเว้นจากอทินนาทานหรือวิรัติ เจตนางดเว้นนี้แหละเป็นศีล ถ้าตั้งใจไว้ว่าจะไม่ลักของของใคร ด้วยรับศีลไว้หรือด้วยตั้งใจเอาเองก็เป็นสมาทานวิรัติ ถ้าไม่ได้ตั้งใจไว้ก่อน ไปพบของใครวางเผลอไว้ จะลักก็ได้ แต่ก็เกิดตั้งใจขึ้นเดี๋ยวนั้นว่าไม่ลัก เป็นสัมปัตตวิรัติ ถ้าเว้นได้เป็นปกตินิสัย ไม่มีเกิดความคิดจะลักขึ้นเลยทุกสิ่งทุกโอกาสก็เป็นสมุจเฉทวิรัติ เช่นเดียวกับที่ได้แสดงแล้วในศีลข้อที่ ๑

การล่วงศีลข้อนี้ มีขึ้นในเมื่อของที่จะลักเป็นของที่มีเจ้าของหวงแหน ตนก็รู้อยู่ว่า เป็นของที่มีเจ้าของหวงแหน มีเจตนาลัก ทำการลักเองหรือสั่งใช้ให้คนอื่นลักและได้ของนั้นมาใครมือไวใจเร็ว ประพฤติผิดศีลข้อนี้ เมื่อตั้งใจงดเว้นขึ้นใหม่เมื่อใด

ก็เกิดเป็นศีลขึ้นอีกเมื่อนั้น เพราะศีลมีขึ้นด้วยวิรัติเจตนา ดังแสดงแล้วในกัณฑ์ก่อน

อนึ่ง ควรเว้นจากลักทรัพย์โดยอ้อม คือไม่ใช่โจรกรรมหรืออทินนาทานโดยตรง แต่ว่าอนุโลมโจรกรรมเช่น

สมโจร คือเป็นใจรับซื้อของโจรของขโมย

ปอกลอก คือคบคนด้วยอาการไม่ซื่อสัตย์ มุ่งหมายจะเอาทรัพย์ถ่ายเดียว หาวิธีให้เขาจ่ายทรัพย์ให้ บางทีจนถึงเขาต้องสิ้นตัว ต้องตกยาก

รับสินบน คือถือเอาทรัพย์ที่เขาให้ เพื่อช่วยทำธุระให้แก่เขาในทางที่ผิด

อีกอย่างหนึ่ง ควรเว้นจากการทำทรัพย์ของผู้อื่นให้สูญที่ตนจะต้องรับใช้ อันนับว่าเป็นฉายาโจรกรรม ฉายาแปลว่าเงา ฉายาโจรกรรมก็ได้แก่เงาของโจรกรรม คือใกล้จะเป็นโจรกรรมทีเดียว เช่น

ผลาญ คือทำอันตรายแก่ทรัพย์ของผู้อื่นด้วยโทสะพยาบาท เช่นผูกโกรธเขาจึงลอบฟันต้นผลไม้ของเขา ลอบทำของอะไรของเขาให้เสีย

หยิบฉวย คือถือเอาทรัพย์ของผู้อื่นด้วยความมักง่าย เช่นบุตรหลานผู้ประพฤติมักง่ายไม่บอกขออนุญาตก่อนหยิบฉวยสิ่งของของมารดาบิดาปู่ย่าตายายไปใช้ ด้วยถือว่าเป็นของมารดาบิดาและญาติ มิตรสหายหยิบฉวยสิ่งของของมิตรไปใช้ไม่ได้บอกให้เจ้าของรู้

อันคนที่คุ้นเคยไว้วางใจกัน เช่นเป็นญาติกัน เป็นมิตรสหายกัน เรียกว่าคนวิสาสะกัน คำว่าวิสาสะแปลว่าคุ้นเคยกันไว้วางใจกัน คนที่มีวิสาสะกันนี้อาจถือวิสาสะ คือถือเอาสิ่งของของกันไปใช้ มิได้บอกให้เจ้าของรู้ก่อน แต่การถือวิสาสะนี้มีโทษ ถ้าถือไม่ถูกลักษณะ เมื่อถือให้ถูกต้องตามลักษณะของการถือวิสาสะ จึงจะไม่มีโทษ ลักษณะของการถือวิสาสะที่ถูกต้องคือ

เจ้าของเป็นผู้สนิทกับตน เมื่อถือวิสาสะแล้ว จะไม่มีใครสนเท่ห์

เจ้าของได้สั่งอนุญาตไว้ หรือเป็นสิ่งที่เขาไม่หวงหรือพอให้แก่ตนได้

เมื่อถือเอาแล้ว เขารู้เข้าเขาจะพอใจหรือไม่ว่าอะไร

การถือวิสาสะไม่ถูกลักษณะมีโทษทำความไม่พอใจแก่เจ้าของ ทำให้เขาสิ้นรักสิ้นไว้วางใจในตน และทำให้เป็นที่สงสัยของคนอื่นว่า ตนเป็นโจรเป็นขโมย ฉะนั้น ยิ่งคุ้นเคยกันมากก็ควรจะยิ่งระวัง เพื่อมิให้เกิดความประมาทถือเสียว่าคุ้นเคยกันพาให้ประพฤติผิดต่อกัน เช่น ถือวิสาสะกันอย่างมักง่าย เมื่อเป็นเช่นนี้ ความคุ้นเคยก็จะกลายเป็นเหตุก่อความกินแหนงแตกร้าว ถ้าไม่คุ้นเคยกันยังดีกว่า

พระพุทธเจ้า ทรงบัญญัติศีลข้อนี้ต่อจากข้อที่ ๑ พิจารณาดูเห็นว่า ทรงบัญญัติขึ้นด้วยอาศัยหลักยุติธรรมและเมตตากรุณาเช่นเดียวกัน เพราะทุก ๆ คนต่างต้องมีทรัพย์ไว้สำหรับ

บริโภคใช้สอย และไม่ปรารถนาให้ใครลักขโมยช่วงชิงไป บางคนต่อสู้เพื่อป้องกันทรัพย์จนถึงต้องบาดเจ็บล้มตาย เมื่อตนไม่ชอบให้ใครมาลักทรัพย์ของตน ก็ไม่ควรลักทรัพย์ของคนอื่น ฉะนั้น การไม่ลักทรัพย์ของกัน จึงเป็นการละเว้นที่ยุติธรรมในทรัพย์ เพราะเป็นการละเว้นความลำเอียงเห็นแก่ตัวเสียได้ ด้วยนึกเห็นใจคนอื่นที่มีความหวงแหนรักษาทรัพย์เหมือนกับตน และคนเราจะอยู่ด้วยกันเป็นสุข ก็เพราะไม่เบียดเบียนในทางต่าง ๆ ในทางหนึ่งคือไม่เบียดเบียนทรัพย์ของกัน ละเว้นจากการเบียดเบียนกันได้ก็ด้วยปลูกเมตตากรุณาในกัน คอยยับยั้งหักห้ามใจที่อยากได้หรือโกรธเกลียด เมื่อมีเมตตาหวังดีมีกรุณาหวังช่วยกันอย่างจริงใจแล้ว ก็จะไม่คิดขโมยของกัน ฉะนั้น ศีลข้อนี้จึงเป็นศีลโดยปกติของคนที่มีเมตตากรุณาต่อกัน ไม่ต้องไปรับมาจากที่ไหนเลย แต่เกิดจากใจเมตตากรุณาเอง ดังเช่นมารดาบิดาและผู้ที่มีเมตตาทั้งหลายไม่ได้ไปรับศีลจากที่ไหน แต่ก็มีศีลในบุตรธิดาและในผู้ที่ตนเมตตา ไม่มีคิดเลยที่จะเบียดเบียนทรัพย์ของบุตรธิดาและในผู้ที่ตนเมตตา มีแต่คิดให้ อาศัยหลักเมตตากรุณาดังกล่าว พระพุทธเจ้าจึงทรงบัญญัติศีลข้อนี้ และด้วยศีลข้อนี้ เป็นอันรับรองความมีกรรมสิทธิ์ในทรัพย์ของเจ้าของทรัพย์ทุกคน มีบางคนกล่าวอ้างว่า พระพุทธศาสนาสอนไม่ให้ยึดถือทรัพย์ ถ้ามีก็ให้รวมเป็นกองกลางคือเป็นของสงฆ์ คำอ้างนี้ผิดหลักศีลข้อนี้และผิดหลักสัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีวิตในทางที่ชอบ) ในพระพุทธศาสนา เพราะพระพุทธเจ้าทรงบัญญัติศีลข้อนี้ เป็นอัน

ทรงรับรองความมีทรัพย์ยึดครองอยู่ จึงห้ามมิให้ลักทรัพย์ของกัน และทรงสอนให้ประกอบอาชีพแสวงหาทรัพย์ในทางที่ชอบ เมื่อได้มาก็ให้รักษาไว้ให้ดี และใช้จ่ายให้พอสมควรแก่กำลัง ส่วนของสงฆ์นั้นเกี่ยวแก่พระภิกษุสงฆ์ เมื่อมีวัดขึ้น ก็ต้องมีของกลางสำหรับวัด เรียกว่าเป็นของสงฆ์ สำหรับวัดเป็นวัด ๆ ไป เช่นเดียวกับในฝ่ายอาณาจักรก็มีของหลวง ขององค์การ ของสมาคมนั้น ๆ พระพุทธเจ้าไม่ได้ทรงบัญญัติให้ต้องรวมของบุคคลเข้าเป็นของสงฆ์ และในคำสอนที่ให้สละบริจาค ก็สอนให้รู้จักเลือกให้ มิได้สอนให้สละเรื่อยไป แต่เมื่อจะออกบวชต้องสละสมบัติฆราวาสอยู่เอง และต้องปฏิบัติตามพระธรรมวินัยของผู้บวช เป็นคฤหัสถ์ก็ควรปฏิบัติตามฆราวาสธรรม (ธรรมของคฤหัสถ์) เป็นพระจะปฏิบัติอย่างชาวบ้านหรือชาวบ้านจะปฏิบัติอย่างพระหาได้ไม่ ในธรรมข้อเดียวกัน บางข้อก็มีวิธีปฏิบัติต่างกัน เช่น สัมมาอาชีวะ เป็นพระเที่ยวบิณฑบาตเป็นสัมมาอาชีวะ ไปประกอบการค้า ไม่เป็นสัมมาอาชีวะ เป็นคฤหัสถ์ประกอบการค้าในทางชอบ เป็นสัมมาอาชีวะ แต่จะเที่ยวบิณฑบาตไม่ได้ ฉะนั้น การอ้างเอาพระพุทธศาสนาต่าง ๆ นั้น บางทีเป็นการอ้างเอาประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่งนอกพระพุทธศาสนา

คือสัมมาอาชีวะ ความเลี้ยงชีพในทางที่ชอบ เป็นข้อที่ควรมีให้คู่ไปกับศีลข้อนี้ คนมีศีลที่ยากจนขัดสนและคนที่เป็นโจรเป็นขโมย ก็เพราะขาดสัมมาอาชีวะ ถ้ามีสัมมาอาชีวะ ก็จะ

ไม่ยากจน จะไม่เป็นขโมย การอาชีพเป็นกิจจำเป็นของทุก ๆ คน เพราะทุก ๆ คนต้องบริโภคที่แปลว่ากิน เครื่องบริโภคที่จำเป็นก็ได้แก่ปัจจัย (เครื่องอาศัย) ๔ คือผ้านุ่งห่ม อาหาร ที่อยู่อาศัย และบางทีแยกเรียกของกินคืออาหารว่าเครื่องบริโภค ของใช้นอกจากนี้ว่าเครื่องอุปโภค กิจการเพื่อให้มีของกินของใช้มาเคยเรียกว่าโภคกิจแล้วเปลี่ยนเรียกว่าเศรษฐกิจเป็นเรื่องปากท้อง หรือเป็นเรื่องยังชีวิตเลี้ยงชีวิต คือการอาชีพ ทุกคนต้องหาปัจจัยมาบริโภคเลี้ยงตนและผู้อื่นที่จะต้องเลี้ยง พระพุทธเจ้าจึงตรัสสอนให้ทำงานหาเลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะ เพื่อให้ได้ทรัพย์มาในทางที่ชอบให้พอเพียง เมื่อหาเลี้ยงชีพเองยังไม่ได้ เช่นยังเป็นเด็กกำลังเล่าเรียนศึกษา ต้องอาศัยมารดาบิดาหรือผู้อื่นที่มีเมตตากรุณาเลี้ยงดู ก็ควรประพฤติอนุโลมสัมมาอาชีวะ เช่นช่วยมารดาบิดาหรือผู้ที่ตนอาศัยอยู่ทำการงานที่พอควรแก่กำลังและเวลาของตน ไม่ใช้ทรัพย์ที่ท่านให้ในทางที่ผิด เช่นไปเล่นการพนัน ใช้แต่ในทางที่เป็นประโยชน์ ให้รู้จักค่าของทรัพย์ ให้รู้ว่าท่านได้ทรัพย์มาด้วยความเหนื่อยยาก รู้จักประหยัดออมทรัพย์ ไม่หลอกลวงขอทรัพย์ท่าน เช่นขอด้วยอ้างว่าจะไปชำระค่าเล่าเรียน แต่ไปใช้ดูภาพยนตร์เสีย และเมื่อท่านอุปการะเพื่อให้เรียน ก็ตั้งใจเรียนให้ดีที่สุด ให้สมกับความเมตตากรุณาของท่านแล

สุขํ ยาว ชรา สีลํ
ศีลนำความสุขมาให้ตราบเท่าชรา

เบญจศีล-เบญจธรรม คู่ที่ ๓

ในอดีตล่วงมาแล้ว ได้มีมานพชาวเมืองพาราณสีคนหนึ่ง เรียนศิลปะทั้งปวงในเมืองตักศิลา สำเร็จวิชาธนู ได้มีชื่อปรากฏว่า จุลลธนุคคหบัณฑิต คือเป็นบัณฑิตเรียนสำเร็จวิชาธนู แต่ยังเป็นหนุ่มน้อย (อย่างได้ปริญญาบัณฑิตศาสตร์ในบัดนี้) อาจารย์ของธนุคคหะนั้น พอใจว่า ธนุคคหะเรียนศิลปะได้เหมือนตน จึงยกธิดาของตนให้เป็นภริยา ธนุคคหะพาภริยาเดินทางกลับเมืองพาราณสี เมื่อเดินทางไปถึงทางป่าชัฏตำบลหนึ่งที่ไม่มีใครกล้าจะเดินผ่านไป เพราะมีช้างดุร้ายคอยทำร้ายคนเดินทาง ธนุคคหะ ผู้แม่นธนูไม่กลัว จึงพาภริยาเดินทางผ่านเข้าไป ก็พบช้างดุวิ่งเข้ามา จึงยิงลูกศรไปดอกหนึ่งต้องตระพองช้างดุร้ายทะลุหลัง ช้างร้ายก็ล้มลงในที่นั้น ตำบลนั้นจึงเป็นที่ปลอดภัยของคนเดินทางทั้งปวง ธนุคคหะพาภริยาเดินทางต่อไปถึงทางป่าชัฏอีกตำบลหนึ่งอัน เป็นแหล่งโจร ๕๐ คนส้องสุมอยู่คอยฆ่าปล้นคนเดินทาง ธนุคคหะผู้แม่นธนูไม่กลัวได้เดินทางเข้าไป พบพวกโจรกำลังนั่งปิ้งเนื้อเสียบไม้บริโภคกันอยู่ พวกโจรเห็นธนุคคหะเดินมากับภริยาผู้ประดับตกแต่งกายจึงจะพากันลุกขึ้น

จับตัว แต่นายโจรเป็นผู้ฉลาดดูลักษณะคน สังเกตรู้ว่า ชายนี้เป็นคนเอกอุ (ดม) จึงห้ามโจรบริวารทั้งปวงมิให้ลุกขึ้นสักคนหนึ่ง ธนุคคหะส่งภริยาเข้าไปหาพวกโจรให้ขอเนื้อมาบริโภคสักเสียบไม้หนึ่ง นายโจรจึงสั่งให้บริวารให้ พวกโจรได้ให้เสียบไม้เนื้อดิบที่ยังมิได้ปิ้ง เพราะคิดว่าพวกเราก็ต้องปิ้งกินกันเอง ฝ่ายธนุคคหะเป็นผู้ยกตน จึงโกรธพวกโจรว่าให้เนื้อดิบ พวกโจรก็โกรธว่าบุรุษนี้คนเดียวเท่านั้นมาแสดงหมิ่นเหมือนพวกเราเป็นสตรี จึงลุกฮือขึ้นพากันวิ่งเข้าไป ธนุคคหะจึงยิงพวกโจรล้มลง ๔๙ คนด้วยเกาทัณฑ์ ๔๙ ดอก ก็หมดเกาทัณฑ์ เพราะรางเกาทัณฑ์บรรจุเกาทัณฑ์หรือลูกศรทั้งหมด ๕๐ ดอก ธนุคคหได้ยิงช้างเสียดอกหนึ่งจึงเหลือ ๔๙ ดอก เมื่อยิงโจรอีก ๔๙ ดอก ฆ่าโจร ๔๙ คนก็หมดลูก ยังเหลือนายโจรอีก ๑ คน ธนุคคหะจึงผลักนายโจรให้ล้มลงแล้วทับอยู่บนอกของนายโจร ฝ่ายภริยาของธนุคคหะซึ่งถือดาบอยู่ในขณะนั้น ได้เกิดสิเนหานายโจรโดยฉับพลัน จึงยื่นด้ามดาบให้ ในมือของนายโจร นายโจรก็จับด้ามดาบกระชากออกตัดศีรษะของธนุคคหะ ครั้นฆ่าธนุคคหะแล้วก็พาหญิงนั้นไป พลางถามถึงชาติตระกูลเรื่องราว นางก็บอกเล่าโดยตลอด จนถึงว่านางได้เกิดสิเนหานายโจร จึงให้ฆ่าสามีของตนเสีย นายโจรเมื่อได้ฟังเรื่องตลอดแล้วคิดรังเกียจว่าหญิงนี้ให้ฆ่าสามีของตนเสียได้ เห็นชายอื่นเข้าก็จักทำเราอย่างนั้นอีก เราควรทิ้งเสียเถิด ครั้นพานาง ไปจนถึงแม่น้ำสายหนึ่งขวางทางอยู่ จึงหลอกว่าน้ำนี้มีจระเข้ดุจะทำอย่างไร นางกล่าว

ขอให้นายโจรห่อเครื่องประดับของนางนำข้ามฟากไปไว้ที่ฝั่งโน้นก่อน แล้วกลับมารับนางข้ามฟากไป นายโจรรับคำฉวยห่อเครื่องประดับทั้งหมดข้ามฟากไปถึงฝั่งแล้วเดินไป นางเห็นอาการดังนั้น จึงร้องคร่ำครวญขอให้นายโจรกลับมารับ ฝ่ายนายโจรก็ร้องตอบมาว่า หญิงเช่นนี้จะไปให้ไกลสุดไกล แล้วถือห่อเครื่องประดับหนีไป นางจึงถูกทอดทิ้งอยู่เดียวดายในกลางป่า ลงนั่งร้องไห้อยู่ใกล้กอตะไคร้น้ำกอหนึ่ง ณ ที่นั้น ในขณะนั้นนางได้เห็นสุนัขจิ้งจอกตัวหนึ่ง คาบก้อนเนื้อวิ่งมาในเบื้องหน้า ทันใดนั้น ก็ได้มีปลาตัวหนึ่งกระโดดขึ้นจากน้ำตกอยู่ข้างหน้าสุนัขจิ้งจอก สุนัขจิ้งจอกทิ้งก้อนเนื้อที่คาบไว้แล้ววิ่งไปเพื่อจะได้ปลา ฝ่ายปลาก็ดิ้นตกลงไปในน้ำ ในขณะนั้น มีนกตัวหนึ่งโฉบลงมาจิกคาบก้อนเนื้อนั้นบินไป สุนัขจิ้งจอก จึงไม่ได้ทั้งเนื้อทั้งปลา ลงนั่งหน้าเศร้า ฝ่ายนางเห็นเหตุการณ์ที่ท่านว่าเทพดาอาเพศโดยตลอด จึงหัวเราะเยาะขึ้นด้วยเสียงอันดังว่าปรารถนาส่วนเกิน จึงพลาดหมดทั้งเนื้อทั้งปลา ต้องจับเจ่าซบเซา ฝ่ายสุนัขจิ้งจอกซึ่งเทพดาอาเพศได้กล่าวเย้ยหยันว่า โทษของคนอื่นเห็นง่าย ส่วนโทษของตนนั้นเห็นยาก นางเองก็เสื่อมสิ้นทั้งสามีทั้งชายชู้ ซบเซามากกว่า นางได้ยินดังนั้น กลับย้อนคิดได้ถึงกรรมของตนก็ยิ่งเสียใจ กล่าวว่าถ้าเรารอดพ้นไปได้จากที่นี้แล้วและถ้าได้สามีอีก ก็จะซื่อตรงต่อสามีแน่นอน สุนัขจิ้งจอกเทพดาอาเพศได้กล่าวสำทับในที่สุดว่า คนทำบาปครั้งหนึ่งแล้วก็จักทำบาปอีกได้ แล้วก็หายไป ทิ้งนางนั้นซัดเซไปตามยถากรรม

เรื่องที่เล่ามานี้ เก็บความมาจากนิทานชาดกชื่อว่า จุลลธนุคคหชาดก เป็นเค้าของบทละครไทยเรื่องจันทโครพ แสดงให้เห็นโทษของหญิงผู้ประพฤติผิดในทางกาม ส่วนเรื่องแสดงโทษของผู้ชายประพฤติผิดดังนั้นก็มีอีกมาก ดังเรื่อง รามเกียรติ์ ทศกัณฐ์เจ้ากรุงลงกา ได้ไปลักพานางสีดาพระชายาของพระรามไปไว้ยังกรุงลงกา เป็นเหตุให้พระรามยกทัพวานรไปติดพันกรุงลงกา ฆ่าญาติวงศ์ยักษ์ของทศกัณฐ์ตายไปโดยลำดับ จนถึงองค์ทศกัณฐ์เองตลอดถึงพลยักษ์และชาวเมืองก็ต้องพลอยพินาศไปทั้งสิ้น เพราะความประพฤติผิดในกามของทศกัณฐ์ผู้เดียวเป็นเหตุ ความประพฤติผิดในกามเป็นเหตุให้เกิดโทษมีตัวอย่างให้เห็นได้อยู่ทุกกาลสมัย ในปัจจุบันนี้ ก็มีตัวอย่างให้เห็นอยู่ไม่น้อย สามีภรรยาแตกร้าวกันเพราะฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งประพฤตินอกใจกัน บ้างก็เพียงแตกแยกกัน บ้างก็ทำลายกัน ฝ่ายหญิงทำลายฝ่ายชายก็มี ฝ่ายชายทำลายฝ่ายหญิงก็มี เป็นอันว่าเมื่อความประพฤติเช่นนี้เกิดขึ้นในที่ใด ก็เป็นเหตุเปลี่ยนรักให้เป็นความชิงชัง เปลี่ยนมิตรสหายให้เป็นศัตรู เปลี่ยนความไว้วางใจให้เป็นความกินแหนงแคลงใจให้ร้าวฉานแตกแยกให้ทำลายล้าง ทำสุขให้เป็นทุกข์ โดยเฉพาะทำให้เกิดความทุกข์ใจอย่างยิ่งแก่ผู้ที่เป็นฝ่ายเสีย ฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงบัญญัติศีลข้อ ๓ คือ

กาเมสุ มิจฺฉาจารา เวรมณี เว้นจากประพฤติผิดในกาม ศีลข้อนี้บัญญัติห้ามมิให้ประพฤติผิดในกาม แต่ไม่ห้ามความ

ประพฤติชอบในกาม คำว่าในกามนั้น หมายถึงในเรื่องเกี่ยวกับความใคร่ระหว่างชายกับหญิง ที่เรียกในบัดนี้ว่า ความรักเกี่ยวกับเพศ ทุก ๆ คนเมื่อเป็นเด็กย่อมพอใจในการเล่นต่าง ๆ อย่างเด็ก แต่เมื่อร่างกายเติบโตขึ้น ก็เกิดมีความรู้สึกเป็นอย่างชายหญิงแรกรุ่นหนุ่มสาว และโดยปกติก็มีการครองคู่เป็นสามีภริยาเกิดบุตรหลานสืบตระกูลกันต่อ ๆ มาและจักสืบกันต่อ ๆ ไป เชื้อสายของมนุษย์และสัตวโลกทุกชนิดจึงไม่สิ้นสูญ แต่ในการครองคู่ของคนนั้น ยังต้องการเหตุอุปถัมภ์ต่าง ๆ ทั้งภายในทั้งภายนอก เพื่อให้อยู่ด้วยกันยั่งยืนตลอดและมีความสุขความเจริญจะเกิดผลเป็นไปดังกล่าวได้ก็ต้องมีการปฏิบัติในเรื่องนี้ในทางชอบในเมืองถึงวัยถึงเวลาอันสมควร เมื่อไปประพฤติยุ่งเกี่ยวก่อนถึงวัยเวลาอันสมควรก็ดี ประพฤติในทางที่ผิดก็ดี หรือเมื่อมีคู่ครอง แต่งงานแต่งการแล้วยังประพฤตินอกใจกันอยู่ก็ดี รวมเรียกว่าประพฤติผิดในกามอย่างกว้าง ๆ

ประพฤติยุ่งเกี่ยวก่อนถึงวัยถึงเวลาอันสมควรนั้น เช่นในเวลาเล่าเรียนศึกษาซึ่งเป็นเวลาหาวิชาความรู้ใส่ตน ไม่ใช่เป็นเวลาหาคู่ครอง ถ้าจะต้องการมีความรักก็ต้องทุ่มเทความรักไปในการศึกษาเล่าเรียน คือให้รักเรียน แต่ถ้าปล่อยใจปล่อยกายเคลิบเคลิ้มหลงใหลไปในเรื่องเพศก็เรียกว่าประพฤติผิด จะประพฤติผิดน้อยหรือมากเพียงไรก็สุดแต่จะปล่อยใจปล่อยกายให้ผิดไปเท่าไร ความประพฤติยุ่งเกี่ยวก่อนถึงวัยเวลาอันสมควรเช่นนี้ โดยปกติเกี่ยวแก่เยาวชน มีโทษทำให้เรียนไม่

สำเร็จหรือเสียหายไปมิใช่น้อย และเป็นจารึกเศร้าหมองติดอยู่กับตนเอง เยาวชนทั่วไปจึงสมควรงดเว้นและป้องกันตนมิให้ทำผิดไปในเรื่องนี้ตั้งแต่ต้น

อนึ่ง ประพฤติในทางที่ผิดนั้น คือเมื่อไม่ถึงเวลาอันสมควรแต่ประพฤติในทางลักลอบ หรือละเมิดล่วงล้ำในเขตที่ไม่ควรละเมิด คือถ้าเป็นฝ่ายชายละเมิดในภรรยาท่าน (เขา) หรือหญิงผู้อยู่ในพิทักษ์รักษาของท่าน หรือในหญิงที่จารีตห้าม เช่นหญิงที่เป็นเทือกเถาของตนดังที่ระบุไว้ในกฎหมาย ซึ่งรวมเรียกว่าหญิงซึ่งอยู่ในพิทักษ์รักษาของตระกูล หรือในหญิงผู้อยู่ใต้บัญญัติในพระพุทธศาสนา ซึ่งรวมเรียกว่าหญิงผู้อยู่ในพิทักษ์รักษาของธรรมเนียม หรือในหญิงที่กฎหมายบ้านเมืองห้าม ถ้าเป็นหญิงประพฤติละเมิดหรือร่วมประพฤติละเมิดในชายที่ไม่ควรกล้ำกราย เช่น ผู้อยู่ภายใต้บัญญัติห้ามเป็นต้น หญิงหรือชายผู้ประพฤติละเมิดล่วงล้ำในเขตที่ไม่ควรละเมิดล่วงล้ำดังกล่าวเรียกว่าประพฤติผิดในกาม เขตที่ไม่ควรละเมิดอันเป็นเหตุให้บังเกิดความประพฤติผิดเช่นนี้ ถึงไม่จำแนกไว้ก็เป็นที่เข้าใจกันได้เพราะรวมลงว่าเป็นเขตที่หวงห้าม คือนอกจากเจ้าตัวทั้งสองแล้วยังมีบุคคลที่สามรักษาหวงห้าม หรือเจ้าตัวนั่นเองอยู่ใต้ธรรมเนียมหรือบัญญัติที่ห้ามไว้ ฉะนั้น ต้องมีการลักลอบ เหมือนอย่างทรัพย์ที่มีเจ้าของหวงต้องลักขโมยจึงจะได้ แม้แมวเมื่อเข้าไปลักปลาย่างในครัวก็แสดงว่า รู้ตัวว่าเป็นแมวขโมย จึงลอบเข้าไปและลอบวิ่งออก หรือเมื่อมีคนเห็นก็รีบวิ่งหนีออกไปโดยเร็ว

และถ้าการประพฤติผิดนั้นเป็นการใช้กำลังบังคับ ก็ยิ่งเป็นการประพฤติผิดโดยแท้

อนึ่ง แม้ผู้มีคู่ครองแต่งงานแต่งการแล้ว ยังประพฤตินอกจิตนอกใจกันอยู่ ก็เป็นประพฤติผิดในกาม เพราะเป็นความประพฤติผิดในกันและกัน และยังเป็นการประพฤติผิดในเมื่อไปละเมิดในภรรยาท่านดังกล่าวแล้ว

ลักษณะสำหรับกำหนดว่า เป็นการประพฤติผิดในกามซึ่งเป็นการผิดศีลนั้น คือเป็นวัตถุหรือเป็นเขตที่ไม่ควรละเมิดล่วงล้ำ กล้ำกราย ไม่ควรได้ไม่ควรถึง มีจิตประสงค์จำนงจะได้วัตถุหรือเขตนั้น ปฏิบัติสำเร็จได้ดังประสงค์ ความประพฤติผิดดังกล่าวนี้มีโทษเบา ปานกลางและหนัก ตามระดับแห่งเขตที่ละเมิดกับทั้งเจตนาและการกระทำ ดังมีตัวอย่างให้เห็นอยู่ทุกกาลสมัย ความงดเว้นจากประพฤติผิดในกามดังกล่าว ได้เป็นศีล งดเว้นได้ด้วยตั้งใจ ถือศีลเป็นสมาทานวิรัติ ไม่ได้ตั้งใจงดเว้นก่อน พบโอกาสที่จะประพฤติผิดได้ แต่งดเว้นได้ เป็นสัมปัตตวิรัติ งดเว้นได้ เป็นปกตินิสัยทีเดียว จัดเป็นสมุจเฉทวิรัติเทียบอย่างวิรัติระหว่างมารดาบิดากับบุตรธิดาทั่วไป

พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติศีลข้อที่ ๑ เพื่อป้องกันชีวิต ข้อที่ ๒ ป้องกันทรัพย์สมบัติที่จะต้องใช้ดำรงชีวิต และข้อที่ ๓ นี้เพื่อความสงบสุขในครอบครัว ด้วยอาศัยหลักยุติธรรม และเมตตากรุณาเช่นเดียวกัน อาศัยหลักยุติธรรมนั้นคือ เมื่อตนเองมีความรักและหวงแหนในสิ่งซึ่งเป็นที่รักของตนฉันใด คนอื่นก็

มีความรู้สึกฉันนั้นเหมือนกัน ฉะนั้น เมื่อไม่ปรารถนาให้ใครมาละเมิดล่วงล้ำในสิ่งที่รักที่หวงแหนของตน ก็ไม่ควรละเมิดล่วงล้ำในของคนอื่น เหมือนอย่างทุกคนก็ย่อมมีญาติพี่น้องต่างเพศของตน และไม่ปรารถนาให้ใครมาประพฤติละเมิดล่วงล้ำ เมื่อเป็นเช่นนี้ ไฉนจึงจักไปประพฤติอย่างที่ตนไม่ชอบในญาติพี่น้องของคนอื่น ฉะนั้น เมื่อพิจารณาโดยยุติธรรมแล้ว จึงไม่ควรประพฤติผิดในเรื่องนี้ในทางใดทางหนึ่งเลยทีเดียว อาศัยหลักเมตตากรุณานั้น คือเมื่อมีเมตตากรุณาต่อกันโดยจริงใจแล้วก็ไม่ประพฤติผิดต่อกันเลย เพราะการประพฤติผิดเช่นนั้นเป็นการทำลายด้วยอำนาจความใคร่ความปรารถนา มิใช่วิสัยของคนที่มีเมตตากรุณากันจะทำได้ ฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงบัญญัติศีลข้อนี้ การปฏิบัติตามศีลข้อนี้ จะสำเร็จได้ดีก็ต้องมีธรรมที่คู่กัน คือความสำรวมในกาม

กามสังวร ความสำรวมในกาม สังวร แปลว่า สำรวม คือระวังควบคุมตนไม่ให้ประพฤติผิด แต่ให้ประพฤติในทางที่ชอบ เมื่อเป็นเยาวชนก็ระวังควบคุมใจ ระวังควบคุมกายไม่ให้ออกไปนอกทาง เว้นเหตุชักจูงต่าง ๆ เช่นหนังสือและภาพยนตร์เป็นต้นที่เป็นเหตุยั่วยุ รักษาประเพณีอันดีงามของไทยตามที่ผู้ปกครองของตนได้อบรมแนะนำอยู่โดยมากแล้ว การป้องกันเป็นการดีกว่าแน่นอน และต้องป้องกันไว้แต่ต้น เหมือนอย่างป้องกันไฟไม่ให้เกิดขึ้นย่อมดีกว่าดับไฟ และดับไฟกองน้อยย่อมดีกว่าดับไฟกองโต ซึ่งอาจจะดับไม่ได้ต้องปล่อยให้โทรมไปเอง และไฟ

อย่างนี้เป็นไฟละเอียดอย่างไฟฟ้า ซึ่งเมื่อถูกไฟฟ้าอย่างแรงดูดแล้ว อาจทำให้หัวใจหยุดได้ พระพุทธเจ้าจึงตรัสเปรียบไว้ว่าเหมือนอย่างศรสลักมีพิษที่รักษาได้ยาก เมื่อยังไม่ถึงวัยถึงเวลาจึงควรที่จะป้องกันไว้ก่อน ส่วนในระหว่างสามีภรรยา ทางพระพุทธศาสนาสอนให้สามีสันโดษ คือยินดีพอใจอยู่แต่ในภรรยาของตน ส่วนภรรยาให้มีความซื่อตรงในสามีของตน เพื่อให้อยู่ครองกันเป็นสุขตลอดไป เมื่อเป็นเช่นนี้ แม้จะเกิดอันตรายขึ้นก็อาจช่วยกันได้ และเป็นตัวอย่างเป็นที่ควรสรรเสริญ ดังเรื่องของกินนรและกินรี ในจันทกินนรชาดก ที่จะนำมาเล่าในสุดท้ายนี้ มีความว่า

ในสมัยดึกดำบรรพ์โน้น เมื่อพระเจ้าพรหมทัตครอบครองราชสมบัติในกรุงพาราณสี มีหมู่กินนรเกิดอยู่ในป่าหิมพานต์ (ป่ามีหิมะ) อาศัยอยู่บนภูเขาเงินชื่อว่าจันทบรรพต ครั้งหนึ่งพระเจ้ากรุงพาราณสีเสด็จประพาสป่าหิมพานต์แต่พระองค์เดียว ทรงล่าเนื้อเสวยไปโดยลำดับ จนถึงแม่น้ำเล็กสายหนึ่งก็เสด็จขึ้นไปทางต้นน้ำ โดยปกติหมู่กินนรไม่ลงจากเขาในฤดูฝน เมื่อถึงฤดูแล้งจึงพากันลงมา ครั้งนั้น กินนรและกินรีสามีภรรยาคู่หนึ่ง พากันลงมาจากภูเขา เกลือกเคล้าของหอมในที่นั้น ๆ เคี้ยวกินเกสรดอกไม้ นุ่งห่มใบไม้เล่นพลางขับร้องพลาง จนถึงแม่น้ำเล็กนั้นก็ร่อนลงเกลี่ยดอกไม้ลงในน้ำ ลงเล่นน้ำเป็นที่สนุกสบาย แล้วก็พากันขึ้นนั่งบนกองดอกไม้ ฝ่ายจันทกินนร (เรียกชื่อตามภูเขาที่อยู่นั้น) ก็ดีดไม้ไผ่ขับร้อง จันทกินรีได้ฟ้อนรำขับ

ร้องประสานเสียง ฝ่ายพระเจ้ากรุงพาราณสีทรงได้สดับเสียงก็แอบเสด็จเร้นพระองค์เข้าไป ทรงเห็นกินนรกินรีทั้งสองก็มีพระหฤทัยปฏิพัทธ์ในนางกินรี ทรงปรารถนาจะได้นางกินรี จึงทรงยิงธนูศรไปต้องจันทกินนรล้มลง จันทกินนรต้องศรเป็นบาดแผลเจ็บปวดรวดร้าวโลหิตไหลพรั่ง ก็ร้องคร่ำครวญขึ้นว่า "จันทา เราจะตาย เมาเลือดเต็มที จะหมดลมบัดนี้ เจ็บปวดเหลือเกิน เมื่อเราตายแล้วเจ้าก็จะต้องเศร้าโศก เราก็ยิ่งเศร้าใจเพราะสงสารเจ้ายิ่งกว่าทุกข์กายในบัดนี้" จันทกินนรพร่ำเพ้อไปจนถึงวิสัญญีภาพสลบลง ฝ่ายจันทกินรีกำลังเพลิดเพลิน ทีแรกจึงยังไม่รู้ว่าจันทกินนรถูกยิง ครั้นเห็นจันทกินนรล้มสลบลง จึงเข้าไปดูเห็นโลหิตไหลโชกจากบาดแผลก็ร้องขึ้น พระเจ้ากรุงพาราณสีทรงคิดว่ากินนรคงตายแล้ว จึงเสด็จออกแสดงพระองค์ จันทกินรีเห็นพระเจ้ากรุงพาราณสี จึงคิดว่ามนุษย์ผู้นี้แน่ละยิงสามีของเรา มีความกลัวก็บินหนีขึ้นไปจับบนยอดเขา แล้วร้องบริภาษพระเจ้ากรุงพาราณสีโดยความว่า โจรใจร้าย ฆ่าสามีของเราเราโศกใจนัก ขอให้มารดาของท่านชายาของท่านจงได้โศกเหมือนเช่นนี้ และจงอย่าเห็นบุตรเห็นสามี ท่านได้ทำร้ายสามีของเรา ซึ่งไม่ได้ทำร้ายอะไรท่านเลย พระเจ้ากรุงพาราณสีได้ตรัสปลอบโยน ทรงรับรองว่าจะยกย่องนางกินรีให้เป็นพระราชชายา นางจันทกินรีได้กล่าวบันลือเสียงอย่างองอาจหนักแน่นว่าถึงเราจักตายก็จักไม่ยอมเป็นของท่านซึ่งได้ฆ่าสามีของเราผู้ไม่ได้ทำอะไรให้ท่านอย่างแน่นอน พระเจ้ากรุงพาราณสีทรงได้สดับ

ดังนั้นก็สิ้นปฏิพัทธ์ ตรัสว่าเจ้านางกินรีชอบอยู่กินกฤษณาและของหอมอยู่กับหมู่กินนร ไม่ชอบอยู่ในบ้านในเมืองก็แล้วไป ทรงสิ้นอาลัยเสด็จหลีกไป จันทกินรี ครั้นเห็นพระเจ้ากรุงพาราณสีเสด็จไปแล้ว ก็บินลงมานำร่างกินนรขึ้นไปบนยอดเขาคร่ำครวญอยู่ช้านาน ในที่สุด ได้ลองคลำดูตัวของจันทกินนร รู้สึกว่ายังอุ่นอยู่ก็คิดว่ายังมีชีวิตอยู่จึงร้องฟ้องเทวดาขึ้นว่าท้าวโลกบาลไม่มีหรือหายไปไหนหรือตายไปหมดแล้ว จึงไม่มาช่วยรักษาสามีของเราจึงร้อนถึงท้าวสักกเทวราช ต้องเสด็จจำแลงเป็นพราหมณ์ลงมาถือกุณฑี (คนโท) น้ำมารดจันทกินนร พิษศรก็สิ้นไปในขณะนั้นจันทกินนรกลับฟื้นขึ้น หายเป็นปกติ ต่างยินดี ไหว้ท้าวสักกเทวราชท้าวสักกเทวราชก็ให้โอวาทสั่งสอนมิให้ลงจากภูเขาจันทบรรพตล่วงล้ำไปในทางของมนุษย์อีก กินนรกินรีทั้งสองก็รับโอวาทและอยู่ด้วยกันเป็นสุขสวัสดีสืบไปแล (ได้ทราบว่าจันทกินนรชาดกนี้ สมเด็จ ฯ เจ้าฟ้าจุฑาธุช ฯ อินทราชัย ได้ทรงนิพนธ์เป็นละครแบบดึกดำบรรพ์)

ปุตฺตา วตฺถุ มนุสฺสานํ
บุตรเป็นที่ตั้งของมนุษย์ทั้งหลาย

เบญจศีล-เบญจธรรม คู่ที่ ๔

อันแก้วแหวนเงินทองสิ่งของต่าง ๆ ทุก ๆ คนคงต้องการของจริงของแท้ ไม่ต้องการของเทียมของปลอม แม้ถ้อยคำที่พูดกันก็เป็นเช่นเดียวกัน คือต้องการถ้อยคำที่จริง ไม่ต้องการฟังคำเท็จ เว้นไว้แต่จะพูดฟังกันเล่น เช่นเล่านิทานเรื่องเท็จแข่งกัน ถ้าเป็นถ้อยคำที่พูดกันโดยปกติแล้วก็ต้องการถ้อยคำที่พูดกันตามความจริงทั้งนั้น ถ้าใครพูดเท็จอยู่เนือง ๆ จนเป็นที่จับได้แล้ว ถึงจะพูดจริงสักครั้งก็ไม่มีใครเชื่อ เหมือนนิทานเรื่องเด็กเลี้ยงแกะ ซึ่งชอบพูดหลอกคนว่าหมาป่ามากินลูกแกะ เพื่อให้คนแตกตื่นกันไปช่วย เห็นเป็นสนุก เมื่อพูดหลอกเขาอยู่อย่างนี้บ่อย ๆ ครั้นมีหมาป่ามากินลูกแกะจริง ๆ จึงวิ่งมาบอกเพื่อให้คนไปช่วยก็ไม่มีใครเชื่อ ต้องเสียลูกแกะไปเพราะโทษของมุสา เรื่องเช่นนี้มีเล่าไว้ในนิทานชาดกทางพระพุทธศาสนามากเรื่อง เช่นเรื่องหนึ่งเล่าว่า มีหมอรักษาพิษงูผู้ขาดแคลนคนหนึ่ง ไม่ได้การรักษาอะไรในละแวกบ้าน จึงออกเดินเรื่อยไปถึงต้นไทรต้นหนึ่งใกล้ประตูบ้าน เห็นงูตัวหนึ่งกำลังนอนหลับโผล่ศีรษะออกมาทางคาคบไม้ ในขณะนั้น มีเด็กกลุ่มหนึ่งกำลังเล่นกันอยู่ในที่นั้น หมองูจึงคิดจะลวงเด็กให้จับงูเพื่อให้งูกัดแล้วรักษาเอาค่าจ้าง จึงพูดแก่เด็กว่าเห็นลูกนกสาลิกานั่นไหม จับเอาซิ เด็กคนหนึ่งซึ่งเป็นเด็กฉลาดมองไปเห็นศีรษะที่คาคบไม้ยังไม่รู้ว่าเป็นงู จึงปีนต้นไม้ขึ้นไปจับเข้าที่คอจึงรู้ว่างู

แต่ก็จับให้แน่นไม่ให้งูกลับศีรษะมากัดได้ แล้วเหวี่ยงไปโดยเร็ว งูนั้นปลิวไปตกที่คอของหมอเข้าพอดี พันคอของหมอนั้นกัดให้ล้มลงสิ้นชีวิตในที่นั้น เข้าภาษิตที่ว่า หมองูตายเพราะงู ให้ทุกข์แก่ท่านทุกข์นั้นถึงตัว อีกชาดกหนึ่งเล่าว่า ครั้งหนึ่ง ได้มีการมหรสพครั้งใหญ่ในกรุงพาราณสี เป็นที่น่าตื่นเต้นยินดีในหมู่มนุษย์ ตลอดถึงเทพก็พากันมาดู ได้มีเทพบุตร ๔ องค์ประดับเทริดดอกไม้แดงทิพย์มาชมมหรสพ หมู่มนุษย์เห็นเทริดนั้นซึ่งสวยสดงดงามและมีกลิ่นหอมตลบก็พากันร้องขอ เทพบุตรตอบว่า ดอกไม้ทิพย์เหล่านี้มีอานุภาพมาก ควรเฉพาะแก่ทวยเทพ ไม่ควรแก่คนประพฤติชั่วในหมู่มนุษย์ แต่ว่าก็สมควรแก่มนุษย์ที่ประกอบด้วยคุณงามความดีเหมือนกันครั้นกล่าวนำร่วมกันอย่างนี้แล้ว เทพบุตรองค์ที่ ๑ กล่าวว่า คนใดไม่ลักของเขาด้วยกายทางวาจาก็ไม่พูดเท็จ ได้ยศก็ไม่มัวเมา คนนั้น ควรประดับดอกแดงทิพย์ เทพบุตรองค์ที่ ๒ กล่าวว่า คนใดแสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรม ไม่ตักตวงทรัพย์ด้วยวิธีหลอกลวงได้บริโภคทรัพย์แล้วก็ไม่มัวเมา ชนนั้น ควรประดับดอกแดงทิพย์ เทพบุตรองค์ที่ ๓ กล่าวว่า ชนใดมีจิตไม่เหลืองเรื่อดังขมิ้นด้วยกามราคะ มีความเชื่อตั้งมั่นไม่หน่ายง่าย ไม่กินดี (อยู่ดี) แต่คนเดียว ชนนั้น ควรประดับดอกแดงทิพย์ เทพบุตรองค์ที่ ๔ กล่าวว่า ชนใดไม่บริภาษด่าว่าคนดีคนสงบต่อหน้าทั้งลับหลัง มีปกติพูดอย่างใดทำอย่างนั้น ชนนั้น ควรประดับดอกแดงทิพย์

ฝ่ายปุโรหิตในนครนั้น ได้ยินแล้วคิดว่า คุณเหล่านี้ แม้สักข้อหนึ่งไม่มีอยู่ในตน แต่ว่าจักพูดประกาศว่ามี เพื่อว่าจักได้รับดอกไม้ทิพย์เหล่านี้มาประดับแล้ว มหาชนจักได้นับถือยกย่อง จึงได้กล่าวแก่เทพบุตรทั้ง ๔ องค์โดยลำดับว่า ตนประกอบด้วยคุณเหล่านี้ ๆ เทพบุตรเหล่านั้น ก็ถอดเทริดดอกแตงทิพย์ออกให้แก่ปุโรหิต ปุโรหิตก็รับมาสวมประดับที่ตนทีละเทริดโดยลำดับ เทพบุตรทั้ง ๔ ครั้นให้ดอกไม้ทิพย์แก่ปุโรหิตแล้วก็กลับไปสู่เทวโลก ครั้นเทพบุตรพากันไปแล้ว ก็เกิดความเจ็บปวดอย่างยิ่งที่ศีรษะของปุโรหิตเหมือนอย่างถูกบดด้วยหินอันคม เหมือนอย่างถูกบีบด้วยแผ่นเหล็ก ปุโรหิตนั้น เจ็บปวดรวดร้าวกลิ้งเกลือกไปมา ร้องครวญครางด้วยเสียงอันดัง เมื่อมหาชนพากันถามว่าเป็นอะไรก็บอกว่า ข้าพเจ้าพูดเท็จแก่เทพบุตรว่า มีคุณต่าง ๆ ขอเทริดดอกไม้นี้มาสวม ช่วยถอดออกจากศีรษะที ชนทั้งหลายพากันพยายามถอด ก็ถอดออกไม่ได้ เหมือนอย่างถูกผูกไว้แน่นด้วยแผ่นเหล็ก จึงนำไปบ้าง ปุโรหิตร้องครวญครางอยู่ถึง ๗ วัน พระราชาจึงทรงปรึกษากับหมู่อำมาตย์ แล้วจัดให้มีมหรสพขึ้นใหม่ เพื่อให้เทพบุตรมาอีก เทพบุตรทั้งหลายก็พากันมา มหาชนก็นำพราหมณ์ทุศีลมา พราหมณ์นั้นก็อ้อนวอนขอชีวิต เทพบุตรเหล่านั้นก็กล่าวว่า ดอกไม้ทิพย์เหล่านี้ไม่ควรแก่ท่าน ซึ่งเป็นคนไม่ดี ท่านเข้าใจว่า จักลวงเทพดาฟ้าดินได้ จึงได้รับผลของมุสาวาทของตน แล้วได้กล่าวตำหนิปุโรหิตนั้นต่าง ๆ ในท่ามกลางมหาชน แล้วก็ถอดเทริดออก กลับไปสู่

สถานของตน ฝ่ายปุโรหิตก็หายจากความเจ็บปวด แต่ก็ได้รับความอัปยศเป็นอย่างมาก เพราะโทษของการอาศัยยศตำแหน่งหน้าที่ทำชั่ว แล้วยังมุสาว่าทำดีเพื่อจะได้ทิพยบุปผาภรณ์ (เครื่องประดับดอกไม้ทิพย์) จากฟากฟ้าซึ่งไม่ควรแก่คนชั่ว การพูดเท็จมีโทษดังเช่นเรื่องที่เล่าเป็นนิทานสุภาษิตสอนใจดังกล่าว พระพุทธเจ้าจึงทรงบัญญัติศีลข้อที่ ๔ ว่า

มุสาวาทา เวรมณี เว้นจากกล่าวเท็จ เท็จหรือมุสาคือไม่เป็นความจริง กล่าวเท็จก็คือพูดไม่จริงหรือพูดปดเพื่อให้ผู้อื่นเข้าใจผิด เช่นไม่รู้ไม่เห็นพูดว่ารู้ว่าเห็น ไม่ได้ทำพูดว่าทำ หรือได้รู้เห็นได้ทำพูดปฏิเสธเสีย ไม่ใช่แต่พูดด้วยปากเท่านั้น เขียนหนังสือเท็จปดเขา หรือแสดงอาการให้เขาเข้าใจผิด เช่นเมื่อเขาถามว่าเห็นสิ่งนั้นสิ่งนี้ไหม ความจริงก็เห็น แต่สั่นศีรษะเพื่อให้เข้าใจว่าไม่เห็น เรียกว่ากล่าวเท็จหรือมุสาวาทเหมือนกัน การแสดงความเท็จนั้น มักใช้กันเป็นส่วนมาก จึงเรียกว่ามุสาวาท แต่ก็หมายถึงทุก ๆ วิธี ที่ทำให้คนอื่นเข้าใจผิดจากความจริง เช่นที่เรียกว่า

ปด ได้แก่มุสาจัง ๆ เพื่อให้แตกกัน เพื่อหลอกเพื่อยอยกเพื่อประจบสอพลอ เป็นต้น

ทนสบถสาบาน เพื่อให้เขาเชื่อในคำเท็จ ทำมารยา เช่นไม่เป็นอะไรแกล้งทำเป็นไข้ ทำเลศนัย เช่น ทำกลอุบายลวงหลอกหรือล่อให้เขาตายใจให้เชื่อผิด ๆ หรือทำแย้มพรายให้เขาคิดต่อไปผิด ๆ

เสริมความ คือขยายให้มากไปกว่าความจริง เช่น คนที่ ๑ พูดเพียงว่า ไปเยี่ยมเพื่อนป่วย คนที่ ๒ พูดต่อไปว่าเพื่อนคนนั้นป่วยมาก คนที่ ๓ พูดต่อไปอีกว่าเพื่อนคนนั้นป่วยมีอาการร่อแร่

อำความ คือพูดไม่หมด เว้นความบางตอนไว้เสียเพื่อปกปิด เช่น กลับบ้านผิดเวลา ผู้ปกครองถามว่าไปไหนมา ก็ตอบว่าไปบ้านเพื่อน ไปบ้านเพื่อนจริงเหมือนกัน แต่ก็ได้พากันไปเที่ยวที่อื่น ๆ อีกด้วย

มุสาวาททุกวิธีเช่นที่กล่าวนี้ มีโทษน้อยปานกลางหรือมากตามระดับแห่งเรื่องที่มุสาจะก่อให้เกิดขึ้นได้เพียงไรและเจตนา (ความจงใจ) แรงเท่าไร กิริยาที่ประกอบมุสาวาทใช้พยายามเท่าไร เวรมณี คือความเว้นจากมุสาทุกอย่างเป็นศีลข้อที่ ๔ นี้ ถ้าเว้นด้วยตั้งใจรับศีลไว้ก่อนเป็นสมาทานวิรัติ ถ้าเว้นด้วยตั้งใจขึ้นเดี๋ยวนั้นเองในขณะที่พบโอกาสจะพูดเท็จได้ เป็นสัมปัตตวิรัติ ถ้าเว้นได้จนเป็นปกตินิสัยจริง ๆ ก็เป็นสมุจเฉทวิรัติ เมื่อรับศีลข้อนี้ไว้แล้ว ทำอย่างไรศีลจึงจะขาด ให้กำหนดมองดูลักษณะดังนี้ คือจิตคิดจะพูดให้ผิดไปจากความจริงทั้งรู้อยู่ มีความพยายามเกิดจากจิตนั้น และคนอื่นรู้เข้าใจความ เช่นพูดกันด้วยภาษาไทยแก่คนที่รู้ภาษาไทย เขาฟังออกว่าพูดว่าอย่างไรหรือใช้กิริยาสั่นศีรษะ เขาเห็นแล้วเข้าใจความประสงค์ว่าปฏิเสธ ใช้กิริยาพยักหน้า เขาก็เข้าใจว่ารับรอง ถ้าคนอื่นไม่รู้เข้าใจความ เหมือนอย่างพูดปดด้วยภาษาไทยแก่คนที่ไม่รู้ภาษาไทย เขาฟังไม่รู้ว่าอะไร

ศีลก็ยังไม่ขาด

พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติศีลข้อที่ ๔ อาศัยหลักยุติธรรมและเมตตากรุณา เช่นเดียวกับข้ออื่น ๆ คือทุก ๆ คนปรารถนาจะได้รับความจริง ไม่ต้องการถูกหลอกลวงด้วยความเท็จ จึงไม่ควรจะกล่าวเท็จหลอกลวงคนอื่นให้เข้าใจผิด เมื่อพูดอย่างยุติธรรม ไม่ลำเอียงไปทางตนและทางผู้อื่น ก็ต้องพูดอย่างนี้ แต่เมื่อพูดอย่างลำเอียงเข้ากับตน ก็ต้องพูดอีกอย่างหนึ่งว่า หลอกลวงเขาได้เป็นดี แต่ถูกเขาหลอกลวงไม่ดี อนึ่ง ทุก ๆ คนถ้ารักเมตตากรุณากันก็หลอกลวงกันไม่ลง แต่ทุก ๆ คนก็ควรจะรักเมตตาปรารถนาสุขต่อกัน กรุณาปรารถนาจะช่วยกันจากความทุกข์เดือดร้อนต่าง ๆ มิใช่หรือ ตัวเราเองก็ปรารถนาให้คนอื่นให้ความปราถนาดีด้วยเมตตา ไม่ต้องการให้ใครมุ่งร้าย ปรารถนาให้คนอื่นให้ความช่วยเหลือเมื่อทุกข์ ไม่ต้องการให้ใครก่อทุกข์เพิ่มทุกข์ให้มิใช่หรือ จึงไม่เป็นการสมควรหรือที่จะทำจิตใจให้มีเมตตากรุณาแก่คนอื่น เหมือนอย่างที่ตนต้องการให้คนอื่นมีแก่ตน และคนที่มีจิตเมตตากรุณาต่อกันจะพูดมุสาหลอกทำลายกันได้หรือ นอกจากจะพูดความจริงที่ควรพูดแก่กัน พระพุทธเจ้าทรงมีพระกรุณาเที่ยงธรรมในสรรพสัตว์จึงทรงบัญญัติศีลข้อนี้เพื่อให้เว้นจากมุสาวาท ผู้ที่ตั้งใจรักษาวาจาตามศีลข้อนี้ควรเว้นจากมุสาวาทโดยตรงดังเช่นที่กล่าวแล้ว ควรเว้นจากมุสาวาทโดยอ้อมด้วย เช่นพูดส่อเสียด พูดเสียดแทง ประชดหรือด่าพูดสับปลับเหลวไหล เมื่อทำสัญญากันไว้แล้วก็รักษาสัญญา ไม่

บิดพลิ้วทำให้ผิดสัญญา เมื่อให้สัตย์แก่กันไว้แล้วก็รักษาสัตย์ ไม่กลับสัตย์หรือเสียสัตย์ เมื่อรับคำแล้วไม่คืนคำ รวมความว่า ให้รักษาสัจวาจา คือให้พูดจริงและให้ทำจริงดังพูด การพูดจริงนั้นง่ายกว่าพูดเท็จ เพราะไม่ต้องคิดประดิษฐ์เปลี่ยนแปลงเรื่อง พูดตรงไปตามเรื่องเท่านั้น แต่การพูดเท็จต้องคิดประดิษฐ์เปลี่ยนแปลง ยากที่จะโกหกได้สนิท มักมีพิรุธให้จับได้ไม่เร็วก็ช้า แต่การทำจริงดังพูดอาจยากสำหรับคนที่ชอบพูดอะไรพล่อย ๆ แต่ไม่ยากสำหรับคนที่ตริตรองแล้วจึงพูด ใครก็ตามจะรักษาสัจวาจาได้ต้องมีธรรมที่คู่กันกับศีลข้อนี้ในจิตใจ คือความมีสัตย์

คือความมีสัตย์ ได้แก่มีความจริงความตรง คนที่มีความจริง จะเป็นเด็กก็ตาม ผู้ใหญ่ก็ตาม ย่อมเป็นคนซื่อตรงต่อมิตรสหาย สวามิภักดิ์ คือจงรักภักดีในเจ้าของตน มีความกตัญญูกตเวทีในท่านผู้มีคุณ มีความยุติธรรมหรือเที่ยงธรรม รู้จักผิดรู้จักถูก และว่าไปตามผิดตามถูกในบุคคลในเรื่องทั่วไป กล่าวโดยเฉพาะก็เป็นคนมีวาจาสัตย์ พูดเป็นที่เชื่อถือได้

ศีลคือมุสาวาทา เวรมณี (เว้นจากกล่าวเท็จ) และธรรมคือความมีสัตย์นี้ จำเป็นแก่สังคมมนุษย์ทุกสังคมเป็นต้นว่าในระหว่างเพื่อน ในระหว่างสามีภรรยาหรือครอบครัว ขึ้นไปจนถึงในระหว่างประเทศ เมื่อต่างมีศีลและธรรมคู่นี้จึงอยู่ด้วยกันเป็นปกติเรียบร้อย เชื่อถือกันได้ ไว้วางใจกันได้ ผู้ปกครองประชาชนตั้งแต่อดีตกาลมาจนถึงปัจจุบันนี้ เมื่อรักษาศีลและธรรมคู่นี้อยู่เป็นที่เชื่อถือได้ทั้งในประเทศทั้งต่างประเทศ คือ

ภายในประเทศก็ไม่พูดหลอกลวงประชาชน รักษาสัตย์ต่อประชาชน สำหรับที่เกี่ยวกับต่างประเทศก็รักษาสัญญาที่ทำไว้ต่อกันเป็นต้น พระมหากษัตริย์ตั้งแต่โบราณกาลมา ปรากฏในเรื่องต่าง ๆ ว่า ได้ทรงรักษาวาจาสัตย์อย่างกวดขัน บางพระองค์แม้จะรับสั่งพลั้งพระโอษฐ์ออกไปก็ไม่ทรงคืนคำ ด้วยทรงถือเป็นพระราชธรรมว่า เป็นกษัตริย์ตรัสแล้วไม่คืนคำ ดังนิทานชาดกเรื่องหนึ่งว่า พระราชาองค์หนึ่ง มีพระราชโอรสประสูติแต่พระอัครมเหสี ๒ พระองค์ มีพระนามว่ามหิสสาสกุมารองค์หนึ่ง จันทกุมารองค์หนึ่ง พระอัครมเหสีสิ้นพระชนม์ พระราชาทรงตั้งพระอัคร-มเหสีขึ้นใหม่ พระนางประสูติพระราชโอรสองค์หนึ่งพระนามว่าสุริยกุมาร พระราชาทอดพระเนตรเห็นสุริยกุมารซึ่งประสูติใหม่ มีพระราชหฤทัยโสมนัสยินดี ตรัสแก่พระอัครมเหสีองค์ใหม่ว่า พระองค์พระราชทานพรแก่พระราชโอรสที่ประสูติแต่พระนาง คือพระราชทานให้พระนางทูลขออะไรให้แก่พระราชโอรสของพระนางได้ตามปรารถนา พระนางจึงทูลขอราชสมบัติให้แก่พระราชโอรสของพระนาง ในเวลาเมื่อพระราชโอรสคือสุริยกุมารนั้นทรงเจริญวัยขึ้นแล้ว พระราชาไม่อาจทรงปฏิเสธเพราะได้ตรัสพระราชทานพรไว้แล้ว จึงทรงส่งมหิสสาสกุมารและจันทกุมารซึ่งประสูติแต่พระอัครมเหสีองค์แรก ให้ออกไปประทับอยู่ในป่า ทรงสั่งให้กลับมาถือเอาราชสมบัติต่อเมื่อพระองค์ทรงล่วงลับไปแล้ว พระกุมารทั้งสองกราบถวายบังคมลาพระราชบิดาลงจากปราสาทเสด็จดำเนินออกไป สุริยกุมารซึ่งพระราชมารดาทูลขอราชสมบัติให้

ทรงเห็น ทรงทราบเรื่องนั้นแล้ว เสด็จออกไปกับพระเชษฐาทั้งสอง พระกุมารทั้งสามได้เสด็จเข้าป่าหิมพานต์ (ป่ามีหิมะ) ได้หยุดพักในที่ไม่ไกลจากสระบัวแห่งหนึ่ง มหิสสาสกุมารสั่งสุริยกุมารให้ไปที่สระ อาบ ดื่ม แล้วให้ใช้ใบบัวทำกรวยใส่น้ำมา สระนั้นมีผีเสื้อน้ำตนหนึ่งรักษาอยู่ ผีเสื้อน้ำนั้นได้รับอนุญาตจากท้าวเวสสวรรณให้จับคนที่ลงไปในสระกินได้ เว้นแต่คนที่รู้เทวธรรม ผีเสื้อน้ำได้จับคนที่ไม่รู้กินเสียเรื่อยมา สุริยกุมารก็ถูกจับและถูกถามถึงเทวธรรมเช่นเดียวกัน จึงตอบว่าพระจันทร์และพระอาทิตย์ชื่อว่าเทวธรรม ผีเสื้อน้ำกล่าวว่า ท่านไม่รู้เทวธรรมแล้วจับไปขังไว้ในที่อยู่ของตน มหิสสาสกุมารเห็นสุริยกุมารชักช้าก็ส่งจันทกุมารไปอีก จันทกุมารได้ถูกจับถามเช่นเดียวกัน ตอบว่าทิศทั้ง ๔ ชื่อว่าเทวธรรม จึงถูกขังไว้อีก ฝ่ายมหิสสาสกุมารเห็นจันทกุมารยังชักช้าอยู่อีก ก็คิดว่าน่าจะมีอันตราย จึงไปยังสระนั้นเอง ทรงตรวจดูเห็นแต่รอยลงไม่เห็นรอยขึ้น ก็ทรงทราบว่ามีผีเสื้อน้ำรักษา จึงทรงผูกสอดพระขรรค์ถือธนูยืนระวังอยู่ ผีเสื้อน้ำเห็นมหิสสาสกุมารไม่ลงสระ จึงจำแลงเพศเป็นคนทำงานป่ามาชักชวนให้ลง มหิสสาสกุมารเห็นแล้วก็รู้ว่าเป็นยักษ์ จึงถามว่า ท่านจับน้องชายของเราไปหรือ จับไปเพราะเหตุอะไร จับทั้งหมดหรือเว้นใครบ้าง ยักษ์ก็ทูลรับว่าได้จับกุมารทั้งสองไปเพราะได้รับอนุญาตให้จับคนที่ลงสระนี้ทุกคน เว้นไว้แต่ผู้รู้เทวธรรม และตนต้องการเทวธรรม มหิสสาสกุมารก็รับว่าจะกล่าวเทวธรรมให้ฟัง แต่จะต้องชำระกายให้สะอาดก่อน ยักษ์ได้

ปฏิบัติพระราช กุมารให้สรงสนานเสวยน้ำเรียบร้อยแล้ว ได้นั่งเพื่อจะฟังเทวธรรม ใกล้พระบาทกุมาร มหิสสาสกุมารตรัสเตือนให้ฟังโดยเคารพแล้ว จึงกล่าวเทวธรรมดังมีคำแปลว่า "คนดีทั้งหลายถึงพร้อมด้วยหิริ (ความละอายใจต่อความชั่ว) และโอตตัปปะ (ความเกรงกลัวต่อความชั่ว) ตั้งอยู่ดีในธรรมอันขาวสงบแล้ว เรียกว่า ผู้มีเทวธรรมในโลก" ยักษ์ได้สดับแล้วเลื่อมใสก็กล่าวว่าจะคืนอนุชาให้องค์หนึ่ง จะให้นำองค์ไหนมา มหิสสาสกุมารตรัสให้นำองค์เล็กมา ยักษ์จึงกล่าวติเตียนว่าพระกุมารรู้แต่เทวธรรมเท่านั้น แต่ไม่ประพฤติในเทวธรรม เพราะควรที่จะให้นำอนุชาองค์ใดมาจึงจะชื่อว่าทำความนับถือคนที่เจริญ มหิส-สาสกุมารตรัสว่า ทรงรู้เทวธรรมและประพฤติด้วย แล้วก็ตรัสเล่าเรื่องให้ยักษ์ฟัง มีความว่า พระองค์ ๒ พี่น้องต้องเข้าป่าก็เพราะอนุชาองค์เล็ก พระราชบิดาประทานพรแก่อนุชาองค์เล็ก แต่มิได้ประทานพรแก่พระองค์ทั้งสอง เมื่อพระมารดาเลี้ยง ทูลขอราชสมบัติให้แก่อนุชาองค์เล็กซึ่งเป็นโอรสของพระนาง พระราชบิดาก็จำต้องทรงอนุญาต เพราะได้ทรงลั่นพระวาจาไว้แล้ว และก็ต้องทรงอนุญาตอรัญวาส (การอยู่ป่า) แก่พระองค์ทั้งสอง ฝ่ายอนุชาองค์เล็กไม่ยอมกลับขอมาด้วย ฉะนั้น เมื่อพระองค์กล่าวว่าอนุชาองค์เล็กถูกยักษ์ตนหนึ่งกินเสียในป่าแล้วใครเล่าจักเชื่อถือ ฉะนั้น พระองค์จึงให้นำอนุชาองค์เล็กมาเพื่อมิให้เป็นที่พึงตำหนิติเตียนได้ ยักษ์ได้ฟังเหตุผลมีความเลื่อมใส จึงคืนอนุชาให้ทั้งสององค์ ต่อมาเมื่อพระราชบิดาสิ้นพระชนม์

มหิสสาสกุมารจึงกลับมาทรงรับราชสมบัติในกรุงพาราณสี ประทานตำแหน่งอุปราชแก่จันทกุมาร ประทานตำแหน่งเสนาบดีแก่สุริยกุมารและได้ทรงนำยักษ์ซึ่งได้กลับตัวเป็นผู้มีศีลไม่ดุร้ายเยี่ยงยักษ์ทั้งหลายแล้วมาบำรุงไว้ในบ้านเมืองให้เป็นสุขสืบไป

สจฺจํ เว อมตา วาจา
คำสัตย์แลเป็นวาจาไม่ตาย

เบญจศีล-เบญจธรรม คู่ที่ ๕

อันน้ำดื่มธรรมดาเพื่อแก้กระหายเป็นสิ่งจำเป็นแก่ร่างกาย แต่น้ำดื่มอีกชนิดหนึ่งไม่ใช่เพื่อแก้กระหาย ไม่เป็นสิ่งจำเป็นต้องหัดดื่ม เมื่อดื่มติด ๆ เรื่อย ๆ ไปจนติดเข้าแล้ว ก็ทำให้กระหาย ทำให้เหมือนเป็นของจำเป็น ทีแรกคนดื่มน้ำ ครั้นหนัก ๆ เข้าน้ำนั้นกลับดื่มคน พูดอย่างสามัญฟังง่าย ๆ ว่าทีต้นคนกินน้ำ ทีหลังน้ำกินคน อันน้ำกินคนนี้ก็คือน้ำเมา เป็นของกลั่นเรียกว่าสุรา เป็นของดองเรียกว่าเมรัย มีชนิดต่าง ๆ คนที่รู้จักดื่มน้ำเมามาแต่สมัยดึกดำบรรพ์ จะกล่าวว่า ตั้งแต่ก่อนพระอินทร์เกิดก็ได้ ที่กล่าวดังนี้ เพราะมีเรื่องที่ท่านแต่งแสดงไว้ว่าเมื่อมฆมานพทำกรรมดีงามในมนุษยโลก ไปเกิดในเทวโลกเป็นท้าวสักกเทวราช คือพระอินทร์นั้น เทวโลกที่พระอินทร์ไปเกิดมี

เทพจำพวกหนึ่งครอบครองเป็นเจ้าถิ่นอยู่ก่อน เทพเจ้าถิ่นเห็นพระอินทร์กับบริวารเป็นอาคันตุกะมา ก็เตรียมน้ำดื่มมีกลิ่นหอมเพื่อเลี้ยงต้อนรับ ในขณะที่ประชุมเลี้ยงต้อนรับ พระอินทร์ได้ให้สัญญาณแก่บริษัทของตนไม่ให้ดื่ม ให้แสดงเพียงอาการเหมือนดื่ม เทพเจ้าถิ่นจึงพากันดื่มฝ่ายเดียวพากันเมานอนหมดสติ พระอินทร์และเทพบริวารก็ช่วยจับเทพเจ้าถิ่นเหวี่ยงทิ้งไปยังเชิงเขาสิเนรุ พวกเทพเจ้าถิ่นเมื่อถูกจับเหวี่ยงตกลงไปสร่างเมากลับฟื้นคืนสติขึ้นแล้ว ก็กล่าวแก่กันว่า พวกเราไม่ดื่มสุราอีกแล้ว จึงเกิดเป็นชื่อขึ้นว่าอสุระ เพราะกล่าวว่าไม่ดื่มสุรา แต่ช้าไปเพราะเมาจนเสียเมืองไปแล้วต้องสร้างอสุรภพขึ้นใหม่ นับแต่นั้นหมู่เทพบนยอดเขาสิเนรุมีพระอินทร์เป็นประมุข และหมู่อสุรเทพที่เชิงเขาสิเนรุ ได้ทำสงครามขับเคี่ยวกันอยู่เนือง ๆ แต่เมื่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งถอยเข้าเมืองของตน อีกฝ่ายหนึ่งก็ตามเข้าไปไม่ได้ เมืองทั้งสองจึงเรียกว่าอยุชฌบูร คืออยุธยา ใครรบไม่ได้ตีไม่แตก เรื่องนี้บางท่านเห็นว่ามีเค้าทางตำนานของอินเดียโบราณอยู่บ้าง (ไม่ใช่พระพุทธศาสนา) นำมาเล่าเพียงเพื่อให้ทราบเรื่องเก่า ๆ มีคติเกี่ยวกับน้ำเมาอยู่บ้างว่า เรื่องน้ำเมามีมาเก่าแก่และเมามายกันจนเสียบ้านเสียเมืองมาแล้ว

เรื่องเช่นนี้ในศาสนาอื่นก็มีเล่าไว้ เช่น คัมภีร์หนึ่งเล่าว่าโนอาห์ทำไร่องุ่นและดื่มสุราองุ่น มาตั้งแต่สมัยหลังจากน้ำท่วมโลกไม่กี่ร้อยปี อีกคัมภีร์หนึ่ง เมื่อเทวดาพากันเสื่อมฤทธิ์เพราะถูกพระฤษีผู้มีนามว่าทุรวาสสาปก็ดื่มน้ำอมฤต เรื่องมีว่า พระอินทร์

ทรงช้างไอยราพตไปในวิถีอากาศ พบฤษีทุรวาสซึ่งถือพวงมาลัยดอกไม้สวรรค์อันนางฟ้าองค์หนึ่งถวาย พระฤษียื่นถวาย พระอินทร์ท้าวเธอรับมาพาดบนศีรษะช้าง ช้างสูดกลิ่นดอกไม้ซึ่งอวลอบแรงหนักหนา ทำให้เป็นบ้าคลั่ง จึงฟาดงวงเอื้อมจับพวงดอกไม้จากกระพองขว้างลงเหยียบย่ำ พระฤษีทุรวาสโกรธว่า พระอินทร์ดูหมิ่นจึงสาปให้เสื่อมฤทธิ์และให้พ่ายแพ้แก่หมู่อสูร นับแต่นั้นมาพระอินทร์และเทพบริวารก็อ่อนฤทธิ์รบมิใคร่ชนะหมู่อสูร พากันอยู่ไม่เป็นสุข ก็พากันไปเฝ้าพระนารายณ์ขอให้ช่วย พระนารายณ์ก็แนะอุบายให้ทวยเทพไปชวนเลิกยุทธสงครามกับหมู่อสูรผูกพันธไมตรีร่วมกันตั้งพิธีกวนสมุทร หมู่เทพก็ปฏิบัติตาม ไปชวนอสูรเลิกรบและชวนไปเก็บโอสถโยนลงไปในเกษียรสมุทร (ทะเลน้ำนม) เอาภูเขามาเป็นไม้กวน เอาพญานาคมาเป็น เชือกพระนารายณ์มาช่วยพิธี ปันหน้าที่ให้หมู่อสูรถือทางศีรษะนาคให้หมู่เทพถือทางหางนาค พระนารายณ์เองอวตาร (แบ่งภาคลงมา) เป็นเต่าลงไปรองรับภูเขาที่เป็นไม้กวน เมื่อช่วยกันกวนหมู่อสูรอยู่ทางศีรษะนาคก็ถูกไฟที่พุ่งจากนาคแผดเผาจนอ่อนฤทธิ์ลงไป หมู่เทพอยู่ทางหางนาคก็ถืออย่างสบาย ครั้นกวนสมุทรได้ที่ก็เกิดสิ่งต่าง ๆ รวมทั้งสุราและอมฤต (น้ำที่กินแล้วไม่ตาย) ในที่สุดทวยเทพชิงดื่มน้ำอมฤตได้ก่อนจนหมดจึงกลับคืนฤทธิ์และได้ชื่อว่าอมร (ผู้ไม่ตาย) เรื่องเหล่านี้ไม่ใช่พระพุทธศาสนาเห็นมีเรื่องเกี่ยวกับน้ำเมา จึงนำมาเล่าไว้เพื่อแสดงว่าคนในทุก ๆ ส่วนของโลกเชื่อว่า สุราได้เกิดมีมานานตั้งแต่สมัยนิยาย ใน

ชาดกก็มีเล่าไว้ด้วยเหมือนกันว่า ในอดีตกาลนานนักแล้ว มีพรานป่าคนหนึ่งชื่อสุระ ได้เข้าป่าหิมพานต์มาถึงต้นไม้ต้นหนึ่ง ต้นไม้นั้นค่าคบแยกออกเป็น ๓ ในที่สูงขนาดชั่วบุรุษ ในระหว่างค่าคบทั้ง ๓ มีเป็นบ่อขนาดตุ่ม ในฤดูฝนมีน้ำขังเต็มและมีผลสมอมะขามป้อม และพริกตกลงไปรวมอยู่จากต้นที่เกิดอยู่โดยรอบ มีหมู่นกแขกเต้าจิกข้าวสาลีที่เกิดเองในที่ไม่ไกลกันมาทำตกลงไปผสมอยู่ด้วย เมื่อถูกแดดเผา น้ำนั้นก็แปรรสมีสีแดง หมู่สัตว์มีนกเป็นต้นดื่มเข้าไปแล้วก็พากันเมาตกอยู่ที่โคนต้นไม้ สร่างเมาแล้วจึงพากันบินไปได้ นายพรานสุระเห็นดังนั้น เห็นว่าไม่เป็นพิษจึงลองดื่มดูบ้าง ดื่มเข้าไปแล้วก็เมาและอยากบริโภคเนื้อ จึงฆ่าสัตว์มีนกเป็นต้นที่เมาตกลงปิ้งบริโภคกับน้ำเมา ครั้นเมาแล้ว ก็ฟ้อนรำขับร้อง ชวนดาบสรูปหนึ่งชื่อว่าวรุณะ ให้ลองดื่มดูบ้าง ก็พากันดื่มจนเมามายไปทั้งคู่ แล้วนำมาแพร่หลายในบ้านเมือง ต่อมาก็คิดวิธีทำน้ำเมาขึ้น และได้เริ่มเรียกชื่อว่าสุรา หรือวรุณีตามชื่อของนายพรานสุระและดาบสวรุณะ แต่เมื่อดูตามศัพท์สุรา แปลว่ากล้า อาจหมายความว่า เพราะดื่มแล้วทำให้ใจกล้ามุทะลุก็ได้ และวรุณีอาจหมายถึงวรุณคือฝน เพราะตามเรื่องนั้น เกิดจากน้ำฝนตกลงขังหมักดองกับสิ่งต่าง ๆ ในค่าคบไม้ก็ได้

น้ำเมานี้เป็นสิ่งที่ชาวโลกมิใช่น้อยมักจะโปรดปราน เมื่อมีงานรื่นเริงอะไรก็มักจะทิ้งไม่ได้ ถ้าขาดไปมักจะบ่นว่าแห้งแล้งเงียบเหงา บางแห่งมีนัดงานเทศกาลดื่มสุรากัน แต่บัณฑิตทั้งหลายในโลกตั้งแต่โบราณกาลมาจนถึงปัจจุบัน ไม่สรรเสริญ

ยกย่องการดื่มสุราว่าเป็นของดี มีแต่แสดงโทษไว้ต่าง ๆ โดยตรงบ้างทางอ้อมบ้าง โดยตรงนั้น เช่น แสดงว่าการดื่มน้ำเมาเป็นอบายมุขและชี้โทษไว้ ๖ สถาน คือเสียทรัพย์ ก่อการทะเลาะวิวาท เกิดโรค ต้องติเตียน ไม่รู้จักอาย ทอนกำลังปัญญา ส่วนโดยอ้อมนั้น เช่นที่ผูกเป็นนิทานไว้ต่าง ๆ ดังเรื่องกำเนิดสุราในทางตะวันตก ว่าได้มีเทวดาองค์หนึ่งไปพบต้นองุ่นเข้าก็มีความพอใจจึงนำมา ทีแรกเมื่อนำมานั้นปลูกมาในหัวกะโหลกนก ต้นองุ่นโตเร็วเต็มหัวกะโหลกนก ต้องเปลี่ยนไปปลูกในหัวกะโหลกลา แล้วต้องเปลี่ยนไปปลูกในหัวกะโหลกเสือ ตามนิทานนี้ เข้าใจความหมายว่า ดื่มเหล้า (องุ่น) ทีแรกรื่นเริงอย่างนก มากเข้าอีกก็โง่ซึมเซาอย่างลา มากเข้าอีกก็ดุร้ายอย่างเสือ ส่วนอีกเรื่องหนึ่งแสดงกันมาว่า สุราผสมด้วยเลือดของสัตว์หลายชนิด คือเลือดนก เลือดสุนัข เลือดเสือ เลือดหมู เลือดงู และเมื่อดื่มเข้าไปแล้วทำให้พูดมาก คะนองสนุกอย่างนก ทำให้เอะอะอย่างสุนัข ทำให้ดุร้ายอาละวาดอย่างเสือ ทำให้เดินแปะปะไม่ตรงอย่างงูเลื้อย ทำให้หมดสตินอนซมอย่างหมู ในทางพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงโทษของสุราโดยตรงดังกล่าวแล้ว เพราะการดื่มสุรากับทั้งเมรัย อันรวมเรียกว่าน้ำเมา เป็นฐานะคือที่ตั้งของความประมาท ฉะนั้น จึงทรงบัญญัติศีลข้อที่ ๕ ว่า

สุราเมรยมชฺชปมาทฏฺฐานา เวรมณี เว้นจากการดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท น้ำเมาเป็นของดอง เช่นน้ำตาลเมาต่าง ๆ ชื่อเมรัย เมรัยนั้นกลั่นอีก

ชั้นหนึ่ง เพื่อให้เข้มข้นขึ้น เช่นเหล้าต่าง ๆ ชื่อสุรา สุราเมรัยนี้เป็นของทำให้ผู้ดื่มแล้วเมาเสียสติ อารมณ์แปรปกติของคนที่เป็นคนดีให้ชั่วไปได้ จนถึงกิริยาอาการที่ไม่ดีซึ่งในเวลาปกติทำไม่ได้ แต่ครั้นเมาแล้วก็ทำแทบจะทุกอย่าง น้ำเมาจึงได้ชื่อว่าเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท ความเว้นจากดื่มน้ำเมาเรียกว่าเวรมณี หรือวิรัติเป็นตัวศีลในข้อนี้ วิรัติมี ๓ เหมือนกับข้ออื่น ๆ คือเว้นด้วยตั้งใจว่าจะเว้นมาก่อน ด้วยวิธีรับศีล หรือคิดตั้งใจด้วยตนเอง เรียกว่าสมาทานวิรัติ (เว้นด้วยการสมาทาน) ไม่ได้ตั้งใจว่าจะเว้นมาก่อน เมื่อไปพบน้ำเมาที่อาจจะดื่มได้ แต่งดได้ ไม่ดื่ม เรียกว่าสัมปัตตวิรัติ (เว้นจากวัตถุอันถึงเข้า) ถ้าเว้นได้เด็ดขาดจริง ๆ จัดเป็นสมุจเฉทวิรัติ (เว้นด้วยตัดขาด) วิรัติข้อใดข้อหนึ่งมีขึ้นเมื่อใด ศีลก็มีขึ้นเมื่อนั้น วิรัติขาดเมื่อใด ศีลก็ขาดเมื่อนั้น ลักษณะสำหรับตัดสินว่าศีลขาดนั้น คือ ๑. เป็นน้ำเมามีสุราเป็นต้น ๒.จิตใคร่จะดื่ม ๓. พยายามคือทำการดื่ม ๔. ดื่มน้ำเมานั้นให้ไหลล่วงลำคอเข้าไป

อนึ่ง ห้ามน้ำเมาเพราะเป็นของทำให้เมาประมาท จึงห้ามตลอดถึงของทำให้เมาเช่นเดียวกับชนิดอื่น มี ฝิ่น กัญชาเป็นต้นด้วย

พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติศีลข้อที่ ๕ นี้โดยตรง เพื่อมิให้มัวเมาประมาทเป็นหลัก คนเราที่เป็นคนธรรมดาสามัญโดยปกติก็ประมาทกันอยู่แล้ว เพราะมักขาดสติมากบ้างน้อยบ้าง ต้องระมัดระวังกันอยู่เสมอ จนถึงมีภาษิตเป็นต้นว่า “สี่เท้า

ยังรู้พลาด นักปราชญ์ยังรู้พลั้ง" "ความผิดพลาดเป็นเรื่องของมนุษย์" "คนที่ไม่เคยทำอะไรผิด คือคนที่ไม่เคยทำอะไรเลย" ฉะนั้น เมื่อเพิ่มเติมน้ำมาให้เมาประมาทยิ่งขึ้นก็ยิ่งทำให้ผิดมากขึ้น เพราะคนที่เมาประมาทเป็นคนขาดสติ (ความระลึกได้) ขาดสัมปชัญญะ (ความรู้ตัว) อาจผิดศีลได้ทุกข้อ อาจทำชั่วทำผิดได้ทุกอย่าง และเมื่อประมาทเสียแล้วก็เป็นคนหลงอย่างเต็มที่ ไม่รู้จักเหตุผลควรไม่ควร ไม่รู้จักดีจักชั่วผิดถูก จะพูดชี้แจงอะไรกับคนกำลังเมาหาได้ไม่ คนเมาประมาทจึงเป็นผู้ที่ควรเมตตากรุณาหรือควรสงสาร เหมือนคนตกน้ำที่ทิ้งตัวเองลงไปช่วยตัวเองก็ไม่ได้ ใครช่วยก็ไม่ได้ หรือเหมือนดื่มยาพิษฆ่าตนเองทั้งที่ไม่เห็นว่าเป็นยาพิษ จึงดื่มอย่างสนุกสนานรื่นเริง ใครบอกว่ายาพิษก็ไม่เชื่อ แต่เห็นเหมือนน้ำอมฤตของเทวดา เพราะดื่มแล้วทำให้อุกอาจ ให้ร่าเริง ไม่มีทุกข์ ไม่มีกลัว แต่หาจริงไม่ เพราะสิ่งที่ทำให้ฤทธิ์สุราของคนเมาเสื่อมได้ดีนั้นคือความกลัว คนเมาอาละวาดเมื่อประสบเหตุอะไรที่ทำให้เกิดรู้สึกกลัวขึ้นได้แล้วความเมาก็เสื่อม เว้นแต่จะเมาจนสลบไสล ซึ่งก็หมดฤทธิ์ที่จะอาละวาดอะไรได้ คนเมาอาละวาดเมื่อไปทำร้ายใครเข้า มักรู้จักหลบหนี เพราะเกิดรู้สึกกลัวผิดขึ้นแล้ว ความเมาจึงแพ้ความกลัว มิใช่ชนะความกลัว ที่ว่าทำให้กล้านั้นไม่ใช่ความกล้าเป็นความเมาต่างหาก เหมือนอย่างที่พูดกันว่า เห็นช้างเท่าหมูก็เป็นเรื่องของความเมาที่แก่กล้าอันจะพาให้พินาศ เว้นไว้แต่ช้างจะเล็กลงมาเท่าหมูได้จริง ๆ โดยมากความรู้สึกกลัวทำลาย

ฤทธิ์เมาให้เสื่อมมักมาช้าเกินไป เพราะมักมาในเมื่อคนเมาไปทำผิดเสียแล้ว ต่างจากคนไม่เมา เพราะความรู้สึกกลัวผิดเกิดได้ง่ายกว่ามากนัก คนไม่เมาจึงรักษาตัวได้ดีกว่ามาก

อีกอย่างหนึ่ง ที่เรียกว่าศีลนั้น โดยตรงคือปกติกาย ปกติวาจา ปกติใจ คือความที่มี กาย วาจา ใจ เป็นปกติได้แก่เรียบร้อยดีงาม เมื่อดื่มน้ำเมาเข้าไปเมาประมาทขึ้นเมื่อใด ก็เสียปกติกาย วาจา ใจ เมื่อนั้น เพราะน้ำเมาทำให้กายของคนเมา วาจาของคนเมา ใจของคนเมา เสียปกติ ถึงจะยังมิได้ไปประพฤติผิดศีลข้ออื่น แต่ศีลทางใจ คือความมีใจเป็นปกติเรียบร้อยก็เสียไป คนเมาที่พูดว่าใจยังดีไม่เมานั้น ถ้าเป็นความจริงก็ไม่ใช่คนเมา ถ้าเป็นคนเมา คำที่พูดเช่นนั้นก็พูดไปตามความเมาเท่านั้น

คือความมีสติรอบคอบ ตรงกันข้ามกับความประมาท สติคือความระลึกนึกคิดขึ้นได้ประกอบกับสัมปชัญญะ ความรู้ตัว สติต้องมีสัมปชัญญะอยู่ด้วย จึงเป็นสติที่ถูกต้อง เช่นเมื่อกำลังเดินอยู่ในถนน นึกถึงบทเรียนจนลืมตัวว่ากำลังเดินอยู่ในถนน ถึงจะนึกถึงบทเรียนได้ก็ไม่ใช่สติ เมื่อรู้ตัวอยู่ว่ากำลังเดินอยู่ในถนนและระลึกได้ว่า จะเดินอย่างไร จะหลีกหลบรถอย่างไร จึงเป็นสติ คนเราทั้งเด็กและผู้ใหญ่ต้องทำต้องพูดอยู่ทุก ๆ วัน เด็กหรือผู้ใหญ่ที่มีสติ เมื่อทำอะไรพูดอะไรไปแล้ว ก็ระลึกได้ว่า ได้ทำหรือพูดอะไร ผิดหรือถูก เรียบร้อยหรือไม่เรียบร้อยเป็นต้น จะทำจะพูดอะไรก็มีความระลึกนึกคิดก่อนว่า ดีหรือไม่ดี อย่าง

ที่โบราณสอนให้นับสิบก่อน คือให้นึกให้รอบคอบก่อนนั่นเอง ในขณะที่กำลังทำกำลังพูดก็รู้ตัวอยู่เสมอ ไม่ลืมหลงในเรื่องที่ทำที่พูด ไม่ลืมตัวไม่เผลอตัว บางคนมีปัญญาความรู้ดี แต่ขาดสติทำพูดอะไรผิดพลาดได้ อย่างที่กล่าวกันว่า ฉลาดแต่ไม่เฉลียว จึงสมควรหัดให้มีสติรอบคอบ เพราะทุก ๆ คน ทั้งเด็กและผู้ใหญ่อาจทำสติได้ วิธีหัด เช่น

๑. หัดนึกย้อนหลัง เป็นการฝึกความกำหนดจดจำ

๒. หัดนึกให้ได้ก่อนที่จะทำจะพูดอะไร

๓. หัดนึกให้ได้ก่อนที่จะโกรธใคร มิใช่โกรธเสียก่อน จนหายโกรธแล้วจึงนึกได้

๔. หัดให้มีความรู้ตัวอยู่ในเรื่องที่กำลังทำกำลังพูดตลอดถึงกำลังคิดอยู่เสมอ ไม่ปล่อยให้ลืมตัว เผลอตัว

๕. หัดให้มีความยับยั้งในการที่ไม่ควรทำ ไม่ควรพูด ไม่ควรคิด ให้มีอุตสาหะในการที่ควร อันตรงกันข้าม

การหัดทำสติ เมื่อหัดอยู่เสมอสติจักเกิดมีทวีขึ้นตามลำดับจนถึงเป็นสติรอบคอบ ถ้าไม่หัดทำจะให้มีสติขึ้นเองนั้นเป็นการยากที่จะมีสติพอใช้ เหมือนอย่างเมื่อประสงค์ให้ร่างกายมีอนามัยดีก็ต้องทำกายบริหารให้ควรกัน

สติ เตสํ นิวารณํ

สติเป็นเครื่องกั้นกระแสตัณหา

ปกติภาพ-ปกติสุข

ข่าวในหน้าหนังสือพิมพ์ประเภทหนึ่ง คนมักจะอ่านไม่ปล่อยให้ผ่านไป แต่ไม่มีใครอยากเป็นข่าว คือข่าวฆาตกรรม ข่าวโจรกรรม ข่าวเกี่ยวกับผิดศีลข้อที่ ๓ ข่าวหลอกลวง ข่าวคนเมาเกะกะอาละวาด เป็นต้น คนที่เป็นตัวการในข่าวล้วนเป็นคนกวนบ้านกวนเมืองให้เดือดร้อน ใครประพฤติก่อกรรมอย่างนั้นถึงไม่ปรากฏเป็นข่าว ก็ทำเข็ญให้เดือดร้อนเช่นเดียวกัน ในบ้านทุกบ้านมีใครก่อกรรมทำเข็ญเช่นนั้นเข้าสักคนก็พากันเดือดร้อนไปหมด จนอาจถึงบ้านแตกสาแหรกขาด และเมื่อทำให้เดือดร้อนถึงส่วนรวม ก็เป็นการบ่อนทำลายความสงบสุขของเมือง คือประเทศชาติ คนที่เป็นตัวการก่อความเดือดร้อนดังกล่าวมิใช่ใครที่ไหน คือแต่ละคนที่ประพฤติผิดศีล ๕ นั่นเอง ใครอยากเป็นตัวข่าวในเรื่องเช่นนี้บ้าง ถ้าไม่อยากก็อย่าประพฤติให้ผิดศีล ๕ และต้องคอยหลบหลีกคนที่ประพฤติผิดศีล ๕ ให้ดีด้วย เพราะเมื่อตนเองไม่ทำแก่เขา เขาอาจจะคิดทำแก่ตนก็ได้ จึงต้องไม่ประมาท ระมัดระวังตนเองให้ปลอดภัย เพราะภัยอันตรายอันเป็นเครื่องทำลายความปกติสุข ทุกอย่างเกิดจากคนไม่มีศีลทั้งนั้น ในด้านตรงกันข้ามความปกติสุข ทุกอย่างเกิดจากคนมีศีลเหมือนอย่างในบ้านทุกบ้านอยู่กันเป็นปกติสุขเรียบร้อย (ไม่เกิดวิกฤตการณ์ตรงกันข้ามกับปกติการณ์หรือปกฤตการณ์) ในเมื่อไม่มีใครบันดาลโทสะทำร้ายใคร จนถึงไม่มีใครดื่มสุราเอะอะ

อาละวาด ฉะนั้น ศีลจึงจำเป็นเพื่อความปกติสุขเรียบร้อยแก่ทุกคน

ยังอาจมีผู้เข้าใจว่า ศีลเป็นข้อห้ามข้อบังคับทางพระศาสนาที่ต้องรับจากพระ เป็นข้อห้ามที่ผิดปกติวิสัยไม่อาจจะทำได้

อันที่จริง ศีลคือปกติภาพ ความเป็นปกติของคน คือ โดยปกติคนเราก็ไม่ได้ฆ่าใครไม่ลักของใคร จนถึงดื่มน้ำเมาก็ยังไม่เป็น ต่อเมื่อเกิดโลภอยากได้ขึ้นมาบันดาลโทสะขึ้นมา มัวเมาหลงใหลขึ้นมา จนถึงยั้งใจไว้ไม่อยู่จึงทำลงไป บางอย่างก็ต้องหัดเหมือนอย่างดื่มน้ำเมา เมื่อจิตใจยังเป็นปกติดีอยู่ยังไม่โลภโกรธหลง หรือเมื่อโลภโกรธหลงสงบลงแล้ว ก็ไม่มีใครทำลงไปได้ ฉะนั้น ศีลจึงเป็นตัวปกติภาพของคนโดยแท้ แต่คนโดยมากมักควบคุมตนเองไว้ไม่ได้ ยั้งใจไว้ไม่อยู่จึงรักษาปกติภาพของตนไว้ไม่ได้ พระพุทธเจ้าจึงทรงบัญญัติศีลเป็นขอบเขตของความประพฤติไว้ เพื่อช่วยให้คนรักษาปกติภาพของตนไว้นั้นเอง ส่วนที่ต้องรับจากพระนั้นก็เป็นเพียงวิธีชักนำอย่างหนึ่ง เพราะโดยตรงศีลนั้นต้องรับจากใจของตนเอง คือใจของตนเองต้องเกิดวิรัติทั้ง ๓ ข้อใดข้อหนึ่งขึ้น จึงจะเกิดเป็นศีลเพื่อทบทวนความจำจะนำวิรัติทั้ง ๓ มากล่าวไว้อีกครั้งหนึ่ง คือ

๑. สัมปัตตวิรัติ ความเว้นได้ในทันทีที่เผชิญหน้ากับวัตถุ

๒. สมาทานวิรัติ ความเว้นได้ด้วยตั้งใจถือศีลไว้

๓. สมุจเฉทวิรัติ ความเว้นได้เด็ดขาดทีเดียว

เมื่อใจมีวิรัติขึ้น ก็มีศีลขึ้นทันที คำว่าใจมีวิรัติมิได้หมายความว่าต้องคิดว่าเราจะเว้น ๆ อยู่ทุกวินาที แต่หมายความว่าคิดตั้งใจไว้ จะรับจากพระมาตั้งใจไว้ก็ได้ จะตั้งใจด้วยตนเองก็ได้ ในเวลาไหนก็ได้ เมื่อคิดตั้งใจไว้แล้วจะทำพูดคิดอะไรที่ไม่ผิดข้อห้ามที่ให้เว้นนั้นแล้วก็ได้ทั้งนั้น และจะตื่นอยู่หรือหลับไปศีลก็มีอยู่ทุกเวลา

ส่วนที่ว่าเป็นข้อห้ามที่ผิดปกติวิสัยนั้น เป็นการว่าที่ผิดเพราะศีลเป็นข้อห้ามเพื่อรักษาปกติภาพของคนดังกล่าวแล้ว จึงถูกต้องกับปกติวิสัยอย่างที่สุด ถ้าจะแย้งว่าคนสามัญทุกคนก็ต้องมีโลภ โกรธ หลง อยู่ด้วยกัน จึงไม่อาจปฏิบัติได้ ข้อแย้งนี้ถ้าคิดสักหน่อยก็จะเห็นว่าแย้งไม่ถูก พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติศีลก็เพื่อให้คนสามัญนี้แหละรักษา ถ้าไม่มีคนสามัญดังกล่าวแล้วพระพุทธเจ้าก็ไม่ต้องทรงบัญญัติศีลข้อไหน ๆ ขึ้นเลย และเมื่อใครอยากได้ขึ้นมา โกรธขึ้นมา ก็ทำร้ายเขา ลักของเขาเป็นต้น จะอยู่กันได้อย่างไร ฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงบัญญัติศีลขึ้นไว้ควบคุมความประพฤติของคนให้อยู่ในขอบเขตที่ดี มิให้เบียดเบียนกันให้เดือดร้อน เป็นการคุ้มครองปกติภาพของทุก ๆ คน เพื่อได้อยู่ด้วยกันเป็นปกติสุข เมื่อคนรักษาศีลตลอดไปถึงสัตว์ดิรัจฉาน คือ เว้นจากการฆ่าสัตว์ตัดชีวิตตลอดถึงในสัตว์ดิรัจฉาน ก็ชื่อว่าได้แผ่ความปกติสุขให้กว้างออกไปถึงในสัตว์ดิรัจฉานทั่วไปด้วย เรียกว่าเป็นการให้อภัยทานแก่สัตว์ทั่วไป

มีปัญหาที่ถกเถียงกันอยู่มิใช่น้อยว่า พระพุทธเจ้าทรง

ห้ามมิให้ฆ่าสัตว์ แต่ทำไมจึงไม่ทรงห้ามการบริโภคเนื้อสัตว์ เมื่อบริโภคเนื้อสัตว์ได้ก็ต้องมีการฆ่าสัตว์ ไม่เป็นอันอำนวยให้ฆ่าสัตว์โดยอ้อมหรือ ในการเฉลยปัญหานี้ ควรแสดงข้อที่เป็นมูลฐานก่อนว่า การทำอะไร แก่สัตว์ที่ตายแล้ว จะบริโภคก็ตาม จะนำไปเผาไปฝังก็ตาม ไม่เป็นปาณาติบาตคือฆ่าสัตว์ เพราะไม่เป็นการทำร้ายแก่ร่างที่ปราศจากชีวิตแล้วไม่มีภาวะเป็นสัตว์มีชีวิตเหลืออยู่ เมื่อได้ความจริงชัดเจนดังนี้แล้วจึงมาถึงปัญหาว่าถึงไม่เป็นปาณาติบาตแต่ก็ควรบริโภคหรือไม่ ปัญหานี้ตอบตามพระวินัยว่า พระพุทธเจ้าทรงห้ามมิให้ภิกษุบริโภคอุทิสสมังสะ แปลว่าเนื้อเจาะจงคือเนื้อที่เขาฆ่าเจาะจงเพื่อปรุงอาหารถวายพระภิกษุ เมื่อภิกษุได้เห็น ได้ยิน หรือรังเกียจสงสัยว่าเป็นเนื้อเช่นนั้น ห้ามมิให้ฉัน ทรงอนุญาตให้ฉันได้แต่ปวัตตมังสะ แปลว่าเนื้อที่เป็นไปทั่วไปคือเนื้อที่เขาทำไว้สำหรับคนทั่วไปบริโภค ถึงภิกษุจะฉันหรือไม่ฉันเขาก็ทำบริโภคกัน แม้เช่นนั้นก็ทรงอนุญาตให้ฉันได้แต่เนื้อสุก ไม่ให้ฉันเนื้อดิบ เป็นอันห้ามตลอดถึงกะปิดิบ น้ำปลาดิบ (ผู้รู้พระวินัยเมื่อจะใช้กะปิหรือน้ำปลาดิบประกอบอาหารเพื่อพระภิกษุจึงทำให้สุกก่อน) และทรงห้ามมิให้ฉันเนื้อ ๑๐ จำพวกที่ชาวโลกเขารังเกียจกัน คือเนื้อมนุษย์ เนื้อช้าง เนื้อม้า เนื้อสุนัข เนื้องู เนื้อสีหะ เนื้อเสือโคร่ง เนื้อเสือเหลือง เนื้อหมี เนื้อเสือดาว การที่ทรงห้ามอุทิสสมังสะเป็นอันตัดทางมิให้อำนวยปาณาติบาต ถ้ามีปัญหาต่อไปว่า ถ้าห้ามปาณาติบาตไม่สำเร็จ จะบัญญัติศีลห้ามไว้ทำไม จะไม่เหมือน

บัญญัติห้ามไว้เล่น ๆ และผู้รับก็รับกันเล่น ๆ ไปหรือจะบัญญัติไว้อย่างในศาสนาอื่น คือ ห้ามบ้าง อนุญาตบ้าง เช่น ห้ามฆ่าคน อนุญาตให้ฆ่าสัตว์ดิรัจฉานได้ ข้อนี้ตอบได้ง่ายว่าพระพุทธเจ้าทรงเปี่ยมด้วยพระกรุณาในสัตวโลกเสมอกัน จะทรงบัญญัติดังนั้นไม่ได้ นึกดูถึงคนเราธรรมดาทุกคน เมื่อมีสัตว์เลี้ยงก็ฆ่าไม่ได้เพราะอำนาจเมตตากรุณานั่นเอง ฉะนั้น เมื่อเมตตากรุณาแผ่ออกไปยังสัตว์ใด ๆ ก็ฆ่าสัตว์นั้น ๆ ไม่ได้ เมื่อแผ่ออกไปในสัตว์ทั้งปวงทั่วโลกก็ฆ่าไม่ได้ทั่วโลก ไม่ต้องมีใครห้ามคนที่มีเมตตากรุณานั้นทำไม่ได้เองเหมือนอย่างพ่อแม่ผู้เปี่ยมด้วยเมตตากรุณาในลูก ๆ ไม่อาจทำร้ายลูกได้ ไม่มีใครห้าม แต่ทำไม่ได้เอง ซ้ำคอยป้องกันอันตรายมิให้เกิดแก่ลูกด้วยประการทั้งปวง พระพุทธเจ้าทรงมีพระเมตตากรุณาในสัตวโลกทั่วหน้าเสมอกัน เหมือนอย่างพ่อแม่ของโลก จึงไม่ทรงเบียดเบียนแม้ด้วยความคิดแก่สัตวโลกไหน ๆ เลย และประทานความคุ้มครองทั่วหน้าเสมอกันหมด ปราศจากอคติในทุก ๆ ชีวิตจึงไม่มีข้ออ้างเพื่อประโยชน์ตน อย่างเรื่องหมาป่าอ้างเพื่อจะกินลูกแกะในนิทานอีสปอยู่ในพระพุทธศาสนาเลย ส่วนที่จะเป็นการบัญญัติไว้เล่น ๆ เพราะห้ามไม่สำเร็จนั้น ก็ไม่เป็นดังนั้น เพราะผู้ที่ถือศีลข้อนี้และข้ออื่น ๆ ทั้ง ๕ ข้อ หรือยิ่งกว่า ชั่วระยะกาลบ้างเป็นนิตย์บ้างก็มีอยู่มิใช่น้อย แม้ผู้ที่นับถือลัทธิศาสนาอื่นบางลัทธิศาสนาถือไม่ฆ่าสัตว์ทั้งปวงก็มี ฉะนั้น ถ้าไม่มีศีลข้อนี้หรือมีอย่างยกเว้น ศีลในพระพุทธศาสนาก็จักขาดตกบกพร่อง

แสดงว่าด้อยด้วยคุณธรรม และแม้มีข้อยกเว้นก็ยิ่งไม่จำเป็น เพราะไม่ยิ่งไปกว่ากฎหมายของบ้านเมือง ซึ่งบัญญัติในแบบยกเว้นอยู่ แล้ว ส่วนผู้ที่ไม่ถือปฏิบัติก็ต้องมีตามกระแสโลก มิใช่เฉพาะศีลเท่านั้น แม้หลักธรรมอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน มิใช่เฉพาะพระพุทธศาสนาเท่านั้น ศาสนาอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน มีคนปฏิบัติบ้างไม่ ปฏิบัติบ้าง เมื่อเป็นเช่นนี้จะหาว่ามีคนปฏิบัติได้น้อยแล้วเลิกเสียหาควรไม่ เหมือนอย่างการตั้งโรงเรียนชั้นสูงจนถึงมหาวิทยาลัย มีชั้นของการศึกษาตลอดถึงปริญญาต่าง ๆ จะหาว่ามีคนเข้าเรียนสำเร็จได้น้อยแล้วเลิกล้มเสีย ก็หาควรไม่เช่นเดียวกัน เพราะคนที่สามารถปฏิบัติสามารถเรียนสำเร็จได้มีอยู่ถึงจะน้อยคนก็เป็นประโยชน์แก่หมู่ชนเป็นอันมาก เพราะโลกยังต้องการคนดี ต้องการคนฉลาด ที่เรียกว่าคนชั้นมันสมองอยู่ทุกเมื่อ

ส่วนที่มีบางคนกลัวว่า ถ้ารักษาศีลกันเสียหมด ประเทศชาติจะไปไม่รอดนั้น ข้อนี้ไม่ต้องกลัว ควรจะกลัวว่าจะไปไม่รอดถ้าไม่รักษาศีลกันให้มากกว่านี้ คิดดูง่าย ๆ ถ้าต่างทำร้ายชีวิตร่างกายกัน ต่างลักขโมยฉ้อโกงกันไปหมด เพียงเท่านี้ก็ไปไม่รอดแล้ว ถึงในหมู่โจรที่ไม่มีศีลแก่คนอื่น ก็ต้องมีศีลในพวกของตน คือฆ่ากันเอง ถ้าไม่มีศีลในพวกของตน คดโกงกันเองก็คุมกันอยู่ไม่ได้ เป็นโจรไปไม่รอดเหมือนกัน ฉะนั้น คนตั้งแต่สองคนขึ้นไปจะอยู่ด้วยกันได้เป็นปกติสุข ก็เพราะมีศีลในกันและกัน เมื่ออยู่รวมกันเป็นบ้านเป็นเมืองก็เหมือนกัน ความ

เดือดร้อนไม่เป็นปกติสุขเกิดจากคนไม่มีศีลหรือคนทุศีล (ศีลทราม) ทั้งนั้น จึงต้องมีการปราบปรามป้องกันตามควรแก่เหตุ บ้านก็ต้องมีรั้วรอบขอบชิดและเครื่องป้องกันอื่น ๆ เมืองก็มีตำรวจทหาร เป็นต้น มีชาดกเป็นอันมากทางพระพุทธศาสนา เล่าถึงความฉลาดในการรักษาตนให้ปลอดภัย เช่นเล่าถึงวานรโพธิสัตว์ ในชาดกหนึ่งว่า มีนางจระเข้ตัวหนึ่งแพ้ท้อง อยากจะกินเนื้อหัวใจของวานรตัวหนึ่งที่อยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำ จึงบอกแก่จระเข้ผู้สามี จระเข้นั้นจึงคิดอุบายเชื้อเชิญวานรให้ขึ้นหลังของตนเพื่อจะนำไปยังเกาะในระหว่างแม่น้ำ ให้บริโภคผลมะม่วงบนเกาะนั้น วานรเชื่อก็ขึ้นหลังจระเข้ ครั้นจระเข้ออกไปไกลตลิ่งแล้วก็เริ่มจมลงวานรถามว่า จมลงทำไม จระเข้ก็แจ้งว่าจะฆ่าวานรแหวะเนื้อหัวใจให้แก่ภริยาของตน วานรระงับความกลัวคิดอุบายช่วยตัวได้ทันที จึงถามว่า ท่านคิดว่าเนื้อหัวใจของเราอยู่ในทรวงอกหรือ เรากระโดดโลดเต้นอยู่เสมอ หัวใจเราต้องแตกเสียเป็นแน่ เราจึงต้องถอดเก็บไว้นอกตัว จระเข้ถามว่าเก็บไว้ที่ไหนเล่า วานรตอบว่าห้อยอยู่บนต้นมะเดื่อนั้นไม่เห็นหรือ จระเข้หน้าโง่มองขึ้นไปเห็นผลมะเดื่อ ก็เชื่อว่าเป็นหัวใจวานรจึงให้วานรสัญญาว่าจะปลิดหัวใจนั้นให้แล้วนำวานรไปส่งที่ฝั่งข้างโคนต้นมะเดื่อ วานรขึ้นฝั่งได้แล้ว ก็กระโดดขึ้นต้นมะเดื่อ ปลิดผลมะเดื่อโยนไปให้จระเข้ คนที่มีศีลและฉลาดดังเช่นวานรโพธิสัตว์ในชาดกนี้ไฉนจะไปไม่รอด เมื่อเป็นหัวหน้าหมู่ก็นำหมู่ให้ไปรอดได้ด้วย ส่วนคนไม่มีศีลเป็นผู้ทำลายทั้งศีลของตน ทั้งศีล

ของผู้อื่น เพราะทำให้ผู้อื่นต้องลุกขึ้นป้องกันต่อสู้ เสียปกติภาพและปกติสุขไปด้วยกัน อย่างวานรต้องทำกลอุบายลวงจระเข้เพื่อป้องกันตนตามความจำเป็น

เรื่องตามความจำเป็นนี้ควรกล่าวย้ำอีกสักหน่อยว่าตามความจำเป็นจริง ๆ อย่าให้เป็นการตามใจ หรือตามความโลภโกรธ หลงของตนในฐานเป็นฝ่ายก่อเหตุ เพราะที่มักจะอ้างว่าจำเป็นอย่างพร่ำเพรื่อนั้นเป็นการตามใจมากกว่า คนที่ประพฤติผิดศีลโดยมากมักประพฤติโดยไม่จำเป็น เช่น ฆ่าสัตว์โดยไม่จำเป็น ลักทรัพย์โดยไม่จำเป็น เพราะไม่ทำก็ได้ ดังนี้ เป็นการปล่อยตนไปตามใจที่ต่ำทรามนั้นเอง

พระพุทธเจ้าได้ประทานหลักธรรมสำหรับคุ้มครองใจมิให้ต่ำทรามดังกล่าว คือ หิริ ความละอายใจต่อความประพฤติชั่ว รังเกียจความชั่ว โอตตัปปะ ความเกรงกลัวต่อความประพฤติชั่ว โดยปกติเราก็รังเกียจเกลียดกลัวคนชั่วอื่น ๆ อยู่แล้วเช่น รังเกียจเกลียดกลัวคนโหดร้ายและโจร เป็นต้น แต่มักลืมรังเกียจเกลียดกลัวตนเองที่จะเป็นคนชั่วอย่างนั้นบ้าง ฉะนั้น ก็ให้ย้อนมานึกถึงตนให้ดี จะมีหิริโอตตัปปะขึ้นไม่ยากนัก และธรรมคู่นี้แหละจักเป็นตำรวจประจำใจที่ดีนัก

อนึ่ง เมื่อพระให้ศีลแล้วก็บอกอานิสงส์คือผลที่ดีของศีลว่า **สีเลน สุคตึ ยนฺติ สีเลน โภคสมฺปทา สีเลน นิพฺพุตึ ยนฺติ** แปลว่า ไปสู่สุคติ (การไปทางไปที่ดี) ด้วยศีล ความถึงพร้อมด้วยโภคทรัพย์มีด้วยศีล ถึงความดับทุกข์ด้วยศีล อานิสงส์ศีลนี้

คิดดูง่าย ๆ ว่าทุก ๆ คนไปไหน ๆ ไปโรงเรียน มาที่นี่ ไปบ้าน เป็นต้น โดยสวัสดีเพราะไม่มีใครทำร้าย ทรัพย์สิ่งของจะเก็บไว้หรือจะนำไปไหนก็ปลอดภัยเพราะไม่มีใครลักขโมย อยู่เย็นเป็นสุขเพราะไม่มีใครทำร้ายลักขโมยเป็นต้น นี่แหละเป็นอานิสงส์ของศีลที่เห็นได้ง่าย ๆ และทุก ๆ คนต้องการศีล คนไม่มีศีลแก่คนอื่นเช่นทำร้ายเขาลักของเขา ก็ยังปรารถนาให้คนอื่นมีศีลแก่ตนคือ ปรารถนาไม่ให้ใครทำร้ายตนลักของของตน เป็นต้น

ส่วนข้อวิตกว่าถือศีลไม่ร่ำรวยนั้น ไม่ร่ำรวยในทางทุจริตจริง ถ้าคิดดูโดยรอบคอบจักเห็นว่าศีลเป็นข้อเว้นจากการถือเอาในทางทุจริต จึงไม่ได้ในทางนั้นตรงตัวอยู่แล้ว แต่ก็ไม่ทำให้ใครต้องเสียต้องยากจนเพราะทุจริตของตน ทั้งส่วนตัวทั้งส่วนรวม และเมื่อตั้งใจประกอบอาชีพโดยชอบด้วยความไม่ประมาทก็จักตั้งตนได้โดยลำดับ อันโภคทรัพย์นั้นเกิดจากอาชีพในทางชอบของคน เช่นข้าวที่บริโภค ก็เกิดจากการกสิกรรมของชาวนา จึงมีข้าวให้บริโภคตลอดถึงให้ขโมย ถ้าไม่มีใครทำนามีแต่คอยจะขโมยข้าวเท่านั้น ก็คงไม่มีข้าวจะขโมย ฉะนั้นผู้ที่ถือเอาในทางทุจริต ถึงจะร่ำรวยขึ้นก็เหมือนปลวกอ้วนเพราะกัดเสากัดฝาเรือน ปลวกกัดเรือนยิ่งมากยิ่งอ้วนขึ้นเท่าไรเรือนก็ใกล้พังเข้าไปเท่านั้น จนอาจพังครืนลงไป ฉะนั้นโภคทรัพย์จะสมบูรณ์พูนเพิ่มก็เพราะพากันประกอบกระทำในทางที่ชอบที่สุจริตและไม่ทำตนเป็นปลวกอ้วนดังกล่าว

พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนแนะนำให้รักษาศีล แต่ไม่ทรงบังคับใคร เพราะเกี่ยวแก่จิตใจ เมื่อใครมีใจศรัทธาก็ต้องคิดเว้นให้เป็นวิรัติด้วยตนเอง จึงมีธรรมเนียมต้องขอศีลก่อนพระจึงให้ศีลแก่ผู้ขอ ตลอดถึงผู้ที่จะนับถือพระพุทธศาสนาก็ต้องแสดงประกาศตนเองตามจิตใจศรัทธาของตน นอกจากนี้พระพุทธเจ้ายังไม่ทรงให้ปฏิบัติขัดขวางกับทางบ้านเมือง เช่น ผู้ที่มาบวชก็ต้องได้รับอนุญาตจากมารดาบิดา ถ้าเป็นข้าราชการก็ต้องได้รับอนุญาตให้ลาบวชได้ เพราะทุก ๆ คนต่างต้องมีสังกัดอยู่กับบ้านบ้าง กับเมืองบ้าง แปลว่าคนหนึ่ง ๆ มีหน้าที่หลายอย่าง เมื่อรู้จักหน้าที่ของตนดีอยู่ และปฏิบัติให้เหมาะแก่หน้าที่ ก็จะรักษาไว้ได้ทั้งบ้าน ทั้งเมือง ทั้งศาสนา ทั้งตนเอง ทั้งผู้อื่นสามารถรักษาปกติภาพซึ่งเป็นศีลตามวัตถุประสงค์ และรักษาปกติสุข ซึ่งเป็นอานิสงส์ของศีลโดยสรุป และศีลนี้แหละเป็นมนุษยธรรม เพราะทำให้ผู้ที่มีศีลได้ชื่อว่าเป็นมนุษย์โดยธรรม คิดดูว่าคนไม่มีหิริโอตตัปปะ ไม่รู้จักผิดชอบประพฤติตนต่ำทรามจะควรเรียกว่ามนุษย์ได้อย่างไร

การทำตนให้อยู่ในระเบียบอาจอึดอัดลำบากในขั้นแรก เมื่อทำจนเป็นปกติแล้วจักมีความสุข ทำตนให้อยู่ในศีลก็เหมือนกันอาจอึดอัดทีแรก เมื่อเป็นปกติแล้วจักมีสุข ความเป็นปกตินี้แหละเป็นตัวศีล ทำจนเป็นปกตินิสัยได้ก็ยิ่งดี เป็นศีลนิสัยไปทีเดียว พระพุทธเจ้าทรงสอนให้แผ่เมตตาความปรารถนาสุขให้กว้างออกไป คนมีใจเมตตา จักไม่อึดอัดเพราะศีลเลย เพราะ

ใจย่อมวิรัติงดเว้นด้วยอำนาจเมตตาเป็นปกติภาพ เป็นปกติสุข

ตสฺมา สีลํ วิโสธเย

เพราะฉะนั้น ควรทำศีลให้บริสุทธิ์แล

กรรม

การศึกษาพระพุทธศาสนา ถ้าไม่ได้ศึกษาให้เข้าใจในหลักกรรมก็ชื่อว่ายังมิได้ศึกษาในข้อหลัก และการนับถือพระพุทธศาสนา ถ้ายังมิได้นับถือหลักของกรรมตามพระพุทธศาสนาก็ชื่อว่ายังมิได้นับถืออย่างเข้าถึงหลัก คล้ายกับการนับถือมารดาบิดา ถ้าขาดความกตัญญูกตเวทีเสียแล้ว ก็ไม่เชื่อว่านับถืออย่างจริงใจ ฉะนั้น ศรัทธาในพระพุทธศาสนาจึงมุ่งให้เชื่อในหลักกรรม ประกอบกันไปกับความเชื่อในความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าที่ได้แสดงแล้วในกัณฑ์ต้น ๆ

คำว่า กรรม มีใช้ในภาษาไทยมาก เช่นกรรมการ กรรมกร กรรมาธิการ แต่ในภาษาที่พูดกัน เคราะห์ร้ายมักตกอยู่แก่กรรม เคราะห์ดีมักตกอยู่แก่บุญ ดังเมื่อใครประสบเคราะห์ร้าย คือทุกข์ภัยพิบัติต่าง ๆ ก็พูดว่าเป็นกรรม แต่เมื่อใครประสบเคราะห์ดีมักพูดว่าเป็นบุญ และมีคำพูดคู่กันว่าบุญทำกรรมแต่ง เกณฑ์ให้กรรมเป็นฝ่ายดำ ให้บุญเป็นฝ่ายขาว ความเข้าใจเรื่องกรรมและคำที่ใช้พูดกันในภาษาไทย จักเป็นอย่างไรให้งดไว้ก่อน ควร

ทำความเข้าใจให้ถูกต้องตามความหมายในพระพุทธศาสนา

คำว่า กรรม แปลว่า กิจการที่คนกระทำ คำว่าทำ หมายถึงทั้งทำด้วยกาย อันเรียกว่ากายกรรม ทั้งทำด้วยวาจาคือพูด อันเรียกว่าวจีกรรม ทั้งทำด้วยใจคือคิด อันเรียกว่ามโนกรรม บางทีเมื่อพูดกันว่าทำก็หมายถึงทำทางกายเท่านั้น ส่วนทางวาจา เรียกว่าพูด ทางใจเรียกว่าคิด แต่เรียกรวมได้ว่าเป็นการทำทุกอย่าง เพราะจะพูดก็ต้องทำ คือทำการพูด จะคิดก็ต้องทำ คือทำการคิด จึงควรทำความเข้าใจว่า ในที่นี้คำว่า ทำ ใช้ได้ทุกทาง เมื่อได้ฟังว่า ทำทางกายก็ให้เข้าใจว่า ทำอะไรด้วยกายที่เข้าใจอยู่แล้ว เมื่อได้ฟังว่าทำทางวาจาก็ให้เข้าใจว่าพูดอะไรต่าง ๆ เมื่อได้ฟังว่าทำทางใจก็ให้เข้าใจว่าคิดอะไรต่าง ๆ ก็การฟังคำพูดอธิบายหลักวิชาอาจขวางหูอยู่บ้าง แต่เมื่อเข้าใจความหมายแล้วก็จักสิ้นขัดขวาง กลับจะรู้สึกว่าสะดวกเพราะเป็นคำที่มีความหมายลงตัวแน่นอน

คำว่า กรรม มักแปลกันง่าย ๆ ว่า การทำ แต่ผู้เพ่งศัพท์และความ แปลว่ากิจการที่บุคคลทำ ดังกล่าวแล้ว ถ้าแปลว่าการทำ ก็ไปพ้องกับคำว่ากิริยา คำว่ากิริยา แปลว่าการทำโดยตรง ส่วนคำว่ากรรมนั้นหมายถึงตัวกิจหรือการงานที่กระทำ ดังคำที่พูดในภาษาไทยที่ถูกต้อง เช่น กสิกรรม พาณิชยกรรม และคำอื่นที่ยกไว้ข้างต้น คำเหล่านี้ ล้วนหมายถึงกิจการอย่างหนึ่ง ๆ ที่สำเร็จจากการทำ (กิริยา)

กรรมคืออะไร กรรมแปลว่าอะไรได้กล่าวแล้ว แต่กรรมคืออะไร จำต้องทำความเข้าใจให้ลึกซึ้งเข้าไปอีก พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ แปลความว่า "เรากล่าวเจตนา (ความจงใจ) ว่าเป็นกรรม เพราะคนจงใจ คือมีใจมุ่งแล้วจึงทำทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ทางใจบ้าง" ฉะนั้น กรรมคือกิจที่บุคคลจงใจทำหรือด้วยเจตนา ถ้าทำด้วยไม่มีเจตนาไม่เรียกว่ากรรม อย่างเช่นไม่มีเจตนาเหยียบมดตาย ไม่เป็นกรรมคือปาณาติบาต ต่อเมื่อเจตนาจะเหยียบให้ตายจึงเป็นกรรมคือปาณาติบาต แต่เมื่อจัดอย่างละเอียด สิ่งที่ทำด้วยไม่มีเจตนา ท่านก็จัดเป็นกรรมชนิดหนึ่งเรียกว่ากรรมสักว่าทำ เพราะอาจให้โทษได้เหมือนกัน เหมือนอย่างที่กฎหมายถือว่าผิดในฐานะประมาท

กรรมเกี่ยวกับคนเราอย่างไร กรรมเกี่ยวกับคนเราหรือคนเรานั่นแหละเกี่ยวกับกรรมอยู่ตลอดเวลา เพราะคนเรานั้นตั้งแต่ตื่นนอนขึ้นจนถึงหลับไปใหม่ก็มีเจตนาทำอะไรต่าง ๆ พูดอะไรต่าง ๆ คิดอะไรต่าง ๆ อยู่เสมอ โดยปกติไม่มีใครหยุดนิ่งอยู่เฉย ๆ ได้ ถึงมือไม่ทำปากก็พูด ถึงปากไม่พูดใจก็คิดถึงเรื่องต่าง ๆ การต่าง ๆ ที่ทำนี้แหละเรียกว่ากายกรรม คำต่าง ๆ ที่พูดนี่แหละเรียกว่าวจีกรรม เรื่องต่าง ๆ ที่คิดนี่แหละเรียกว่ามโนกรรม

กรรมนั้นดีหรือไม่ดี กรรมจะดีหรือไม่ดีก็สุดแต่ผลที่เกิดขึ้นจากกรรมนั้น ๆ ถ้าให้เกิดผลเป็นคุณเกื้อกูลแก่ตนเองและผู้อื่น ก็เป็นกรรมดี เรียกว่ากุศลกรรม แปลว่ากรรมที่เป็น

กิจของคนฉลาด หรือบุญกรรม กรรมที่เป็นบุญ คือความดีเป็นเครื่องชำระล้างความชั่ว เช่น การรักษาศีล ประพฤติธรรมที่คู่กับศีล หรือแม้กิจการที่ดีที่ชอบที่เป็นตามที่แสดงมาแล้ว ที่เป็นสุจริตต่าง ๆ เช่น การตั้งใจช่วยมารดาบิดาทำการงาน การตั้งใจเรียน การตั้งใจประพฤติตนให้ดี การช่วยเหลือเกื้อกูลมิตรสหาย การทำสาธารณสงเคราะห์ต่าง ๆ ส่วนกรรมที่ให้เกิดผลเป็นโทษเบียดเบียนตนเองและผู้อื่นให้เดือดร้อนเป็นกรรมชั่ว ไม่ดี เรียกว่าอกุศลกรรม แปลว่ากรรมที่เป็นกิจของคนไม่ฉลาด บาปกรรม กรรมที่เป็นบาป เช่นการประพฤติผิดในศีลธรรม ประพฤติทุจริตต่าง ๆ ที่ตรงกันข้ามกับกุศลกรรม

ตัวอย่างของกรรมดีและกรรมไม่ดีข้างต้นนั้น กล่าวตามแนวพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าได้ทรงจำแนกแสดงเป็นทางปฏิบัติไว้ชัดเจน เรียกว่ากรรมบถ แปลว่าทางของกรรม เรียกสั้นว่าทางกรรม ทรงชี้แจงไว้เพียงพอและเข้าใจง่ายว่าทางไหนดีทางไหนไม่ดี คือ:-

กายกรรม (กรรมทางกาย) นั้น ฆ่าเขา ๑ ลักของเขา ๑ ประพฤติผิดในทางกาม ๑ เป็นอกุศล ไม่ดีเว้นจากการทำอย่างนั้นและอนุเคราะห์เกื้อกูลเขา ๑ เลี้ยงชีพในทางที่ชอบ ๑ สังวรในกาม ๑ เป็นกุศล เป็นส่วนดี

วจีกรรม (กรรมทางวาจา) นั้น พูดมุสา ๑ พูดส่อเสียดเพื่อให้เขาแตกกัน ๑ พูดคำหยาบด้วยใจมีโทสะ เพื่อให้เขาเจ็บใจ ๑ พูดเพ้อเจ้อเหลวไหล ๑ เป็นอกุศล ไม่ดี เว้นจากการ

พูดอย่างนั้น และพูดแต่คำจริง ๑ พูดสมัครสมาน ๑ พูดคำสุภาพระรื่นหูจับใจ ๑ พูดมีหลักฐานถูกต้องชอบด้วยกาลเทศะ ๑ เป็นกุศลเป็นส่วนดี

มโนกรรม (กรรมทางใจ) นั้น คิดเพ่งเล็งอยากได้ของเขามาเป็นของของตนเอง ๑ คิดพยาบาทมุ่งร้ายเขา ๑ เห็นผิดจากคลองธรรม เช่นเห็นว่าทำดีไม่ได้ดี ทำชั่วไม่ได้ชั่ว ๑ เป็นอกุศลไม่ดี ไม่คิดอย่างนั้นและคิดเผื่อแผ่ ๑ คิดแผ่เมตตาจิตให้เขาอยู่เป็นสุข ๑ คิดเห็นชอบตามคลองธรรม เช่นเห็นว่าทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว ๑ เป็นกุศล เป็นส่วนดี

คนที่เว้นจากทางกรรมเป็นอกุศลดำเนินไปในทางกรรมที่เป็นกุศลเรียกว่าธรรมจารี แปลว่าผู้ประพฤติธรรม สมจารี แปลว่าผู้ประพฤติเรียบร้อยสม่ำเสมอ ความประพฤติดังนี้เรียกว่าธรรมจริยาหรือธรรมจรรยา สมจริยาหรือสมจรรยา สมจริยา ดังนี้แหละคือหลักสมภาพในพระพุทธศาสนา สมภาพคือความเสมอกันนั้นอาจทำให้เสมอกันได้ในทางที่อาจจะทำได้ แต่ไม่อาจทำให้เสมอกันได้ในทางที่ไม่อาจจะทำ ในทางที่ไม่อาจจะทำนั้นเช่นคนเกิดมามีเพศต่างกัน มีรูปร่างสูงต่ำดำขาวต่างกันเป็นต้น เมื่อเป็นเช่นนี้ใครจะทำให้เสมอกันได้ เช่นทำให้สูงต่ำเท่ากันหมด แม้ในคนเดียวกันนิ้วทั้ง ๕ ก็ไม่เท่ากัน จะทำให้เท่ากันได้อย่างไร สิ่งที่ไม่อาจจะทำให้เท่ากันได้ ถ้าใครไปพยายามจัดทำเข้า ก็เหมือนกับนิทานเรื่องเปรตจัดระเบียบ เรื่องมีอยู่ว่ามีคนเดินทางหลายคนเข้าไปนอนพักอยู่ในศาลา ซึ่งเป็นที่พัก

ของคนเดินทางหลังหนึ่ง เมื่อพากันนอนหลับแล้ว มีเปรตเจ้าระเบียบตนหนึ่งเข้าไปในศาลา เห็นคนนอนอยู่เป็นแถว จึงไปตรวจดูทางเท้า ก็เห็นทางเท้าของคนนอนหลับไม่เสมอกัน จึงดึงเท้าของคนเหล่านั้นลงมาให้เสมอกัน ครั้นตรวจดูเห็นเท้าเป็นแถวเสมอเรียบร้อยดีแล้ว ก็ไปตรวจดูทางด้านศีรษะ เห็นศีรษะของคนเหล่านั้นไม่อยู่ในแถวเสมอกันอีก จึงดึงศีรษะให้ขึ้นมาเสมอกันเป็นแนวเดียวทั้งหมด แล้วก็ย้อนกลับไปตรวจดูทางเท้าอีก ก็เห็นเหลื่อมล้ำไม่เสมอกันอีก ก็ดึงเท้าให้เสมอกันใหม่อีก คนก็ไม่เป็นอันได้หลับได้นอนเป็นสุข เพราะต้องถูกดึงเท้าบ้างดึงศีรษะบ้าง ขึ้น ๆ ลง ๆ ไม่รู้จักแล้ว ทั้งเปรตเจ้าระเบียบนั้นก็ไม่สามารถจัดให้เสมอกันได้ การจัดให้เสมอกันในทางที่ไม่อาจจะจัดได้เช่นนี้ เป็นการจัดที่ไม่สำเร็จ รังแต่จะให้เกิดความเดือดร้อนวุ่นวายไม่สงบสุขอย่างเดียว ส่วนการจัดให้เสมอกันในทางที่อาจจัดได้นั้น พระพุทธเจ้าทรงจัดด้วยหลักสมจริยานี้ คือเว้นจากทางกรรมฝ่ายอกุศล ดำเนินในทางกรรมฝ่ายกุศลตามที่ทรงสั่งสอนไว้นั้น คราวนี้มาพิจารณาดูว่า เมื่อปฏิบัติในสมจริยานั้นเป็นสมภาพได้อย่างไร สมภาพ แปลว่าความเสมอกัน คือตัวเราเองกับผู้อื่นหรือผู้อื่นกับตัวเราเสมอกัน ตัวเราเอง รักสุขเกลียดทุกข์ ผู้อื่นก็รักสุขเกลียดทุกข์เหมือนกัน ตัวเราเองไม่ปรารถนาให้ผู้อื่นมาก่อกรรมที่ไม่ดีแก่เราทุก ๆ ข้อพอใจแต่จะให้เขามาประกอบกรรมที่ดีแก่เราทั้งนั้น ถึงผู้อื่นก็เหมือนกัน เขาก็ไม่ประสงค์ให้เราไปก่อกรรมที่ชั่วร้ายแก่เขา

ประสงค์แต่จะให้เราไปประกอบกรรมที่ดีแก่เขาเท่านั้น เมื่อทั้งเราทั้งเขาต่างมีความชอบและไม่ชอบเสมอกันอยู่เช่นนี้ ทางที่จะให้เกิดสมภาพได้โดยตรงก็คือ ทั้งสองฝ่ายต่างดำเนินเข้าหาจุดที่เสมอกันนี้คืองดเว้นจากทางกรรมที่ชั่วร้าย ซึ่งต่างก็ไม่ชอบให้ใครมาทำแก่ตนด้วยกัน และดำเนินไปในทางกรรมที่ดี ซึ่งเกื้อกูลกันที่ต่างก็ชอบจะให้ใครมาทำแก่ตนด้วยกัน เมื่อประพฤติดังนี้สมภาพที่ถูกต้องก็เกิดขึ้น และเป็นสมภาพคือเป็นความเสมอกันจริง ๆ และเมื่อมีสมภาพดังนี้ ภราดรภาพ คือความเป็นพี่น้องกันหรือเป็นญาติที่คุ้นเคยไว้วางใจกันได้ก็เกิดขึ้น เสรีภาพคือความมีเสรีในอันที่จะไปไหน ๆ ได้ ทำอะไรได้โดยที่ไม่ถูกใครเบียดเบียนและก็ไม่เบียดเบียนใครด้วยก็เกิดขึ้น สมจริยาของพระพุทธเจ้าอันยังให้เกิดสมภาพ ภราดรภาพ เสรีภาพดังกล่าวมานี้ เป็นธรรมจรรยา ความประพฤติธรรมประกอบอยู่ด้วยหลักยุติธรรมและศีลธรรมต่าง ๆ บริบูรณ์ ถ้ามีปัญหาประพฤติธรรมคือประพฤติอย่างไรก็ตอบได้ว่า ประพฤติให้เป็นสมจริยาดังกล่าวนั่นเอง และเมื่อเข้าใจความดังนี้แล้ว คำว่าสม-จริยาจะแปลว่าความประพฤติเรียบร้อยสม่ำเสมอก็ได้ ความประพฤติสมควรหรือเหมาะสมก็ได้ ความประพฤติโดยสมภาพก็ได้เป็นคำแปลที่ถูกต้องกับความหมายทั้งนั้น ดังนี้แหละเป็นธรรมจรรยา ฉะนั้น หลักธรรมจรรยาของพระพุทธเจ้าก็เป็นหลักที่เป็นแม่บทของหลักทั้งหลายแห่งความสุขสงบของชุมนุมชนทั่วไปนั่นเองถ้าไม่อยู่ในแม่บทนี้แล้ว จะเกิดความสงบสุขขึ้นไม่ได้ สมภาพ

ภราดรภาพ เสรีภาพ ก็จักมีขึ้นไม่ได้จะมีได้ก็เช่น เสรีภาพของฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง และผู้ที่จัดทำไปนอกแม่บทก็จะเป็นเหมือนเปรตจัดระเบียบดังกล่าวแล้ว ซึ่งต้องจัดกันไม่รู้จักเสร็จ ทั้งเป็นการก่อภัยก่อเวร ก่อศัตรูและความวุ่นวายเดือดร้อน จัดกันไปจนโลกแตกก็ไม่สำเร็จ

กรรมตามที่กล่าวมานี้ ที่ชี้ระบุลงไปว่า กรรมคืออะไร และทำอย่างไรเป็นกรรมดี ทำอย่างไรเป็นกรรมไม่ดี เป็นทางกรรมในพระพุทธศาสนา ซึ่งเมื่อกล่าวโดยสรุปแล้วก็พอประมวลเป็นหลักใหญ่ ๆ ได้เป็น ๓ ข้อคือ

๑. พระพุทธศาสนาแสดงว่ามีกรรม ใครทำดีก็เป็นกุศลกรรมติดตัวอยู่ ใครทำชั่วก็เป็นอกุศลกรรมติดตัวอยู่

๒. พระพุทธศาสนาแสดงว่ามีกรรมวิบาก คือผลของกรรม ผลที่ดีเกิดจากกรรมที่ดี ผลที่ชั่วเกิดจากกรรมที่ชั่ว ไม่สับสนกันเหมือนอย่างผลมะม่วงเกิดจากต้นมะม่วง ผลขนุนเกิดจากต้นขนุน หว่านพืชเช่นไรก็ได้ผลเช่นนั้น

๓. พระพุทธศาสนาแสดงว่าสัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของของตน คือตัวเราเองทุก ๆ คนเป็นเจ้าของกรรมที่เราทำ และเป็นเจ้าของผลของกรรมนั้น ๆ ด้วย เมื่อตัวเราเองทำดี ก็มีกรรมดีติดตัวและต้องได้รับผลดี เมื่อตัวเราเองทำไม่ดีก็มีกรรมชั่วติดตัวและต้องได้รับผลชั่วไม่ดี จะปัดกรรมที่ตัวเราเองทำให้พ้นตัวออกไป และจะปัดผลของกรรมให้พ้นตัวออกไปด้วยหาได้ไม่ ต้องเป็นผู้รับผิดชอบต่อกรรมของตนเอง

เมื่อหลักกรรมของพระพุทธศาสนามีอยู่ดังนี้พระพุทธเจ้าจึงตรัสสอนให้ทุก ๆ คนหมั่นนึกคิดอยู่เสมอ ๆ ว่า เรามีกรรมเป็นของตน เป็นกรรมทายาทคือเป็นผู้รับผลของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่อาศัยเฉพาะ (ตนเป็นคน ๆ ไป) นอกจากนี้ พระพุทธเจ้ายังได้ตรัสไว้ว่า กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้เลวและดีต่าง ๆ กัน เป็นต้น

ส่วนในลัทธิอื่น บางลัทธิปฏิเสธกรรมเสียเลย บางลัทธิรับรองหลักกรรมบ้าง ปฏิเสธบ้าง แต่การระบุว่าทำอะไรเป็นกรรมดีทำอะไรเป็นกรรมไม่ดีก็มีกล่าวไว้ต่าง ๆ กัน ลัทธิที่ปฏิเสธหลักกรรมเสียเลยนั้น คือปฏิเสธว่ากรรมดีชั่วไม่มี ผลของกรรมดีชั่วก็ไม่มี เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ไม่มีกรรมเป็นของของใคร ไม่มีใครเป็นเจ้าของของกรรม เพราะเมื่อใครทำอะไรทำแล้วก็แล้วไป ไม่เห็นมีอะไรที่เรียกว่ากรรมเหลือติดตัว และที่ว่าดีไม่ดีนั้น ก็เป็นการว่าเอาเอง ใครชอบก็ว่าดี ใครไม่ชอบก็ว่าไม่ดี เหมือนอย่างฝนตกแดดออก ใครชอบก็ชม ใครไม่ชอบก็ติ โดยที่แท้ เป็นเรื่องของดินฟ้าอากาศเป็นไปตามธรรมชาติ เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ ไม่มีผลอะไรของกรรมอะไร ส่วนผลต่าง ๆ ที่ได้รับนั้น เกิดขึ้นตามคราวตามสมัย เหมือนอย่างผลไม้ต่าง ๆ ถึงคราวจะมีผลก็มีผลขึ้นตามชนิด

ลัทธิที่รับบ้างปฏิเสธบ้าง เช่นรับว่าเมื่อทำอะไรไปก็เป็นบุญเป็นบาป ทำนองรับรองว่ากรรมมี แต่เมื่อคราวจะต้องรับผลของกรรม ก็อยากจะรับแต่ผลของกรรมดี ไม่อยากรับผลของ

กรรมชั่ว จึงแสดงวิธีทำให้หายบาป เมื่อเป็นเช่นนี้ ผู้ทำเองจึงมิใช่เป็นเจ้าของของกรรมที่ทำอย่างแน่นอน แต่มีเจ้าของอยู่อีกส่วนหนึ่ง ซึ่งอาจเป็นผู้บันดาลผลอะไรให้เกิดแก่ใครก็ได้ อาจเป็นผู้ยกบาปเพิ่มบาปให้ก็ได้ มีเรื่องเล่าไว้ในพงศาวดารลังกาว่าในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๒๒ โอรสของเจ้าผู้ครองรัฐที่อยู่กลางเกาะ นามว่าราชสิงหะ ได้ทำปิตุฆาต (ปลงพระชนม์พระบิดา) แล้วเกิดกลัวบาป จึงได้ประชุมพราหมณ์ถามหาวิธีล้างบาป ฝ่ายภิกษุสงฆ์ในพระพุทธศาสนาตอบว่า เป็นอนันตริยกรรม (กรรมหนักที่ให้ผลในอันดับสืบไปทีเดียว ไม่มีอะไรมาคั่นได้) ไม่มีทางจะล้างบาปได้ พวกพราหมณ์ตอบว่ามีวิธีล้างบาป ราชสิงหะจึงขัดเคืองภิกษุสงฆ์ ไปนับถือศาสนาพราหมณ์ เรื่องนี้เป็นตัวอย่างของคนที่อยากจะรับแต่ชอบ ไม่อยากรับผิดจากกรรมของตน

อนึ่ง ลัทธิใด ๆ แม้จะรับรองหลักกรรมอยู่บ้าง แต่ก็แสดงว่าทำอะไรดีอะไรไม่ดีต่าง ๆ กัน เพราะถือหลักต่าง ๆ กัน เหมือนอย่างการฆ่าสัตว์ ที่ทางพระพุทธศาสนาแสดงว่าเป็นบาป แต่ลัทธิอื่นแสดงว่าเป็นบุญก็มี หลักในการชี้ว่าอะไรเป็นบุญอะไรเป็นบาปในพระพุทธศาสนานั้น ควรทำความเข้าใจให้ชัดเจนว่าคือหลักธรรมจริยา สมจริยา ดังกล่าวแล้วข้างต้น หรือหลักเมตตา หลักยุติธรรม ดังแสดงแล้วในกัณฑ์ว่าด้วยเบญจศีลเบญจธรรมโดยลำดับ ฉะนั้น ที่พูดว่าทุกลัทธิศาสนาสอนให้คนละชั่วทำดี จึงนับถือได้เหมือน ๆ กัน อาจจะเป็นคำ

พูดเพื่อประนีประนอม หรือเพื่อแสดงมารยาทว่าไม่ยกตนข่มท่าน เจตนาก็ดีอยู่ แต่ถ้าจะต้องนับถือกันจริง ๆ และต้องพิจารณาดูแล้วก็จะเห็นว่าไม่เหมือนกัน ปฏิบัติกันไปคนละอย่าง เพราะเห็นว่าเป็นการถูกผิด เป็นบุญบาป หรือดีชั่วกันไปคนละอย่างเหมือนอย่างการฆ่าสัตว์ดังกล่าวแล้ว ได้ทราบว่า คราวหนึ่งสมเด็จพระสังฆราชเจ้าในพระโกศได้รับสั่งถามท่านเจ้าคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจนฺโท) วัดบรมนิวาสว่า เห็นว่าฆ่าสัตว์บูชายัญไปสวรรค์เป็นสัมมาทิฏฐิ (เห็นชอบ) หรือมิจฉาทิฏฐิ (เห็นผิด) ท่านเจ้าคุณอุบาลี ฯ ตอบว่า เป็นสัมมาทิฏฐิแขกดังนี้ ท่านตอบเพียงเท่านี้ จะพูดกลับอีกทีหนึ่งก็ว่าเป็นมิจฉาทิฏฐิทางพุทธศาสนา เรื่องนี้เป็นตัวอย่างว่ามิได้นับถือได้เหมือนกันจริง

ไม่ต้องกล่าวถึงผู้นับถือลัทธิศาสนาอื่นแม้พุทธศาสนิกชนเอง ซึ่งมีศรัทธาในกรรมอยู่บ้าง ก็ยังคลางแคลงกันอยู่โดยมากว่าผู้ทำกรรมจะได้รับผลเมื่อไร เพราะตามที่ปรากฏเห็นกันอยู่ บางคนทำดีแต่ไม่เห็นว่าได้ดี บางคนทำชั่วแต่ไม่เห็นว่าได้ชั่ว บางทีกลับได้รับผลตรงกันข้าม จะมีอะไรมาพิสูจน์ให้เห็นได้ว่าทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่วตามที่แสดงไว้ในพระพุทธศาสนา ฉะนั้นเรื่องกรรมจึงยังไม่จบ จักได้แสดงในกัณฑ์ต่อไป

กมฺมํ สตฺเต วิภชฺชติ ยทิทํ หีนปฺปณีตตาย

กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้ดีเลวต่าง ๆ กัน

พิสูจน์กรรม

เดี๋ยวนี้เมื่อพูดว่าอะไรเป็นอะไร ก็มักจะถูกถามว่าพิสูจน์ได้หรือไม่ เหมือนอย่างวิธีพิสูจน์ทางวิทยาศาสตร์อันทุก ๆ สิ่งที่ปรากฏขึ้น หรือดังที่เรียกว่าปรากฏการณ์นั้น ต้องเป็นสิ่งที่พิสูจน์ได้แน่ในเมื่อมีเครื่องพิสูจน์ที่เพียงพอ แต่จะเป็นเครื่องพิสูจน์ชนิดไหนก็สุดแต่สิ่งที่จะพิสูจน์ ถ้าสิ่งที่พิสูจน์นั้นเป็นวัตถุหรือสสารก็พึงพิสูจน์ด้วยเครื่องพิสูจน์สำหรับวัตถุหรือสสารนั้นทางวิทยาศาสตร์ดังนี้เป็นต้น ถ้าสิ่งที่จะพิสูจน์เป็นอย่างอื่นจะใช้เครื่องพิสูจน์สำหรับวัตถุหรือสสารนั้นก็หาได้ไม่ ถ้าจะพึงใช้เครื่องพิสูจน์ทางวิทยาศาสตร์ดังกล่าวได้ทุกอย่างแล้วศาลหลวงก็ไม่ต้องตั้งขึ้น เพราะเมื่อใครถูกกล่าวหาฟ้องร้องว่าทำผิด ก็จับตัวมาเข้าห้องวิทยาศาสตร์พิสูจน์ ไม่ต้องขึ้นศาล ในบัดนี้ แม้จะมีเครื่องจับเท็จก็ใช้เป็นเพียงเครื่องมือประกอบเท่านั้น ใช้เป็นเครื่องวินิจฉัยเด็ดขาดหาได้ไม่ ฉะนั้น จะพิสูจน์อะไรก็ต้องมีเครื่องพิสูจน์ที่ควรกัน กล่าวอย่างสรุป เมื่อสิ่งที่พิสูจน์เป็นวัตถุหรือสสารก็ใช้เครื่องพิสูจน์ในทางนั้น เมื่อสิ่งที่พิสูจน์เป็นความจริงที่นอกไปจากวัตถุหรือสสารก็ต้องใช้เครื่องพิสูจน์อย่างอื่นที่จะชี้ถึงความจริงนั้น ๆ ได้ ดังวิธีที่ทั่วโลกก็ใช้กันอยู่แล้ว เป็นต้นว่า

การพิสูจน์ความผิด เมื่อบุคคลถูกกล่าวหาฟ้องร้องว่าทำผิดกฎหมาย ก็ต้องพิสูจน์กันตามวิธีที่บัญญัติไว้ในกฎหมาย เช่น สืบสวน สอบสวน ไต่สวน พิจารณาวินิจฉัยโดยยุติธรรม

ตามกฎหมาย

การพิสูจน์ภูมิรู้สติปัญญา เรื่องนี้จะชั่งตวงวัดอย่างวัตถุหรือจะคำนวณด้วยวิธีคณิตศาสตร์ ให้รู้ว่าใครมีภูมิสติปัญญาเท่าไรหาได้ไม่ เพราะมิใช่เป็นสิ่งที่มีส่วน กว้าง บาง ตื้น ลึก หนักเบาอย่างสิ่งของ ฉะนั้น จึงต้องใช้วิธีให้แสดงออกเหมือนอย่างในครั้งโบราณ ผู้ที่ไปเรียนสำเร็จศิลปศาสตร์มาแล้วก็แสดงศิลปศาสตร์นั้นในที่ประชุมชน ในบัดนี้ ก็ใช้การสอบต่าง ๆ ตั้งข้อสอบให้ตอบ เมื่อตอบได้ตามกฎเกณฑ์ก็รับรองว่าสอบได้ มีภูมิรู้ชั้นนั้นชั้นนี้ แม้การวัดภูมิสติปัญญาที่เรียกว่าไอคิวของฝรั่งก็เป็นวิธีตั้งปัญหาให้ตอบเช่นเดียวกัน แล้วก็ตัดสินว่ามีสติปัญญาขนาดนั้นขนาดนี้ วิธีพิสูจน์ด้วยการสังเกตจากการแสดงออกนี้ก็คล้ายเป็นการทำนายอย่างหมอดู ซึ่งทำนายไปตามหลักเกณฑ์ ไม่ใช่เป็นความจริงอย่างเต็มที่เหมือนอย่างรู้ด้วยญาณ (ความหยั่งรู้จริง) แต่เรียกว่าเป็นญาณสมมติก็พอได้ คือต่างว่าเป็นญาณ เมื่อใช้วิธีซึ่งเป็นที่รับรองกันแล้ว เช่นวิธีสอบดังกล่าว ก็เป็นใช้ได้

การพิสูจน์มติและจิตใจ เมื่อต้องการจะรู้ว่าใครมีความคิดเห็นอย่างไรจะใช้เครื่องชั่งตวงวัดเป็นต้น ก็ไม่ได้เหมือนกันต้องใช้วิธีให้แสดงออกมา ในทางการเมืองเช่นออกเสียงเลือกตั้งออกเสียงแสดงประชามติ ในการประชุมเช่นการอภิปราย การลงมติ และในส่วนปลีกย่อย เฉพาะเรื่อง เฉพาะบุคคล ก็ใช้วิธีแหย่ให้บุคคลนั้นแสดงออกมา และสังเกตจากอาการที่เขาแสดง

ออกมานั้น แต่ถ้าเขาไม่แสดงอาการอะไรออกมาแล้วก็จะรู้ไม่ได้ เว้นไว้แต่จะมีญาณหยั่งรู้จิตใจของเขาเท่านั้น

การพิสูจน์ต่าง ๆ ตามที่กล่าวมานี้ แสดงว่าเครื่องพิสูจน์นั้นมีต่าง ๆ เมื่อเป็นวัตถุก็นำเข้าห้องวิทยาศาสตร์ เมื่อเป็นความผิดก็นำเข้าโรงศาล เมื่อเป็นภูมิรู้ก็นำเข้าสอบไล่ เมื่อเป็นจิตใจก็แหย่ให้แสดงออก ดังนี้เป็นต้น คราวนี้เป็นกรรมจะนำเข้าวิธีไหน ? จะนำเข้าโรงศาลหรือจะนำเข้าห้องสอบไล่ดังกล่าวแล้วเป็นต้นก็คงไม่ได้ผล จึงต้องนำเข้าพิสูจน์ตามหลักเหตุผลอันเป็นเหตุผลอย่างธรรมดาสามัญที่สามารถจะเข้าใจได้ด้วยสามัญสำนึกของทุก ๆ คนดังจะกล่าวต่อไปนี้

ทุก ๆ คนเมื่อตากแดดก็ร้อน เมื่ออาบน้ำก็เย็น เมื่อได้รับความร้อนเย็นตามที่ต้องการก็เป็นสุข เมื่อได้รับเกินต้องการก็เป็นทุกข์ สิ่งที่ทำให้เป็นสุขหรือเป็นทุกข์เหล่านี้ เรียกว่าเหตุ ส่วนความสุขหรือทุกข์ที่ได้รับ เรียกว่าผล ถ้าเป็นเหตุผลในทางให้เกิดสุขก็เรียกว่าดี ถ้าเป็นเหตุผลในทางให้เกิดทุกข์ก็เรียกว่าชั่วร้าย เหตุผลที่เกิดจากการทำของบุคคลก็เช่นเดียวกัน เช่นเมื่อผู้ใดมารังแกตัวเราให้เดือดร้อน เราก็เห็นว่าคนนั้นไม่ดีเกเร เมื่อมีผู้ใดมาช่วยเหลือเกื้อกูลตัวเราให้เป็นสุขสบาย เราก็เห็นว่าคนนั้นเป็นคนดี เป็นคนมีคุณเกื้อกูล ตัวอย่างง่าย ๆ ดังกล่าวนี้เป็นเครื่องแสดงว่าทุก ๆ คน ต่างก็มีสามัญสำนึก บอกตัวเองอยู่ว่า ความดีและความชั่วมีจริง เพราะเรารู้สึกตัวของเราเองว่าคนนั้นทำดีแก่เรา คนโน้นทำชั่วร้ายแก่เรา และในทำนองเดียวกัน

ตัวเราเองก็มีความรู้สึกเหมือนกันว่า ตัวเราเองทำดีหรือไม่ดีอย่างไร จนถึงบางทีรู้สึกภูมิใจในความดีของเรา หรือเสียใจในความชั่วของเรา ในเมื่อเกิดรู้สึกตัวขึ้น อันความดีหรือความชั่วที่ตัวเราเองทำหรือที่คนอื่นทำ ซึ่งปรากฏในความรู้สึกของเรานั้น คืออะไรเล่า ? ก็คือกรรมนั่นเอง เป็นกุศลกรรม(กรรมดี) บ้าง เป็นอกุศลกรรม (กรรมชั่ว) บ้าง ฉะนั้น กรรมจึงมีจริงและมีตัวอยู่จริง เพราะติดอยู่ในความรู้สึก ในจิตใจของตัวเราเอง ท่านผู้ทำความดีให้แก่ตัวเรา เช่นมารดาบิดา และผู้มีอุปการคุณทั้งหลาย พระคุณของท่านเหล่านี้ ย่อมติดอยู่ในจิตใจของตัวเรา เกิดเป็นความกตัญญู (รู้พระคุณที่ท่านได้ทำ) และกตเวที (ประกาศพระคุณที่ท่านได้ทำแล้ว คือการตอบแทนพระคุณท่าน) ในทางตรงกันข้าม เมื่อใครทำไม่ดีต่อเราก็มักจะติดใจตัวเรา กลายเป็นผูกเวรกันต่อไปได้เหมือนกัน กรรมของคนอื่นยังติดใจตัวเราเองอยู่ได้ถึงเช่นนี้ ไฉน กรรมของเราเองจะ ติดใจตัวของเราเองอยู่ไม่ได้ เราไม่สามารถจะแกล้งลืมกรรมของเราได้ ถึงจะลืมไปแล้วก็ยังฝังอยู่อย่างลึกซึ้งในจิตใจเพราะกรรมเกิดจากเจตนาของเรา จึงเป็นรอยจารึกของจิตใจ

เมื่อรู้สึกว่ากรรมมีจริง ทำดีเมื่อใดเป็นกรรมดีเมื่อนั้น ทำไม่ดีเมื่อใดเป็นกรรมชั่วเมื่อนั้น ปัญหาต่อไปจึงมีว่า กรรมวิบากคือผลของกรรมมีหรือไม่และมีอย่างไร คิดดูง่าย ๆ ในเวลาสอบไล่ได้ การที่ตอบได้สอบไล่ได้เป็นผลดี เกิดจากความตั้งใจเรียนดี นี่แหละคือกรรมดีทำให้เกิดผลดีคือสอบไล่ได้ ถ้า

ตรงกันข้าม เรียนอย่างเหลวไหลจนถึงสอบไม่ได้ นี่เป็นกรรมชั่ว ทำให้เกิดผลชั่วคือสอบตก ฉะนั้น ผลของกรรมจึงมีอยู่จริง และมีตามชนิดของกรรม คือผลดีเกิดจากกรรมดี ผลชั่วเกิดจากกรรมชั่ว เพราะกรรมดี ย่อมให้ผลดี กรรมชั่ว ย่อมให้ผลชั่วเสมอ ไม่สับสนกัน เหมือนอย่างต้นมะม่วงให้ผลเป็นมะม่วง ต้นขนุนให้ผลเป็นขนุน เป็นไปตามชนิด

แต่ยังมีปัญหาต่อไปอีก กรรมและกรรมวิบากนั้นเป็นของใคร คิดดูง่าย ๆ อย่างการเรียนการสอบดังกล่าวแล้ว คนไหนเรียนคนนั้นรู้ คนไหนไม่เรียนคนนั้นก็ไม่รู้ ถ้าไม่เรียนใครจะมาบันดาลให้ใครรู้ขึ้นเองหาได้ไม่ ฉะนั้น กรรมและกรรมวิบากจึงเป็นของของคนที่ทำกรรมนั้นเอง ผู้ใดทำกรรมอย่างใดก็ย่อมได้ผลกรรมอย่างนั้น เหมือนอย่างหว่านพืชเช่นใดย่อมได้รับผลเช่นนั้น ทุก ๆ คนจึงต้องรับผิดชอบต่อกรรมของตนเอง จะป้ายไปให้คนอื่นไม่ได้ คนที่ทำดี เช่นประพฤติตนเรียบร้อย ช่วยทำกิจที่เป็นประโยชน์เป็นต้น จะเป็นเด็กหรือผู้ใหญ่ก็ตาม ก็เป็นคนดีขึ้นเพราะกรรมของตน ใครจะรู้จะชมหรือไม่ก็ตาม ตัวผู้ทำเองก็รู้สึกตัวเองว่าทำดีคนที่ทำไม่ดี เช่น ประพฤติตนเกะกะระราน เป็นคนหัวขโมยเป็นต้น ก็เป็นคนชั่วขึ้นเพราะกรรมของตน ใครจะรู้จะติหรือไม่ก็ตามตัวผู้ทำเอง ก็รู้สึกว่าตัวของตัวทำชั่ว อาจจะป้ายความผิดให้ผู้อื่น ด้วยการหลอกให้คนอื่นเข้าใจผิด แต่จะหลอกตัวเองไม่ได้ ตัวเองย่อมรู้สึกสำนึกตัวเองอย่างเต็มที่ ฉะนั้น เมื่อทำดีทำชั่วแล้วจึงปัดดีปัดชั่วออกไปให้พ้นตัวเองไม่ได้

เพราะรู้สึกตัวเองอยู่ทางจิตใจของตน ใครจะแย่งดีไปจะใส่ชั่วให้ก็ไม่ได้ นอกจากจะหลอกให้คนอื่นเข้าใจผิดเท่านั้น ซึ่งไม่เป็นความจริง

สรุปความว่า เมื่อคิดพิสูจน์ด้วยสามัญสำนึกตามเหตุผลอย่างง่าย ๆ ในเรื่องความดีความชั่วทั่ว ๆ ไปที่มีอยู่เฉพาะหน้าก็จะเห็นได้แล้วว่า

๑. กรรมมี คือมีความดีความชั่วในการทำของทุก ๆ คน

๒.กรรมวิบากมี คือมีผลดีของความดี มีผลชั่วของความชั่ว

๓.กรรมเป็นของผู้ทำ คือใครทำกรรมอย่างใด ก็ได้รับผลกรรมอย่างนั้น

เมื่อกล่าวเฉพาะตัวของเราเองแล้ว เมื่อเป็นกรรมของเราเองยิ่งพิสูจน์ได้ง่าย คือนำเข้าพิสูจน์ในห้องใจของเราเอง เพราะเรารู้ตัวเราเองได้ดี แต่ข้อสำคัญเราต้องมียุติธรรม คือไม่ลำเอียง เหมือนอย่างการพิสูจน์วัตถุหรือสสารในห้องวิทยาศาสตร์เครื่องพิสูจน์ต้องใช้ได้หรือการพิสูจน์ความผิดในโรงศาล โรงศาลก็ต้องสถิตยุติธรรม

คำเก่า ๆ มีกล่าวว่า “ถึงคนไม่เห็นเทวดาก็เห็น” เดี๋ยวนี้อาจเห็นว่าพ้นสมัย แต่ถ้ารู้จักคิดคำนี้ก็ยังใช้ได้ คือเทวดาในดวงใจของเราเอง หมายความว่าความมีหิริ (ละอายใจ) และโอตตัปปะ (เกรงบาป) ซึ่งท่านเรียกว่าเป็นเทวธรรม (ธรรมของเทวดา หรือธรรมที่ทำให้เป็นเทวดา) ใจที่มีละอายมีเกรงต่อบาป

คือความชั่วช้าต่าง ๆ นี้แหละคือเทวดา แต่ใจกระด้างด้านหยาบช้าแข็งกร้าวชั่วร้ายอาจมองไม่เห็น ภาษิตมอญมีกล่าวว่า “เมื่อกาจับที่ใบต้นหญ้า ด้วยคิดว่าไม่มีใครเห็น ถึงกระนั้นก็มีผู้เห็นอยู่ถึงสองเป็นอย่างน้อย” ผู้เห็นทั้งสองในภาษิตมอญนี้คือใคร ขอให้คิดเอาเอง ถ้าคิดไม่เห็นก็ให้ส่องหน้าในกระจก ก็จะเห็นผู้ที่เห็นกา แม้พระพุทธภาษิตก็มีกล่าวไว้ว่า “ชื่อว่าที่ลับย่อมไม่มีแก่ผู้ทำชั่ว”

ในมหาโพธิชาดกตอนหนึ่ง เล่าว่า พระราชาแห่งรัฐหนึ่งมีอำมาตย์อยู่ ๔ คน เป็นผู้แสดงลัทธิต่าง ๆ แก่พระราชา อำมาตย์คนที่ ๑ แสดงลัทธิว่า ผลทุก ๆ อย่างไม่มีเหตุ อำมาตย์คนที่ ๒ แสดงลัทธิว่า พระอิศวร (พระเป็นเจ้า) สร้าง อำมาตย์คนที่ ๓ แสดงลัทธิว่า ทุก ๆ อย่างเป็นเพราะบุพกรรม (กรรมในปางก่อน) อำมาตย์คนที่ ๔ แสดงลัทธิว่า ขาดสูญ ยังมีชีปะขาวอีกคนหนึ่งซึ่งพระราชาเคารพนับถือ ปรารถนาจะโต้วาทะกับอำมาตย์เหล่านั้น จึงไปขอหนังของวานรจากชาวบ้านมาตากทำให้หมดกลิ่นให้เรียบร้อยดีแล้ว จึงนุ่งห่มหนังวานรและใช้เป็นอย่างผ้าพาดบ่าเข้าไปในพระอุทยาน พระราชาได้ทรงทราบ ได้เสด็จพร้อมกับอำมาตย์ทั้ง ๔ ทอดพระเนตรเห็นท่านชีปะขาวกำลังนั่งสนใจอยู่กับหนังวานร จึงตรัสถาม ชีปะขาวก็ทูลตอบว่า วานรนี้มีอุปการะแก่อาตมามาก ช่วยนำน้ำมาให้บ้าง กวาดที่อยู่ให้บ้าง ทำการปฏิบัติให้ต่าง ๆ อาตมาจะไปไหนก็ขึ้นหลังวานรนี้ไป แต่คราวหนึ่ง อาตมาเกิดมีจิตใจทรามจึงกินเนื้อของวานรนั้น นำ

หนังมาตากให้แห้งใช้นุ่งห่ม ตลอดถึงปูนั่งนอนเพราะคิดถึงบุญคุณว่ามีอุปการะแก่อาตมามาก ฝ่ายอำมาตย์ทั้ง ๔ ได้ยินดังนั้นก็พากันกล่าวเย้ยหยันว่า ตาชีปะขาวนี้เป็นคนอกตัญญู ทรยศต่อมิตรทำปาณาติบาต

ฝ่ายชีปะขาวจึงกล่าวโต้แก่อำมาตย์คนที่ ๑ ซึ่งถือลัทธิทุก ๆ อย่างไม่มีเหตุว่าเมื่อผลทุก ๆ อย่างไม่มีเหตุเกิดขึ้นเอง ความชั่วอะไร ๆ จะมีได้อย่างไร เพราะว่าตามลัทธิของท่านย่อมไม่มีเหตุที่จะทำให้ใคร ๆ ในโลกเศร้าหมองหรือบริสุทธิ์ โลกนี้เป็นไปตามคติและภาวะของตนเอง แปรปรวนวิวัฒนาการไปเอง มีสุขมีทุกข์ไปเอง จะทำอะไรก็ทำไปไม่จำต้องประสงค์จะทำดีหรือทำชั่ว ทำ ๆ ไปก็แล้วกัน ทำอะไรก็ทำได้ เมื่อเป็นเช่นนี้จะมีใครทำบาปหรือทำบุญอะไรเล่า ฉะนั้น ถ้าลัทธิของท่านเป็นจริง ถึงว่าอาตมาจะฆ่าวานรกินเนื้อเสีย อาตมาก็ไม่มีโทษไม่มีบาป อำมาตย์คนที่ ๑ เมื่อถูกโต้เช่นนั้นก็นั่งนิ่ง

ชีปะขาวจึงกล่าวโต้อำมาตย์คนที่ ๒ ซึ่งถือลัทธิพระเป็นเจ้าสร้าง ว่าถ้าพระเป็นเจ้าสร้างชีวิตแก่โลกทั้งหมด เที่ยวจัดแจงให้คนนี้ทำกสิกรรมให้คนนั้นเลี้ยงโคเป็นต้น เป็นผู้สร้างความเจริญความเสื่อมความดีความชั่วทั้งปวง เป็นผู้บันดาลสิ่งทั้งหมด เมื่อเป็นเช่นนี้ ใครทำบาปก็ทำเพราะพระเป็นเจ้าสั่งให้ทำ พระเป็นเจ้าจึงต้องรับบาปนั้นไปเอง ถึงอาตมาจะฆ่าลิงหรือใครจะทำบาปอะไร ๆ ก็ไม่ต้องรับบาป เพราะทำตามคำสั่งของพระเป็นเจ้าต่างหาก อำมาตย์คนที่ ๒ ถูกโต้ดังนั้นก็นิ่งไป

ชีปะขาวจึงกล่าวโต้อำมาตย์คนที่ ๓ ซึ่งถือลัทธิกรรมในปางก่อน ว่าถ้าใคร ๆ พากันถึงสุขทุกข์เพราะกรรมในปางก่อนเป็นเหตุเท่านั้นแล้ว ใคร ๆ ที่ต้องได้รับทุกข์ในบัดนี้ เช่นถูกเขาฆ่า ถูกเขาลักขโมยทรัพย์ ถูกเขาเบียดเบียนต่าง ๆ ก็เพราะกรรมในปางก่อนของตนเองเหมือนอย่างกู้หนี้เขามาแล้วก็ใช้หนี้เขาไป ฉะนั้น ถ้าลัทธิของท่านเป็นจริง วานรนี้ก็คงเคยฆ่าอาตมามาแล้วในชาติปางก่อน เหมือนอย่างเป็นหนี้อาตมาอยู่ มาชาตินี้อาตมาจึงฆ่าเสียบ้าง ลิงนี้จึงถูกฆ่าเป็นการใช้หนี้กรรมเก่าให้สิ้นไป อาตมาซึ่งเป็นผู้ฆ่า จึงเท่ากับเป็นผู้ช่วยลิงนี้ให้พ้นจากหนี้ จึงไม่เป็นบาปอะไร กลับจะเป็นการช่วยไปเสียอีก และใคร ๆ จะฆ่าหรือทำร้ายใคร เมื่ออ้างว่าเป็นกรรมเก่าของเขา ๆ ก็ทำได้ทั้งนั้น และอาจอ้างเอาบุญคุณเสียอีกก็ได้ ว่าช่วยฆ่าเขาเป็นการช่วยเปลื้องหนี้กรรมให้แก่เขา อำมาตย์คนที่ ๓ ถูกโต้เช่นนี้ก็นิ่งไป

ชีปะขาวจึงกล่าวโต้อำมาตย์คนที่ ๔ ซึ่งถือลัทธิขาดสูญ ว่า ถ้าใคร ๆ ขาดสูญเสียหมด คือตายสูญไปเลยไม่ต้องเกิดอีก จะทำอะไรก็มุ่งประโยชน์เดี๋ยวนี้เท่านั้น แม้ว่าจะต้องทำมาตุฆาต ปิตุฆาต เพื่อประโยชน์ของตนก็ทำได้ ไม่มีภายหน้าที่จะต้องไปรับผล ฉะนั้น ถ้าลัทธิของท่านดังกล่าวเป็นความจริง แม้ว่าอาตมาจะฆ่าวานรก็ไม่มีบาปอะไรที่จะต้องไปรับ ตัวเราเองก็ขาดสูญ บาปและสิ่งทั้งหลายก็ขาดสูญไปด้วยกัน อำมาตย์คนที่ ๔ เมื่อถูกโต้ดังนั้นจึงเงียบไป

ชีปะขาวที่ท่านกล่าวว่าเป็นพระโพธิสัตว์ จึงถวายโอวาทพระราชามิให้เชื่อถือลัทธิของ ๔ อำมาตย์เหล่านั้น และให้ทรงประพฤติธรรม ปกครองแว่นแคว้นโดยธรรม

เรื่องในชาดกที่เล่ามานี้แสดงว่า แม้ผู้ที่ถือลัทธิว่าไม่มีความดีความชั่วก็ยังมีสามัญสำนึกอยู่ในความดีความชั่ว ซึ่งเป็นหลักความจริง จึงได้กล่าวตำหนิชีปะขาวโพธิสัตว์ไปโดยที่ไม่ทันนึกถึงลัทธิของตนที่ถืออยู่ ฉะนั้น เรื่องของกรรมจึงเป็นเรื่องของความจริงเป็นไปอยู่โดยธรรมดาสามัญ พระพุทธเจ้าก็ทรงยกเอาความจริงนี้แหละมาสั่งสอน มิได้ทรงแต่งเรื่องของกรรมขึ้นเอง ทั้งมิได้ทรงยักย้ายเปลี่ยนแปลงบิดผันไปจากความจริง ทรงชี้แจงแสดงเปิดเผยไปตามหลักความจริงเท่านั้น

ข้อที่ควรกล่าวย้ำอีกก็คือ มักจะเข้าใจกันอีกอย่างหนึ่งว่า เรื่องของกรรมเป็นเรื่องอดีตคือล่วงมาแล้ว ในปัจจุบัน เรามักมีหน้าที่ปล่อยตนให้เป็นไปตามกรรม ที่เรียกกันว่ายถากรรมเท่านั้น จึงไม่คิดจะทำอะไร ถ้าเห็นดังนี้ เป็นความเห็นผิดดังลัทธิของอำมาตย์ที่ถือว่า อะไร ๆ เกิดเพราะกรรมปางก่อน (ปุพเพกตเหตุ) ดังกล่าวแล้ว พระพุทธเจ้าก็ทรงสอนมิให้เชื่อลัทธินี้ถือว่าเป็นลัทธิภายนอกพระพุทธศาสนา และตรัสยกเวทนา สุขทุกข์ ที่ทุก ๆ คนได้รับอยู่เป็นตัวอย่าง ว่าเกิดเพราะโรคต่าง ๆ ในปัจจุบันก็มี เกิดเพราะกรรมเก่าก็มี ฉะนั้น เมื่อโรคเกิดขึ้นก็ต้องเยียวยา และต้องป้องกันรักษาตัวไม่ให้เกิดโรค ในด้านความประพฤติต่าง ๆ ก็เช่นเดียวกัน ให้ละกรรมที่ชั่วทำกรรมที่

ดี กรรมปัจจุบันนี้แหละ เป็นข้อสำคัญแห่งชีวิตของทุก ๆ คน คือการที่เราทำอยู่เดี๋ยวนี้ ถ้อยคำที่เราพูดอยู่เดี๋ยวนี้ เรื่องที่เราคิดอยู่เดี๋ยวนี้ เป็นหน้าที่ของเราจะต้องคอยตรวจตราดูให้ตัวเราเอง ทำพูด คิด แต่ในทางที่ถูกก่อให้เกิดคุณประโยชน์โดยส่วนเดียวเท่านั้น อย่าเอาเรื่องกรรมเก่ามาเป็นเครื่องตัดรอนคุณประโยชน์ มาทำให้นอนรอโชคลาภ ดังมีเรื่องเล่าเป็นคติไว้ว่า มีชาย ๒ คนไปให้หมอดู หมอทำนายทายคนหนึ่งว่า จะได้เศวตฉัตรทำนายอีกคนหนึ่งว่าจะลำบาก ชายคนที่ได้รับทำนายว่าจะได้เศวตฉัตรก็ดีใจ นั่งนอนรอ ไม่ทำมาหากินอะไร ในที่สุดก็สิ้นทรัพย์สมบัติ ไปนอนเจ็บอยู่อย่างอนาถในป่าทุ่ง มีพระธุดงค์เดินผ่านมาพบเข้า มีจิตสงสารจึงเอากลดไปปักให้ ชายผู้นั้นก็สิ้นใจในกลดของพระธุดงค์ ก็ได้เศวตฉัตรเหมือนกัน เพราะคำว่า เศวตฉัตรแปลว่าร่มขาว กลดของพระธุดงค์ก็เป็นร่มขาวชนิดหนึ่ง ส่วนชายอีกคนหนึ่ง ซึ่งได้รับทำนายว่าจะลำบาก เกิดความกลัวลำบาก จึงตั้งหน้าขวนขวายพากเพียรทำมาหากิน เก็บออมทรัพย์สินอยู่เรื่อย ๆ มา จึงมีหลักฐานเป็นสุขสบายขึ้นโดยลำดับ แต่ก็ลำบากมาก่อนเป็นอันมาก เรื่องนี้เป็นคติสอนใจว่า หน้าที่ของเราทุก ๆ คนก็คือทำกรรมปัจจุบันนี้แหละให้ดียิ่ง ๆ ขึ้นไปแล

อชฺเชว กิจฺจมาตปฺปํ

ควรทำความเพียรในวันนี้ทีเดียว

เกณฑ์กรรม

ในจิตใจที่มีสามัญสำนึกของทุก ๆ คน ย่อมมีความรู้สึกว่ามีความดีความชั่ว มีผลของความดีความชั่ว และผู้ทำนั้นเองเป็นผู้มีความดีความชั่วติดตัวอยู่ เพราะใครทำกรรมอันใด กรรมอันนั้นย่อมจารึกอยู่ในจิตใจ และผู้ทำนั้นเองต้องเป็นผู้รับผล คือรับผิดชอบต่อการกระทำของตน ความพิสดารในเรื่องนี้ได้แสดงแล้ว แต่การที่คนไม่น้อยยังไม่มีความเชื่อตั้งมั่นลงไปในกรรมตามหลักที่กล่าว ซึ่งรวบรัดโดยย่อว่า "ทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว" ก็เพราะเหตุ ๒ ประการคือ

๑. ความลำเอียงเข้ากับตนเอง หรือถือเอาแต่ใจตน

๒. ไม่เห็นผลสนองที่สาสมทันตาทันใจ

๑. ความลำเอียงเข้ากับตนเองนั้น คือมุ่งประโยชน์ตน หรือมุ่งจะได้เพื่อตนเท่านั้น ไม่คำนึงถึงความเสียหายทุกข์ยากของผู้อื่น ดังเช่น เมื่อโกรธขึ้นมาก็ทำร้ายเขา เมื่ออยากได้ขึ้นมาก็ลักของเขา เมื่อทำได้สำเร็จดังนี้ ก็มีความยินดีและอาจเข้าใจว่าทำดี แต่ในขณะเดียวกัน ก็ไม่อยากให้ใครมาทำร้ายตัวเรามาลักของเรา ถ้าใครมาทำเข้า เราก็ต้องว่าเขาไม่ดี ถึงเราจะไปยั่วให้เขาโกรธ เมื่อเขาโกรธขึ้นแล้วมาทำร้ายร่างกายเรา เราก็ยังว่าเขาไม่ดีอยู่นั่นเอง การกระทำอย่างเดียวกัน จะดีบ้างไม่ดีบ้างอย่างไรได้ เหมือนอย่างการทำร้ายร่างกาย การลักทรัพย์ เมื่อเราทำแก่เขาได้ก็เป็นดี แต่ถ้าเขาทำแก่เราเป็นไม่ดี จะเป็นดังนี้

หาถูกต้องไม่ เพราะเป็นการที่เราพูดเอาเองอย่างไม่ยุติธรรม แต่การลำเอียงเข้ากับตนเองข้อนี้แหละเป็นเหตุสำคัญอย่างหนึ่ง ที่ทำให้คนเป็นอันมากยังประกอบกรรมชั่ว เพื่อประโยชน์แก่ตนเอง หรือประโยชน์แก่ผู้อื่นที่เกี่ยวข้องกับตน ถึงจะมีกรรมศรัทธาอยู่ อย่างผู้ที่นับถือพระพุทธศาสนามีอยู่ทั่ว ๆ ไปก็ตาม เมื่อความมุ่งจะได้ (โลภะ) ความโกรธแค้นขัดเคือง (โทสะ) ความหลงผิด (โมหะ) มีกำลังแรงกล้ากว่ากำลังศรัทธา คนก็ประกอบกรรมที่ชั่วได้สุดแต่ใจที่อยากได้ ที่โกรธ ที่หลง จะฉุดชักนำไป ที่เป็นเช่นนี้ ไม่ใช่เพราะไม่มีความรู้สึกสำนึกรู้ในความดีความชั่ว ก็มีความรู้สึกสำนึกรู้เหมือนกัน แต่ไม่มีกำลังใจในฝ่ายสูงที่จะห้ามกำลังใจในฝ่ายต่ำ จึงยับยั้งตนเองไว้ไม่ได้ มีคนเป็นอันมากเมื่อทำไปแล้วเกิดเสียใจในภายหลัง ดังเช่นเมื่อทำอะไรลงไปในขณะที่อยากได้หรือรักชอบอย่างจัด ในขณะที่โกรธจัด ในขณะที่หลงจัด อย่างที่เรียกว่าหลงอย่างไม่ลืมหูลืมตา หรือในขณะที่กำลังเมาสุราอันเรียกได้ว่าหลงเหมือนกัน ครั้นเมื่อสร่างรัก สร่างชัง สร่างหลง สร่างเมาแล้ว ก็กลับเสียใจในกรรมที่ตนได้ประกอบไปแล้ว ในขณะที่ใจวิปริตเช่นนั้น บางทีทำให้เป็นรอยแผลจารึกอยู่ในจิตใจ คอยสะกิดใจให้เจ็บช้ำเดือดร้อนอยู่ตลอดเวลานาน และทำให้เกิดความเกลียดตนเองหรือรังเกียจตนเองจนถึงต้องหลบหน้าเพื่อนฝูงมิตรสหายไปก็มี แต่ถึงจะหลบหน้าคนอื่นเป็นส่วนมากได้ แต่หลบตนเองไปไม่พ้น เมื่อเกิดความเกลียดหรือรังเกียจตนเองมากขึ้น จนไม่สามารถจะทนอยู่ในโลกได้ต้อง

พยายามทำลายตนเองไปก็มี ฉะนั้น เมื่อเกิดแผลในใจขึ้น ก็มักเป็นชนิดโรคเรื้อรังที่รักษาหายยาก สู้ป้องกันไม่ให้มีขึ้นไว้ก่อนไม่ได้ ทั้งนี้ ด้วยวิธีปลูกกรรมศรัทธาคือความเชื่อกรรมนี้แหละให้ตั้งมั่นขึ้นในใจ ให้มีเป็นกำลังใจจนพอที่จะเชื่อใจได้ว่าจะไม่ประกอบกรรมที่ชั่วที่ผิดอะไร ๆ ถ้ายังคลางแคลงสงสัยไม่เชื่อใจตนเองว่าจะยับยั้งใจไว้ได้ ก็ต้องเว้นจากสิ่งยั่วยุเย้าแหย่ต่าง ๆ ฉะนั้น ทางบิดามารดาหรือผู้ปกครองและทางโรงเรียน จึงได้คอยแนะนำสั่งสอนห้ามปราม ไม่ให้อ่านหนังสือบางชนิด ไม่ให้ดูภาพยนตร์บางชนิด ที่เป็นเครื่องยุแหย่ยั่วเย้าให้ประพฤติผิดศีลธรรมและวัฒนธรรมอันดี คำแนะนำห้ามปรามนั้น ก็สมควรที่จะเชื่อฟังและปฏิบัติตามเป็นการป้องกันตัวเราเองไว้ตั้งแต่เบื้องต้น ท่านผู้ใหญ่ที่กรุณาให้คำแนะนำตักเตือนก็ดี พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมสั่งสอนก็ดีท่านก็ได้แต่เป็นเพียงผู้บอกกล่าวแนะนำ ส่วนความเชื่อฟังเป็นหน้าที่ของเราเอง เพราะเป็นสิ่งที่มีอยู่ในใจของเรา ถ้าใจของเราเกิดดื้อดึง ขัดแย้ง ไม่เชื่อฟังเสียแล้ว คำแนะนำตักเตือนต่าง ๆ ก็ไม่มีประโยชน์หรือมีประโยชน์น้อยมาก ฉะนั้น จึงควรที่จะคอยตรวจดูใจของเราเองว่า มีความเชื่อฟังต่อคำแนะนำสั่งสอนอยู่เพียงไร มีความดื้อดึงขัดแย้งอยู่เพียงไร และคิดต่อไปว่า เพราะเหตุไร เมื่อหมั่นคิดอยู่ดังนี้แล้ว จะเห็นผลเทียบเคียงได้เอง หรือถ้ายังไม่เห็นได้เองก็ต้องซักถาม และท่านผู้แนะนำอบรมก็มักจะชี้แจงให้รู้ให้เข้าใจ ถ้าคิดตั้งใจฟังคำชี้แจงของท่าน ไม่ตั้งป้อมดื้อดึงเสียก่อนแล้ว ก็คงจะได้ความ

กระจ่างในคำแนะนำของท่าน และจะได้ความซาบซึ้งในเมตตากรุณาของท่าน การหัดมีความเชื่อฟังอย่างมีเหตุผลนี้ เป็นวิธีแก้ความลำเอียงเข้ากับตนเอง ที่เป็นเหตุให้ทำอะไรตามใจตนเองโดยส่วนเดียว ผู้ใหญ่ที่ดี จึงไม่ตามใจเด็กในทางที่ผิด คอยแนะนำห้ามปราม หรือแม้ต้องปราบเอาบ้างตามสมควร เป็นการหัดไม่ให้ลำเอียงเข้ากับตนเองหรือถือเอาแต่ใจตนเองมาตั้งแต่อ่อน เข้าในคำว่าดัดไม้ตั้งแต่อ่อน เพราะดัดเมื่อแก่นั้นเป็นการดัดยาก เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงเป็นการสั่งสอนให้เป็นคนรู้ผิดรู้ถูกอย่างมีเหตุผลในเรื่องที่เกี่ยวข้องทุก ๆ วัน ทำให้รู้จักเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ เชื่อว่ามีถูกมีผิด มีเหตุมีผล ซึ่งเมื่อเป็นความผิดแล้ว ตัวเราเองทำก็ผิด คนอื่นทำก็ผิด เมื่อเป็นความถูกแล้ว ตัวเราเองทำก็ถูก คนอื่นทำก็ถูก ข้อนี้แหละเป็นกรรมศรัทธาที่ผู้ใหญ่สมควรปลูกฝังให้แก่เด็กมาตั้งแต่ต้น และผู้ใหญ่ก็ควรเว้นจากการกระทำสิ่งที่ไม่เหมาะไม่งามให้เด็กเห็นและอ้างได้ว่า ทำไมผู้ใหญ่ทำได้ เช่นห้ามไม่ให้เด็กทะเลาะวิวาทกัน แต่ผู้ใหญ่เมาสุราทะเลาะวิวาทกัน ห้ามไม่ให้เด็กเล่นการพนันเที่ยวเตร่ แต่ผู้ใหญ่เล่นการพนันเที่ยวเตร่ เหล่านี้เป็นต้น เมื่อทำให้เป็นตัวอย่างไม่ดีก็ทำให้เด็กอยากเอาอย่าง ทำให้น้ำหนักในคำอบรมห้ามปรามน้อยลงไปจนเกือบจะไม่มีความหมายอะไร และจะเข้าทำนองคำที่ว่า จงทำตามคำที่ฉันพูดแต่อย่าประพฤติอย่างที่ฉันทำ

๒. ไม่เห็นผลสนองที่สาสมทันตาทันใจ โดยมากต้องการเห็นผลของกรรมเกิดสนองให้เห็นอย่างสาสมทันตาทันใจ เช่น

เมื่อทำกรรมดี ก็อยากเห็นกรรมดีให้ผลเป็นรางวัลอย่างมากมายทันตาทันใจ เมื่อเห็นหรือได้ทราบว่าใครทำกรรมชั่ว และไม่เห็นว่าเขาเสื่อมเสียอย่างไรหรือกลับเจริญรุ่งเรือง ก็สงสัยว่า ทำชั่วไม่ได้ชั่วจริงกระมัง อันที่จริงกรรมดีต้องให้ผลดี กรรมชั่วต้องให้ผลชั่ว ตามที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้อย่างไม่ผิดโดยแน่นอน และผลที่สนองนั้นจะเรียกว่าเป็นผลที่สาสมก็ได้ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้เป็นตัวอย่างในพระสูตร ๑ ว่า กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลาย (หมายถึงทั้งคนทั้งดิรัจฉานเป็นต้น ที่เกี่ยวข้องอยู่ในโลกทั้งหมด) ให้เลวและดีต่าง ๆ กัน คือการฆ่าสัตว์ตัดชีวิตทำให้มีอายุสั้น การเว้นจากการฆ่าสัตว์ตัดชีวิตทำให้มีอายุยืน การเบียดเบียนเขาให้ลำบากทำให้มีโรคมาก การไม่เบียดเบียนเขาให้ลำบากทำให้มีโรคน้อย ความมักโกรธหุนหันขึ้งเคียดคับแค้นขัดเคือง กระเง้ากระงอดทำให้ผิวพรรณเศร้าหมองไม่งดงาม ความไม่มักโกรธเคียดแค้นทำให้ผิวพรรณผ่องใสงดงาม ความมักริษยาผู้อื่นทำให้มีศักดิ์ต่ำต้อยน้อยหน้า ความไม่ริษยาทำให้มีศักดิ์สูงใหญ่ ความไม่เผื่อแผ่เจือจานทำให้มีโภคทรัพย์น้อย ความเผื่อแผ่เจือจานทำให้มีโภคสมบัติมาก ความแข็งกระด้างถือตัวดูหมิ่นท่าน ทำให้เกิดในสกุลต่ำ ความไม่แข็งกระด้างถือตัวดูหมิ่น ท่านมีความอ่อนน้อมเคารพนับถือผู้ที่ควรอ่อนน้อมเคารพนับถือ ทำให้เกิดในสกุลสูง ความไม่เข้าหานักปราชญ์หรือผู้รู้ศึกษาไต่ถาม ทำให้มีปัญญาทราม การเข้าหานักปราชญ์หรือผู้รู้ศึกษาไต่ถามทำให้มีปัญญามาก

ผลที่สาสมกันของกรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงเป็นตัวอย่างดังที่กล่าวมานี้ เป็นผลของกรรมเก่าคือกรรมที่ทำไว้แล้วในอดีตกาล ส่วนกรรมใหม่คือกรรมที่ทำในปัจจุบันนี้ท่านแสดงว่าจักให้ผลในชาติปัจจุบันนี้เหมือนอย่างในวันนี้ ในเดือนนี้ ในปีนี้เองก็มี จักให้ผลในชาติหน้า เหมือนอย่างในวันพรุ่งนี้ ในเดือนหน้า ในปีหน้าก็มี จักให้ผลในชาติต่อ ๆ ไป เหมือนอย่างในวันมะรืนนี้ หรือในเดือนโน้น ในปีโน้นเป็นต้นก็มี ฉะนั้น การให้ผลของกรรมจึงเกี่ยวแก่กาลเวลาเป็นสำคัญ การกระทำทุก ๆ อย่างที่ให้ผลนั้นต้องเกี่ยวแก่กาลเวลาทั้งนั้น เช่นการปลูกต้นไม้มีผลก็มิใช่ว่าต้นไม้นั้นจะให้ผลทันที ต้องรอจนต้นไม้เจริญเติบโตและถึงฤดูกาลให้ผลจึงจะให้ผลตามชนิด การเรียนหนังสือก็มิใช่ว่าจะเรียนให้สอบไล่ได้ในวันเดียว ต้องเรียนเรื่อยไปจนถึงกำหนดสอบไล่จึงเข้าสอบไล่ บางทีก็ต้องเรียนซ้ำอีกครั้งหนึ่ง เมื่อไม่ละความพยายามก็อาจจะสอบไล่ได้ การทำการค้าประกอบการอุตสาหกรรมต่าง ๆ รับราชการ หรือประกอบอาชีพทุกอย่างก็เหมือนกัน จะได้รับผลก็อาศัยกาลเวลาทั้งนั้น และผลที่ได้รับนั้นจะดีหรือไม่ดีอย่างไร จะรวดเร็วหรือช้าอย่างไร ก็สุดแต่สถานการณ์ต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง แม้ในเรื่องกรรมให้ผล ท่านก็แสดงว่าเกี่ยวแก่สถานการณ์ ๔ อย่าง คือ (๑) คติ (๒) อัตภาพ (๓) กาลสมัย (๔) การประกอบ

(๑) **คติ** คือที่ไป แสดงในปัจจุบัน คือไปทุก ๆ แห่งจะไปเที่ยวไปพักอาศัยชั่วคราวหรือไปอยู่ประจำก็ตาม คนที่ทำดีมาแล้วถ้าไปในที่ที่ไม่ดี ความดีที่ทำไว้ก็อาจจะยังไม่ให้ผล เหมือนอย่างนักเรียนที่เรียนมัธยม ๖ มาแล้วจากต่างจังหวัด เรียกว่าได้ทำความดีมาแล้วถึงชั้นนั้น และเข้ามาเรียนต่อในกรุงเทพ ฯ แต่ไปอยู่ในหอพักที่ไม่ดี เมื่อควรจะไปโรงเรียนก็ไม่ไป แต่ไปเถลไถลเสียที่อื่น อย่างนี้เรียกว่ามีคติที่ไปไม่ดี ความดีเท่าที่ทำไว้คือที่เรียนมาจนจบมัธยม ๖ ในต่างจังหวัด ก็ไม่ส่งเสริมให้เจริญวิทยฐานะขึ้นต่อไป ส่วนนักเรียนที่เรียนมาไม่สู้ดี ไม่จบถึงชั้นไหน แต่เกิดความตั้งใจดี ไปพักอาศัยอยู่ในที่ดีและไปเรียนกวดวิชาอย่างจริงจัง ก็อาจจะสอบขึ้นชั้นสูงได้ ตัวอย่างนี้เป็นเพียงตัวอย่างเฉพาะเรื่องเท่านั้น เมื่อกล่าวโดยส่วนรวมแล้วคนที่มีกรรมเก่าไม่ดี แต่ว่ามีคติใหม่ดี อย่างที่เรียกว่ากลับตนดำเนินทางใหม่ คือเว้นจากทางไม่ดีเก่า ๆ ที่เคยดำเนินมา มาเปลี่ยนดำเนินทางใหม่ที่ดีอันตรงกันข้าม กรรมชั่วที่ทำไว้แล้วแต่ก่อน ก็อาจยังไม่ให้ผล ได้ในคำว่า มืดมา สว่างไป ถ้าทางเก่าก็ไม่ดี ทางใหม่ก็ไม่ดี ได้ในคำว่ามืดมามืดไป ก็เป็นอันเอาดีไม่ได้เลย ส่วนคนที่ทำความดีมาแล้วเรียกว่าเดินทางถูกมาแล้วแต่ต่อมา กลับไปเดินทางผิด กรรมดีที่ทำไว้แล้วก็อาจยังให้ผลไม่ได้ ได้ในคำว่าสว่างมา มืดไป ฝ่ายคนที่มาดีคือเดินทางมาถูกแล้วและก็เดินทางถูกต่อไป เป็นอันว่าความดีที่ทำไว้สนับสนุนให้ดีอีกต่อไปไม่ขาดสาย ได้ในคำว่า สว่างมา สว่างไป

ฉะนั้น คติที่ไปหรือการไป คือทางที่ทุก ๆ คนดำเนินอยู่ในปัจจุบันนี้แหละสำคัญมาก ในส่วนที่ล่วงมาแล้วจะผิดหรือถูกเราก็ได้ดำเนินมาแล้ว ฉะนั้น ให้ถือว่าเป็นอันแล้วไป หรือให้ถือเป็นบทเรียน ถ้าเดินทางดีมาแล้วก็จงเดินทางดีนั้นต่อไป ถ้าทางที่เดินมาแล้วดีก็จงเดินทางดีนั้นต่อไป ถ้าทางที่เดินมาแล้วไม่ดีก็เปลี่ยนทางใหม่ เลือกเดินไปในทางที่ดี นับว่าเป็นผู้ที่กลับตัวได้เข้าในคำว่า มืดมา สว่างไป พระพุทธเจ้าโปรดปรานบุคคลเช่นนี้ดังเช่นองคุลิมาลโจรเป็นตัวอย่าง เพราะทุก ๆ คนย่อมมีผิดพลาดมาแล้วมากบ้างน้อยบ้าง ยิ่งผ่านชีวิตมามาก ยิ่งมีโอกาสผิดพลาดได้มาก จนถึงมีคำพังเพยว่า ความผิดพลาดเป็นเรื่องของมนุษย์ ข้อสำคัญจึงอยู่ที่เมื่อทำผิดไปแล้ว ก็ให้รู้ตัวว่าทำผิดและตั้งใจไม่ให้ทำผิดอีกเป็นอันนำตัวให้เข้าทางที่ถูก นี่แหละคือคติที่ดีของชีวิตปัจจุบัน

(๒) **อัตภาพ** หมายถึงความมีร่างกายสมบูรณ์ประกอบด้วยพลานามัย สามารถทำสิ่งที่ควรทำได้ตามต้องการ พลานามัยของร่างกายนี้เป็นสิ่งสำคัญ ความดีจะให้ผลเต็มที่ต่อเมื่อร่างกายสมบูรณ์ด้วย เช่นเรียนหนังสือมาได้ถึงชั้นใดชั้นหนึ่งนับว่าได้ทำความดีมา จะเรียนต่อไปได้จนสำเร็จก็ต้องมีร่างกายสมบูรณ์ ที่สามารถจะเรียนต่อไปได้ ถ้าป่วยเป็นโรคกระเสาะกระแสะ การเรียนต่อ ก็ขัดข้อง ไม่สะดวก หรือคนที่กำลังทำงานถ้าล้มป่วยลง ความเจริญก็ชะงัก ในทางตรงกันข้าม คนที่เคยประพฤติผิดพลาดเหลวไหลมาแล้ว แต่ต่อมาได้คติของชีวิตที่ดี

ดังกล่าวแล้วในข้อคติ ก็อาจประกอบกรรมที่ดีสืบต่อไปได้ ความเหลวไหลที่แล้วมาก็อาจยังไม่มีโอกาสให้ผล ความมีอัตภาพร่างกายสมบูรณ์ เป็นสิ่งสำคัญในการดำเนินชีวิตทุกอย่าง เพราะเครื่องบั่นทอนต่าง ๆ นั้นมีเป็นอันมาก กล่าวโดยเฉพาะในทางการแพทย์ ปัจจุบันนี้ก็แสดงว่ามีเชื้อโรคต่าง ๆ ในที่ต่าง ๆ ทั้งภายในและภายนอกโดยรอบร่างกายมากมายหลายชนิด เมื่อร่างกายมีกำลังต้านทานเชื้อโรคเพียงพอ ก็ไม่เกิดอาการเจ็บป่วยร่างกายอ่อนแอลงเมื่อใด เชื้อโรคก็ได้ช่องเมื่อนั้น ฉันใดก็ดี กรรมดี กรรมชั่วต่าง ๆ ที่บุคคลทำไว้ในปางหลังก็มีมากมาย ถ้าเราตั้งตัวไว้ดี กรรมชั่วก็ไม่มีโอกาสให้ผล กรรมดีมีโอกาสส่งเสริม แต่เมื่อเพลี่ยงพล้ำลงเมื่อใด กรรมชั่วก็มีโอกาสให้ผลซ้ำเติมเมื่อนั้น

(๓) **กาลสมัย** หมายถึงว่า ในกาลสมัยที่สมบูรณ์มีผู้ปกครองดี มีหมู่ชนที่ดี กรรมดีก็มีโอกาสให้ผลได้มาก กรรมชั่วก็อาจสงบผลอยู่ก่อน เพราะในกาลสมัยเช่นนี้ จะพากันยกย่องอุดหนุนคนดี ไม่สนับสนุนคนชั่ว ทำให้คนดีมีโอกาสปรากฏตัวประกอบกรรมที่ดี อำนวยให้เกิดประโยชน์สุขแก่ส่วนรวมยิ่งขึ้น แต่ในกาลสมัยที่บกพร่อง มีผู้ปกครองไม่ดี มีหมู่ชนไม่ดี กรรมดีที่ตนทำไว้ ก็ไม่มีโอกาสให้ผล กรรมชั่วกลับมีโอกาสให้ผล เพราะเป็นสมัยที่กดคนดี ยกย่องคนชั่ว นับว่าเป็นกาลวิบัติ อีกอย่างหนึ่ง ในกาลสมัยที่มีการกดขี่เบียดเบียนกัน จนถึงทำสงครามกัน ดังเช่นสงครามโลกที่แล้ว ๆ มา คนในโลกได้รับ

ภัยสงครามกันเป็นอันมาก นี้เรียกว่าเป็นโอกาสที่กรรมชั่วซึ่งต่างได้กระทำไว้ในอดีตให้ผล ทำให้ต้องประสบภัยต่าง ๆ ตลอดถึงความทุกข์ยากขาดแคลนกันทั่ว ๆ ไป แต่ในกาลสมัย ที่มีความสงบเรียบร้อย ก็เป็นไปตรงกันข้าม ต่างไปเล่าเรียน ศึกษาประกอบการงานกันได้ตามปกติ

(๔) **การประกอบกรรม** หมายถึงการประกอบกระทำในปัจจุบัน ถ้าประกอบกระทำกรรมที่ดีที่ชอบอยู่ในปัจจุบัน กรรมชั่วที่ทำไว้ในอดีต ก็อาจยังระงับผลหรือแม้กำลังให้ผลอยู่แล้วก็อาจเบาลงได้ ดังเช่นผู้ที่ต้องถูกกักขังจองจำ เมื่อประพฤติตัวดีก็ย่อมได้รับผ่อนผันและลดเวลากักขังจองจำนั้นให้น้อยเข้า ถ้ากรรมเก่าดีอยู่แล้วก็ยิ่งจะส่งเสริม เหมือนอย่างนักเรียนที่ตั้งใจเรียนดีมาแล้ว และตั้งใจเรียนดีอยู่ในปัจจุบัน ก็ช่วยกันให้เรียนดียิ่งขึ้น แต่ถ้าในปัจจุบันนี้ ประกอบกรรมที่ชั่วเสียหาย ก็จะตัดผลของกรรมดีที่เคยทำมาแล้วด้วย เหมือนอย่างข้าราชการที่ทำงานมาโดยสุจริตแล้ว แต่มาทำทุจริตขึ้น ก็อาจตัดผลของความดีที่ทำมาแล้ว ในเมื่อการทำทุจริตในหน้าที่นั้นปรากฏขึ้น

การให้ผลของกรรม ย่อมเกี่ยวแก่การเวลา ประกอบกับสถานการณ์ทั้งสี่ดังกล่าวมานี้ ท่านเล่าเรื่องเป็นตัวอย่างเปรียบเทียบไว้ว่า เหมือนอย่างว่าบุรุษผู้หนึ่งรับราชการ ได้รับตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองแห่งหนึ่ง แต่บุรุษผู้นั้นมิได้ปฏิบัติหน้าที่โดยชอบ ไปข่มขู่ถือเอาทรัพย์ต่าง ๆ ของประชาชนในเมืองที่ปกครองโดยพลการ แต่ก็ยังไม่มีใครอาจจะฟ้องร้องว่ากล่าว

เพราะกลัวอำนาจ บุรุษผู้นั้นกำเริบยิ่งขึ้น ถึงกับไปผิดในบุคคลที่เป็นใหญ่กว่าตน มีอำนาจยิ่งกว่าตน จึงถูกจับไปเข้าเรือนจำ และมีประกาศให้ประชาชนที่ถูกข่มเหงร้องทุกข์กล่าวโทษ จึงมีเสียงร้องทุกข์กล่าวโทษขึ้นตั้งร้อยตั้งพัน บุรุษนั้นจึงถูกลงโทษไปตามความผิด เรื่องนี้พึงเห็นความเปรียบเทียบดังนี้ เวลาที่บุรุษนั้นได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองกำลังรุ่งเรือง ก็เท่ากับเวลาตั้งอยู่ในคติคือตำแหน่งมีอำนาจ ประกอบด้วยมีฐานะของตนสูง ทำอะไรได้ตามต้องการ อยู่ในสมัยที่ตนมีอำนาจ ทั้งอยู่ในหน้าที่เป็นโอกาสให้ประกอบกระทำอะไรได้ อกุศลกรรมจึงยังไม่มีโอกาสจะให้ผล ต่อเมื่อถูกจับเข้าเรือนจำ เสียงร้องทุกข์กล่าวโทษเกิดขึ้นตั้งร้อยตั้งพันเรื่อง ก็เท่ากับถึงกาลวิบัติของตน สถานการณ์ต่าง ๆ ดังกล่าวที่เคยดีก็กลับเลวลง เข้าในคำว่า น้ำลดตอผุด อกุศลกรรมที่ตนทำไว้จึงมีโอกาสให้ผล

รวมความว่า ทุก ๆ คนทำกรรมใด ๆ ไว้ กรรมนั้น ๆ ย่อมให้ผลในปัจจุบันบ้าง ในภายหน้าบ้าง ในเวลาต่อ ๆ ไปบ้าง ตามแต่กรรมนั้น ๆ จะหนักเบาอย่างไร ท่านเปรียบเหมือนอย่างยืนอยู่บนที่สูงและโยนสิ่งต่าง ๆ มีก้อนหิน ก้อนดิน กิ่งไม้ใบหญ้าเป็นต้นลงมา ของที่มีน้ำหนักมากย่อมตกลงสู่พื้นดินก่อน ส่วนของที่มีน้ำหนักน้อยกว่า ก็ตกถึงพื้นดินภายหลังโดยลำดับกรรมก็ฉันนั้น กรรมที่หนักให้ผลก่อน ส่วนกรรมที่หนักน้อยกว่าหรือเบากว่า ก็ให้ผลตามหลัง การให้ผลของกรรมจึงเกี่ยวกับเวลา ประกอบกับสถานการณ์ ๔ อย่างคือ (๑) คติ (๒)

อัตภาพ (๓) กาลสมัย (๔) การประกอบกรรมในปัจจุบัน แต่กรรมย่อมให้ผลแน่นอนตามพระพุทธภาษิตว่า

กลฺยาณการี กลฺยาณํ ทำดีได้ดี
ปาปการี จ ปาปกํ ทำชั่วได้ชั่วแล

เวรและวิธีป้องกันระงับเวร

"ฝากไว้ก่อนเถิด รอให้ถึงทีเราบ้าง" นาย ข. คิดผูกใจไว้เมื่อถูกนาย ก. ข่มเหงคะเนงร้าย ต่อมาเมื่อนาย ข. ได้โอกาสก็ทำร้ายนาย ก. ตอบแทน นาย ก. ก็ทำร้ายนาย ข. ตอบเข้าอีก แล้วต่างก็ทำร้ายตอบกันไปตอบกันมา ตัวอย่างนี้แหละเรียกว่าเวร บางรายผูกเวรกันไปชั่วลูกชั่วหลาน บางรายผู้ใหญ่ผูกเวรกันแล้วยังห้ามไม่ให้บุตรหลานของตนผูกมิตรกันอีกด้วย ถือว่าไปผูกมิตรกับลูกหลานศัตรู มิใช่แต่ต้องร้ายแรงจึงเรียกว่าเวร ถึงรายย่อย ๆ ดังการตอบโต้กันในวงด่าวงชกต่อย ก็เรียกว่า เวร เช่น นาย ก. ด่า นาย ข. ชกต่อยนาย ข. ก่อน นาย ข. ก็ด่าตอบชกต่อยตอบ แล้วต่างก็ด่าและต่างก็ชกต่อยกันอุตลุด บางทีวงวิวาทขยายออกไป คือเมื่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งเพลี่ยงพล้ำก็ไปบอกพรรคพวกร่วมคณะร่วมโรงเรียนให้พลอยโกรธ แล้วยกพวกไปชกต่อยต่อสู้กัน ขยายวงเวรออกไป บางรายเด็กทะเลาะกันแล้วไปฟ้องผู้ใหญ่ ผู้ใหญ่ทั้ง ๒ ฝ่ายเข้ากับเด็กที่เป็นบุตรหลานของตน ก็ออกต่อว่าต่อปากคำวิวาทกัน เวรวง

เด็กก็ขยายออกเป็นเวรวงผู้ใหญ่ เรื่องเล็กกลายเป็นเรื่องใหญ่ เรื่องทะเลาะวิวาทกันรายใหญ่ ๆ มิใช่น้อย เกิดจากมูลเหตุที่เล็กนิดเดียว ดังนิทานเรื่องน้ำผึ้งหยดเดียว ทำให้เกิดสงครามกลางเมือง

วงเวรในระหว่างบุคคล ให้เกิดความเสียหายในวงแคบ ส่วนวงเวรในระหว่างหมู่คณะ ให้เกิดความเสียหายในวงกว้างออกไป ยิ่งวงเวรในระหว่างประเทศชาติ ในระหว่างค่ายของชาติทั้งหลาย ยิ่งให้เกิดความเสียหายอย่างกว้างขวางตลอดจนถึงทั้งโลก เหล่านี้ เป็นเรื่องของเวรทั้งนั้น ฉะนั้น จึงควรทำความเข้าใจควบคู่กันไปกับเรื่องกรรม

เวรคือความเป็นศัตรูกันของบุคคล ๒ คนหรือ ๒ ฝ่าย เพราะฝ่ายหนึ่งก่อกรรมเสียหายแก่อีกฝ่ายหนึ่ง ฝ่ายที่ได้รับความเสียหายนั้นก็ผูกใจเจ็บและคิดแก้แค้นตอบแทน เวรจึงประกอบด้วยบุคคล ๒ คนหรือ ๒ ฝ่าย คือ ผู้ก่อความเสียหาย ๑ ผู้รับความเสียหาย ๑ บุคคลที่ ๒ นี้ผูกใจเจ็บแค้น จึงเกิดความเป็นศัตรูกันขึ้น นี้แหละคือเวร

เวรเกิดจากความผูกใจเจ็บแค้นของบุคคลที่ ๒ คือผู้รับความเสียหาย พระพุทธเจ้าตรัสแสดงไว้ว่า **“ชนเหล่าใดผูกอยู่ว่า คนนี้ได้ด่าเรา ได้ฆ่าเรา ได้ชนะเรา ได้ลักของของเรา เวรของชนเหล่านั้นไม่สงบ”** ดังนี้ ทั้งนี้เพราะลำพังบุคคลที่ ๑ ฝ่ายเดียวก็ยังไม่เป็นเวรสมบูรณ์ ต่อเมื่อบุคคลที่ ๒ ผูกใจเจ็บไว้จึงเกิดเป็นเวรสมบูรณ์ แต่ถ้าบุคคลที่ ๒ นั้นไม่ผูกใจเจ็บ ก็

ไม่เกิดเป็นเวรขึ้นเหมือนกัน ฉะนั้น ความเกิดเป็นเวรขึ้นจึงมีเพราะบุคคลที่ ๒ เป็นสำคัญ เห็นอย่างง่าย ๆ ในเรื่องเวรสามัญ เมื่อมีใครมาทำความล่วงเกินอะไรเล็ก ๆ น้อย ๆ ต่อเรา เมื่อเราไม่ผูกอาฆาต เขาและเราก็ไม่เกิดเป็นศัตรูกัน คือไม่เกิดเป็นคู่เวรกันนั่นเอง เหมือนอย่างตบมือข้างเดียวไม่เกิดเสียง

เวรระงับเพราะบุคคลที่ ๒ ไม่ผูกอาฆาตดังกล่าวแล้ว พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้โดยความว่า **"ส่วนชนเหล่าใดไม่ผูกอยู่ว่า คนนี้ได้ด่าเราได้ฆ่าเรา ได้ชนะเรา ได้ลักของของเรา เวรของชนเหล่านั้นย่อมสงบระงับ เวรไม่ระงับด้วยเวรในกาลไหน ๆ เลย แต่ย่อมระงับลงด้วยความไม่ผูกเวร"** ดังนี้ น่าคิดว่า เมื่อเป็นเช่นนี้ บุคคลที่ ๒ เป็นผู้ที่น่าติมากกว่าบุคคลที่ ๑ เพราะทำให้เป็นเวรขึ้น ในเรื่องเวรก็เป็นความจริงอย่างนั้น ยกตัวอย่างง่าย ๆ เหมือนอย่างเป็นความกันในโรงศาล เมื่อมีใครเป็นโจทก์ฟ้อง ใครเป็นจำเลยขึ้น จึงเกิดเป็นความ คดีถึงที่สุดหรือโจทก์ถอนฟ้องเสียเมื่อใด ความก็ระงับเมื่อนั้น แต่ถ้าจำเลยไม่เป็นตัวการก่อกรรมเสียหายแก่โจทก์ เมื่อกล่าวโดยปกติมิใช่แกล้งกันแล้ว โจทก์ก็คงไม่ฟ้อง ฉันใดก็ดี บุคคลที่ ๑ นั้นเอง เป็นมูลเหตุของเวร เพราะเป็นตัวการก่อกรรมเสียหายขึ้นก่อน

เวรเกี่ยวกับกรรมของบุคคลที่ ๑ ซึ่งทำความเสียหายให้แก่บุคคลที่ ๒ และเกี่ยวกับกรรมของบุคคลที่ ๒ ซึ่งทำตอบด้วย ดังเช่น นาย ก. ฆ่า นาย ข. และลักทรัพย์ของนาย ข. นาย ข. จึงผูกใจอาฆาต เกิดเป็นเวรกันขึ้น นี้ก็เพราะกรรมของนาย

ก. นั่นเอง ซึ่งทำแก่นาย ข. และนาย ข. ก็ผูกใจทำตอบ ฉะนั้น เวรจึงเกี่ยวแก่กรรมของบุคคลนั่นเอง ที่ยังให้เกิดความเสียหาย เจ็บแค้นแก่คนอื่น กรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนให้ละเว้นในศีล ๕ คือการฆ่าสัตว์ ๑ การลักทรัพย์ ๑ การประพฤติผิดประเพณีในทางกาม ๑ การพูดเท็จ ๑ การดื่มน้ำเมา ๑ เรียกว่าเวร ๕ หรือภัย ๕ อย่าง เพราะเป็นกรรมที่ก่อเวรก่อภัยทั้งนั้น เช่นการฆ่าสัตว์ ก็มีผู้ฆ่าฝ่ายหนึ่ง ผู้ถูกฆ่าอีกฝ่ายหนึ่ง เป็นคู่เวรคู่ภัยกัน การลักทรัพย์ก็มีผู้ลักฝ่ายหนึ่ง ผู้ถูกลักอีกฝ่ายหนึ่ง เป็นคู่เวรคู่ภัยกัน ดังนี้เป็นตัวอย่าง เมื่อกล่าวโดยรวบรัด เวรเกิดจากกรรมที่ก่อความเสียหายให้แก่ใคร ๆ นั่นเอง

ผลของกรรมได้แสดงแล้วว่า ผลดีต่าง ๆ เกิดเพราะกรรมดี ผลชั่วต่าง ๆ เกิดเพราะกรรมชั่ว ส่วนผลของเวร คือความทุกข์ที่บุคคล ๒ ฝ่ายผู้เป็นศัตรูคู่เวรก่อให้แก่กัน กรรมเมื่อให้ผลแล้วก็หมดไป เหมือนอย่างผู้ต้องโทษครบกำหนดแล้วก็พ้นโทษ ส่วนเวร เมื่อบุคคลทั้ง ๒ ฝ่ายนั้นยังผูกใจเป็นศัตรูกันอยู่ตราบใด ก็ยังไม่ระงับตราบนั้น แต่เมื่อบุคคลทั้ง ๒ ฝ่ายเลิกเป็นศัตรูกันเมื่อใด เวรก็ระงับเมื่อนั้น ฉะนั้น เวรจึงอาจยาวก็ได้ สั้นก็ได้ สุดแต่บุคคล ๒ ฝ่ายที่เกี่ยวข้อง สัตว์บางชนิดพบกันเข้าไม่ได้ เป็นต้องทำร้ายกัน เช่น กากับนกเค้า บัณฑิตผู้ฉลาดในการสอน ยกเป็นตัวอย่างของเวรที่ผูกกันยืดยาวไม่รู้จบเหมือนกับผูกกันมาตั้งแต่ปฐมกัลป์ และผูกกันไปไม่สิ้นสุด ในหมู่มนุษย์บางชาติบางเหล่าก็คล้าย ๆ กันอย่างนั้น

นิทานเรื่องระงับเวร ท่านเล่าเป็นเรื่องสอนให้ระงับเวร ดังจะเล่าโดยย่อต่อไป มีเรื่องที่เคยเกิดขึ้นแล้วว่า พระเจ้าพรหมทัต ครอบครองราชสมบัติอยู่ในกรุงพาราณสี ในรัฐกาสี ได้เสด็จกรีธาทัพไปย่ำยีพระเจ้าทีฆีติ แห่งแคว้นโกศล พระเจ้าทีฆีติทรงประมาณกำลังเห็นว่าจะต่อสู้ไม่ได้ จึงทรงพาพระมเหสีเสด็จหนีออกจากพระนคร ปลอม/พระองค์เป็นปริพาชก (ชีปะขาว) ไปทรงอาศัยอยู่ในบ้านของนายช่างหม้อที่ชานเมืองพาราณสี ซึ่งเป็นนครของราชศัตรู ฝ่ายพระเจ้าพรหมทัตก็ทรงยกทัพเข้าครอบครองแคว้นโกศล ต่อมาพระมเหสีของพระเจ้าทีฆีติทรงพระครรภ์เกิดอาการแพ้พระครรภ์ ด้วยทรงอยากทอดพระเนตรกองทัพประกอบด้วยองค์ ๔ คือ กองช้าง กองม้า กองรถ และกองราบ ในเวลาอาทิตย์ขึ้น และอยากจะทรงดื่มน้ำล้างพระขรรค์ จึงกราบทูลพระราชสวามี พระเจ้าทีฆีติพระราชสวามีได้ตรัสห้าม พระนางก็ตรัสยืนยันว่า ถ้าไม่ทรงได้ก็จักสิ้นพระชนม์ ครั้งนั้นพราหมณ์ปุโรหิตของพระเจ้าพรหมทัตเป็นพระสหายของพระเจ้าทีฆีติ พระเจ้าทีฆีติจึงเสด็จไปหาตรัสเล่าความให้ฟัง ฝ่ายพราหมณ์ปุโรหิตก็ขอไปเฝ้าพระเทวีก่อน พระเจ้าทีฆีติทรงนำไปยังบ้านที่พักอาศัย พราหมณ์ปุโรหิตได้เห็นพระมเหสีของพระเจ้าทีฆีติเสด็จดำเนินมาแต่ไกล ก็ยกมือพนมนอบน้อมไปทางพระนาง เปล่งวาจาขึ้นว่า “พระเจ้าโกศลประทับอยู่ในพระครรภ์” แล้วกล่าวรับรองจะจัดการให้พระนางได้ทอดพระเนตรเห็นกองทัพทั้งสี่เหล่า และได้ดื่มน้ำล้างพระขรรค์ พราหมณ์ปุโรหิตจึงเข้า

เฝ้าพระเจ้าพรหมทัตกราบทูลว่า ได้เห็นนิมิตบางอย่าง ขอให้ทรงจัดกองทัพสี่เหล่าให้ยกออกตั้งขบวนในเสนาในเวลารุ่งอรุณวันพรุ่งนี้ และให้ล้างพระขรรค์ พระเจ้าพรหมทัตทรงอำนวยตามพระมเหสีพระเจ้าทีฆีติจึงได้ทอดพระเนตรเห็นกองทัพและได้ทรงดื่มน้ำล้างพระขรรค์สมอาการที่ทรงแพ้ครรภ์ ต่อมาได้ประสูติพระโอรส ตั้งพระนามว่า ทีฆาวุ เมื่อทีฆาวุกุมารเติบโตขึ้น พระเจ้าทีฆิติ ทรงส่งออกไปให้ศึกษาศิลปศาสตร์อยู่ในภายนอกพระนคร เพราะทรงเกรงว่า ถ้าพระเจ้าพรหมทัตทรงทราบก็จักปลงพระชนม์เสียทั้ง ๓ พระองค์ ต่อมานายช่างกัลบกของพระเจ้าทีฆีติซึ่งมาอาศัยอยู่ในราชสำนักของพระเจ้าพรหมทัตได้เห็นพระเจ้าทีฆีติที่ชานพระนครก็จำได้ จึงไปเฝ้ากราบทูลพระเจ้าพรหมทัตให้ทรงทราบ พระเจ้าพรหมทัตจึงมีรับสั่งให้จับพระเจ้าทีฆีติ พร้อมทั้งพระมเหสีมาแล้ว รับสั่งให้พันธนาการให้โกนพระเศียรให้นำตระเวนไปตามถนนต่าง ๆ ทั่วพระนครแล้วให้นำออกไปภายนอกพระนคร ให้ตัดพระองค์เป็นสี่ท่อนทิ้งไว้สี่ทิศ พวกเจ้าพนักงานได้ปฏิบัติตามพระราชบัญชา ในขณะที่เขานำพระเจ้าทีฆีติกับพระมเหสีตระเวนไปรอบพระนครนั้นทีฆาวุกุมารได้ระลึกถึงพระราชมารดาบิดาจึงเข้ามาเพื่อจะเยี่ยมก็ได้เห็นพระราชมารดาบิดากำลังถูกพันธนาการ เขากำลังนำตระเวนไปอยู่ จึงตรงเข้าไปหา ฝ่ายพระเจ้าทีฆีติทอดพระเนตรเห็นพระราชโอรสกำลังมาแต่ไกลก็ตรัสขึ้นว่า "พ่อทีฆาวุ เจ้าอย่าเห็นยาว อย่าเห็นสั้น พ่อทีฆาวุ เวรทั้งหลายย่อมไม่ระงับด้วย

เวรเลย แต่ย่อมระงับด้วยความไม่ผูกเวร" พอพวกเจ้าหน้าที่เหล่านั้น ได้ยินพระดำรัสนั้น ก็พากันกล่าวว่าพระเจ้าทีฆีติเสียพระสติรับสั่งเพ้อไป พระเจ้าทีฆีติก็ตรัสว่า พระองค์มิได้เสียสติ ผู้ที่เป็นวิญญูจักเข้าใจ แล้วได้ตรัสซ้ำ ๆ ความอย่างนั้นถึง ๓ ครั้ง เมื่อพวกเจ้าหน้าที่นำ ตระเวนแล้วก็นำออกนอกพระนคร ตัดพระองค์ออกเป็นสี่ท่อน ทิ้งไว้สี่ทิศ แล้วตั้งกองรักษา ทีฆาวุกุมารได้นำสุราไปเลี้ยงพวกกอง รักษาจนเมาฟุบหลับหมดแล้ว เก็บพระศพ ของพระมารดาบิดามารวมกันเข้าถวายพระเพลิง เสร็จแล้วก็เข้าป่า ทรงกันแสงคร่ำครวญจนเพียงพอแล้วก็เข้าสู่กรุงพาราณสี ไปสู่โรงช้างหลวง ฝากพระองค์เป็นศิษย์นายหัตถาจารย์ ในเวลาใกล้รุ่ง ทีฆาวุกุมารมักตื่นบรรทมขึ้น ทรงขับร้องด้วยเสียงอันไพเราะและดีดพิณ พระเจ้าพรหมทัตได้ทรงสดับเสียง รับสั่งถามทรงทราบแล้วตรัสให้หาทีฆาวุกุมารเข้าเฝ้า ครั้นทอดพระเนตรเห็นทีฆาวุกุมารก็โปรดให้เป็นมหาดเล็กในพระองค์ ทีฆาวุกุมารได้ตั้งหทัยปฏิบัติพระเจ้าพรหมทัต เป็นที่โปรดปรานมาก ในไม่ช้าก็ได้รับการแต่งตั้งให้อยู่ประจำในตำแหน่งเป็นที่วางพระราชหฤทัยในภายใน วันหนึ่ง พระเจ้าพรหมทัตเสด็จทรงรถออกไปทรงล่าเนื้อ ทีฆาวุกุมารเป็นนายสารถีรถพระที่นั่ง ได้นำรถพระที่นั่งแยกทางไปจากพวกทหารรักษาพระองค์ ครั้นไปไกลมาก แล้ว พระเจ้าพรหมทัตทรงเหน็ดเหนื่อย มีพระราชประสงค์จะบรรทมพัก จึงโปรดให้หยุดรถ แล้วทรงบรรทมหนุนบนเพลา (หน้าตัก) ของทีฆาวุกุมาร

ครู่เดียวก็บรรทมหลับ ฝ่ายทีฆาวุกุมารคิดถึงเวรขึ้นว่า "พระเจ้าพรหมทัตนี้ได้ทรงประกอบกรรมก่อความเดือดร้อนให้เป็นอันมาก จนถึงปลงพระชนม์พระราชมารดาบิดาของตน บัดนี้ถึงเวลาจะสิ้นเวรกันเสียที" จึงชักพระขรรค์ขึ้นจากฝัก ในขณะนั้น พระดำรัสของพระราชบิดาก็ผุดขึ้นในหทัยของทีฆาวุกุมาร เตือนให้คิดว่า ไม่ควรละเมิดคำของพระราชบิดา จึงสอดพระขรรค์เข้าฝัก ครั้นแล้ว ความคิดที่เป็นเวรก็เกิดผุดขึ้นใหม่เป็นครั้งที่ ๒ ทีฆาวุกุมารก็ชักพระขรรค์ขึ้นจากฝัก แต่เมื่อระลึกถึงพระดำรัสของพระราชบิดาก็สอดพระขรรค์เก็บอีก ในครั้งที่ ๓ ก็เหมือนกัน ทีฆาวุกุมาร ชักพระขรรค์ขึ้นแล้วด้วยอำนาจเวรจิต แล้วก็สอดพระขรรค์เก็บด้วยอำนาจดำรัสของพระราชบิดา ในขณะนั้น พระเจ้าพรหมทัต ทรงสะดุ้ง เสด็จลุกขึ้นโดยฉับพลัน มีพระอาการตกพระทัยกลัวทีฆาวุกุมารจึงกราบบังคมทูลถาม จึงรับสั่งเล่าว่า ทรงพระสุบินเห็นทีฆาวุกุมาร โอรสของพระเจ้าทีฆีติแทงพระองค์ให้ล้มลงด้วยพระขรรค์ ทันใดนั้น ทีฆาวุกุมาร ก็จับพระเศียรของพระเจ้า พรหมทัตด้วยพระหัตถ์ซ้าย ชักพระขรรค์ออกด้วยพระหัตถ์ขวา ทูลว่า "เรานี้แหละคือทีฆาวุกุมาร โอรสของพระเจ้าทีฆีติ ซึ่งพระองค์ได้ทำความทุกข์ยากให้อย่างมากมาย จนถึงปลงพระชนม์พระราชมารดาบิดาของเรา บัดนี้ถึงเวลาที่เราจะทำให้สิ้นเวรกันเสียที" พระเจ้าพรหมทัตจึงทรงหมอบลงขอชีวิต "ข้าพระองค์อาจจะถวายชีวิตแก่พระองค์ได้อย่างไร พระองค์นั่นเองพึงประทานชีวิตต่อข้าพระองค์"

"พ่อทีฆาวุ ถ้าอย่างนั้นเจ้าจงให้ชีวิตแก่เรา และเราก็ให้ชีวิตแก่เจ้า" พระเจ้าพรหมทัตและทีฆาวุกุมารทั้งสองจึงต่างให้ชีวิตแก่กันและกัน ต่างได้ทำการสบถสาบานว่าจะไม่คิดทรยศต่อกัน ครั้นแล้ว พระเจ้าพรหมทัต ก็เสด็จขึ้นประทับรถ ทีฆาวุกุมารก็ขับรถมา บรรจบพบกองทหารแล้วเข้าสู่พระนคร พระเจ้าพรหมทัตรับสั่ง ให้ประชุมอำมาตย์ตรัสถามว่า ถ้าพบทีฆาวุกุมาร โอรสพระเจ้า ทีฆีติจะพึงทำอย่างไร อำมาตย์เหล่านั้นกราบทูลว่า ให้ตัดมือ ตัดเท้า ตัดหู ตัดจมูกบ้าง ให้ตัดศีรษะบ้าง พระเจ้าพรหมทัตจึงตรัสว่า "ผู้นี้แหละคือทีฆาวุกุมาร โอรสพระเจ้าทีฆีติ แต่ใครจะทำอะไร ๆ ไม่ได้ เพราะว่ากุมารนี้ให้ชีวิตแก่เราแล้ว และเราก็ให้ชีวิตแก่ กุมารนี้แล้ว" แล้วทรงหันไปตรัสขอให้ทีฆาวุกุมารอธิบายพระ ดำรัสของพระราชบิดาในเวลาที่จะสิ้นพระชนม์ ทีฆาวุกุมารจึง กราบทูลอธิบายว่า "คำ ว่าอย่าเห็นยาวคืออย่าได้ทำเวรให้ยาว คำว่าอย่าเห็นสั้นคืออย่าด่วนแตกกับมิตร คำว่าเวรทั้งหลายย่อม ไม่ระงับด้วยเวรเลย แต่ย่อมระงับด้วยความไม่ผูกเวร คือถ้าข้า พระองค์คิดว่าพระองค์ทรงปลงพระชนม์พระราชมารดาบิดาของ ข้าพระองค์ จึงปลงพระชนม์ของพระองค์เสีย พวกคนที่จงรัก ภักดีต่อพระองค์ ก็จะพึงปลงชีวิตข้าพระองค์ ส่วนพวกคนที่ ชอบข้าพระองค์ก็จะพึงปลงชีวิตพวกคนเหล่านั้น เวรจึงไม่ระงับ ลงได้ด้วยเวรอย่างนี้ แต่ว่าบัดนี้ พระองค์ได้ประทานชีวิตแก่ข้า พระองค์ และข้าพระองค์ก็ได้ถวายชีวิตแก่พระองค์แล้ว เวรนั้น จึงเป็นอันระงับลงด้วยความไม่ผูกเวร" พระเจ้าพรหมทัตตรัส

สรรเสริญแล้ว พระราชทานคืนราชสมบัติของพระเจ้าทีฆีติ และได้พระราชทานพระราชธิดาแก่ทีฆาวุกุมาร เรื่องนี้สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ได้ทรงพระนิพนธ์เป็นคำฉันท์เรียกว่าทีฆาวุคำฉันท์

นิทาน เรื่องระงับเวรที่เล่านี้เป็นเรื่องโบราณ ยังมีนิทานเรื่องระงับเวรในระยะเวลาใกล้ ๆ นี้ คือในสงครามโลกคราวที่แล้ว เมื่อญี่ปุ่นเดินทัพผ่านประเทศไทย จับฝรั่งมาเป็นเชลยกำหนดให้ทำงานต่าง ๆ คนไทยก็พากันสงสารเชลยฝรั่งและแสดงเมตตาจิตสงเคราะห์ จะเห็นพวกชาวบ้านหาบคอนผลไม้ไปคอยให้ พากันช่วยเจือจานต่าง ๆ ไม่ได้ถือว่าเป็นคู่เวรคู่ศัตรู ครั้นเมื่อญี่ปุ่นแพ้สงครามกลับเป็นเชลยคนไทยก็กลับสงสารญี่ปุ่น อำนาจเมตตาจิตของคนไทยส่วนรวมนี้ เชื่อกันว่า เป็นเครื่องผูกมิตรในจิตใจของทั้งฝรั่งทั้งญี่ปุ่น ซึ่งได้ช่วยประเทศไทยไว้อย่างมากมาย ถ้าคนไทยมีนิสัยผูกเวรมากกว่าผูกมิตรแล้ว เหตุการณ์ก็น่าจะไม่เป็นเช่นนี้

อาศัยการปฏิบัติตามคำที่ทุกคนคงได้ฟังจนคุ้นหู คือ "ขออภัย" กับคำว่า "ให้อภัย" เมื่อใครทำอะไรล่วงเกินแก่คนอื่นก็กล่าวคำขออภัยหรือขอโทษ ฝ่ายผู้ที่ถูกล่วงเกินก็ให้อภัย คือยกโทษให้ คนเราต้องอยู่รวมกันเป็นหมู่ คือร่วมบ้านเรือน ร่วมโรงเรียน ร่วมประเทศชาติเป็นต้น ทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่ก็อาจจะประพฤติล่วงเกินกันบ้างเพราะความประมาทพลั้งเผลอต่าง ๆ ถ้าต่างไม่รู้จักขออภัยและไม่รู้จักให้อภัยแก่กันและกันแล้วก็จะ

ทะเลาะวิวาทกัน แตกญาติ แตกมิตร แตกสหายกันไม่มีความสุขสงบ นี้แหละคือเวร อันได้แก่ความเป็นศัตรูกัน หรือที่เรียกอย่างเบา ๆ ว่าไม่ถูกกันนั้นเอง

อนึ่ง จะคิดว่าล่วงเกินเขาแล้วก็ขอโทษเขาได้ ดังนี้แล้วไม่ระมัดระวังในความประพฤติของตนก็ไม่ถูก เพราะโดยปกติสามัญ ย่อมให้อภัยกันในกรณีที่ควรให้อภัย ซึ่งผู้ประพฤติล่วงเกินแสดงให้เห็นได้ ว่าทำไปด้วยความประมาทหรือด้วยความโง่เขลาเบาปัญญา และให้เกิดโทษไม่มากนัก คนที่มีจิตใจสูงเป็นพิเศษเท่านั้น จึงจะให้อภัยในเรื่องที่ร้ายแรงได้ ซึ่งก็มีเป็นส่วนน้อย และถึงแม้จะให้อภัยในส่วนตัว แต่กฎหมายของบ้านเมืองไม่ยอมอภัยให้ก็มี และโดยเฉพาะ เมื่อเป็นบาปหรืออกุศลกรรมแล้ว กรรมที่ตนก่อขึ้นไม่ให้อภัยแก่ผู้ก่อกรรมนั้นเลย ฉะนั้น ทางที่ดีจึงควรมีสติระมัดระวังมีขันติ คือความอดทน มีโสรัจจะ คือความสงบเสงี่ยม คอยเจียมตนประหยัดตน ไม่ให้ก่อเหตุเป็นเวรเป็นภัยแก่ใคร พระพุทธเจ้าจึงตรัสสอนไว้ว่า **“สญฺญมโต เวรํ น จียติ ผู้ระมัดระวังอยู่ย่อมไม่ก่อเวร”**

ธรรมเนียมที่คนไทยเรานิยมกัน นาคผู้จะบวชนิยมไปลาญาติมิตรขออัจจโยโทษ คือขอโทษในกรรมที่ตนได้ประพฤติล่วงเกินไปแล้ว และเมื่ออุปสมบทแล้ว ในพิธีเข้าพรรษาซึ่งในศก ๒๕๐๓ นี้ ตกวันที่ ๙ กรกฎาคม ก็มีธรรมเนียมขอขมากันในหมู่สงฆ์ เป็นการแสดงว่าพร้อมที่จะระมัดระวังความประพฤติ

ของตนไม่ให้ล่วงเกินกัน พร้อมที่จะขอขมาคือขอโทษและพร้อมที่จะให้อภัยโทษแก่กัน เป็นวิธีผูกมิตรสามัคคีในหมู่คณะ

บัดนี้ ก็ใกล้เทศกาลเข้าพรรษา ทุก ๆ คนจึงสมควรร่วมทำพิธีเข้าพรรษากับพระสงฆ์บูชาพระพุทธเจ้า ด้วยการ (๑) ตั้งใจระมัดระวังความประพฤติของตนไม่ให้ล่วงละเมิด ก่อให้เกิดความเสียหายแก่ใคร ๆ ทั้งในบ้านทั้งในโรงเรียน ทั้งในสถานที่อื่น (๒) ตั้งใจว่า พร้อมที่จะขออภัย ขอโทษ ในเมื่อไปล่วงเกินต่อใคร ๆ (๓) ตั้งใจว่า พร้อมที่จะให้อภัยแก่ใคร ๆ ตามควรแก่กรณี ฉะนี้แล

ศึกษา หรือ ไตรสิกขา

"บุตรที่ยังไม่เกิด ๑ บุตรที่ตายไปแล้ว ๑ และบุตรที่โง่เขลา ๑ บุตร ๒ จำพวกข้างต้นยังดีกว่าจำพวกท้าย เพราะ ๒ จำพวกข้างต้นให้เกิดความทุกข์ชั่วคราว ส่วนจำพวกหลังคือบุตรที่โง่เขลา ให้เกิดความทุกข์อยู่ทุกระยะเวลา"

คำข้างบนนี้ เป็นคำแปลภาษิตในหิโตปเทศ แสดงเป็นพระราชดำริของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์หนึ่ง ซึ่งปรารภถึงพระราชบุตรผู้ยังมิได้ศึกษา จึงโปรดจัดให้มีพระอาจารย์ถวายการศึกษาแก่พระราชบุตร การศึกษาเป็นเรื่องสำคัญของชีวิต ทำชีวิตให้มีคุณค่าขึ้น จนถึงเห็นกันมาตั้งแต่โบราณแล้วว่า ผู้ที่ยังไม่เกิดมาหรือผู้ที่ตายไปแล้ว ยังดีกว่าผู้ที่ไม่ได้รับการศึกษาซึ่ง

ยังมีชีวิตอยู่ มารดาบิดาและผู้มีเมตตาทั่วไป จึงอุปการะให้การศึกษาแก่เด็กของตน ถึงจะให้อย่างอื่นไม่ได้ก็พยายามให้การศึกษา เพราะวิชาเป็นทรัพย์ที่ติดตัว ทำให้สามารถดำรงตนได้

ในบัดนี้ การศึกษากำลังก้าวหน้ามาก แบ่งเป็นประถมศึกษา มัธยมศึกษา และอุดมศึกษา เหมือนอย่างต้นไม้แบ่งเป็นโคนต้น กลางต้น และยอด ทุก ๆ คนกำลังขึ้นศึกษาพฤกษ์คือต้นไม้การศึกษานี้อยู่ จึงได้รับความรู้ซึ่งแปลกหูแปลกตาแปลกใจขึ้นทุกวัน การรับความรู้ตามหลักสูตร เป็นสิ่งที่ทางรัฐบาลเลือกสรรแล้วตามควรแก่สมัย ส่วนการรับความรู้นอกหลักสูตรหรือนอกโรงเรียนซึ่งมีอยู่เป็นอันมาก เป็นเรื่องที่ต้องระมัดระวัง เพราะความรู้บางอย่าง เมื่อไปรับมาแล้วทำให้เกิดความหลงเข้าใจผิด คิดเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมประเพณีที่เป็นชีวิตเนื้อหาของชาติ ความรู้บางอย่างทำให้ใจแตก ไม่ประพฤติตนอยู่ในทางที่ดี ความรู้บางอย่างก็มีประโยชน์

ทางมาของความรู้เหล่านี้ มาโดยตรงก็มี มาโดยแอบแฝงก็มี และบัดนี้ มีเครื่องสื่อความรู้กันได้อย่างรวดเร็วตลอดทั้งโลก มีวิทยุกระจายเสียง วิทยุโทรทัศน์ มียวดยานพาหนะที่วิเศษต่าง ๆ และมีหลายฝ่ายหลายพวก แต่ละฝ่ายชักจูงให้รับรู้ให้ปฏิบัติกันไปทางหนึ่ง ๆ เรียกว่ามีทิศาปาโมกข์ หรือมีครู มากพวกมากฝ่าย บางพวกก็สอนให้เดินไปทางซ้าย บางพวกก็สอนให้เดินไปทางขวา บางพวกก็สอนให้เดินตรงกลาง ผู้ที่เชื่อฟังก็จะพากันเดินชนกันเองกลุ้มไปหมดเท่านั้น เหมือนอย่างใน

โรงเรียนหนึ่ง นักเรียนทั้งหมดมายืนเข้าแถวอยู่กลางสนาม ครูคนหนึ่งบอกให้นักเรียนซ้ายหัน ครูอีกคนหนึ่งบอกให้นักเรียนขวาหัน แล้วบอกหน้าเดิน พร้อม ๆ กัน เมื่อเป็นเช่นนี้ลองคิดมองดูภาพ นักเรียนทั้งโรงเรียนจะเดินชนกันอย่างยุ่งเหยิงกันไปหมดเท่านั้น เพราะเมื่อยืนเข้าแถวกัน ฝ่ายหนึ่งซ้ายหัน ฝ่ายหนึ่งขวาหัน ก็คือหันหน้าชนกัน แล้วเดินชนกันอย่างอลหม่าน ส่วนฝ่ายที่หันหน้ากลาง ๆ นั้นก็จะพลอยถูกชนด้วย เว้นไว้แต่จะเดินออกไปเสียจากสนาม เมื่อยังอยู่ในสนามแล้ว ก็ไม่อาจจะพ้นจากการถูกชนให้รวนเรไปในทางใดทางหนึ่ง นี่เป็นตัวอย่างสมมติในสนามโรงเรียน ซึ่งน่าจะยังไม่เคยมี แต่ก็เป็นข้อที่น่าแปลกที่ปรากฏว่ามีในสนามนอกโรงเรียน เช่นในถนนหนทางในประเทศต่าง ๆ คนหลายพวกได้รับความรู้ตามคำสั่งสอนของครูต่าง ๆ ออกมาเดินชนกันปะทะกันสับสนวุ่นวายอยู่ตามถนนหนทางดังที่ปรากฏในบางประเทศแม้ในเร็ว ๆ นี้

ส่วนในประเทศไทยไม่ปรากฏเหตุการณ์เช่นนั้น เพราะรัฐบาลและประชาชนเคารพยึดมั่นอยู่ในหลักไตรรงค์ คือชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์แห่งธงชาติ และพากันบำรุงรักษาขนบธรรมเนียมประเพณีของชาติ ทั้งส่วนมากแม้จะได้รับรู้จากครูเป็นอันมาก แต่ก็ยังเคารพนับถือพระพุทธเจ้าว่าเป็นครูที่เยี่ยมยอดเพียงพระองค์เดียว ไม่นับถือว่าครูไหนเยี่ยมยอดกว่า ทั้งมีความรักเคารพในพระมหากษัตริย์เป็นอย่างยิ่ง เมื่อตั้งมั่นอยู่ในหลักไตรรงค์เช่นนี้ จึงไม่หันเหไปทางไหนอื่น

นอกจากทางหลักไตรรงค์นี้เท่านั้น จึงควบคู่กันอยู่อย่างสงบเรียบร้อย แสดงว่ามีหลักของตนดีอยู่ ส่วนผู้ที่รับเอาหลักอื่นให้กวัดแกว่งไขว้เขว แสดงว่าตนเองไม่มีหลักของตนเองอยู่ ดังที่เรียกว่าคนหลักลอย ไม่เป็นที่นับถือไว้วางใจของใคร ผู้ที่เยาว์ความคิดอาจมีความคิดผิดทางไปได้ง่าย เป็นเยาวชนอาจจะเยาว์ความคิดเพราะยังเยาว์วัย เป็นผู้ใหญ่อาจจะเยาว์ความคิดเพราะไม่ฉลาดขาดการศึกษา หรือเพราะหลงเชื่อไปในทางที่ผิด จึงจำต้องวางรากฐานหรือเสริมฐานของหลักไตรรงค์ให้มั่นคงทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่ จึงควบคุมกันอยู่โดยสงบเรียบร้อยได้ตลอดไป

วิธีวางรากฐานหรือเสริมฐานหลักไตรรงค์ คืออบรมปลูกความเคารพรักในองค์ ๓ นั้น ลงไปในจิตใจของทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่ รักษาธรรมเนียมประเพณีเกี่ยวกับองค์ทั้ง ๓ นี้ไว้นับถือเป็นสิ่งสำคัญไม่ทอดทิ้งละเลย เมื่อรักษาส่งเสริมหลักของตนให้มั่นคง เรียกว่าคนมีหลักร่วมกันอยู่เป็นอันเดียวกัน ก็เกิดความสามัคคีอันหนึ่งอันเดียวกัน เป็นโอกาสให้ได้ศึกษารับความรู้ต่าง ๆ ทันต่อความรู้และเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น และรับความเจริญ ในด้านวัตถุต่าง ๆ มาทะนุบำรุงบ้านทะนุบำรุงเมืองให้มั่งคั่งเป็นสุข โดยเฉพาะเยาวชน ก็ตั้งใจเล่าเรียนศึกษาในโรงเรียน ในมหาวิทยาลัย ให้มีความรู้ความก้าวหน้ายิ่งขึ้น เว้นรับความรู้ที่จะชักพาให้เสียหาย เว้นสิ่งเย้ายวนที่เป็นอันตรายแก่การศึกษาและความดี

เมื่อเป็นดังนี้ องค์ที่เป็นหลักทั้ง ๓ นั้น จึงไม่ขัดอะไร

กับความเจริญก้าวหน้า กลับเป็นเครื่องรักษาส่งเสริมให้เจริญก้าวหน้าขึ้นโดยสวัสดี เพราะมีหลักเป็นที่พึ่งอาศัยให้เกษมสวัสดิ์ ไม่ใช่เจริญก้าวหน้าไปอย่างหลักลอย ซึ่งมีหวังว่าจะล้มลงอย่างง่ายดาย และทำให้เจริญก้าวหน้าไปอย่างมีระเบียบเรียบร้อย

ทั้งนี้เป็นข้อที่ควรภูมิใจได้ว่า ได้มีหลักที่ดีที่เจริญแล้วของตนเองเป็นที่ยึดเหนี่ยวมาแต่โบราณกาล ถึงจะยังด้อยอยู่ในด้านวัตถุและในด้านความรู้สาขาต่าง ๆ แต่ในด้านหลักยึดเหนี่ยวที่ดีทางจิตใจและไม่ด้อยเลยชื่อว่าเป็นอารยะ คือเป็นคนเจริญได้ทีเดียว ส่วนผู้ที่หมิ่นแคลนทอดทิ้งหลักของตนเสียนั้นแหละแสดงว่าเป็นผู้ด้อยเป็นผู้ที่หมิ่นตนเองไม่ควรแก่การนับถือไว้วางใจ

คำว่า "ศึกษา" ตามปทานุกรมให้ความหมายไว้ว่า "การเล่าเรียนฝึกฝนอบรม" ในตำราศัพท์อีกฉบับหนึ่งให้ความหมายไว้ว่า "การถือเอาวิชา" ทางบ้านเมืองได้วางแผนการศึกษาของชาติไว้เป็น ๔ ส่วน คือ จริยศึกษา พลศึกษา พุทธิศึกษา และหัตถศึกษา ตามที่โรงเรียนทั่วไปได้สอนอยู่แล้ว เมื่อพิจารณากล่าวอย่างสรุป การศึกษาก็เพื่อ

(๑) ให้มีความรู้ความสามารถในการประกอบการงานและในการสังคมเป็นต้นได้เป็นอย่างดี

(๒) เพื่อให้ความเป็นคนโดยสมบูรณ์

ความประสงค์ของการศึกษาข้อแรกมีความชัดอยู่แล้ว ส่วนข้อ ๒ หมายความว่า คนที่ถือกำเนิดเป็นคนนั้น ยังไม่จัดว่าเป็นคนโดยสมบูรณ์ เพราะเหตุเพียงที่เกิดมามีรูปร่างเป็นคน

ต่อเมื่อมีการปฏิบัติประกอบด้วยความรู้สึกผิดชอบชั่วดีสมกับความเป็นคน จึงจะเรียกว่าเป็นคนโดยธรรม เมื่อมีธรรมของคนบริบูรณ์ จึงจะชื่อว่าเป็นคนโดยสมบูรณ์ แม้คำในหิโตปเทศก็กล่าวว่า "การกิน การนอน ความกลัว และการสืบพันธุ์ของคนและสัตว์ดิรัจฉานเสมอกัน แต่ธรรมของคนและสัตว์ดิรัจฉานเหล่านั้น แปลกกว่ากัน เว้นจากธรรมเสียคนก็เสมอกับสัตว์ดิรัจฉาน"

การศึกษาที่มีความรู้ความสามารถ แต่ขาดธรรมยังเป็นเหตุใช้ความรู้ความสามารถนั้นไปในทางที่ผิด ดังเช่นเป็นโจรจำพวกต่าง ๆ ดังเรื่องต่อไปนี้ ในสมัยพุทธกาล บุตรของนางพราหมณีมันตานี ภริยาของพราหมณ์ปุโรหิตของพระเจ้าปเสนทิ-โกศล กรุงสาวัตถี ได้เกิดในราตรีวันหนึ่ง เมื่อเกิดนั้น อาวุธต่าง ๆ ได้สว่างโพลงขึ้นทั่วพระนคร ตลอดถึงพระแสงหอกพระแสงดาบ ของพระราชา พราหมณ์ปุโรหิตออกดูดาวนักษัตรเห็นว่าบุตรของตนเกิดในโจรฤกษ์ จึงเข้าไปเฝ้าพระราชากราบทูลถามความผาสุกในการบรรทม พระราชาตรัสว่าจะบรรทมเป็นสุข จากที่ไหน มงคลอาวุธสว่างโพลงขึ้น ชะรอยจะมีอันตรายแก่พระราชสมบัติหรือแก่ชีวิต พราหมณ์ปุโรหิตกราบทูลว่าบุตรของตนเกิด อาวุธเหล่านั้นสว่างโพลงขึ้นด้วยอานุภาพของเด็กนั้น เด็กนั้นจะเป็นโจรต่อไป แต่ว่าจักเป็นโจรผู้เดียว มิใช่เป็นโจรราชสมบัติ ตนจะให้ฆ่าเสีย พระราชาตรัสว่าเมื่อเป็นโจรผู้เดียวจักทำอะไรได้ จงเลี้ยงไว้เถิด ฝ่ายพราหมณ์

ปุโรหิตพร้อมกับพวกญาติขนานนามเด็กนั้นว่า อหิงสกะ แปลว่า ผู้ไม่เบียดเบียน ด้วยถือเป็นนิมิตว่าอาวุธทั้งหลายสว่างขึ้น แต่ก็ไม่เบียดเบียนใคร เมื่ออหิงสกะเติบโตขึ้นถึงวัยเล่าเรียน ก็ส่งไปเรียนในกรุงตักศิลา อหิงสกะตั้งใจเรียนศิลปวิทยา และตั้งใจปฏิบัติอาจารย์เป็นอย่างดี จนเป็นที่รัก เป็นศิษย์ก้นกุฏิของอาจารย์ ฝ่ายศิษย์อื่นซึ่ง พากันต่ำต้อยถอยเป็นศิษย์ภายนอกก็พากันริษยา คิดจะทำลายอหิงสกะ จึงปรึกษากันเห็นว่า "จะไปยุแหย่อาจารย์ว่าอหิงสกะโง่เขลาหรือประพฤติไม่ดีหรือว่ามีชาติต่ำต้อยหาได้ไม่ เพราะอหิงสกะมีปัญญามีความประพฤติมีชาติดีพร้อม มีอยู่ทางเดียวคือหาวิธียุแหย่ให้อาจารย์กินแหนงระแวงใจอหิงสกะ" จึงแบ่งกันออกเป็น ๓ พวก เข้าไปหาอาจารย์ทีละพวก ยุแหย่ว่าอหิงสกะคิดร้ายอาจารย์ ทีแรกอาจารย์ไม่เชื่อ ขับไล่พวกศิษย์ที่มายุแหย่ออกไปพูดสำทับว่า "อย่ามายุให้เราแตกกับบุตรของเราเลย" ครั้นถึงพวกที่ ๒-๓ อาจารย์ก็ชักแคลงใจ จนถึงเชื่อว่าเป็นความจริง จึงคิดจะฆ่าอหิงสกะเสีย แต่ครั้นจะฆ่าโดยเปิดเผยก็เกรงจะเกิดโทษ เกิดเสื่อมเสียชื่อเสียงและลาภผลต่อไป จึงคิดหาวิธีฆ่าให้แนบเนียน ครั้นคิดได้แล้ว จึงเรียกอหิงสกะมากล่าวว่า การเรียนศิลปะใกล้จะสำเร็จแล้ว แต่จะเข้าเขตสำเร็จได้ก็ต่อเมื่อไปฆ่าคนให้ครบพัน คืออาจารย์คิดเห็นทางว่าเมื่ออหิงสกะไปฆ่าคนเป็นอันมาก จักมีคนหนึ่งต่อสู้ฆ่าอหิงสกะเสีย ฝ่ายอหิงสกะทีแรกตอบปฏิเสธอาจารย์ แต่ครั้นอาจารย์อ้างว่าจะไม่ได้ รับผลของศิลปะ ด้วยความรักจะได้ศิลปะจึงถืออาวุธ

ไปดักฆ่ามนุษย์อยู่ในดง ครั้นฆ่าได้หลายคนเข้าก็จำไม่ได้ว่ากี่คน เพราะโดยปกติอหิงสกะเป็นคนมีปัญญา ไม่ตั้งจิตไว้ต่อเรื่องปาณาติบาต ฉะนั้น ต่อมาจึงตัดนิ้วไว้นิ้วหนึ่ง ๆ เก็บไว้ ครั้นนิ้วเหล่านั้นหายไปเสียอีก จึงนำมาเสียบเป็นพวงนิ้วแขวนไว้กับตน จึงเกิดเรียกชื่อ ขึ้นว่า องคุลิมาล แปลว่า ผู้มีพวงมาลานิ้วมือ หรือมีนิ้วเป็นพวงมาลา ชื่อเสียงขององคุลิมาลโจรได้กระฉ่อนเป็นที่กลัวเกรงของคนทั่วไป จนไม่มีใครกล้าเข้าป่า องคุลิมาลโจรจึงเข้า ไปจับคนฆ่าในบ้านในตำบลภายนอกกรุงสาวัตถี ประชาชนต้อง อพยพเข้าไปในกรุงสาวัตถี ประชุมกันที่ท้องพระลานหลวง กราบทูลร้องทุกข์ ฝ่ายพราหมณ์ปุโรหิตทราบข่าวจึงกลับไปบอกนางมันตานีผู้เป็นภรรยาว่า "โจรองคุลิมาลเกิดขึ้นไม่ใช่คนอื่น คงเป็นอหิงสกะกุมาร บัดนี้ พระราชาจักปราบปรามจะควรทำอย่างไร" นางมันตานีบอกว่า ตนจะออกไปนำบุตรกลับ พราหมณ์ปุโรหิตก็กล่าวห้ามมิให้ออกไป อ้างว่าไม่ควรทำวิสาสะคือความไว้วางใจในชน ๔ จำพวก คือไม่ควรไว้วางใจในโจรว่าเป็นสหายเก่า ในเพื่อนว่าเป็นคนชิดชอบมาเก่า ในพระราชาว่าทรงนับถือ และในสตรีว่าอยู่ในอำนาจ แต่ใจของมารดาเป็นของอ่อนด้วยความรักในบุตร จึงออกไปจากบ้านเพื่อจะนำบุตรของตนกลับ เช้าวันนั้น พระพุทธเจ้าทรงตรวจดูโลก ทรงทราบว่าถ้าไม่เสด็จไปโปรด องคุลิมาลก็จะทำมาตุฆาต ถ้าเป็นเช่นนี้ ก็จะเป็นผู้ที่โปรด ไม่ขึ้น ครั้นเสด็จเข้าไปบิณฑบาตในกรุงสาวัตถี ทรงทำภัตกิจแล้ว จึงเสด็จไปยังที่อยู่ขององคุลิมาลโจร แม้มี

พวกคนเลี้ยงโค พวกชาวนาเป็นต้นห้ามมิให้เสด็จ ก็คงเสด็จต่อไปโดยดุษณี ฝ่ายองคุลิมาลโจรได้เห็นพระพุทธเจ้าเสด็จมาแต่ไกล ก็มีความแปลกใจ ว่า ไฉนสมณะนี้มาได้เพียงผู้เดียว คนอื่น ๆ ต้องมากันเป็นพวก ๆ ถึงเช่นนั้นก็ยังแพ้เรา ชะรอยว่าจะมาวางข่ม จะต้องปลงชีวิตเสีย จึงวิ่งตามพระพุทธเจ้าอย่างเต็มกำลัง แต่ก็ไม่อาจจะทัน จึงร้องให้พระพุทธเจ้าหยุด พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า “เราหยุดแล้วองคุลิมาล ฝ่ายท่านจงหยุด” องคุลิมาลคิดว่า “สมณะเหล่านี้เป็นผู้พูดจริง แต่พระองค์นี้เดินอยู่พูดว่าหยุด ควรจะต้องถามดู” จึงร้องถามว่า พูดอย่างไร พระพุทธเจ้าตรัสว่า “เราวางอาชญาในสัตว์ทั้งปวง จึงชื่อว่าหยุดแล้ว ส่วนท่านยังเที่ยวฆ่า ฟันประหัตประหาร จึงชื่อว่ายังไม่หยุด” พอองคุลิมาลได้ยินพระพุทธเจ้าดำรัสเป็นคำสะกิดใจ ก็กลับได้สติขึ้นทันที จึงกราบพระบาทของพระพุทธเจ้าทูลขอบวช พระพุทธเจ้าก็ทรงอนุญาตให้อุปสมบทด้วยตรัสว่า จงเป็นภิกษุมาเถิด องคุลิมาลโจร จึงกลับเป็นภิกษุพุทธสาวก ตามเสด็จพระพุทธเจ้ากลับสู่พระเชตวนาราม เมื่อท่านเป็นพระภิกษุแล้วก็ได้รับพระราชทานอภัยโทษ ต่อมาได้บำเพ็ญเพียรจนได้เป็นพระอรหันต์รูปหนึ่ง ท่านเป็นตัวอย่างของบุคคลประเภทมืดมาสว่างไป ซึ่งเป็นผู้ที่เคยผิดไปแล้วกลับตัวได้ และเรื่องนี้เป็นตัวอย่างแสดงว่า เชื่อครูผิดที่สั่งให้หันไปต่าง ๆ ก็ทำให้หันไปผิดจนกว่าจะได้พบครูที่ถูกและแสดงว่าการศึกษาให้มีความรู้ความสามารถอย่างเดียวอาจกลายเป็นโจรไปก็ได้ และสามารถทำความชั่วร้ายเสียหายได้มากกว่า

คนที่ไม่มีความรู้ความสามารถ ต่อเมื่อได้ศึกษาให้เป็นคนโดยสมบูรณ์อีกส่วนหนึ่ง การศึกษาของตนจึงจะสมบูรณ์ดังเช่นองคุลิมาลโจร เมื่อพบพระพุทธเจ้าจึงได้พบทางที่ถูกต้องของชีวิต

การศึกษาเพื่อให้เป็นคนโดยสมบูรณ์ ต้องศึกษาธรรมตามหลักสิกขา ๓ ของพระพุทธเจ้าคือ

๑. สีลสิกขา ศึกษาศีล

๒. จิตตสิกขา ศึกษาจิต

๓. ปัญญาสิกขา ศึกษาปัญญา

สนฺติเมว สิกฺเขยฺย พึงศึกษาสันติแล

ปฐมศึกษา

ดอกไม้ที่จัดไว้ในพานและแจกันอย่างเป็นระเบียบงดงามบนโต๊ะบูชาพระ เมื่อมองดูจะรู้สึกว่า เรียบร้อย งดงาม น่าดูน่าชม ในห้องที่อยู่อาศัย เมื่อวางสิ่งของต่าง ๆ ไว้ตามที่โดยเรียบร้อย ก็จะดูเรียบร้อยงดงาม ได้ประโยชน์ ดังคำว่า ของใช้ไว้เป็นที่ หายก็รู้ ดูก็งามตา บ้านเรือนเมื่อจัดวางสิ่งต่าง ๆ ให้เป็นระเบียบ รักษาความสะอาดให้ทั่วถึงตลอดถึงบริเวณบ้าน ก็จะดูงดงามน่าอยู่น่าอาศัย อาหารที่บริโภค ภาชนะสำหรับใช้ตลอดถึงเครื่องปรุงอาหารต่าง ๆ เครื่องนุ่งห่มต่าง ๆ ที่หลับที่นอนตลอดถึงที่ทิ้งที่ถ่ายสิ่งที่ไม่สะอาด เมื่อจัดให้เรียบร้อยให้สะอาด

และถูกต้องด้วยหลักสุขลักษณะอนามัย ก็จะน่าดูน่าชมให้เกิดความสุข แม้ภายนอกบ้านออกมา ถนนหนทางบ้านเรือนทั่วไปตลอดถึงโรงเรียนและสถานที่ต่าง ๆ ที่ใช้ร่วมกัน เมื่อช่วยกันรักษาความเรียบร้อยความสะอาด ไม่ทำให้สกปรกรกรุงรัง ก็จะแลดูเรียบร้อยงดงาม และให้เกิดความสุขร่วมกันโดยทั่ว ๆ ไป แม้สิ่งของของตนเองที่นอกจากนี้ เช่น หนังสือเรียน สมุดดินสอก็รักษาความสะอาดและทะนุถนอม เมื่อจะเขียนก็เขียนเฉพาะเรื่องที่ควรเขียนลงไปในสมุด และเขียนให้เรียบร้อยให้มีระเบียบและถูกต้อง หนังสือนั้นเขียนสำหรับอ่าน ก็ต้องเขียนให้อ่านออก และสำเหนียกสังเกตวิธีใช้ตัวอักษรสะกดการันต์เพื่อเขียนให้ถูก หนังสือเมื่อเปิดอ่านก็ไม่เปิดพลิกโดยแรงและไม่เปิดแบะเกินไป จะเป็นเหตุให้ฉีกขาดเสียหาย บางทีหนังสือยับไปเสียก่อน เหล่านี้เป็นต้น แม้กิริยามารยาทก็เช่นเดียวกัน การพูดจา การแสดงกิริยาทางกาย เมื่อใช้วาจาที่ถูกต้องเรียบร้อย จะยืนเดินนั่งนอนก็เรียบร้อย มีมารยาทดี รู้จักแสดงความเคารพในผู้ที่ควรเคารพ ไม่แสดงกิริยาชนิดไม่มีมารยาทหรือชนิดล่วงเกินต่อผู้หลักผู้ใหญ่และบุคคลทั่ว ๆ ไป ปฏิบัติตนให้เป็นผู้มีสมบัติของผู้ดีคือสมบัติของคนดี คนที่มีกิริยามารยาทดีทั้งทางกายทั้งทางวาจาเช่นกล่าวมานี้ ย่อมเป็นคนเรียบร้อย น่านิยมชมชอบ นี้แหละคือความมีระเบียบ เพราะมีระเบียบ เพราะจัดให้ถูกที่เหมาะสม ก็ย่อมเกิดความเรียบร้อยงดงาม

ความมีระเบียบนี้ ย่อมมีอยู่แม้โดยธรรมชาติ ดังเช่นมีในต้นไม้และในร่างกายของสัตว์ดิรัจฉาน ในต้นไม้มีลำต้น กิ่งใบ ดอก มีรูปและสีต่าง ๆ ประกอบกันอยู่ตามที่ ร่างกายของสัตว์ดิรัจฉานเล่า มีรูปพรรณสัณฐาน มีขนสีต่าง ๆ ประกอบกันอยู่อย่างมีระเบียบ เช่น นกต่างชนิด แม้ร่างกายของคนเราเอง อวัยวะต่าง ๆ ก็ประกอบกันอยู่อย่างมีระเบียบ เช่น ส่วนศีรษะ ส่วนลำตัว ส่วนแขนขา อวัยวะภายในต่าง ๆ เช่น มันสมอง ประสาทต่าง ๆ หัวใจ ปอด เป็นต้น ก็ปฏิบัติหน้าที่อย่างมีระเบียบทั่วถึงกัน ถ้าร่างกายประกอบกันไม่ถูกที่ เช่น หูตา จมูก ปาก ของใครประกอบอยู่ผิดที่ ก็จะดูพิกลพิการ พิลึกพิลั่น แปลกผู้แปลกคนไป และเมื่อหัวใจปอดเป็นต้น ไม่ปฏิบัติหน้าที่ไปอย่างมีระเบียบ ก็หมายความว่า เกิดเป็นโรคขึ้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งจะต้องรีบแก้ไขรักษา แม้ธรรมชาติก็ยังมีความเป็นระเบียบเช่นนี้ ถึงส่วนที่ใหญ่กว่านี้ ก็มีความเป็นระเบียบเช่นเดียวกัน เช่น การหมุนของโลก ของดวงจันทร์ และของดาวพระเคราะห์ทั้งหลายที่หมุนไปรอบตัวเองและรอบดวงอาทิตย์ ก็หมุนไปอย่างมีระเบียบเรียบร้อยและมีเกณฑ์ที่แน่นอน ฉะนั้น กำหนดวันเดือนฤดูและปี จึงเป็นไปสม่ำเสมอแน่นอน อาจคำนวณเวลาได้โดยถูกต้อง ถ้าไม่มีระเบียบ เวลาต่าง ๆ ก็จะคลาดเคลื่อนไปหมด และจะเกิดอันตรายอย่างมหาศาล คิดดูง่าย ๆ เฉพาะโลกนี้เท่านั้น ผู้ที่เรียนภูมิศาสตร์ย่อมจะทราบได้ว่า บนพื้นผิวของโลกก็มีบริเวณที่เป็นน้ำมากกว่าพื้นดิน ถ้า

โลกหมุนผิดท่าไปอย่างไร คือเอียงผิดระเบียบไป น้ำในมหาสมุทรก็จะบ่าพังลงมาท่วมโลกที่เป็นส่วนพื้นดิน ทำลายชีวิตคนและสัตว์ดิรัจฉานที่อาศัยอยู่บนพื้นดินให้หมดไปทั้งโลกก็น่าจะได้ หรือหมุนเข้าไปใกล้ดวงอาทิตย์จนเกินไปก็จะเกิดไฟไหม้โลกขึ้นได้ หรือมิฉะนั้น ถ้าหมุนเคว้งคว้างไปอย่างไม่มีระเบียบ ก็จะไปชนกับดาวดวงอื่น ๆ ที่เป็นโลกแต่ละโลก จนทำให้โลกแตกไปด้วยกัน แต่เหตุการณ์ดังกล่าวนี้ จะไม่เกิดขึ้น ในเมื่อโลกหมุนไปอย่างมีระเบียบ ด้วยอำนาจของแรงถ่วงหรือแรงดูดดึงซึ่งรักความเป็นระเบียบที่เป็นดุลยภาพไว้ได้

มิใช่แต่ในธรรมชาติเท่านั้น แม้ในธรรมดาก็มีความเป็นระเบียบเหมือนกัน เป็นต้นว่า หลักของกรรมดังที่ได้แสดงแล้ว คือสัตวโลกทั้งปวงทั้งมนุษย์และดิรัจฉาน ย่อมหมุนไปตามกรรม กรรมเป็นแรงถ่วงหรือแรงดูดดึงให้สัตว์ทั้งหลายเป็นไปในระเบียบเดียวกัน คือทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว อันนี้แหละเป็นหลักยุติธรรมหรือดุลยภาพของธรรมดา ทำให้เกิดระเบียบเป็นอันเดียวขึ้น ถ้าไม่มีหลักกรรมดังกล่าวก็จะไม่มีดุลยภาพหรือยุติธรรมเป็นธรรมดา ก็จะเกิดสับสนวุ่นวาย ดังที่เรียกว่าเป็นไปตามพระมโน (คือใจ) ของใครก็ได้ที่เข้าใจว่าเป็นผู้บันดาลต่าง ๆ แต่ความสับสนวุ่นวายอย่างนั้น ไม่มี ก็เพราะมีหลักกรรมทำให้เกิดดุลยภาพดังกล่าว เช่นเดียวกับมีหลักแรงความถ่วงหรือแรงดูดดึง ทำให้เกิดดุลยภาพในการหมุนของโลกเป็นต้น ความเป็นระเบียบของสิ่งต่าง ๆ จึงมีอยู่โดยทั่วไป

คนเรามีสติปัญญาสูงกว่าสัตว์ดิรัจฉาน จึงรู้จักสร้างความเป็นระเบียบให้เกิดขึ้นแก่ตนและสังคมยิ่งกว่าพื้นเพเดิม พึงมองเทียบดูกับสัตว์ดิรัจฉาน สัตว์ดิรัจฉานตั้งแต่สมัยดึกดำบรรพ์มาจนบัดนี้ ไม่มีปัญญาสร้างความเจริญให้เกิดขึ้นแก่ตน การกิน การอยู่อาศัย และกิริยาอาการต่าง ๆ เป็นต้นเดิมเป็นอย่างไร บัดนี้ก็เป็นอย่างนั้น ทำอะไรได้เท่าที่ธรรมชาติอำนวยให้มาเท่านั้น ส่วนหมู่มนุษย์มีสติปัญญาปรับปรุงให้ดีขึ้นเจริญขึ้นโดยลำดับ ดังจะเห็นได้ว่าอาหารก็ปรับปรุงให้ดี เครื่องนุ่งห่มที่อยู่อาศัยเป็นต้น ก็จัดสร้างให้เพียงพอแก่ความต้องการและให้วิจิตรสวยงามให้เป็นสุขสบาย และรวมกันเป็นบ้าน เป็นเมือง เป็นประเทศชาติ มีพระเจ้าแผ่นดิน มีรัฐบาล มีโรงเรียนโรงพยาบาล มีอาชีพต่าง ๆ มีเครื่องทำนุบำรุงความสุขต่าง ๆ มีทหารตำรวจ ตลอดจนถึงมีศาสนาสำหรับเป็นที่พึ่งทางจิตใจเหล่านี้แหละรวมเรียกว่าวัฒนธรรม หมายถึงเพาะปลูกความเจริญให้เกิดขึ้น หรือเรียกว่าอารยธรรม หรือนาครธรรม หมายถึงรู้จักสร้างให้เป็นบ้าน เป็นเมือง ที่มีความเจริญเพียบพร้อมด้วยสิ่งต่าง ๆ ตลอดถึงขนบธรรมเนียมประเพณีที่ดีงาม วัฒนธรรมและอารยธรรมนี้ หาไม่ได้หรือหาได้ยากในหมู่สัตว์ดิรัจฉานและในพวกคนป่าที่ยังประพฤติอยู่ตามเดิมอย่างสมัยดึกดำบรรพ์ เมื่อมองหมู่มนุษย์เทียบกับหมู่สัตว์ดิรัจฉานหรือคนป่าแล้วย่อมจะเข้าใจความหมายของคำว่าวัฒนธรรมและอารยธรรมเพราะคนเรา มีวัฒนธรรมและอารยธรรมอยู่ จึงเจริญก้าวหน้า

ไปไกล ต่างจากสัตว์ดิรัจฉานมากมาย ดังที่เป็นไปอยู่นี้ แต่วัฒนธรรมและอารยธรรมโดยมากมีอยู่เพียงผิวเผิน เหมือนอย่างเพียงผิวหนัง พ้นผิวหนังไปแล้วก็ไม่พบวัฒนธรรมหรืออารยธรรม หมายความว่าแต่ภายนอกเท่านั้น ส่วนภายในเต็มไปด้วยหายน-ธรรม (เหตุของความเสื่อม) หรืออนารยธรรม (ความเป็นป่าเถื่อนไม่เจริญ) ฉะนั้น คนเราโดยมากจึงมีภายนอกและภายในไม่ตรงกัน เช่นภายนอกรักษามารยาทอันดีต่อกัน แต่ภายในคิดไม่ดีต่อกัน เช่นคิดทำร้ายประหัตประหารกัน คือบางทีภายในใจไม่มีวัฒนธรรมเลย ทั้งที่ภายนอกแสดงว่ามีวัฒนธรรมต่อกัน เป็นการตีหน้าซื่อแต่ใจคด เรื่องเช่นนี้มีมานานแล้ว จนถึงมีคำกล่าวมาตั้งแต่สมัยดึกดำบรรพ์ว่า สัตว์ดิรัจฉานอ่านง่าย ส่วนมนุษย์อ่านยาก เพราะมีชั้นเชิงมากนัก เหมือนอย่างป่ารกชัฏ ไม่รู้ว่าสิงสาราสัตว์จะซ่อนอยู่ที่ไหนบ้าง แม้คำกลอนในโลกนิติก็มีว่า

พระสมุทรสุดลึกล้น คณนา
สายดิ่งทิ้งทอดมา หยั่งได้
เขาสูงอาจวัดวา กำหนด
จิตมนุษย์นี้ไซร้ ยากแท้หยั่งถึง ฯ

พระพุทธเจ้าทรงเสริมความมีระเบียบให้เข้าถึงจิตใจเริ่มด้วยศีลและวินัย ท่านผู้ที่หยั่งจิตมนุษย์ได้โดยถูกต้องและวางหลักการอบรมกายวาจาพร้อมทั้งจิตใจไว้อย่างบริบูรณ์ก็คือพระพุทธเจ้า หลักแรกที่ทรงวางไว้ก็คือศีล คำว่า **ศีล** แปลตาม

ศัพท์ว่า **ปกติ** หมายความว่า **ความเป็นปกติเรียบร้อย อย่างหนึ่ง ความเคยชิน ลงรูปลงตัวติดอยู่ ประจำอยู่เป็นปกติอย่างหนึ่ง** ความปกติเรียบร้อยนั้น หมายถึงความปกติเรียบร้อยของความประพฤติ เพราะเว้นการที่ควรเว้นประพฤติการที่ควรประพฤติ จะเว้นอะไร จะทำอะไร เมื่อกล่าวโดยทั่วไป ก็สุดแต่ระเบียบต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น ระเบียบของตระกูล ระเบียบของโรงเรียน ระเบียบราชการ ระเบียบของทหาร ดังที่เรียกว่าวินัยข้าราชการ วินัยทหาร เป็นต้น เมื่อเป็นพุทธศาสนิกก็ต้องถือวินัยของพระพุทธเจ้า คือเว้นข้อที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติห้ามไว้ทำตามข้อที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติอนุญาตไว้ ข้อที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้เหล่านี้แหละ เรียกว่าวินัย ซึ่งเป็นคำสั่ง คู่กับพระธรรมซึ่งเป็นคำสอน พระธรรมและพระวินัยนี้ รวมเป็นพระพุทธศาสนา คือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า

ในชั้นแรก พระพุทธเจ้าทรงประกาศพระศาสนาเป็นพระธรรมคือคำสอน ต่อมาเมื่อมีพุทธบริษัทขึ้น คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา กล่าวโดยเฉพาะภิกษุบริษัท เมื่อมีผู้เข้ามาบวช มีเชื้อชาติ วรรณะตระกูลต่าง ๆ กัน มีศรัทธาต่าง ๆ กัน เพิ่มจำนวนมากขึ้น มีผู้ที่บวชมานานมากขึ้น ไพบูลย์มากขึ้น ลาภดี ๆ มากขึ้น ทำให้เกิดความไม่เรียบร้อยในสงฆ์พระพุทธเจ้าจึงทรงบัญญัติพระวินัยคือคำสั่งให้เป็นเครื่องปกครองพระสาวก เพื่อให้เกิดความเรียบร้อย บริสุทธิ์สะอาด เสมอกันในสงฆ์ อำนาจประโยชน์ คือวัตถุประสงค์ที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติ

พระวินัยขึ้นนั้น

เพื่อให้เป็นสงฆ์คือเป็นหมู่กันด้วยดี

เพื่อให้สงฆ์มีผาสุก

เพื่อนิคคหะ (ข่ม) บุคคลที่ด้านดื้อ

เพื่อให้ภิกษุที่มีศีลเป็นที่รักอยู่เป็นผาสุก

เพื่อป้องกันมิให้มีความหมักหมมอยู่ในปัจจุบัน

เพื่อกำจัดความหมักหมมมิให้มีต่อไปภายหน้า

เพื่อให้บุคคลผู้ยังไม่เลื่อมใสมีความเลื่อมใสขึ้น

เพื่อให้บุคคลผู้เลื่อมใสอยู่แล้วมีความเลื่อมใสยิ่งขึ้น

เพื่อให้พระสัทธรรมคือพระศาสนาดำรงอยู่

เพื่อช่วยให้มีวินัย ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดความบริสุทธิ์เรียบร้อยขึ้นในสงฆ์

วินัยที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติสำหรับบรรพชิต (ผู้บวช) เรียกอนาคาริยวินัย (วินัยของผู้ไม่ครองเรือน) ได้แก่ศีลของภิกษุสามเณรในบัดนี้ ส่วนศีลของคฤหัสถ์-ฆราวาส คือ ศีล ๕ ศีล ๘ เรียกอาคาริยวินัย (วินัยของผู้ครองเรือน) อันที่จริงศีลมีจำนวนต่าง ๆ นั้น เรียกตามจำนวนสิกขาบท คือจำนวนข้อหรือมาตราในพระวินัยนั้นเอง ดังเช่นปฏิบัติตามวินัยบัญญัติ ๕ สิกขาบท คือ ๕ ข้อ ก็เรียกว่ามีศีล ๕, ๘ ข้อ ก็เรียกว่ามีศีล ๘ ลำพังตัวศีลไม่มีจำนวน เพราะมีลักษณะอย่างเดียว คือความเป็นปกติเรียบร้อยเท่านั้น

เหมือนอย่างกฎหมายมีมากข้อ แต่ก็เพื่อผลร่วมกัน

อย่างเดียวเท่านั้น คือความสงบสุขเรียบร้อยของประชาชน และเมื่อปฏิบัติเป็นปกติแล้ว ก็เป็นศีลที่อยู่ตัว คืองดเว้นได้เป็นปกติทีเดียว ผู้ที่ปฏิบัติได้เป็นปกติดังกล่าว ย่อมไม่รู้สึกอึดอัดลำบาก เพราะทำได้จนอยู่ตัวหรือคงตัวแล้ว ทั้งไม่ต้องคำนึงว่ามีกี่ข้อ แต่ก็อาจปฏิบัติได้โดยไม่ผิด เหมือนอย่างการปฏิบัติตามระเบียบของโรงเรียน เมื่อปฏิบัติอยู่เป็นปกติก็ไม่ต้องคำนึงว่าระเบียบมีกี่ข้อ บางทีถูกถามก็ตอบไม่ได้ แต่เมื่อจะทำอะไรก็ไม่ผิดระเบียบ หรือผิดเข้าก็รู้ได้ นี้สำหรับผู้ปฏิบัติจนอยู่ตัวแล้ว เมื่อกล่าวโดยทั่ว ๆ ไป ก็ต้องศึกษาให้รู้วินัยของตนให้ทั่วถึง

เรื่องศีล ๕ กับธรรมอีก ๕ ข้อได้แสดงแล้วพร้อมทั้งอานิสงส์คือผลที่ดีของศีล ในที่นี้ ต้องการจะกล่าวถึงวินัย และประสงค์จะแนะนำให้เข้าใจเรื่องศีลให้กว้างออกไปอีกว่า หมายถึงความประพฤติเรียบร้อยในทุก ๆ ทางดังกล่าวมาข้างต้นทั้งหมด อันแสดงถึงความมีวัฒนธรรมและอารยธรรม รวมเรียกว่าเป็นศีลทั้งหมด

อนึ่ง ควรเข้าใจคำว่าวินัยให้กว้างออกไปด้วย ว่าหมายถึงคำสั่งและระเบียบวินัยในทางต่าง ๆ ตลอดถึงกฎหมายบ้านเมืองและขนบธรรมเนียมประเพณีที่ดีงามเหล่านี้ เมื่อตนอยู่ในหมู่ที่มีวินัยอย่างใด ก็เคารพปฏิบัติในวินัยอย่างนั้น เช่น ทุก ๆ คนในฐานะที่อยู่ในตระกูล ก็ประพฤติในวินัยของตระกูล ในฐานะที่อยู่ในโรงเรียน ก็ปฏิบัติตามวินัยของโรงเรียน เมื่อรับราชการหรือทำงานอะไร ก็ปฏิบัติตามวินัยของทางราชการหรือ

ขององค์การนั้น ๆ ในฐานะเป็นพลเมือง ก็ปฏิบัติตามกฎหมายของบ้านเมือง ในฐานะที่เป็นพุทธศาสนิก ก็ปฏิบัติตามวินัยของพระพุทธเจ้า วินัยนี้แล เป็นเส้นบรรทัดของศีล เป็นถนนของศีล ศีลมีวินัยเป็นเส้นบรรทัดหรือเป็นทางดำเนิน เหมือนดังยวดยานพาหนะวิ่งไปตามถนน จึงจะยังให้เกิดผลดี คือความงดงามดังกล่าวแล้ว

ศีลหรือวินัยนี้แหละเป็นปฐมศึกษา คือข้อที่พึงศึกษาเป็นชั้นแรก ศึกษาในเรื่องนี้เรียกว่าศึกษาศีลเมื่อมองดูอย่างกว้าง ๆ ทุก ๆ คนได้เริ่มศึกษามาตั้งแต่เกิด มารดาบิดาได้เริ่มสอนให้ศึกษา คือฝึกหัดให้รู้จักใช้อวัยวะร่างกาย ให้รู้จักใช้ภาษาพูด ให้รู้จักวินัยคือระเบียบมารยาทต่าง ๆ ต่อมาครูอาจารย์เป็นต้นก็ช่วยให้ศึกษาวินัยต่าง ๆ ควบคู่กันไป กับศิลปวิทยาจนถึงพระพุทธเจ้าทรงให้ศึกษาวินัยในพระพุทธศาสนาทั้งนี้ เมื่อกล่าวประมวลกันเข้าทั้งหมด ก็เพื่อให้มี

สีลสมบัติ	**ถึงพร้อมด้วยศีล คือความประพฤติดี**
อาจารสมบัติ	**ถึงพร้อมด้วยมารยาทดี**
โคจรสมบัติ	**ถึงพร้อมด้วยที่เที่ยว คือไปในที่สมควรจะไป**
อาชีวสมบัติ	**ถึงพร้อมด้วยอาชีพ คือหาเลี้ยงชีพในทางที่ชอบ**

ทิฏฐิสมบัติ **ถึงพร้อมด้วยความเห็น คือมีความเห็นชอบตามคลองธรรม ทำให้ประพฤติชอบธรรม**

นี้แลคือสมบัติผู้ดี หมายถึงสมบัติคนดี เป็นสีลสิกขา นับเป็นปฐมศึกษา

คนที่มีสมบัติผู้ดีหรือสมบัติคนดีประจำตัว เป็นคนสุภาพไม่หยาบคายเพราะมีศีลวินัย ทำอะไรมีความเป็นระเบียบและสะอาดไม่สกปรก ย่อมเป็นผู้ที่มีสิริหรือศรี คือมิ่งขวัญประจำตน ประดับอยู่กับตน เป็นเครื่องดึงดูดให้เกิดความดีและความสุขความเจริญ อันสิรินี้ใคร ๆ จะขอหรือจะลักไปหาได้ไม่ ดังเรื่องเล่าว่า ในกรุงสาวัตถี สมัยพุทธกาล เศรษฐีใจบุญผู้หนึ่งชื่ออนาถบิณฑิกะ เคยตกยากแล้วกลับมั่งมีขึ้นอีก มีพราหมณ์ผู้รู้ลักษณะสิริคนหนึ่ง จึงคิดจะไปขโมยสิริของเศรษฐีนั้น ได้ไปยังเรือนของเศรษฐี พิจารณาดูว่าสิริอยู่ที่ไหน ก็ทราบว่าอยู่ที่หงอนของไก่ขาวเหมือนอย่างสังข์ขัดในกรงทอง จึงกล่าวขอไก่ขาวนั้นด้วยอ้างเรื่องลวงว่า ตนเป็นอาจารย์บอกมนต์แก่ศิษย์เป็นอันมาก แต่รำคาญไก่ที่มีอยู่ตัวหนึ่ง ซึ่งขันไม่เป็นเวลา แต่ว่าไก่ตัวนี้ได้ทราบว่าขันเป็นเวลาจึงมาขอ เศรษฐีก็ให้ ในขณะที่เศรษฐีกล่าวให้นั้น สิริก็ออกจากหงอนไก่ไปอยู่ที่แก้วมณีที่วางไว้เหนือศีรษะ พราหมณ์ขอแก้วมณี เมื่อเศรษฐีกล่าวให้ สิริก็ออกไปอยู่ที่ไม้อารักข์ที่วางไว้เหนือศีรษะ พราหมณ์กล่าวขออีก เมื่อเศรษฐีออกปากให้ สิริก็ออกไปอยู่บนศีรษะของอัครภรรยาของเศรษฐี

พราหมณ์ไม่อาจจะขอต่อไปจึงบอกความจริงแก่เศรษฐี และกล่าวว่า “ไม่อาจจะขโมยสิริของท่านไปได้ ของของท่านจงเป็นของท่านเท่านั้น” เรื่องนี้แสดงว่า ความดีและสิริซึ่งเกิดจากความดีย่อมเป็นของจำเพาะตนของผู้ทำความดีทุก ๆ คนแล

สีลํ กิเรว กลฺยาณํ

ท่านว่าศีลนั่นเทียว เป็นความดี

มัธยมศึกษา

อบรมจิตให้มีระเบียบงดงามเป็นมัธยมศึกษา ความมีระเบียบอันหมายถึงมีศีล (คือความประพฤติปกติเรียบร้อยหรือประพฤติเรียบร้อยเป็นปกติ) เพราะรักษาวินัย (คือระเบียบสำหรับปฏิบัติให้เกิดเป็นศีลดังกล่าว) รวมถึงทั้งมีวัฒนธรรมอารยธรรมประมวลเป็นสมบัติผู้ดีคือสมบัติของคนดี ดังแสดงแล้วในกัณฑ์ปฐมศึกษา จำต้องเกี่ยวเนื่องกับจิตใจเป็นส่วนสำคัญ ถ้าจิตใจไม่รักความมีระเบียบ และภาวะของจิตใจก็ยังไม่มีระเบียบ อาการภายนอกก็ต้องยุ่งไม่มีระเบียบไปด้วย ยากที่จะ ปกปิดซ่อนเร้นได้ ฉะนั้น จึงควรศึกษาเรื่องการอบรมจิตใจต่อไป พูดง่าย ๆ คือรักษาจิตใจอย่างไรไม่ให้ยุ่งเหยิงแต่มีระเบียบเรียบร้อยให้สงบ ให้ตั้งมั่นในหน้าที่ซึ่งจะต้องปฏิบัติของตน อันนี้แหละเป็นหลักสูตรใหญ่ของจิตตสิกขา ศึกษาจิต อันเป็น

มัธยมศึกษาซึ่งจะแสดงในกัณฑ์นี้ แต่เพื่อเข้าใจง่าย จะสมมติเป็นเรื่องครูสอนนักเรียน

ในห้องเรียนแห่งหนึ่ง ครูกำลังสอนนักเรียนอยู่ แต่สังเกตเห็นนักเรียนหลายคนขาดความตั้งใจฟัง เพราะมีอาการตามที่ครูสังเกตเห็นต่าง ๆ กัน บางคนกำลังนั่งเหม่อ บางคนนั่งหน้าบึ้ง บางคนนั่งโงกหงุบหงับ บางคนดูกระสับกระส่าย บางคนดูสงสัยไม่เข้าใจ ครูจึงเรียกนักเรียนเหล่านี้ออกมาหน้าชั้น ถามว่ามีจิตใจเป็นอย่างไรไปหรือ สังเกตดูว่าไม่ได้ตั้งใจฟังครูอธิบาย ขอให้บอกตามเป็นจริง ครูจะได้ให้คำแนะนำไปทีละคน คำบอกเล่าของนักเรียนและคำกล่าวอบรมของครูมีดังต่อไปนี้

นักเรียนคนที่หนึ่งซึ่งนั่งเหม่อบอกเล่าว่า กำลังคิดเพลินไปถึงละครโทรทัศน์ที่แสดงสนุกสนานเมื่อคืนนี้ และวันนี้ก็นัดจะไปดูภาพยนตร์เมื่อออกจากโรงเรียนแล้ว

ครูกล่าวอบรมว่า เวลานี้กำลังเรียนจะคิดอะไรเพลิดเพลินไปอย่างอื่นไม่ถูก ต้องปล่อยความคิดอื่น ๆ ให้หมด รวมใจมาตั้งใจเรียนเท่านั้นจึงจะถูก สิ่งสนุกสนานสวยงามต่าง ๆ ทุก ๆ คนก็ย่อมชอบใจ แต่ก็ต้องเลือกเฉพาะสิ่งที่เหมาะสมและให้รู้จักเวลา เช่นเล่นในเวลาที่ควรเล่น พักผ่อนในเวลาที่ควรพักผ่อน เรียนในเวลาที่ควรเรียน ทำการบ้านทบทวนวิชาในเวลาที่ควรทำ ถ้าใช้เวลาดูโทรทัศน์หรือเล่นสนุกเพลิดเพลินอะไรเสียหมด ไม่ทำการบ้านทบทวนวิชาอะไรกัน ก็ทำให้การเรียนอ่อนลง ยิ่งในเวลาเรียนยังติดใจมาคิดเพลินไปเสียอีก ก็ยิ่งเป็นโทษ

อันตรายต่อการเรียน นี่แหละที่พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า กามฉันท์ แปลว่า **ความพึงพอใจในสิ่งปรารถนา** สำหรับชั้นนี้ หมายความว่าพึงใจปรารถนา หรือในเวลาที่ไม่ควรพึงใจปรารถนา นี่แหละเป็นอสุภะ คือไม่งาม เพราะในเวลาที่ควรตั้งใจเรียน แต่กลับมานั่งเหม่อคิดถึงละครโทรทัศน์เพลินไปอย่างนี้ก็ไม่งาม เหมือนอย่างเมื่อมาโรงเรียนก็ควรจะแต่งเครื่องแต่งกายนักเรียน แต่กลับแต่งอย่างอื่นมาเป็นการไม่งาม เพราะไม่ถูกต้อง แม้ใน เวลาที่ควรจะมีความเพลิดเพลินพักผ่อน กลับไปคิดจดจ่ออยู่ กับตำรับตำราปวดศีรษะ ก็ไม่งามเหมือนกัน ฉะนั้น ให้รู้จัก ควรไม่ควร ให้รู้จักเวลา อย่างในเวลาเรียนเช่นนี้ อย่าไปคิดอะไร อย่างอื่นเพลินไป จงข่มใจ ทำความตั้งใจฟังครูอธิบายวิชาแต่ อย่างเดียว

นักเรียนคนที่สองบอกเล่าว่า กำลังโกรธเพราะผู้ปกครอง ไม่อนุญาตให้ไปเที่ยว

ครูกล่าวอบรมว่า ไม่ได้ไปเที่ยวไม่เห็นจะเสียหายอะไร ไปเที่ยวเสียอีกอาจจะต้องเสียหาย ผู้ปกครองจึงไม่อนุญาต ผู้ปกครองท่านมีหน้าที่ปกครองดูแล ท่านต้องรับผิดชอบในเรื่องนี้ ส่วนนักเรียนมีหน้าที่ควรจะต้องเชื่อฟัง ไม่เช่นนั้นก็ไปเป็น ผู้ปกครองเสียเอง แต่เป็นยังไม่ได้ เพราะยังต้องพึ่งท่านอยู่ ท่านต้องเลี้ยงดูส่งเสีย และข้อสำคัญต้องปกครองใจตนเองให้ได้ อย่าเอาแต่โกรธ พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า **โกธะ โทสะ** บ้าง **พยาบาท** บ้าง อยู่ด้วยกันมากก็ต้องกระทบกระทั่งกันบ้าง ผิดใจ

กันบ้าง เมื่อเขาไม่ทำตามใจเรา เราก็โกรธ ทำไมไม่คิดว่าเพราะเราไม่ทำตามใจเขาต่างหาก จะให้เขาเอาใจเราข้างเดียวอย่างนี้ไม่ยุติธรรม ควรหาทางกลางเพื่อปรองดองกัน คือเขาหย่อนใจมาให้เราบ้าง เราก็หย่อนใจไปให้เขาบ้าง ทุกฝ่ายไม่เอาแต่ใจของตนข้างเดียว ก็จะไม่โกรธกัน และควรคิดตั้งปรารถนาดีต่อกันด้วยเมตตาจิต นี่แหละเป็นวิธีผูกมิตรหรือผูกไมตรีจิตทำให้เกิดมิตรภาพระหว่างกัน ทำให้เกิดความรักความเคารพนับถือกัน พระพุทธเจ้าจึงตรัสสอนให้แผ่เมตตาต่อกัน เป็นเครื่องป้องกันความโกรธหรือความพยาบาทเคียดแค้น เฉพาะนักเรียนผู้นี้ซึ่งโกรธผู้ปกครองไม่อนุญาตให้ไปเที่ยว ก็เพราะท่านไม่ตามใจ ทำไมเราจึงไม่ตามใจท่านบ้างเล่า อย่างนี้แหละเรียกว่า คิดเอาแต่ใจตนเองข้างเดียวจึงไม่ยุติธรรม โกรธท่านไม่ถูก ท่านมีเหตุผลของท่าน ซึ่งเราควรจะเคารพเชื่อฟัง จงคิดให้เห็นเหตุผล ให้เห็นความรักความเมตตาของท่าน ให้รู้สึกว่าโดยที่แท้ท่านรักเมตตาเราต่างหาก จงคิดระงับโกรธเสียอย่างนี้ มาตั้งใจฟังครูอธิบายวิชาดีกว่า

นักเรียนคนที่สามซึ่งนั่งโงกหงุบหงับ บอกเล่าว่าเมื่อคืนดูโทรทัศน์จนดึก

ครูกล่าวอบรมว่านี่เอาเวลาที่ควรจะพักผ่อนไปเพลิดเพลินเสียนั่นเอง และคงจะใช้เวลาที่ควรทำการบ้านทบทวนวิชาไปดูละครเสียอีกเป็นแน่ ร่างกายจำต้องหลับนอนพักผ่อนให้เพียงพอจึงจะมีสุขภาพอนามัย ให้รู้จักใช้เวลาให้ถูกต้อง ดังที่ได้สอนคน

ที่หนึ่งแล้ว **ความโงกง่วง** พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า **ถีนะ** เป็นอาการซึมเซาของร่างกาย บางทีร่างกายไม่เป็นอะไรนักแต่จิตใจเคลิบเคลิ้ม ซึมเซา ท้อแท้ เกียจคร้าน พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า **มิทธะ** เรียกรวมกันว่า **ถีนมิทธะ** แปลว่า **ความง่วงงุนเคลิบเคลิ้มทำให้ซึมทึบโง่** อย่าปล่อยให้ซึมเซาจะเคยตัว ต้องหัดให้ร่างกายและจิตใจกระปรี้กระเปร่าว่องไวอยู่เสมอ พระพุทธเจ้าตรัสสอนวิธีแก้ง่วงแก่พระโมคคัลลานะ สรุปว่า ให้คิดถึงเรื่องที่จะทำให้หายง่วง ให้ตรึกตรองถึงสิ่งที่ได้ฟังได้เรียนมา ให้อ่านท่องทบทวนให้ยอนหูทั้งสอง ลูบตัวด้วยฝ่ามือ ให้ลุกขึ้นยืน ลูบตาด้วยน้ำเหลียวดูทิศทั้งหลาย แหงนดูดาว ให้คิดทำใจให้สว่าง กำหนดให้ปรากฏเหมือนอย่างกลางวันในจิตใจ ให้เดินกลับไปกลับมาสำรวมใจ ในที่สุดก็ให้นอนพักผ่อน และถ้าเกิดท้อแท้เกียจคร้านก็อย่ายอม ต้องปลุกใจให้เข้มแข็งขะมักเขม้น เราทุกคนสามารถแก้ไขตนของตนเองได้ เมื่อแก้โงกง่วงเคลิบเคลิ้มได้แล้ว จึงจะมีกำลังตั้งใจฟังครูอธิบายวิชาได้ ไม่เช่นนั้นก็จะซึมเซา ทึ่ม โง่ ไม่รู้เรื่องอะไร

นักเรียนคนที่สี่นั่งกระสับกระส่าย บอกเล่าว่า มีเรื่องกลุ้มใจ เพราะเรื่องทางบ้านได้ไปเที่ยวเขาดินวนา เพื่อเปลี่ยนอารมณ์ เที่ยวดูสัตว์ต่าง ๆ ก็ตื่นเต้นใจดี แต่ครั้นนึกถึงเรื่องที่ขัดข้อง ก็กลุ้มใจ

ครูกล่าวอบรมว่า ครูควรจะรู้ต้นเหตุทางบ้านและบางทีจำจะต้องปรึกษากับผู้ปกครอง เพื่อแก้หรือป้องกันมิให้มีเหตุ

เช่นนั้น เหตุทางบ้านที่ทำให้เด็กกลุ้มใจนั้นมีมาก บางทีมิใช่เป็นความผิดหรือบกพร่องของเด็ก และเด็กก็โตขึ้นทุกวัน รู้จักคิดขึ้นทุกวันเหมือนกัน เห็นพฤติการณ์อะไรบางอย่างที่สับสนวุ่นวายเข้าก็กลุ้มใจ แต่บางทีก็เป็นเพราะเด็กเองคิดระแวงมากเกินไป เช่น ระแวงไปว่า ตนถูกดูหมิ่นว่าต่ำต้อยอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือน้อยหน้าใคร หรือบางทีก็ตรงกันข้าม ร่าเริงใจมากที่เรียกว่าเหลิงทำให้คิดฟุ้งซ่าน อย่างที่เรียกว่าสร้างวิมานในอากาศ นั่งยิ้มอยู่คนเดียวก็มี ถ้าตรงกันข้าม ก็นั่งหน้าเศร้าหรือนั่งร้องไห้อยู่คนเดียว

มีเรื่องเล่าในอรรถกถาธรรมบทว่า สามเณรหนุ่มหลานของพระเถระผู้เป็นพระอรหันต์รูปหนึ่ง มีความน้อยใจในพระเถระเพราะไม่รับผ้าสาฎกที่นำไปถวายด้วยความตั้งใจอย่างยิ่ง ในขณะที่กำลังยืนพัดท่านอยู่ด้วยพัดใบตาล ก็คิดว่าจะลาสิกขาและคิดต่อไปว่าจะลาสิกขาไปทำอะไร จึงคิดว่าจะขายผ้าสาฎกที่พระ เถระไม่รับนั้น ซื้อแม่แพะสักตัวหนึ่ง และขายลูกของแม่แพะ รวบรวมทรัพย์ไว้ให้มากพอแล้วก็จักมีภริยา ภริยาก็จะคลอดบุตรชายคนหนึ่ง ตนก็จักนำภริยาและบุตรนั่งเกวียนมาเพื่อไหว้หลวงลุง ครั้นมาในระหว่างทาง ก็จะร้องบอกให้ภริยาส่งบุตรน้อยมาให้ตนอุ้ม ภริยาก็ไม่ยอมส่งให้ อุ้มไปเอง แต่มีกำลังไม่พอ บุตรน้อยก็ตกลงไป ถูกล้อเกวียนทับ ตนจึงเกิดความโกรธตีหลังภริยาด้วยด้ามปฏัก สามเณรหนุ่มกำลังยืนพัดพระเถระ คิดปรุงเป็นเรื่องไปถึงตอนตีภริยา ก็ตีศีรษะพระเถระ

ด้วยพัดใบตาล ต่อมาความทราบถึงพระพุทธเจ้าจึงตรัสเรียกไปอบรม และตรัสเป็นพระคาถาแปลความว่า **“จิตเป็นธรรมชาติไปไกล ไป ดวงเดียว ไม่มีสรีระอาศัยอยู่ในถ้ำกาย ผู้ที่สำรวมรักษาได้จะพ้นจากเครื่องผูกของมาร”** เรื่องที่คิดไปคล้ายกับเป็นจริงเช่นนี้ โดยมากไม่มีเหตุผล หรือบางทีมีอยู่บ้างก็เพียงเล็กน้อย นี่แหละพระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า **อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน กุกกุจจะ รำคาญใจ** อย่าปล่อยให้เกาะกุมใจอยู่ได้ จะทำให้เป็นคนใจลอย หรือทำให้คับใจไม่มีสุข ต้องพยายามสงบใจให้ได้ด้วยวิธีนับสิบ หรือกำหนดลมหายใจเข้าออก หรือใช้วิธีเปลี่ยนอารมณ์อย่างอื่น ๆ นั่นก็ดีอยู่เหมือนกัน แต่ต้องรู้จักเลือกเปลี่ยนให้ดี บางทีเปลี่ยนไปหาอารมณ์ที่เลวกว่า เช่นไปเที่ยวดื่มสุราเล่นการพนัน ซึ่งเป็นอบายมุขต่ำลงไปอีก มาโรงเรียนนี้ก็เปลี่ยนอารมณ์เหมือนกัน ไปเปลี่ยนอารมณ์ที่เขาดินวนาได้ ก็มาเปลี่ยนอารมณ์ที่โรงเรียนได้ คือมาตั้งใจฟังครูอธิบายวิชานี่แหละพักความคิดฟุ้งซ่านต่าง ๆ ไว้เสีย มีเรื่องอะไรครูจะหารือกับผู้ปกครองแก้ไขต่อไป

นักเรียนคนที่ห้า ซึ่งนั่งสงสัยไม่เข้าใจ บอกเล่าว่าคิดสงสัยในวิชาที่เรียนและคิดสงสัยไปว่าจะเรียนจบหรือไม่ จึงทำให้ลังเลใจ

ครูกล่าวอบรมว่า อย่าปล่อยความสงสัยไว้ ต้องคิดทบทวนไต่ถาม เป็นนักศึกษาต้องมี **สุ. จิ. ปุ. ลิ. สุ. (สุตะ) คือฟัง จิ. (จินฺตา) คือคิด ปุ. (ปุจฺฉา) คือถาม ลิ. (ลิขิต) คือเขียน**

ต้องเรียนให้เข้าใจตั้งแต่ต้นเพราะมาเรียนสม่ำเสมอ ทำความเข้าใจเพิ่มเติมติดต่อกันตามที่เรียนถึง หรือเตรียมให้เข้าใจล่วงหน้าไปจากที่สอนก็ยิ่งดี อันที่จริงมีความสงสัยยังแสดงว่ามีความรู้ในเรื่องนั้นอยู่บ้าง จึงรู้จักสงสัย ถ้าไม่มีความรู้อยู่เลยในเรื่องใด ก็จะไม่รู้จักสงสัยในเรื่องนั้น ถ้าอย่างนี้ก็ไม่ไหว ต้องตั้งต้นเรียนกันใหม่เหมือนอย่างสอบไล่ตก ฉะนั้น ต้องคอยเร่งกวดวิชาที่เรียนสงสัยไม่เข้าใจที่ไหน ก็ต้องคิดทบทวนไต่ถามให้เข้าใจหายสงสัยไม่พอกความไม่เข้าใจไว้อย่างดินพอกหางหมู หน้าที่ของนักเรียนก็คือตั้งใจเรียนให้ดีตั้งใจประพฤติให้ดีทุก ๆ วัน อย่าไปทำลังเลรวนเรไม่แน่นอน พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า **วิจิกิจฉา** แปลว่า **ความลังเลใจไม่แน่นอน** เกิดจากความสงสัยต่าง ๆ ตรัสสอนให้แก้ด้วยความรู้ คือเมื่อสงสัยในเรื่องใด ก็ต้องสืบสาวหาความรู้ในเรื่องนั้นจนถึงต้นเหตุเรียกว่า **โยนิโสมนสิการ** แปลว่า **ใส่ใจคิดสาวหาจนถึงต้นเหตุ** โดยความก็คือ ทำไว้ในใจโดยแยบคาย ข้อสำคัญให้รู้จริงไม่ใช่หลงว่ารู้ดังคนที่เข้าใจผิดหรือถูกล่อลวงต่าง ๆ มีความสงสัยเสียยังดีกว่าหลงว่ารู้แล้ว เพราะยังมีทางระมัดระวังตัวและค้นคว้าหาความรู้จริงต่อไป ครูจะชี้แจงข้อสงสัยในวิชาต่าง ๆ ให้ และจะติดต่อให้ผู้ปกครองทางบ้านช่วยอีกทางหนึ่ง และจะหารือกับผู้ปกครองเพื่อทำให้เด็กของตนมีความมั่นใจในการเรียน ไม่สงสัยรวนเรว่าจะไปไม่ตลอด ซึ่งทำให้ใจท้อ แต่ว่าเฉพาะในบัดนี้ อย่าไปสงสัยลังเลอะไรอย่างอื่น ให้ตั้งใจฟังครูอธิบาย ให้เข้าใจในวิชาเฉพาะหน้า

ในบัดนี้ก่อน สงสัยอะไรก็ให้รีบถามทันที

ครูกล่าวสรุปว่า เท่าที่ครูอบรมมานี้ ก็เพื่อให้นักเรียนทำความสงบใจจากอันตรายของความตั้งใจเพื่อให้รวมใจตั้งใจฟังครูอธิบาย และขอชี้แจงว่า ความตั้งใจนี้ต้องใช้ในกิจที่ทำทุกอย่าง ในเวลาอ่านหรือเขียนหนังสือ ก็ต้องมีความตั้งใจอ่านตั้งใจเขียน จะทำการงานอะไรก็ต้องมีความตั้งใจทำ นี้แหละที่พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า **สมาธิ** แปลว่า **ความตั้งใจมั่น** หรือเรียกว่า **สมถะ ความสงบใจ** หมายถึงตั้งใจไว้ให้มั่นในเรื่องที่ทำทุกอย่างด้วยความสงบใจจากความคิดยุ่งยากสับสนต่าง ๆ ดังที่ครูได้ชี้แจงมาแล้ว ซึ่งล้วนเป็นอันตรายหรือเป็นโทษของความตั้งใจหรือความสงบใจทั้งนั้น เครื่องทำให้ยุ่งยากใจเหล่านี้พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า **นิวรณ์** แปลว่า **เครื่องกั้น** จิตใจ คือกั้นไว้ไม่ให้ตั้งมั่น ไม่ให้สงบ ไม่ให้บรรลุคุณความดี นิวรณ์เหล่านี้ขอกล่าวสรุปเพื่อจำง่าย พร้อมทั้งศัพท์ที่เป็นชื่อเรียก คือ

๑. **กามฉันท์** ความพึงพอใจในสิ่งปรารถนา ต้องแก้ด้วยคิดเปลี่ยนให้เห็นว่า ไม่งาม ไม่ดี ไม่น่าปรารถนา เพราะเป็นอันตรายแก่ความตั้งใจเล่าเรียนให้สำเร็จ เป็นต้น

๒. **พยาบาท** ความโกรธแค้นขัดเคือง แก้ด้วยคิดชะโลมใจด้วยเมตตา ไมตรีจิต

๓. **ถีนมิทธะ** ความง่วงงุนเคลิบเคลิ้ม แก้ด้วยคิดทำให้ตาสว่าง ทำใจให้สว่างให้ร่างกายและจิตใจกระปรี้กระเปร่าว่องไวอยู่เสมอ ไม่ยอมให้ทึมทือ

๔. **อุทธัจจกุกกุจจะ** ความฟุ้งซ่านรำคาญใจ แก้ด้วยวิธีทำให้ใจสงบ ใช้การนับสิบ หรือกำหนดลมหายใจเข้าออก เป็นการเปลี่ยนอารมณ์ที่ทำให้ใจสงบ

๕. **วิจิกิจฉา** ความลังเลใจไม่แน่นอน ต้องแก้ด้วยศึกษาให้รู้ในเรื่องที่สงสัย ไม่พอกความสงสัยเอาไว้ทำความมั่นใจให้แก่ตัวเอง

วิธีอบรมใจแบบนี้ ครูสอนตามหลักของพระพุทธเจ้า ครูก็ได้แต่นำมาสอนเท่านั้น นักเรียนทุกคนต้องรับไปใช้ด้วยตนเอง ถ้านักเรียนไม่รับไปใช้เองแล้ว ครูก็ไม่สามารถจะบังคับให้นักเรียนตั้งใจของนักเรียนได้ ต้องตั้งใจของตนเอง ต้องรวมใจของตนเอง บางคนมักเข้าใจว่า สมาธิของพระพุทธเจ้าใช้ได้เฉพาะผู้ใหญ่ที่ไม่ทำงานอะไร นั่งหลับตาภาวนาอยู่เท่านั้น แต่ที่จริงเข้าใจผิด เพราะสมาธิคือความตั้งใจ ต้องใช้ในการทำอะไรทุก ๆ อย่าง แต่จะต้องมีการฝึกหัดเหมือนอย่างการลับมีดที่หินลับมีด ไม่ใช่หมายความว่า เมื่อลับมีดแล้วก็วางมีดทิ้งไว้บนหินลับมีดเท่านั้น ลับเพื่อให้มีดคมแล้วจะได้ใช้มีดทำประโยชน์ต่าง ๆ การหัดทำสมาธิคือหัดความตั้งใจก็เหมือนกัน ก็เพื่อจะใช้จิตใจที่รวมเข้ามาจนมีพลังดีแล้วไปใช้ในการทำอะไรต่าง ๆ

จิตใจของเรานี้ก็เหมือนอย่างดวงไฟ ถ้ามีเครื่องหุ้มห่ออยู่และไม่มีเครื่องรวมแสง ก็จะปรากฏแสงสว่างน้อยและพร่าไป ถ้านำเครื่องหุ้มห่อออกเสียและมีเครื่องรวมแสง แสงสว่างก็จะ

มากและพุ่งไปทางเดียวกัน อันเทียบกันได้กับความตั้งใจที่แน่วแน่ ไม่มีอันตรายของใจต่าง ๆ มารบกวน ดังที่กล่าวแล้ว คือ ไม่เพลินคิด จิตไม่โกรธ ไม่โงกง่วงซึมเซา ไม่ฟุ้งซ่านไม่กลัดกลุ้ม ไม่ลังเลใจ เมื่อเป็นเช่นนี้ จิตใจก็จะมุ่งไปทางเดียว นี่แหละคือ สมาธิ ความตั้งใจพร้อมที่จะใช้ให้สำเร็จประโยชน์ได้ทุกอย่าง จะฟัง จะอ่าน จะเขียน เล่าเรียนวิชาอะไรก็ได้ทั้งนั้น จะทำงานอะไร ก็ได้ทั้งนั้น แต่ขอให้ใช้ในทางที่ดีก็แล้วกัน พระพุทธเจ้าทรง ทราบจิตตานุภาพคืออำนาจจิต และทรงแสดงวิชาทางจิตไว้เป็น อันมาก ในบัดนี้ก็มีผู้สนใจมากขึ้น ได้มีนายแพทย์หลายคน ศึกษาวิชาสะกดจิตตามตำราต่างประเทศเพื่อบำบัดโรค และ มาทดลองผสมกับวิธีทำสมาธิ จนปรากฏอำนาจพิเศษของจิต บางอย่าง เช่น ผูกตาและปิดหน้าส่วนที่สงสัยว่าจะใช้แทนประสาท ตาได้ แล้วให้อ่านหนังสือตามที่มีผู้มาส่งให้อ่าน ก็ปรากฏว่าอ่าน ได้ เป็นเครื่องสนับสนุนว่า อำนาจจิตที่นอกเหนือไปจากมัน สมองนั้นมีจริง

ในที่สุดครูได้กล่าวว่า เครื่องแวดล้อมของนักเรียนต่าง ๆ นั้นสำคัญมาก คำทางศาสนาเรียกว่าอารมณ์ ทางบ้านและทาง โรงเรียนจะต้องร่วมมือกัน จัดให้นักเรียนได้รับเครื่องแวดล้อมที่ดี ที่ถูกต้องเหมาะสม และต้องร่วมกันอบรมดูแลอย่างใกล้ชิด เมื่อมีอะไรผิดสังเกตต้องสอบสวนสอบถาม กับให้คำแนะนำใน ทางที่ถูก ไม่ใช่บังคับกันเรื่อยไป ต้องยกบ้าง ข่มบ้าง ปลอบโยนบ้าง ปล่อยบ้าง ตามแต่จะควรทำอย่างไรให้พอเหมาะพอดี

เรื่องที่แต่งเล่ามานี้ ที่จริงเป็นเรื่องของทุก ๆ คน และเมื่อแต่ละคน เป็นทั้งนักเรียน เป็นทั้งครูด้วยตนเอง จึงจะแก้ไขภาวะแห่งใจของตนเองได้ดี

ในโอกาสที่ 'ศรีสัปดาห์' ได้มีอายุเจริญก้าวหน้ามาด้วยความมั่นใจ ย่างเข้าปีที่ ๑๐ ในบัดนี้ ขออำนาจคุณพระรัตนตรัยอภิบาลรักษา 'ศรีสัปดาห์' ให้มีความมั่นใจไม่คลอนแคลนเพราะนิวรณ์ข้อใดข้อหนึ่ง ดำเนินกิจการบำเพ็ญประโยชน์ให้ก้าวหน้ายิ่ง ๆ ขึ้นไป

ขอให้นักเรียนนักศึกษาทั้งหลาย ซึ่งได้รับทุนการศึกษา 'ศรีสัปดาห์' จงมีจิตประกอบด้วยความกตัญญูกตเวที และตั้งจิตคิดปรารถนาดีให้ 'ศรีสัปดาห์' พร้อมทั้งผู้บริจาคทุนอุปการะทั้งหลาย มีความสุขความเจริญยิ่ง ๆ ขึ้น และจงสนองเจตนาดีของ 'ศรีสัปดาห์' ด้วยทำความตั้งใจให้แน่วแน่มั่นคงศึกษาเล่าเรียน ตั้งใจประพฤติดี ตั้งใจบำเพ็ญประโยชน์แก่ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ด้วยความซื่อสัตย์สุจริตจงรักภักดี สืบต่อไปทุก ๆ คนเทอญ

จิตฺตสฺส ทมโถ สาธุ การฝึกจิตเป็นความดี

อุดมศึกษา

การศึกษาทุกอย่างเพื่อให้ขึ้นถึงขั้นสูงสุด คือปัญญา

ปัญญาสิกขาได้แก่ศึกษาปัญญา จึงเป็นอุดมศึกษาของคน ที่จะแสดงในกัณฑ์นี้ ข้อที่ควรทราบก่อนคือ ปัญญาได้แก่อะไร ? ศึกษาปัญญานั้นศึกษาอย่างไร ?

ปัญญา คือความรู้ทั่วถึงความจริงของสิ่งที่ควรรู้ทั้งหลาย คำว่า ปัญญา ซึ่งเป็นภาษามคธ กับคำว่าปรัชญา ซึ่งเป็นภาษาสันสกฤต เป็นคำเดียวกัน พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า "แสงสว่างเสมอด้วยปัญญาไม่มี" เพราะไม่มีแสงอะไรที่จะส่องให้เห็นความจริงทั้งหลายได้เหมือนอย่างแสงปัญญา เพียงแต่จะคิดเลขสักข้อหนึ่งจะใช้แสงอะไรส่องให้เห็นได้ นอกจากใช้ปัญญาคิด

ศึกษาปัญญา อันหมายถึงศึกษาเพื่อให้เจริญปัญญานั้น คือ ศึกษาด้วยการเรียน ๑ การคิด ๑ การทำ ๑

การเรียน ดังที่เรียกว่า **โสตศึกษา** ศึกษาด้วยการฟังทางหู ดังที่ฟังครูอธิบายหรือฟังเทศน์นี้ **ทัศนศึกษา** ศึกษาด้วยการดูทางตา เช่นดูหรือเที่ยวดูสิ่งต่าง ๆ โดยมากศึกษาด้วยทางทั้งสองนี้ แต่ก็อาจศึกษาได้ทางอื่นอีก คือ **ฆายนศึกษา** ศึกษาด้วยการสูดกลิ่นทางจมูก **สายนศึกษา** ศึกษาด้วยการลิ้มรสทางลิ้น **ผุสนศึกษา** ศึกษาด้วยการถูกต้องทางกาย รวมความว่า ศึกษาด้วยอาศัยประสาททั้งห้า คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย แต่การเรียนอาศัยทางหูทางตามากกว่าทางอื่น เพราะบุคคลมีภาษาสำหรับพูดถ่ายทอดความรู้ให้แก่กัน มีตัวหนังสือสำหรับเขียนอ่านแทนภาษา จึงอาจฟังหรืออ่านให้เกิดความรู้ขึ้นได้ ปัญญาที่

เกิดจากความรู้ดังกล่าวเรียก **สุตามยปัญญา** แปลว่า **ปัญญาที่เกิดจากการฟัง** คือยกโสตศึกษาขึ้นเป็นที่ตั้ง เพราะส่วนใหญ่เรียนด้วยการฟัง ถึงจะดูหนังสือนั้น ๆ ก็ใช้แทนภาษาที่พูดกันนั่นเอง จึงอาจนับเข้าในโสตศึกษาได้

การคิด คือคนเรามีจิตใจ และมีมันสมองซึ่งเป็นเครื่องมือของจิตใจ สำหรับคิดอ่านต่าง ๆ จึงอาจใช้คิดให้เกิดปัญญาได้ ดังที่มีนักคิดพบความจริงต่าง ๆ และตั้งเป็นศาสตร์ต่าง ๆ มาโดยลำดับ ปัญญาที่เกิดจากการคิดนี้ เรียก **จินตามยปัญญา** แปลว่า **ปัญญาเกิดจากการคิด**

การทำ คือทำให้มีขึ้นทำให้เป็นขึ้น เรียกว่า **ภาวนา** แปลว่า **การทำให้มีให้เป็น** เช่น เมื่อเรียนการค้า เรียนการทำนา ทำสวนมาแล้ว ก็ทำการค้า ทำนาทำสวนขึ้น เมื่อทำขึ้นเอง ดังนี้ ก็ได้ความรู้เกิดจากการที่ลงมือปฏิบัตินั่นเองโดยลำดับเรียกว่า **ภาวนา-มยปัญญา** แปลว่า **ปัญญาเกิดจากภาวนา** คือการทำให้มีให้เป็นขึ้น

สรุปวิธีศึกษาให้เกิดปัญญาเป็น ๓ คือ **สุตะ** การฟังหรือการเรียน ๑ **จินตา** การคิด ๑ **ภาวนา** การลงมือทำ ๑ เรียกสั้นว่า **สุ. จิ. ภา.**

ได้กล่าวแล้วว่า ปัญญาคือความรู้ทั่วถึงความจริง ฉะนั้นถ้ายังรู้ไม่ทั่วถึงในสิ่งใด ก็ชื่อว่ายังไม่มีปัญญาสมบูรณ์ในสิ่งนั้น ดังที่มีเล่าถึงเด็กผู้เกิดในสกุลที่มั่งคั่ง ๓ คน ซึ่งไม่เคยเห็นการทำนา กล่าวสนทนากันเรื่องที่เกิดของข้าว คนที่ ๑ กล่าวว่า

ข้าวเกิดในยุ้ง เพราะเคยเห็นแต่คนโกยข้าวออกจากยุ้ง คนที่ ๒ กล่าวว่าข้าวเกิดในหม้อข้าว เพราะเคยเห็นแต่คนคดข้าวออกจาก หม้อ คนที่ ๓ กล่าวว่า ข้าวเกิดในชามข้าว เพราะเคยเห็นแต่ในชามที่เขาคดมาตั้งเทียบไว้เสร็จ อีกเรื่องหนึ่ง เรียกว่า คนตาบอดคลำช้าง คือมีคนตาบอด ๖ คน พากันไปดูช้าง แต่เมื่อไม่เห็นจึงใช้มือลูบคลำดู คนที่ ๑ เข้าไปคลำถูกที่สีข้างช้าง ร้องบอกขึ้นว่า รูปร่างเหมือนกำแพง คนที่ ๒ เข้าไปคลำถูกที่งา ร้องบอกขึ้นว่า รูปร่างเหมือนหอก คนที่ ๓ เข้าไปคลำถูกที่งวง ร้องบอกขึ้นว่า รูปร่างเหมือนงู คนที่ ๔ เข้าไปคลำที่เข่า ร้องบอกว่า รูปร่างเหมือนต้นไม้ คนที่ ๕ เข้าไปคลำถูกที่ใบหู ร้องบอกขึ้นว่า รูปร่างเหมือนพัด คนที่ ๖ เข้าไปคลำถูกที่หาง ร้องบอกขึ้นว่า รูปร่างเหมือนเชือก

เรื่องที่เล่ามานี้ เป็นตัวอย่างของความรู้ที่ไม่ทั่วถึง รู้เพียงแต่ตอนใดตอนหนึ่ง จึงให้เข้าใจผิด คำโบราณก็มีว่า ฟังไม่ได้ศัพท์จับมากระเดียด ต่อเมื่อรู้ทั่วถึงจึงจะเข้าใจถูก ดังเช่นเมื่อมองเห็นช้างทั้งตัว จึงจะรู้ว่าช้างมีรูปร่างเช่นไร ข้อที่ว่า รู้ทั่วถึงความจริงนั้น ยังเป็นคำพูดรวม ๆ อาจจะอธิบายออกไปได้อีกว่า คือรู้ทั่วถึงความจริงตามเหตุและผล พูดสั้นว่า รู้เหตุผลนั้นเอง เช่นในเรื่องการเรียนก็มีความรู้ว่าอะไรเป็นเหตุให้การเรียนไม่ได้ผล อะไรเป็นเหตุให้การเรียนได้ผลและไม่ได้ผลหรือได้ผลอย่างไร

โดยปกติ คนเราย่อมปลูกปัญญาได้ เท่าที่มีโอกาสได้เรียนหรือได้ฟังได้เห็นเท่าที่สามารถคิดค้นและเท่าที่ได้ลงมือกระทำ

เหมือนอย่างเรื่องเด็ก ๓ คนนั้น รู้เรื่องที่เกิดของข้าวเท่าที่ได้เห็นมาเพียงเท่านั้น และเท่าที่คิดได้ในวัยเด็กเพียงเท่านั้น ถึงทุก ๆ คนที่มีปัญญากันอยู่มากบ้างน้อยบ้าง ก็เช่นเดียวกัน คงมีความรู้เท่าที่ได้ฟังได้เห็นมาเป็นต้นดังกล่าว ฉะนั้น จึงมีสิ่งที่ยังไม่รู้อีกมากมาย เพียงแต่สิ่งที่คนไม่อาจเห็นได้ด้วยตาไม่อาจได้ยินได้ด้วยหู โดยปกติก็มีอยู่เป็นอันมาก ไม่ต้องกล่าวถึงสิ่งที่ละเอียดลึกซึ้งอย่างอื่น เรื่องของความรู้ จึงเป็นสิ่งที่เรียนกันไม่จบ ต้องจัดเป็นหลักสูตรไว้สำหรับเรียนในโรงเรียน เท่าที่ควรจะเรียนเพื่อเป็นหลักวิชาสำหรับออกไปประกอบการงาน เพื่อครองชีวิตและเพื่อฝึกให้เกิดความฉลาดสามารถเป็นต้น

หลักสูตรที่เรียนในโรงเรียนดังกล่าวนั้น ข้อที่ว่าฝึกหัดให้เกิดความฉลาดสามารถนั้น พูดสั้นว่าเพื่อลับปัญญา เหมือนอย่างลับมีดให้คม เพื่อจะได้ใช้ในการครองชีวิตต่อไป เพราะมีความรู้หลายอย่างที่ไม่ได้นำไปใช้ในการครองชีวิตโดยตรง เช่นวิชาคำนวณเป็นต้น เรียนไปมิใช่เพื่อว่าจะทำอะไรจะต้องตั้งโจทย์เลขคิดคำนวณไปเสียทุก ๆ อย่าง ทั้งนี้ เว้นไว้แต่กิจการที่ต้องใช้หลักวิชาตามที่เรียนมาโดยตรง แต่การที่เรียนวิชาต่าง ๆ หลายอย่าง ก็เพื่อฝึกปัญญาหรือฝึกสมองให้เกิดความรู้กว้างขวางให้รู้จักใช้ความคิดอ่าน ให้รู้จักเหตุผล ให้มีความสามารถ ให้มีความเฉลียวฉลาด อันสมองหรือปัญญาก็คล้าย ๆ กับร่างกาย ถ้าไม่มีการบริหารร่างกาย ไม่ใช้ร่างกายให้เคลื่อนไหวตามที่ควรร่างกายก็จะอ่อนแอและติดขัด สมองหรือปัญญาของคนก็

เหมือนกัน ถ้าไม่บริหารด้วยการให้การศึกษาอยู่เสมอด้วยวิธีดังกล่าวก็จะโง่ทึบลงไป ไม่ฉลาดเฉลียว คิดอะไรไม่ค่อยออก รู้อะไรไม่ทันท่วงที การฝึกฝนสมองหรือปัญญาเพื่อให้เกิดความเฉลียวฉลาดจึงเป็นกิจที่ควรทำอยู่เสมอ

ปัญญาที่จะต้องนำไปใช้สำหรับชีวิตโดยตรงนั้น คือ ปัญญาที่สามารถใช้ช่วยตนได้ในเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริงแก่ชีวิต คือสามารถใช้ปัญญาแก้ไขเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นให้เป็นไปโดยเรียบร้อย ทำความสวัสดีให้เกิดขึ้นแก่ตนและผู้อื่น ในเวลาเช่นนี้ถ้าไม่สามารถช่วยตนได้ ถึงจะได้ร่ำเรียนมามากก็เข้าลักษณะแห่งคำว่า "ความรู้ท่วมหัวเอาตัวไม่รอด" ดังมีเรื่องเล่าเปรียบเทียบว่า มีนักเรียนนอกผู้หนึ่ง เรียนสำเร็จจากต่างประเทศ กลับเข้ามาทำงานในที่แห่งหนึ่ง ซึ่งต้องข้ามแม่น้ำไปกลับทุกวัน และโดยปกติก็นั่งเรือจ้างของคนแจวเรือจ้างแก่คนหนึ่งเป็นประจำ ในขณะที่นั่งเรือจ้างข้ามฟาก ได้ถามคนแจวเรือจ้างว่า ลุงรู้ภาษาอังกฤษหรือเปล่า คนเรือจ้างตอบว่าไม่รู้ คราวต่อมาก็ถามว่า ลุงรู้ภาษาฝรั่งเศสหรือเปล่า คนเรือจ้างก็ตอบว่าไม่รู้ ในคราวต่อ ๆ มาก็มักถามว่า ลุงรู้แอลยิบรา (พีชคณิต) หรือเปล่า รู้ยีออเมทรี (เรขาคณิต) หรือเปล่า คนแจวเรือจ้างก็ตอบว่าไม่รู้ ๆ ครั้นต่อมาวันหนึ่ง เกิดมีคลื่นจัดจนถึงเรือจ้างล่มลง นักเรียนนอกผู้นั้นว่ายน้ำไม่ถนัด ก็ร้องขอให้คนแจวเรือจ้างช่วย ตนไม่มีความรู้อะไรสักอย่าง ให้นักเรียนนอกผู้นั้นเอา คนแจวเรือจ้างจึงตอบว่า อังกฤษฝรั่งเศสมาช่วยซิ นักเรียนนอกผู้นั้นรู้สึกว่า

ตนจะจมน้ำตายแน่ก็หมดความทะนงตน พูดอ้อนวอนขอให้คนแจวเรือจ้างช่วยแล้วจะกราบไหว้ขอโทษ ฝ่ายคนแจวเรือจ้างก็เกิดความสงสาร จึงว่ายน้ำไปช่วยพยุงให้เข้ามาเกาะเรือจ้างไว้ เรื่องนี้เป็นตัวอย่างแสดงว่า คนเรามีความสามารถในทางต่าง ๆ กันไม่ควรจะหมิ่นแคลนกัน คนแจวเรือจ้างมีความรู้ความสามารถในทางแจวเรือและในทางว่ายน้ำ อาจจะช่วยตนเองและผู้อื่นได้ในทางนั้น ดังที่อาจช่วยนักเรียนนอกให้พ้นจากการจมน้ำ แม้หนูก็ยังช่วยราชสีห์ได้ในนิทานอิสป และนักเรียนนอกผู้นั้นเมื่อถึงคราวคับขันดังกล่าว ก็ต้องใช้วิธีขอโทษและวิธีกราบไหว้ ซึ่งเป็นความอ่อนน้อมและอ่อนโยน ซึ่งผู้ปกครองได้สอนมาแต่เด็ก ๆ นั่นเอง เป็นเครื่องช่วยตน

ปัญญาเป็นเครื่องช่วยตนในการดำเนินชีวิตจริง ๆ ดังกล่าว พระพุทธเจ้าตรัสเรียก **นิปกปัญญา** แปลว่า **ปัญญาเป็นเครื่องปกปักรักษาตน** กล่าวโดยทั่วไป ได้แก่ความฉลาดที่มีลักษณะ ๓ อย่าง คือ

(๑) ความฉลาดรู้ในทางเจริญ คือรู้ว่าอะไรเป็นเหตุเป็นผลในทางเจริญ เรียก **อายโกศล**

(๒) ความฉลาดรู้ในทางเสื่อม คือรู้ว่าอะไรเป็นเหตุเป็นผลในทางเสื่อมเสีย เรียก **อปายโกศล**

(๓) ความฉลาดรู้ในอุบาย คือวิธีนำตนเข้าไปสู่ทางเจริญรอดพ้นจากทางเสื่อมเสีย เรียก **อุปายโกศล**

โกศล คือความฉลาดรู้ทั้งสามนี้ เมื่อมีรักษาตัวอยู่ย่อม

จะดำเนินชีวิตไม่ผิดพลาด แม้เป็นผู้ปกครอง เช่น เป็นมารดาบิดา ก็จำต้องมีให้กว้างขวางออกไป จึงสามารถจะให้คำแนะนำที่ถูกต้องแก่บุตรธิดาเป็นต้นได้ โดยเฉพาะโกศลข้อสามจำเป็นต้องมีอย่างยิ่ง เป็นต้นว่าการศึกษาในบัดนี้ สามัญศึกษา จำต้องเรียนทั่วไปทุกคน ส่วนวิสามัญศึกษามีมาก ซึ่งก็ล้วนเป็นทางเจริญทั้งนั้น จึงมีปัญหาว่า จะเรียนต่อไปทางไหน และจะควรเรียนต่อไปจนถึงอุดมศึกษาหรือไม่ ถ้าเรียนต่อไปได้จะเรียนต่อไปในสาขาไหน และเมื่อเรียนสำเร็จแล้วจะทำงานอะไร งานที่จะพึงทำก็มีมาก ล้วนเป็นทางเจริญต่าง ๆ กัน ปัญหาเหล่านี้ต้องใช้โกศลข้อสามตัดสิน คือความฉลาดรู้ในอุบาย หมายถึงวิธีนำตนเข้าไปหาทางเจริญ โดยความคือ ความเจริญใด ๆ ก็ตามถ้าตนไม่สามารถจะเข้าไปหาได้ ทางเจริญนั้น ๆ ก็ไม่มีประโยชน์อะไรแก่ตน ส่วนทางเจริญที่เป็นประโยชน์แก่ตนนั้นก็เฉพาะที่ตนสามารถเข้าไปหาได้เท่านั้น การนำตนเข้าไปหาทางเจริญที่ตนสามารถจะเข้าไปหาได้นี้เรียกว่า **อุปาย** ในที่นี้แปลว่า **เข้าไปหาทางเจริญ** ฉะนั้น ความฉลาดรู้ในข้อนี้ จึงจำต้องรู้เหตุแวดล้อมเป็นต้นว่า (๑) **รู้เหตุ** (๒) **รู้ผล** ของเรื่องที่เกี่ยวข้อง (๓) **รู้จักตน** ว่ามีกำลังสามารถเท่าไรเป็นต้น (๔) **รู้จักประมาณ** (๕) **รู้จักกาลเวลา** (๖) **รู้จักประชุมชน** หรือหมู่คนที่เกี่ยวข้อง (๗) **รู้จักบุคคล** ที่เกี่ยวข้อง เมื่อมีความรู้เหตุแวดล้อมต่าง ๆ ดังกล่าว จึงจะสามารถตัดสินลงไปได้ว่า จะควรเรียนหรือให้เรียนอะไรแค่ไหน จะควรทำงานอะไร ซึ่งเมื่อเรียนและเมื่อทำ

ไปแล้วจะเกิดความสำเร็จ และความเจริญ นี้แหละคืออุปายโกศล ฉะนั้น ปัญญาที่จะนำมาใช้ในการดำเนินชีวิตจริง ๆ นั้น จึงต้องเป็นปัญญาประยุกต์ คือที่ใช้ได้พอเหมาะแก่ตนและสิ่งแวดล้อมทั้งหลาย ไม่ใช่ว่าทุก ๆ คนจะสามารถทำอะไรไปได้ตามที่อยาก จะทำได้ก็เท่าที่ตนสามารถจะทำได้ ตามที่เหตุต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วอำนวย แต่คนที่มีความฉลาดมาก ย่อมสามารถปรับตนให้เข้ากับเหตุการณ์ หรือปรับเหตุการณ์ให้เข้ากับตนได้ดีกว่าคนที่มีความฉลาดน้อย

หลักปัญญาในพระพุทธศาสนา มุ่งให้รู้ตามหลักกว้าง ๆ ดังที่กล่าวมาแล้ว แต่เมื่อกล่าวโดยเฉพาะก็อาจสรุปได้ว่า

(๑) มุ่งให้รู้จักบาปบุญคุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ ควรมิควร

(๒) มุ่งให้รู้คติ คือความดำเนินไปของธรรมดา

(๓) มุ่งให้รู้จักความจริงตามเหตุผล หรือรู้เหตุผลตามเป็นจริง ดังที่เรียกว่ารู้สัจจะ คือความจริงนั่นเอง

(๔) มุ่งให้มีความเห็นชอบถูกต้องตามทำนองคลองธรรม เป็นต้นว่าให้ทานรักษาศีลมีผลดีจริง ทำดีได้ผลดีจริง ทำชั่วได้ผลชั่วจริง โลกนี้โลกอื่นมีจริง มารดาบิดามีคุณจริง สัตว์ที่ผุดเกิดตามกรรมมีจริง สมณะที่ประพฤติปฏิบัติชอบจนถึงรู้แจ้งเห็นจริง ดังเช่นพระพุทธเจ้ามีจริง ตลอดถึงคำสั่งสอนของท่านก็เป็นจริง

หลักปัญญาเหล่านี้เป็นหลักที่ควรเชื่อ และควรศึกษาให้

เกิดความรู้ทั่วถึง เมื่อยังรู้ไม่ได้เอง ก็เคารพเชื่อฟัง ไม่ลบหลู่ดูหมิ่น เหมือนอย่างบุตรธิดาเคารพเชื่อฟังโอวาทของมารดาบิดา หรือนักเรียนเคารพเชื่อฟังครูผู้ประสาทวิชา จะอวดเก่งกล้าไม่เชื่อท่านก็จะกลายเป็นคนดื้อถือรั้นไม่เข้าทาง เมื่อมีความเคารพอยู่ในหลักปัญญาตามที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนก็จะมีความเห็นและการปฏิบัติเข้าทางที่ถูก ไม่เตลิดออกไปนอกทาง ใคร ๆ จะมาหลอกลวงลบล้าง ดังที่เรียกว่าล้างสมอง แล้วบรรจุหลักอะไรที่ผิดทางลงไปแทนหาได้ไม่

การศึกษาเพื่อให้เจริญปัญญาดังกล่าว สรุปอย่างสั้นว่าสำเหนียกเพื่อให้มีความรู้เฉลียวฉลาด คือรู้จักเฉลียว ไม่ประมาทไว้วางใจ ดังที่เรียกว่ามีสติเฉลียวใจและมีความฉลาดสามารถปกปักรักษาตนได้ ปัญญาอย่างนี้ประกอบด้วยสติสูงกว่าความรู้ทั่ว ๆ ไป ผู้ที่มีปัญญาดังกล่าวสามารถปกครองตนและผู้อื่นให้สวัสดีได้ ดังเช่นพระมหากษัตริย์โดยลำดับรัชกาลมาได้ทรงดำเนินพระราชกุศโลบาย (กุศล+อุบาย คือ อุปายโกศลนั่นเอง) นำประเทศชาติให้ผ่านพ้นอุปสรรคอันตราย รักษาสถาบันทุกอย่างของชาติไว้ได้โดยสวัสดี ดังที่ปรากฏอยู่ในประวัติศาสตร์และในเหตุการณ์ปัจจุบัน กล่าวเฉพาะในบุคคลแต่ละคน ใครจะชื่อว่ามีปัญญาหรือไม่ มิใช่พิสูจน์ได้ด้วยใบประกาศนียบัตร แต่พิสูจน์ได้ด้วยเหตุการณ์ที่ชีวิตของแต่ละคนได้ประสบจริง ๆ คือเมื่อประสบเหตุการณ์อะไรทุกอย่าง

(๑) ต้องรู้ว่ามีเหตุผลอย่างใด ผิดหรือถูกอย่างไรควร

หรือมิควรอย่างไร

(๒) ต้องสามารถหลีกละการที่มิควร ทำแต่การที่ชอบที่ควร

(๓) ต้องรู้วิธีที่จะปฏิบัติให้บังเกิดผลที่ดี โดยสวัสดีเรียบร้อย

ทั้งนี้ ต้องอาศัยจิตใจตั้งมั่นแน่วแน่ ไม่อ่อนแอคลอนแคลนไปเพราะนิวรณ์ข้อใดข้อหนึ่ง ดังที่แสดงแล้วในกัณฑ์ก่อนซึ่งสรุปลงในความรัก ความชอบ ความชัง ความหลงนั้นเอง สิ่งใดที่จิตใจมีนิวรณ์เกี่ยวเกาะอยู่ สิ่งนั้นก็ชื่อว่าเกี่ยวข้องกับตน ทำให้เกิดความลำเอียงไปตามภาวะของจิตใจ ดังเช่น เมื่อมีความชอบในสิ่งใด ก็ย่อมเห็นว่าสิ่งนั้นดี เหมือนอย่างสวมแว่นสีแดงก็เห็นรูปต่าง ๆ เป็นสีแดง เมื่อมีความชังในสิ่งใดก็ย่อมเห็นว่าสิ่งนั้นชั่ว เหมือนอย่างสวมแว่นสีเขียว เมื่อมีความหลงในสิ่งใดก็ย่อมซบเซาอยู่ในสิ่งนั้น เหมือนอย่างสวมแว่นสีดำก็ย่อมเห็นรูปต่าง ๆ เป็นสีคล้ำ จึงไม่อาจตัดสินได้ถูกต้องตามเป็นจริง ต่อเมื่อสงบใจได้จากนิวรณ์ดังกล่าวมีจิตใจตั้งมั่นไม่คลอนแคลนแล้วพินิจดูใหม่อีกครั้ง จึงจะเห็นความจริงได้โดยถ่องแท้ เหมือนอย่างถอดแว่นสีออกแล้วจึงจะเห็นรูปต่าง ๆ ได้โดยถูกต้อง ท่านสอนให้ทำสมาธิละนิวรณ์ก็เพื่อเหตุนี้ เพราะฉะนั้นพระพุทธเจ้าจึงตรัสโอวาทไว้ว่า

สมาธึ ภิกฺขเว ภาเวถ สมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาติ

ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงทำจิตให้ตั้งมั่นเป็นสมาธิ เพราะว่าผู้มีจิตตั้งมั่นแล้ว ย่อมรู้ตามเป็นจริงแล

สรุปเรื่องการศึกษา

เมื่อครูอธิบายเรื่องอะไรให้ฟัง จะต้องมีหัวข้อ บางทีครูก็บอกหัวข้อให้ทราบ เมื่อได้ฟังอธิบายของครูเข้าใจดีแล้ว ก็จำไว้เพียงหัวข้อเท่านั้น พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมสั่งสอนให้คนปฏิบัติชอบ ก็มีหัวข้อเป็นที่รวมความ หัวข้อใหญ่คือสิกขา ๓ อันเรียกว่าไตรสิกขา ได้แก่ **สีลสิกขา จิตตสิกขา ปัญญาสิกขา** หรือ **ศึกษาศีล ศึกษาจิต ศึกษาปัญญา** ซึ่งนับว่าเป็น ปฐมศึกษา มัธยมศึกษา อุดมศึกษา ในพระพุทธศาสนาโดยลำดับ ธรรมที่พระพุทธเจ้าสอนให้ปฏิบัติทุกประการรวมลงในหลักไตรสิกขานี้ สีลสิกขา เกี่ยวกับความประพฤติทั้งปวง จิตตสิกขา เกี่ยวกับภาวะทางจิตใจทุกอย่าง ปัญญาสิกขา เกี่ยวกับความรู้ความเห็นทุกประการ คนเราทุก ๆ คนทั้งเด็กและผู้ใหญ่ ต้องมีความประพฤติของตน ต้องมีจิตใจของตน ต้องมีความรู้ความเห็นของตน จึงมีหน้าที่หรือมีความสมควรจะพึงศึกษาในเรื่องเหล่านี้ ซึ่งเป็นการศึกษาเรื่องตนแท้ ๆ และต้องศึกษาอยู่เรื่อยไปจึงจะมีความเฉลียวฉลาดต่อตนเองอยู่เสมอ ๆ ไม่เช่นนั้น ก็จะโง่เขลาต่อตนเอง ฉะนั้น ไตรสิกขาของพระพุทธเจ้า จึงจำเป็นแก่ชีวิต

เหมือนอย่างลมหายใจที่จำเป็นแก่ชีวิตร่างกาย หยุดหายใจเมื่อใด ก็ตายเมื่อนั้น หยุดศึกษาเมื่อใดก็ตายจากความดีและความรู้เมื่อนั้น คนตายย่อมไม่มีความรู้สึกตัว คนที่ไม่รู้จักตนเองจึงเหมือนคนตายโดยแท้

หลักความคิดของฝ่ายตะวันตก ในเรื่องของคนและโลกเป็นต้น ดังที่เรียกว่า จริยธรรม (เอธิค) จิตวิทยา (ไซโคโลยี) ปรัชญาหรืออภิปรัชญา (ฟิโลโซฟี หรือ เมตาฟิสิก) ก็มีหลักเค้าเดียวกันกับสิกขา ๓ คือ จริยธรรมเค้าเดียวกับสีลสิกขา จิตวิทยาเค้าเดียวกับจิตตสิกขา ปรัชญาหรืออภิปรัชญาเค้าเดียวกับปัญญาสิกขา แต่ก็เป็นเพียงมีเค้า ๆ เท่านั้น เพราะผู้ที่แสดงหลักเหล่านั้นก็กำลังศึกษาอยู่ บางทีแสดงเรื่องที่ยังศึกษาไม่ถึงจึงแสดงไปอย่างเดาหรือเก็งความจริง เหมือนอย่างกำลังเรียนอยู่ชั้นมัธยมหนึ่ง แต่ไปแต่งตำราชั้นมัธยมปลายหรือชั้นอุดมศึกษา ส่วนพระพุทธเจ้าได้ทรงสำเร็จการศึกษาหรือศึกษาจบ ดังที่เรียกว่าได้ตรัสรู้เองชอบแล้ว จึงทรงสั่งสอนวางหลักสิกขาทั้ง ๓ เพื่อให้ชาวโลกศึกษาปฏิบัติ ไตรสิกขาของพระองค์ จึงเป็นหลักที่บริสุทธิ์บริบูรณ์ และรวบรัดเข้าใจง่าย มีเหตุผลปฏิบัติให้สำเร็จผลได้จริง

หลักในการศึกษาในปัจจุบันอีกอย่างหนึ่ง (อีกนัยหนึ่งจาก ๔ หลักที่แสดงแล้วในกัณฑ์ที่ ๒๑) ในบางสำนักจำแนกไว้ ๗ ข้อ (เรียกว่า ๗ ฮ.) คือ

(๑) แฮบบิท	ฝึกสอนอบรมให้มีนิสัยดีงาม
(๒) (ฮ) ออนเนอร์	ฝึกสอนอบรมให้รู้จักรักเกียรติยศชื่อเสียงของตนเองของหมู่คณะประเทศชาติ
(๓) ฮาร์ต	ฝึกสอนอบรมให้มีน้ำใจและอัธยาศัยอันดีงามเข้าสังคมเป็น
(๔) เฮด	ฝึกสอนอบรมให้รู้จักใช้หัว คือรู้จักคิดและใช้สมอง
(๕) แฮนด์	ฝึกสอนอบรมให้รู้จักใช้มือทำงานให้เป็นประโยชน์มากที่สุด
(๖) แฮนด์เวอร์ค	ฝึกสอนอบรมให้มีความอดทนทำงานหนักเป็นเพื่อให้นิสัยที่อ่อนแอหายไป
(๗) เฮลธ์	ฝึกสอนอบรมให้เป็นคนดี มีพลานามัยสมบูรณ์

หลักเหล่านี้ก็แสดงปลีกย่อยออกไปจากหลักที่กล่าวมาแล้ว

ถ้ายังไม่ได้กล่าวถึงอริยสัจ ๔ ก็รู้สึกว่าแสดงเรื่องการศึกษายังไม่จบ ว่าโดยเฉพาะยังไม่จบอุดมศึกษาเพราะการศึกษาให้เกิดปัญญาในพระพุทธศาสนานั้น โดยตรงมุ่งให้เกิดปัญญาในอริยสัจ ๔ คำว่าอริยะ หรืออารยะ เป็นคำเดียวกัน หมายถึงคนที่ประเสริฐ คนที่เจริญ มีบางคนพูดว่า อารยชน อารยประเทศ

บางทีชอบพูดว่า ทำประเทศไทยให้เจริญอย่างนานาอารยประเทศ ถ้าจะตั้งปัญหาถามว่า นานาอารยประเทศนั้น คือประเทศที่มีความเจริญอย่างไร ? คำตอบปัญหานี้เข้าใจว่าน่าจะมีว่า คือเจริญด้วยความรู้ความสามารถในวิชาการในการสร้างสรรค์ประดิษฐ์กระทำสิ่งต่าง ๆ ทั้งในด้านบำบัดทุกข์บำรุงสุข ทั้งในด้านทำลายล้าง มีความก้าวหน้าจนถึงเป็นผู้จัดการโลกอยู่ในปัจจุบันนี้ อาจทำให้โลกสงบก็ได้ อาจทำให้โลกยุ่งเหยิงจนถึงเป็นสงครามโลกขึ้นก็ได้ อันที่จริง ผู้ที่สามารถบันดาลโลกให้เป็นไปดังกล่าวได้นั้น ก็นับว่าเก่งอยู่ เมื่อก่อนนี้ก็มักเข้าใจว่ามีใครหรืออะไรเป็นผู้บันดาล แต่บัดนี้เข้าใจกันทั่วไปแล้วว่า มนุษย์นั่นเองเป็นผู้บันดาล โดยมากก็ในประเทศที่เราชอบยกย่องว่านานาอารยประเทศนั้นเอง การเรียกคนที่เจริญว่าอารยะ หรืออริยะก็เป็นการใช้เรียกที่ถูกต้องตามประวัติศาสตร์อยู่ ดังที่เรียกหมู่ชนที่อพยพเข้าไปอยู่ในประเทศอินเดียเมื่อก่อนพุทธกาลว่าอารยันหมายความว่าเป็นพวกที่เจริญ และยังมีการเรียกว่าอารยะเพราะเหตุอย่างอื่นอีก ดังที่พระอาจารย์ได้ประมวลแสดงไว้ ๔ ประเภท คือ

(๑) **อาจารอริยะ** เป็นอริยะด้วยความประพฤติ

(๒) **ทัสสนอริยะ** เป็นอริยะด้วยความเห็น หรือด้วยมีรูปร่างและอิริยาบถน่าดูน่าชม

(๓) **ลิงคอริยะ** เป็นอริยะด้วยเพศหรือด้วย

ชาติกำเนิด

(๔) **ปฏิเวธอริยะ** เป็นอริยะด้วยปัญญารู้ทั่วถึงในอริยสัจ

กล่าวเฉพาะในพระพุทธศาสนา นิยมเรียกบุคคลประเภทที่ ๔ นี้เท่านั้นว่า **อริยะ** หรือ **อารยะ** อันได้แก่พระพุทธเจ้าและพระอริยสาวกทั้งหลาย **สัจ** แปลว่าความจริง รวมกันเข้าว่า **อริยสัจ** แปลว่า ความจริงของพระอริยะ หรือความจริงพระ-อริยะตรัสรู้ หรือความจริงอย่างประเสริฐ อริยสัจนี้ ผู้ที่นับถือพระพุทธศาสนาโดยมากมักจะจำหัวข้อได้ คือ

(๑) **ทุกข์** แปลว่าความไม่สบายก็ได้ แปลว่าความทนอยู่ไม่ได้ต้องแปรปรวนไปก็ได้ ในภาษาไทยเมื่อพูดว่าทุกข์ ก็มักหมายกันว่า คือความไม่สบายกายความไม่สบายใจ แต่ในทางพระพุทธศาสนา ยังหมายถึงความที่ทนอยู่คงที่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปด้วย ในโลกนี้ มีอะไรเล่า ที่ตั้งคงที่อยู่ได้โดยไม่มีการเปลี่ยนแปลง ดวงอาทิตย์และดวงดาวทั้งหลายตลอดถึงโลก ก็ไม่หยุดอยู่คงที่ ปีเดือนวันคืน ก็ไม่หยุดอยู่คงที่ ชีวิตก็ไม่หยุดอยู่คงที่ ทุก ๆ คนเกิดมาแล้วก็เติบโตขึ้นเรื่อยเป็นเด็กเล็ก เด็กใหญ่ เป็นหนุ่มเป็นสาวโดยลำดับ และไม่หยุดอยู่ เพียงเท่านี้ ยังเปลี่ยนแปลงต่อไป เป็นผู้ใหญ่ เป็นคนแก่จนถึงที่สุดของชีวิต ฉะนั้น พระพุทธเจ้า เพื่อจะทรงชี้ว่า ทุกข์คืออะไรให้เห็นอย่างประจักษ์ชัด จึงทรงชี้ว่า ความเกิด ความแก่ความเจ็บ ความตาย เป็นทุกข์ คือทรงชี้ให้เห็นความเปลี่ยนแปลง

ของชีวิตหรือของโลกดังกล่าวมานั่นเอง ข้อนี้เรียกว่าเป็นทุกข์ประจำชีวิต หรือประจำโลก เมื่อยังมีชีวิตหรือยังมีโลก ก็ต้องมีทุกข์ คือความเปลี่ยนแปลงไปดังกล่าว ไม่ใช่เป็นสิ่งแปลกประหลาดอันใด เมื่อจะสรุปกล่าวให้สั้นความเกิดแก่เจ็บตายทั้งสี่นี้ย่อลงเป็นสอง คือ ความเกิดและความดับ ซึ่งเป็นสิ่งสกัดหน้าสกัดหลังของโลกหรือของชีวิตทุกชีวิต นี่แหละเรียกว่าคติธรรมดาแปลว่าความเป็นไปตามธรรมดา สิ่งที่เป็นไปตามธรรมดาดังกล่าว เรียกว่าสภาวะ คือสภาพ แปลว่ามีภาวะของตนเองหรือเป็นไปเอง หรือจะเรียกว่าสภาวธรรมก็ได้ ชีวิตร่างกายเรียกว่าเป็นสภาวะทั้งนั้น อีกอย่างหนึ่ง ความไม่สบายใจทุก ๆ อย่าง พระพุทธเจ้าก็ทรงชี้ว่าเป็นทุกข์ ทุก ๆ คนคงเคยประสบกับสิ่งไม่เป็นที่รัก พลัดพรากจากสิ่งที่เป็นที่รักปรารถนาไม่ได้สมหวังแล้วเกิดความทุกข์โศกต่าง ๆ นี้แหละพระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่าเป็นทุกข์ โลกหรือชีวิต ประกอบด้วยทุกข์ดังกล่าวมาแล้ว ฉะนั้น ทุกข์จึงเป็นความจริงที่โลกหรือทุก ๆ ชีวิตจะต้องเผชิญ

(๒) **ทุกขสมุทัย** เหตุให้เกิดทุกข์ พระพุทธเจ้าทรงชี้ว่าตัณหา คือความดิ้นรนทะยานอยาก เป็นเหตุให้ทุกข์เกิดขึ้นตัณหามี ๓ คือ **กามตัณหา** ความดิ้นรนทะยานอยากเพื่อจะได้สิ่งที่รักใคร่ปรารถนาพอใจ ๑ **ภวตัณหา** ความดิ้นรนทะยานอยากเพื่อเป็นนั่นเป็นนี่ ๑ **วิภวตัณหา** ความดิ้นรนทะยานอยากเพื่อให้สิ่งหรือภาวะที่ไม่ชอบเสื่อมสิ้นไป ๑ ตัณหาดัง

กลาวนี้เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ใจต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว และเป็นเหตุให้ประกอบกรรมที่เป็นทุจริต ทำให้ประสบความทุกข์เพราะทุจริตอีกส่วนหนึ่ง

(๓) **ทุกขนิโรธ** ความดับทุกข์ พระพุทธเจ้าทรงชี้ว่าดับตัณหาเสียได้เป็นความดับทุกข์

(๔) **มรรค** คือทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ทางสายหนึ่งที่มีองค์ประกอบ ๘ ประการคือ **สัมมาทิฏฐิ** เห็นชอบ (คือเห็นอริยสัจ ๔) **สัมมาสังกัปปะ** ดำริชอบ (คือดำริออก ดำริไม่พยาบาท ดำริไม่เบียดเบียน) **สัมมาวาจา** เจรจาชอบ (คือเว้นจากพูดเท็จเว้นจากพูดส่อเสียด เว้นจากพูดคำหยาบ เว้นจากพูดเพ้อเจ้อเหลวไหล) **สัมมากัมมันตะ** การงานชอบ (คือเว้นจากฆ่าสัตว์ เว้นจากลักทรัพย์ เว้นจากประพฤติผิดในกาม) **สัมมาอาชีวะ** เลี้ยงชีวิตชอบ (คือเว้นจากการเลี้ยงชีวิตในทางที่ผิด การทำเลี้ยงชีวิตในทางที่ชอบ) **สัมมาวายามะ** พยายามชอบ (คือเพียรพยายามป้องกัน มิให้ความชั่วเกิดขึ้น เพียรละความชั่วที่เกิดขึ้นแล้ว เพียรทำความดีให้เกิดขึ้น เพียรรักษาส่งเสริมความดี) **สัมมาสติ** ระลึกชอบ (คือระลึกไปในที่ตั้งของสติ) **สัมมาสมาธิ** ความตั้งใจชอบ (คือตั้งใจให้เป็นสมาธิจนถึงอย่างแน่วแน่) มรรคมีองค์ ๘ นี้ รวมเป็นทางเดียว ไม่ใช่ ๘ ทาง แต่แบ่งออกเป็นองค์ประกอบเป็น ๘ และสรุปรวมลงได้ในสิกขา ๓ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ รวมเป็นปัญญาสิกขา สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ รวมเป็นสีลสิกขา สัมมาวายามะ

สัมมาสติ สัมมาสมาธิ รวมเป็นจิตตสิกขา มรรคมีองค์ ๘ หรือไตรสิกขานี้ เป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์

อริยสัจ ๔ ประการนี้ รวมลงเป็นเหตุและผล คือทุกข์เป็นผล สมุทัยเป็นเหตุ นี้เป็นฝ่ายทุกข์ นิโรธเป็นผล มรรคเป็นเหตุ นี้เป็นฝ่ายดับทุกข์

การศึกษาอบรมปัญญา โดยตรง มุ่งให้รู้ทั่วถึงอริยสัจ ๔ เหล่านี้ และที่เรียกว่าปัญญาหรือรู้ทั่วถึงนั้นต้องรู้ในความจริง ต้องรู้ในกิจคือหน้าที่จะพึงทำ ต้องรู้ในกิจที่ได้ทำไปแล้ว จึงจะเป็นปัญญาสมบูรณ์ การศึกษาก็สมบูรณ์

ผลของการศึกษาในไตรสิกขาดังกล่าว โดยตรงคือความสวัสดี ได้แก่ความปลอดภัย ความผ่านพ้นปลอดโปร่ง

สีลสิกขา ศึกษาปฏิบัติให้เป็นคนมีศีล คือมีความประพฤติดี ไม่เบียดเบียนใครให้เดือดร้อน ทำให้เกิดความสวัสดี คือผ่องพ้นจากความเป็นคนชั่วเสียหายและจากภัยเวร จากความทุกข์เดือดร้อนเพราะความชั่วร้ายเสียหาย

จิตตสิกขา ศึกษาปฏิบัติอบรมจิตให้ตั้งมั่นในความดี ทำให้เกิดความสวัสดี คือผ่องพ้นจากบรรดาเครื่องกั้นจิตไม่ให้บรรลุความดี

ปัญญาสิกขา ศึกษาอบรมปัญญา ทำให้เกิดความสวัสดี คือผ่องพ้นจากความโง่เขลาเข้าใจผิด

ความสวัสดีผ่องพ้นดังกล่าว ท่านเรียกว่าวิมุตติแปลว่าความหลุดพ้น ปฏิบัติพระธรรมของพระพุทธเจ้า โดยเฉพาะคือ

ไตรสิกขาดังกล่าวเมื่อใด ก็ได้วิมุตติคือความหลุดพ้นเมื่อนั้นทันที ดังเช่นทุก ๆ คน เมื่อรักษาศีล เช่น ไม่ลักขโมยใครเมื่อใด ก็หลุดพ้นจากความเป็นขโมยเมื่อนั้นทันที และพ้นจากภัยเวรที่เกิดจากความเป็นขโมย

ส่วนผลโดยอ้อม คือผลดีต่าง ๆ ที่เกิดจากความดีตามคราวที่ความดีนั้น ๆ จะพึงอำนวยให้ เทียบอย่างเมื่อตั้งใจเรียนดี ครูหรือผู้ปกครองก็ให้รางวัลเป็นบางครั้งบางคราว แต่ความจริงผลของการเรียนดีโดยตรงก็คือความรู้ที่ได้จากการเรียนนั่นเอง ส่วนรางวัลต่าง ๆ ที่ได้รับเป็นผลโดยอ้อม หรือเป็นผลพลอยได้เท่านั้น

คนโดยมากมักเข้าใจผิดในผลของความดี คือมักไปเข้าใจผลพลอยได้ว่าเป็นผลโดยตรง และมักไปมุ่งผลพลอยได้เป็นสำคัญ ดังเช่นเมื่อไม่ได้ผลที่เป็นวัตถุอะไร ๆ ในเมื่อทำความดีอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็มักบ่นว่า ทำดีไม่เห็นจะได้อะไร รักษาศีลก็ไม่เห็นร่ำรวยอะไร ทั้งนี้ เพราะไม่เข้าใจว่าผลของความดีคืออะไร เช่น ความดีดังที่กล่าวแล้ว ผลของศีลก็คือความหลุดพ้นจากภัยเวรเพราะความประพฤติชั่วเป็นต้น วิมุตติคือความหลุดพ้นหรือความสวัสดีดังกล่าวนี้แหละ เป็นผลแห่งความดีดังกล่าวทั้งปวง ผู้ที่ทำความดีได้อย่างมากย่อมแสดงถึงว่าเป็นผู้ทีมีจิตใจหลุดพ้นจากความเห็นแก่ตัว มีจิตใจกว้างขวาง เห็นแก่ผู้อื่นเป็นส่วนรวมที่กว้างขวางออกไปโดยลำดับ และย่อมเห็นว่าการให้สำคัญกว่าการรับ และย่อม **บำเพ็ญความดีเพื่อความดี**

มิใช่เพื่อผลตอบแทนใด ๆ เป็นสำคัญ ดังจะพึงเห็นได้ว่า บรรดาผู้บำเพ็ญประโยชน์ทั้งหลายซึ่งเรียกว่าเป็นผู้มีคุณทั้งสิ้น ล้วนเป็นผู้ให้ เช่นมารดาบิดาเป็นผู้ให้ทุก ๆ สิ่งแก่บุตรธิดา ครูอาจารย์เป็นผู้ให้ศิลปวิทยาแก่ศิษย์ พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้ให้การปกครองโดยทศพิธราชธรรม ให้ความปรากฏด้วยเกียรติและศรีสง่า ความเป็นขวัญใจ ความอุ่นใจ และความรวมใจแห่งประชาชน พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้ให้แสงสว่างแห่งชีวิต ผู้มีอุปการะอื่น ๆ ก็ล้วนเป็นผู้ให้อย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยจิตใจประกอบด้วยการเสียสละ ท่านผู้ใหญ่เหล่านี้แหละ ชื่อว่าเป็นผู้มีคุณ ท่านผู้มีคุณทั้งปวงย่อมบำเพ็ญความดีเพื่อความดี อันแสดงถึงจิตใจที่หลุดพ้น หรือผ่องพ้นจากความชั่วตลอดถึงความเห็นแก่ตัว มากหรือน้อยตามภูมิชั้น ทั้งนี้ ก็ต้องอาศัยอบรมปัญญาให้รู้จักเหตุผลทั้งสองฝ่าย คือทั้งฝ่ายก่อทุกข์และทั้งฝ่ายดับทุกข์เทียบเคียงกันให้ประจักษ์ชัด และให้รู้จักคุณค่าของความดี ให้รู้จักตีราคาของความดีว่า สูงกว่าความชั่วและผลต่าง ๆ ที่จะพึงได้เพราะความชั่ว ให้รู้จักว่าความดีทำให้เกิดเกียรติ การรักษาเกียรติก็คือรักษาความดีเอาไว้ ทิ้งความดีเสียเมื่อใด ก็เป็นอันทิ้งเกียรติเสียเมื่อนั้น เมื่อศึกษาอบรมให้มีความประพฤติ มีจิตใจ มีความรู้ มีความเห็นเข้าทางแห่งเหตุผลที่ถูกต้องดังกล่าว ก็จักบรรลุถึงความเป็นคนโดยสมบูรณ์ ซึ่งเป็นผลสรุปยอดของการศึกษาของพระพุทธเจ้า

คนที่เกิดมาท่านแสดงว่ามีหลายชนิด คือ

มนุสฺสเนรยิโก แปลว่า **คนนรก** หมายถึงคนที่ร้อนรนอยู่เสมอ เพราะมีโลภ โกรธ หลง ประกอบทุจริตต่าง ๆ อยู่เป็นอาจิณ ซึ่งเหมือนไฟเผาให้ร้อนอยู่เรื่อย บางทีดูเหมือนเป็นสุขสมบูรณ์ แต่ความจริงถูกเผาอยู่เสมอ ทีแรกอาจเป็นไฟเย็น แต่เมื่อความชั่วปรากฏก็เป็นไฟร้อนขึ้นมาทันที

มนุสฺสติรจฺฉาโน แปลว่า **คนเดียรฉาน** คือคนที่ทำอะไรไม่มีความละอาย ไม่มีความกลัวเกรงต่อความชั่วอะไร ทำชั่วได้อย่างเปิดเผยหรืออย่างหน้าตาเฉย

มนุสฺสเปโต แปลว่า **คนเปรต** คือคนที่มีโลภอยากได้อยู่ไม่รู้จักอิ่มจักพอ มุ่งที่จะอาศัยเบียดเบียนผู้อื่นอยู่เท่านั้น

มนุสฺสมนุสฺโส แปลว่า **คนมนุษย์** คือคนที่รู้จักการควรการไม่ควร รู้จักละอายใจ รู้จักยับยั้ง และศึกษาอบรมตนให้มีศีลธรรมตามฐานะ

มนุสฺสเทโว แปลว่า **คนเทวดา** คือคนที่ถึงพร้อมด้วยหิริ (ละอายรังเกียจความชั่ว) โอตตัปปะ (เกรงกลัวความชั่ว) มีความประพฤติสะอาด มีความสงบ

มนุสฺสวิสุทฺโธ แปลว่า **คนผู้บริสุทธิ์แล้ว** คือท่านผู้ปฏิบัติในมรรคมีองค์ ๘ หรือในไตรสิกขาดังกล่าวจนดับตัณหาเสียได้ บรรลุถึงความดับทุกข์ ดังเช่นพระพุทธเจ้าและพระอรหันตสาวกทั้งหลาย

คนนรก คนเดียรฉาน และคนเปรต นับว่าเป็นคนบกพร่อง มีความเป็นคนไม่สมบูรณ์ ส่วนคนมนุษย์ คนเทวดา

และคนผู้บริสุทธิ์แล้ว เป็นคนสมบูรณ์ มีความเป็นคนสมบูรณ์ โดยลำดับการศึกษาของพระพุทธเจ้ามุ่งให้เป็นคนโดยสมบูรณ์ ดังแสดงมา

ประเทศไทยเราเรียกว่าเป็นประเทศนับถือพระพุทธศาสนา แต่ก็ปรากฏว่ามีบุคคลที่บกพร่องอยู่มิใช่น้อย บางประเทศที่มิได้นับถือพระพุทธศาสนาปรากฏว่า คนที่ประพฤติดีอย่างสามัญ เช่น ไม่ลักขโมย ไม่ต้องระวังรักษาสิ่งของกันเท่าไรมีอยู่มาก ดูก็น่าอายเขาอยู่บ้าง แต่ทั้งนี้เป็นเพราะไม่ได้ศึกษาและตั้งใจปฏิบัติพระพุทธศาสนาตามสมควร ฉะนั้น แม้จะจัดการกับบุคคลอื่นไม่ได้ ก็ควรจะจัดการกับตนเองแต่ละคนนี่แหละให้ศึกษาปฏิบัติพระพุทธศาสนา ทำตนให้เป็นคนดี ให้เป็นคนสมบูรณ์เท่าที่จะทำได้ ก็จะเกิดความสวัสดีสมกับที่ต้อนรับกันด้วยสวัสดี

ปุญฺญเมว โส สิกฺเขยฺย
ควรศึกษาทำความดีแล

พระพุทธศาสนาสอนเด็ก

ทุก ๆ คนเมื่อเกิดมาก็เป็นเด็กก่อนแล้วจึงเป็นผู้ใหญ่ แต่ที่ไม่ค่อยจะเป็นผู้ใหญ่สักทีก็มี อย่างคนที่มีอายุมาก ๆ ถูกตำหนิว่าทำอย่างเด็ก พูดอย่างเด็ก หรือคิดอย่างเด็ก ในทาง

ตรงกันข้าม คนเล็ก ๆ คือเด็กบางคนได้รับชมว่า มีความคิดอย่างผู้ใหญ่ เหตุฉะนี้ตามที่เข้าใจกัน ภาวะเป็นเด็กและผู้ใหญ่จึงเนื่องด้วยภาวะทางจิตใจอีกส่วนหนึ่ง โดยปกติทั่วไป คนเรามีภาวะทางจิตใจเติบโตขึ้นตามส่วนที่ควรกันกับความเติบโตของส่วนร่างกาย จนถึงกำหนดเป็นหลักเกณฑ์ทั่วไปได้เช่นอายุเท่าไรเข้าโรงเรียน อายุเท่าไรเป็นทหาร อายุเท่าไรบรรลุนิติภาวะ อายุเท่าไรบวชเรียนได้ เป็นต้น เหล่านี้ถือเกณฑ์ความเติบโตทางร่างกายกำหนดด้วยอายุ ส่วนความเติบโตทางจิตใจอาจมาช้ากว่าอายุหรือมาเร็วกว่าอายุก็ได้ ด้วยถือเอาลักษณะที่ควรเป็นโดยทั่วไปเป็นหลักเทียบเคียง ที่มาช้ากว่าอายุ เช่นมีอายุสิบขวบแต่มีภาวะทางจิตใจขนาดเด็กอายุห้าขวบ ส่วนที่มาเร็วกว่าอายุเช่นมีอายุสิบขวบแต่มีภาวะทางจิตใจเท่ากับเด็กอายุสิบห้าขวบทั้งนี้เป็นเพราะความทึบหรือความฉลาดที่เป็นพื้นเพมาแต่กำเนิด ก็มีเพราะขาดการศึกษาอบรม หรือมีการศึกษาอบรมดีเป็นพิเศษ ก็มี พื้นเพเป็นข้อสำคัญในทางเป็นบ่อเกิดและเป็นที่รองรับเหมือนอย่างเป็นตัวพืชและเป็นที่นาพืช การศึกษาอบรมเป็นข้อสำคัญในทางเป็นการเพาะปลูกพืชให้เกิดเจริญ จึงต้องมีเป็นคู่กันพื้นไม่สู้ดี แต่ตั้งใจศึกษาอบรมให้ดี ก็อาจไปได้ เด็กบางคนที่มีอายุมากแต่ยังเรียนอยู่ชั้นต่ำจึงไม่ควรท้อใจ ไปอย่างเต่า แต่ไปเรื่อย จนถึงที่หมาย ดีกว่าเร็วอย่างกระต่าย ซึ่งวิ่งไปได้หน่อยหนึ่งแล้ว ก็ไปหยุดนอนเสียไม่ถึงที่หมาย

เด็กโดยปกติมีร่างกายและจิตใจอ่อน ไร้เดียงสา ใน

ขณะยังเป็นเด็กเล็ก ๆ เมื่อหิวหรือง่วงนอน ก็ร้องหรือออกฤทธิ์ต่าง ๆ ไม่ค่อยกลัวอะไร ๆ เอื้อมมือจะหยิบไฟก็ได้ จะปาดคมมีดก็ได้ นักคิด (ทางตะวันตก) บางคนจึงกล่าวว่า เด็กทุกคนเป็นอาชญากรที่ยังไม่อาจประกอบอาชญากรรม เพราะร่างกายยังอ่อน ไม่อำนวยให้ทำอะไรได้ ถ้าร่างกายเก่งกล้าทั้งที่มีจิตใจไร้เดียงสา ดังนั้น เด็กจะประกอบอาชญากรรมเพื่อให้ได้ตามปรารถนาด้วยความไร้เดียงสา ในภาษาบาลีมีคำเรียกเด็กอ่อนว่า พาลกะ แปลกันว่า เด็กอ่อน แต่ตามศัพท์คือคนพาลเล็ก ๆ ในภาษาไทยก็พูดกันถึงอาการโยเยของเด็กว่าพาลโยเยต่าง ๆ เป็นต้น คำของนักคิดผู้นี้กล่าวด้วยมองแง่เดียว เด็กอาจเป็นดีเป็นวีรบุรุษ ที่ยังไม่สามารถประกอบความดีหรือวีรกรรมก็ได้ อย่างไรก็ดี เมื่อมุ่งถึงความไร้เดียงสาอันหมายถึงความยังไม่รู้จักใช้ความคิดให้รู้เหตุผล ความยังไม่รู้จักผิดชอบไม่รู้จักยับยั้งชั่งใจ เป็นต้น ก็น่ากลัวว่า ถ้าร่างกายสามารถ ก็น่าจะเป็นอาชญากรเพราะไร้เดียงสาตามสิ่งแวดล้อมได้ ความไร้เดียงสาดังกล่าวนี้คือความเป็นเด็ก เด็กที่มีความเป็นเด็กหรือไร้เดียงสา ไม่น่าต้องกลัว เพราะยังไม่สามารถประกอบอาชญากรรมความชั่วอะไรได้ ทั้งไม่สามารถประกอบความดีได้ ส่วนเด็กที่โตขึ้นมาควรจะรู้เดียงสาแล้ว หรือคนโต ๆ เป็นหนุ่มสาว เป็นผู้ใหญ่ เป็นคนแก่ยังไม่รู้เดียงสาคือยังมีภาวะเป็นเด็กอยู่เป็นบุคคลที่น่ากลัว เพราะอาจเป็นอาชญากรที่ประกอบอาชญกรรมได้ทีเดียว

การเลี้ยงดูเด็กให้เติบโต ควรทำความเข้าใจว่ามี ๒ อย่าง

คือเลี้ยงดูร่างกาย ๑ เลี้ยงดูจิตใจ ๑ เพราะความเติบโตของเด็กมีทั้งทางร่างกายทั้งทางจิตใจ จะมุ่งเลี้ยงแต่ทางร่างกายทอดทิ้งทางจิตใจย่อมเป็นความบกพร่องอย่างสำคัญ ไม่ควรถือตามคำปัดว่า เลี้ยงกันได้แต่กายใจเลี้ยงไม่ได้ ใจที่อาจเลี้ยงไม่ได้คือใจที่แข็ง หรือเติบโตเป็นตัวของตัวเองในทางที่ถูกก็ตามผิดก็ตามเสียแล้ว แต่จิตใจที่ยังอ่อนยังจะเติบโตต่อไป ถ้าผู้ปกครองบำรุงเลี้ยงให้อาหารใจที่ดีอยู่เสมอแล้ว ภาวะทางจิตใจของเด็กก็จะเติบโตขึ้นในทางที่ดี ทั้งนี้ เกี่ยวแก่การอบรมดี ให้เด็กได้เสวนาคือส้องเสพคบหาคุ้นเคยกับบุคคลและสิ่งแวดล้อมที่ดีที่ชอบถูกต้อง เมื่อเด็กได้รับการเลี้ยงดูให้มีร่างกายและจิตใจเติบโตขึ้นสมดุลกันก็จะเติบโตดีขึ้นเรื่อย ๆ ฉะนั้น เสวนาของเด็กจึงควรได้รับความเอาใจใส่ และไม่ควรมองออกไปแต่ภายนอก แต่ควรมองเข้ามาดูภายในด้วย คือภายในครอบครัว เพราะเด็กต้องจำเจอยู่ในครอบครัว จึงเสวนากับบุคคลและสิ่งแวดล้อมในครอบครัวเป็นส่วนมาก ถ้ามีพี่เลี้ยงเป็นต้นก็ควรเลือกพี่เลี้ยงที่ดี โดยเฉพาะพวกผู้ใหญ่ของเด็ก เช่นบิดามารดาต้องประพฤติตนให้เป็นตัวอย่างที่ดีของเด็ก เด็กย่อมเฝ้าผูกปัญหาสงสัยและคิดแก้ปัญหาในบุคคลและสิ่งรอบ ๆ ตัวอยู่เสมอและคอยลอกเลียนดำเนินตามสิ่งที่ตนได้เห็น การดำเนินตามสิ่งที่ได้เห็นนี้ เรียกว่า ทิฏฐานุคติ (ทิฏฐ สิ่งที่ได้เห็น+อนุคติ ดำเนินตาม หรือไปตาม) ผู้ใหญ่นั้นเองเป็นที่ตั้งแห่งทิฏฐานุคติอันสำคัญของเด็ก เมื่อประสงค์จะให้เด็กดี จึงจำต้องทำตนให้

เป็นที่ตั้งแห่งทิฏฐานุคติที่ดีของเด็กด้วย เพราะเสวนาเป็นเหตุแห่งทิฏฐานุคติดังกล่าว พระพุทธเจ้าจึงตรัสไว้ แปลความว่า การไม่เสวนาพาลชนคนชั่วโฉด การเสวนาบัณฑิตชนคนดีมีปัญญาเป็นมงคลอันอุดม

โดยปกติ พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมสั่งสอนแก่ผู้ที่อาจเข้าใจได้ เพราะทรงมุ่งให้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้ฟังเป็นราย ๆ ไป แต่พระธรรมที่ทรงสั่งสอนทุกข้อ อาจนำมาใช้ได้ทั้งผู้ใหญ่ทั้งเด็กตามควรแก่ภูมิชั้น บางคราว ทรงแสดงแก่เด็กโดยตรง ดังมีเรื่องเล่าในอรรถกถาธรรมบทว่า เมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ในพระเชตวนาราม ใกล้กรุงสาวัตถี โกศลรัฐ เช้าวันหนึ่งเสด็จออกบิณฑบาต ทอดพระเนตรเห็นเด็กกลุ่มหนึ่งกำลังตีงูด้วยท่อนไม้ ตรัสถามว่า “ทำอะไรกัน” “งูพระเจ้าข้า กำลังตีด้วยท่อนไม้” “เพราะเหตุอะไร” “เพราะกลัวจะกัด พระเจ้าข้า” พระพุทธเจ้าตรัสสั่งสอนแปลความว่า “ผู้ที่แสวงหาสุขเพื่อตนเบียดเบียนสัตว์ทั้งหลายที่รักสุขด้วยท่อนไม้ ต่อไปย่อมไม่ได้สุข ส่วนผู้ที่แสวงหาสุขเพื่อตน ไม่เบียดเบียนสัตว์ทั้งหลายที่รักสุขด้วยท่อนไม้ ต่อไปย่อมได้สุข” เด็กกลุ่มนั้นฟังเข้าใจซาบซึ้งเลิกเบียดเบียนสัตว์ทั้งหลายโดยเด็ดขาดตั้งแต่นั้นมา

บรรพชิต คือผู้บวชในพระพุทธศาสนา ทีแรกมีแต่ภิกษุ คือชายที่มีอายุ ๒๐ ปีบริบูรณ์ขึ้นไปอุปสมบทเป็นพระภิกษุ ต่อมา พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้บวชเด็กชายที่มีอายุต่ำกว่านั้น

เป็นสามเณร เมื่อทรงอนุญาตให้สตรีผู้มีอายุ ๒๐ ปีบริบูรณ์ขึ้นไปอุปสมบทเป็นภิกษุณี ได้ทรงอนุญาตให้บวชเด็กหญิงเป็นสามเณรี สามเณรีที่จะอุปสมบทเป็น 'ภิกษุณี' ต้องเป็น 'สิกขมานา' แปลว่า 'ผู้กำลังศึกษา' มีกำหนด ๒ ปี (เท่ากับชั้นเตรียมอุดมในบัดนี้) สามเณร แปลว่า เหล่ากอของสมณะ สมเด็จพระมหา-สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงแปลว่า 'ลูกพระ' การมีสามเณร สามเณรี แสดงว่า พระพุทธเจ้าโปรดเด็กเช่นเดียวกับผู้ใหญ่ แต่ทรงลดหย่อนข้อปฏิบัติทางวินัยลงมาให้พอเหมาะกับภาวะของเด็ก ได้มีสามเณรหลายองค์มีชื่อเสียงติดอยู่ในพระคัมภีร์สืบมาจนทุกวันนี้ จะเล่าเรื่องพระราหุลสามเณรเป็นตัวอย่างแห่งเด็กของพระพุทธเจ้า

พระราหุลเป็นพระโอรสของพระโพธิสัตว์เจ้า คือพระสิทธัตถราชกุมาร (พระพุทธเจ้าเมื่อยังมิได้เสด็จออกทรงผนวช) และพระพิมพาเทวี ประสูติในพระราชนิเวศน์ กรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ ในวันที่พระโพธิสัตว์เจ้าเสด็จออกทรงผนวช เมื่อพระโพธิสัตว์เจ้าได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแล้ว ได้ประทับประกาศพระพุทธศาสนาอยู่ในกรุงราชคฤห์ พระเจ้าสุทโธทนะพระพุทธบิดา ได้ทรงส่งทูตมาอัญเชิญเสด็จไปกรุงราชคฤห์หลายครั้ง ครั้นทรงเห็นว่า ถึงคราวควรเสด็จไปโปรดพระญาติ จึงเสด็จจากกรุงราชคฤห์ไปสู่กรุงกบิลพัสดุ์พร้อมกับพระสงฆ์สาวกหมู่ใหญ่ ประทับอยู่ในนิโครธาราม เวลาเช้า ทรงอุ้มบาตรเสด็จเข้าไปในกรุงกบิลพัสดุ์พร้อมกับพระภิกษุสงฆ์ เสด็จเข้าไปสู่พระราช

นิเวศน์ของพระพุทธบิดา ประทับนั่งบนอาสนะที่ปูลาดไว้ต้อนรับ พระเทวี พระมารดาพระราหุล ได้ทรงสอนพระราหุลกุมารให้เข้าไปเฝ้ากราบทูลขอมรดก พระราหุลกุมารได้เข้าไปยืนเบื้องพระพักตร์พระพุทธเจ้า กราบทูลอย่างฉลาดว่า พระฉายา (ร่มเงา) ของล้นเกล้าล้นกระหม่อมพระเป็นสุขยิ่งนัก เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จกลับ พระราหุลได้เสด็จตามพระปฤษฎางค์ติด ๆ ไป กราบทูลขอมรดกที่องค์ทายาทพึงได้ พระพุทธเจ้าจึงตรัสสั่งพระสารีบุตรเถระให้บรรพชาพระราหุลกุมารเป็นสามเณร พระราหุลสามเณร ได้เป็นสามเณรองค์แรกในพระพุทธศาสนา พระเจ้าสุทโธทนะพระพุทธบิดาทรงทราบแล้วทรงโทมนัสพระหฤทัยอย่างยิ่ง เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จออกทรงผนวช ได้ทรงโทมนัสมากเป็นครั้งแรก ต่อมา เมื่อพระนันทกุมาร พระราชโอรสองค์ที่ ๒ ประสูติแต่พระนางมหาปชาบดีโคตมี พระน้องนางของพระนางมายาพระพุทธมารดา ทรงผนวชอีก ได้ทรงโทมนัสมากอีกเป็นครั้งที่ ๒ แต่ก็ยังทรงหวังว่ายังมีพระราชนัดดาคือพระราหุลกุมาร ครั้นเมื่อพระราหุลกุมารทรงผนวชอีก จึงทรงโทมนัสอย่างยิ่ง อีกครั้งหนึ่ง ได้เสด็จไปเฝ้าพระพุทธเจ้าทูลขอพรข้อหนึ่ง เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสห้ามว่า “พระตถาคตทั้งหลายล่วงพ้นพรหมดแล้ว” ตรัสว่าทรงขอเฉพาะพรที่สมควรไม่มีโทษ เมื่อพระพุทธเจ้าทูลให้ตรัสขอแล้ว พระเจ้าสุทโธทนะได้ตรัสเล่าถึงความทุกข์ที่ได้ทรงประสบมา นับแต่พระพุทธเจ้าพระนันทกุมารเสด็จออกทรงผนวช จนพระราหุลกุมารเสด็จออกทรงผนวชใน

ครั้งนี้ โดยลำดับ ตรัสว่า ความรักในบุตร ในคราวพลัดพราก เช่นนี้ ตัดผิวหนังเนื้อเอ็นกระดูกเข้าไปจนถึงเยื่อในกระดูก จึงขอให้พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลาย ไม่พึงให้บวชบุตรที่มารดาบิดามิได้อนุญาต พระพุทธเจ้าได้ตรัสธรรมมีกถาให้พระเจ้าสุทโธทนะทรงเห็นจริง จนถึงทรงมีพระหฤทัยตั้งมั่นอาจหาญรื่นเริงคลายโทมนัสพระหฤทัย ครั้นเสด็จกลับแล้ว ได้ทรงบัญญัติสิกขาบทห้ามภิกษุมิให้อุปสมบทบุตรที่มารดาบิดามิได้อนุญาต

เมื่อพระราหุลสามเณรทรงผนวชแล้ว ได้ตามเสด็จพระพุทธเจ้าไปสู่กรุงราชคฤห์ ปรากฏว่าเป็นเด็กฉลาดเป็นสิกข-กามะ คือใคร่การศึกษา หรือรักการศึกษา พระพุทธเจ้าได้ประทานพระโอวาทอบรมด้วยพระองค์เองเนือง ๆ ตั้งแต่เมื่อแรกทรงผนวช ดังมีแสดงไว้ในพระสูตรหนึ่งว่า ณ พระเวฬุวัน ใกล้กรุงราชคฤห์ บ่ายวันหนึ่ง พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปเยี่ยมพระราหุลสามเณร ประทับนั่งบนอาสนะ ล้างพระบาทด้วยน้ำที่พระราหุลสามเณรจัดถวายทรงเหลือน้ำไว้ในภาชนะน้ำเล็กน้อย ตรัสถามให้พระราหุลสามเณรตอบ ดังต่อไปนี้

"ราหุล เห็นหรือไม่ น้ำเล็กน้อยเหลืออยู่ในภาชนะน้ำนี้"

"เห็น พระเจ้าข้า"

"ราหุล ผู้ใดไม่มีความละอายในการกล่าวเท็จทั้งรู้ ผู้นั้นเหลือความเป็นสมณะอยู่เพียงเล็กน้อย" ทรงเทน้ำที่เหลือออกจนหมด ตรัสถามว่า

"ราหุล เห็นหรือไม่ น้ำที่เหลือเล็กน้อยนี้เททิ้งหมดแล้ว"

"เห็น พระเจ้าข้า"

"ราหุล ผู้ใดไม่มีความละอายในการกล่าวเท็จทั้งรู้ผู้นั้นทิ้งความเป็นสมณะเสียหมดสิ้น" ทรงคว่ำภาชนะน้ำ ตรัสถามว่า

"ราหุล เห็นหรือไม่ ภาชนะน้ำนี้ถูกคว่ำเสียแล้ว"

"เห็น พระเจ้าข้า"

"ราหุล ผู้ใดไม่มีความละอายในการกล่าวเท็จทั้งรู้ความเป็นสมณะของผู้นั้นถูกคว่ำเสียแล้ว" ทรงหงายภาชนะน้ำขึ้น ตรัสถามว่า

"ราหุล เห็นหรือไม่ ภาชนะน้ำนี้ว่างเปล่า"

"เห็นพระเจ้าข้า"

"ราหุล ผู้ใดไม่มีความละอายในการกล่าวเท็จทั้งรู้ความเป็นสมณะของผู้นั้นว่างเปล่า"

"ราหุล ช้างทรงของพระราชา มีงางามอย่างงอนไถ ขึ้นระวางเป็นพญาช้างออกสงคราม เข้าสนามรบแล้ว ทำการรบด้วยเท้าหน้า เท้าหลัง ศีรษะ หู งา แม้ด้วยหาง แต่ยังรักษางวงก็ชื่อว่ายังไม่สละชีวิตเพื่อพระราชา ต่อเมื่อทำการรบด้วยอวัยวะทั้งปวงดังกล่าวตลอดถึงด้วยงวง จึงชื่อว่าได้สละชีวิตเพื่อพระราชา ไม่มีอะไรที่ช้างศึกนั้นยังมิได้ทำฉันใด ใครผู้นั้นก็ฉันนั้น ไม่มีความละอายในการกล่าวเท็จทั้งรู้ เราไม่กล่าวว่าผู้นั้นจะไม่พึงทำกรรมชั่วอะไร ๆ เพราะฉะนั้น ราหุล พึงศึกษาว่า เราจักไม่กล่าวเท็จ แม้เพื่อหัวเราะเล่น"

"ราหุล แว่นส่อง (กระจกส่อง) มีประโยชน์อย่างไร"

"มีประโยชน์สำหรับส่องดู พระเจ้าข้า"

"ราหุล อย่างนั้นแหละ ควรส่องตรวจดูหลาย ๆ หน จึงทำด้วยกาย พูดด้วยวาจา คิดด้วยใจ" ต่อจากนี้ได้ตรัสอธิบายโดยพิสดาร มีใจความว่า เมื่อใคร่จะทำจะพูดจะคิดอะไร ให้คิดดูให้ดีให้รู้ก่อน

(๑) ถ้าเป็นเหตุเบียดเบียนตนและผู้อื่น ก็เป็นอกุศล ให้ผลเป็นทุกข์เดือดร้อน ไม่ควรทำโดยส่วนเดียว ต่อเมื่อเป็นไปตรงกันข้ามจึงควรทำ

(๒) ถ้ากำลังทำกรรมที่ไม่ดี ก็ให้เลิกเสีย ถ้าทำกรรมที่ดี ก็ทำเพิ่มเข้าอีก

(๓) ถ้าทำกรรมที่ไม่ดีไปเสียแล้ว ก็ให้แสดงเปิดเผยในพระศาสดาหรือในเพื่อนพรหมจารีผู้รู้ และตั้งใจสังวรระวังเพื่อไม่ทำอีกต่อไป ถ้าทำกรรมที่ดีแล้ว ก็พึงมีปีติปราโมทย์ ใฝ่ใจศึกษาอยู่ในกุศลกรรมทั้งหลายทั้งกลางวันกลางคืน สมณพราหมณ์ทุกกาลสมัย ล้วนพิจารณาตรวจตราชำระกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ให้บริสุทธิ์

ในที่สุดตรัสเตือนว่า "ราหุล พึงศึกษาว่า เราจักพิจารณาตรวจตราชำระกายกรรม วจีกรรม มโนกรรมให้บริสุทธิ์ดังนี้เถิด"

พระพุทธโอวาทนี้ พระอาจารย์แสดงว่า ตรัสสอนพระราหุลสามเณรเมื่อมีพระชนม์ ๗ พรรษา แต่อนุมานอย่างกว้างคงอยู่ในระหว่าง ๗ ถึง ๑๐ พรรษา ดูตามความ คือตรัสสอน

ให้รักษาศีลให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ เป็นอันทรงอบรมในสีลสิกขา หรือปฐมศึกษา

ต่อมา พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปสู่กรุงสาวัตถี โกศลรัฐ ประทับ ณ พระเชตวนาราม ได้ประทานพระโอวาทแก่พระราหุลสามเณร ทรงสอนให้พิจารณาแยกธาตุในกาย มิให้ยึดถือมาเป็นเครื่องย้อมใจ ทรงสอนวิธีอบรมจิตใจมิให้หวั่นไหว ให้ตั้งมั่นตามควรแก่เด็กวัยรุ่น พระอาจารย์แสดงว่า ขณะที่ประทานพระโอวาทนี้ พระราหุลสามเณรมีพระชนม์ ๑๘ พรรษา เป็นอันทรงอบรมในจิตตสิกขา หรือมัธยมศึกษา

ต่อมา ณ พระเชตวนารามนั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงนำพระราหุลซึ่งได้อุปสมบทแล้วได้กึ่งพรรษา ไปประทับนั่งที่โคนต้นไม้ต้นหนึ่ง ในราวป่าใกล้เคียงกับพระเชตวัน ได้ตรัสสอนอบรมปัญญาให้รู้แจ้งเห็นจริงในลักษณะที่มีทั่วไปแก่สิ่งทั้งหลายในโลก จนถึงพระราหุลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ เป็นอันได้ทรงอบรมในปัญญาสิกขา หรืออุดมศึกษา นับได้ว่าจบการศึกษาเพียงนี้

พระพุทธเจ้าได้ทรงอบรมพระราหุลด้วยพระโอวาทอื่น ๆ นอกจากข้อใหญ่ ๆ ที่ยกมานี้อีกมาก แต่ก็รวมลงในไตรสิกขาดังกล่าว เป็นอันได้ทรงทำกิจที่บิดาพึงทำแก่บุตรอย่างบริบูรณ์ ทั้งในฐานะเป็นพระบิดาในทางโลก ทั้งในฐานะเป็นพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นพระพุทธบิดาของพระสาวก ซึ่งเป็นพระพุทธบุตรทั้งปวง พระราหุลได้ตั้งใจศึกษา คือตั้งใจฟังพระโอวาทแล้วรับมาปฏิบัติจริง ๆ จนสำเร็จในที่สุด พระพุทธเจ้าทรงยกย่องว่าเป็นยอด

ของภิกษุผู้เป็น 'สิกขกามะ' คือใคร่การศึกษา หรือรักการศึกษา เป็นบุตรดีที่ควรถือเป็นตัวอย่าง

เด็กชายหญิงทุกคนกำลังเติบโตต่อไปทั้งทางกายทั้งทางจิตใจ กำลังศึกษาศิลปวิทยาต่าง ๆ จึงควรเป็น 'สิกขกามะ' ผู้รักการศึกษาอย่างพระราหุล และควรหัดใช้แว่นส่องหรือกระจกส่องของพระพุทธเจ้าบ้าง คือแว่นใจหรือกระจกใจ ใช้ส่องตรวจตราดูกรรมของตนให้รู้ แล้วชำระให้บริสุทธิ์สะอาด เหมือนอย่างอาบน้ำชำระกาย ส่องกระจกแต่งกายให้สะอาดเรียบร้อย รักษาความสะอาดไว้ทั้งทางกายและใจ ให้สะอาดกาย เจริญวัย สะอาดใจเจริญสุขทั่วกันทุกคน

ปุตฺตา วตฺถุ มนุสฺสานํ
บุตรเป็นที่ตั้งของมนุษย์ทั้งหลาย

ความดีความชั่ว

ใครเคยเห็นหน้าตาของความดีและความชั่วบ้าง เป็นเด็กหรือผู้ใหญ่ หรือมีบ้านเรือนภูมิลำเนาอยู่ที่ไหน อันความดีความชั่วนั้นไม่มีตัวตน แต่มีคนทำดีหรือทำชั่ว และมีผลของการทำ เหมือนอย่างความร้อนความหนาวไม่มีตัวตน ความหิวระหาย ความอิ่มหนำสำราญไม่มีตัวตน แต่มีคนที่ร้อนหรือหนาว มีคนที่หิวระหาย หรืออิ่มหนำสำราญ คนที่ร้อนเพราะมีความร้อน

คนที่หนาวเพราะมีความหนาว ฉันใด คนดีจะเป็นเด็กชายดี เด็กหญิงดี นายดีนางดีก็ตาม เพราะมีความดี คนชั่วจะเป็นเด็กชายชั่ว เด็กหญิงชั่ว นายชั่ว นางชั่ว ก็ตาม เพราะมีความชั่ว ฉันนั้น ฉะนั้น ต้องการจะเห็นหน้าตาของความดี จะดูหน้าของคนดีแทนก็ได้ ต้องการจะเห็นหน้าตาของความชั่ว จะดูหน้าของคนชั่วแทนก็ได้ คนดีเพราะมีความดีนั้น คือคนที่ทำดีต่าง ๆ ส่วนคนชั่วเพราะมีความชั่วนั้น คือคนที่ทำชั่วต่าง ๆ ยกตัวอย่างตัวของเราเองทุก ๆ คน เมื่อช่วยทำการในบ้านในโรงเรียนหรือการที่เป็นประโยชน์ทั่วไปต่าง ๆ ก็เป็นที่สรรเสริญยกย่องเพราะการทำนั้นก่อให้เกิดสุขประโยชน์ นี้คือความดีมีอยู่ที่ตัวเราเองซึ่งเป็นคนดีขึ้นเพราะทำดี เมื่ออยากจะดูหน้าตาของความดีก็จงส่องกระจกดูหน้าของตัวเราเอง จะรู้สึกความภาคภูมิใจซึ่งแฝงอยู่ในใบหน้า ในสายตา อันส่อเข้าไปถึงจิตใจที่ดี อาจมีความอิ่มใจในความดีของตนเป็นอย่างมากก็ได้ แต่ถ้าตัวของเราเองทุก ๆ คนทำไม่ดีต่าง ๆ ในบ้านบ้าง ในโรงเรียนบ้าง ในที่ต่าง ๆ บ้าง ก่อให้เกิดความทุกข์ร้อนเสียหายแก่ใคร ๆ ก็เป็นที่ติฉินนินทาเพราะการทำนั้นก่อให้เกิดโทษ นี้คือความชั่วที่มีอยู่ที่ตัวเราเอง ซึ่งเป็นคนชั่วขึ้นเพราะทำชั่ว เมื่ออยากจะดูหน้าตาของความชั่ว ก็จงส่องกระจกดูหน้าของตัวเราเอง จะรู้สึกความอัปยศอดสูความปิดบังซ่อนเร้นแฝงอยู่ในใบหน้า ในสายตา อันส่อเข้าไปถึงจิตใจที่ไม่ดี อาจมีความสร้อยเศร้าตำหนิตนเองรังเกียจตนเองเป็นอย่างมาก เพราะรู้สึกสำนึกขึ้นบ้างก็ได้ สรุป

ความว่า การกระทำทุกอย่างที่น่านิยมชมชอบ ก่อให้เกิดสุขประโยชน์แก่ตนเองแก่ผู้อื่นคือความดี ส่วนการกระทำทุกอย่างที่น่าตำหนิติเตียนก่อให้เกิดทุกข์โทษแก่ตนเองและผู้อื่นคือความชั่ว

ทุก ๆ คนที่มีความสุขความเจริญอยู่ ดังเช่นที่เป็นอยู่เดี๋ยวนี้ เพราะได้รับความดีจากท่านผู้มีความมุ่งดีทั้งหลายเป็นต้นว่า ได้รับการบำรุงเลี้ยงด้วยความรักทะนุถนอมของมารดาบิดา หรือของญาติ หรือของผู้รับอุปการะ ตั้งแต่เกิดมาโดยลำดับ ได้รับการสั่งสอนอบรมศิลปวิทยาจากครูอาจารย์ ได้รับการปกครองเป็นส่วนรวมจากประเทศชาติ ท่านผู้เกี่ยวข้องเหล่านี้ล้วนได้ประกอบความดีให้แก่ตัวเราทุก ๆ คน ทำให้เราทุก ๆ คน สามารถดำรงชีวิตเติบโตขึ้นมา มีความสุขความเจริญจนถึงเพียงนี้ได้ ถ้าท่านเหล่านี้ ล้วนก่อความชั่วร้ายเสียหายได้ หรือแม้ไม่ก่อให้เพียงแต่หยุดอยู่เฉย ๆ ไม่ได้ทำความดีให้ตัวเรา ทุก ๆ คนเกิดมาแล้วก็คงไม่อาจดำรงชีวิตอยู่ได้ หรือแม้ดำรงชีวิตอยู่ได้ ก็คงไม่ได้รับการศึกษาให้ได้ความรู้เป็นอันขาดทางที่จะให้เกิดความเจริญ ฉะนั้น จึงกล่าวได้อย่างเต็มที่ว่า ทุก ๆ คนเป็นหนี้ความดีของท่าน ซึ่งได้ประกอบก่อเกื้อให้แก่ตนมาโดยลำดับ ความดีและความชั่วที่ตรงกันข้ามจึงเป็นสิ่งที่มีอยู่จริง และความดีของคนดีทั้งหลาย เป็นเครื่องเกื้อกูลตัวเราทุก ๆ คน ความชั่วก็เป็นเครื่องตัดรอนตัวเราทุก ๆ คน เฉพาะตัวเราเองนี้แหละสำคัญนัก ถ้าทำดี ก็เป็นความดีเป็นศรีมงคลแก่ตัว ถ้าทำชั่วก็เป็นความชั่วเป็นกาลี

เป็นอัปมงคลแก่ตัว เมื่อกล่าวให้กว้างออกไป โลกต้องพึ่งความดีของคนดีทั้งหลายจึงเกิดความสุขความเจริญ ส่วนความชั่วของคนชั่วทั้งหลายเป็นเครื่องทำลายโลก

ความดีดังกล่าวมานั้นคือบุญ ส่วนความชั่วที่ตรงกันข้ามคือบาป คำว่าบุญ แปลตามศัพท์ว่า ชำระ ฟอก ล้าง ท่านแสดงว่าแบ่งเป็น ๒ ก่อน คือบุญที่เป็นส่วนเหตุ ได้แก่ ความดีต่าง ๆ เรียกว่าเป็นบุญ เพราะเป็นเครื่องชำระฟอกล้างความชั่ว ๑ บุญที่เป็นส่วนผล คือความสุข ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้แปลความว่า "ท่านทั้งหลายอย่ากลัวต่อบุญเลย เพราะคำว่าบุญนี้เป็นชื่อของความสุข" ดังนี้ ๑ บุญที่เป็นส่วนเหตุคือความดีนั้นเกิดจากการกระทำ ถ้าอยู่เฉย ๆ ไม่ทำก็ไม่เกิดเป็นบุญขึ้น การกระทำบุญเรียกว่า **บุญกิริยา** จำต้องมีวัตถุ คือสิ่งเป็นที่ตั้งหรือเรื่องของการกระทำ ซึ่งเรียกว่า **บุญกิริยาวัตถุ** แปลว่าสิ่งเป็นที่ตั้งแห่งการกระทำบุญ หรือเรื่องแห่งการกระทำบุญทางพระพุทธศาสนาท่านแสดงไว้โดยย่อ ๓ อย่างคือ

(๑) ทานมัย บุญสำเร็จด้วยการบริจาคทาน

(๒) สีลมัย บุญสำเร็จด้วยการรักษาศีล

(๓) ภาวนามัย บุญสำเร็จด้วยการเจริญภาวนา

บุญคือความดีทั้ง ๓ ข้อนี้ เรียกว่าเป็นบุญ เพราะเป็นเครื่องชำระล้างความชั่ว ตลอดถึงรากเหง้าของความชั่ว รากเหง้าของความชั่วนั้นเรียกว่าอกุศลมูล (รากเหง้าของอกุศล) มี ๓ อย่างคือ โลภะ อยากได้ ๑ โทสะ คิดประทุษร้ายเขา ๑ โมหะ หลง

ไม่รู้จริง ๑ ชำระล้างได้อย่างไร จักแสดงต่อไปโดยย่อ

ทาน แปลว่า เจตนาเป็นเหตุให้ก็ได้ การให้ก็ได้ สิ่งของที่ให้ก็ได้ การให้ทานนั้น ทางพระพุทธศาสนาประสงค์ให้รู้จักเลือกให้ คือเลือกบุคคลผู้รับว่าเป็นผู้สมควร เลือกวัตถุสิ่งของให้เหมาะสม และตั้งเจตนาให้ดีว่า เพื่อบูชาหรือเพื่อสงเคราะห์อนุเคราะห์ และให้รู้จักประมาณให้เกิดความสุขทั้งแก่ผู้ให้ทั้งผู้รับ มิใช่ว่าเมื่อให้ไปแล้วผู้ให้เองกลับขาดแคลนเป็นทุกข์ หรือให้สิ่งที่มีโทษไปผู้รับไปใช้เป็นทุกข์ เดี๋ยวนี้เมื่อพูดกันว่าให้ทาน มักเข้าใจกันว่า คือ ให้แก่คนขอทานต่าง ๆ เมื่อให้แก่พระหรือแก่ทางศาสนาหรือแก่วัดเรียกว่าทำบุญ ความจริงก็เป็นการให้ทานทั้งนั้น การให้ทานมีความหมายอย่างกว้าง ๆ ว่า การสละบริจาคสิ่งอะไรแก่ใคร ๆ หรือแก่องค์การอะไร ๆ ด้วยการให้เปล่ามิใช่เป็นการซื้อขายแลกเปลี่ยนหรือให้เช่าและมีความหมายตลอดถึงการให้กำลังกาย กำลังวาจา กำลังใจ กำลังความคิดความรู้ช่วยในทาง ต่าง ๆ สรุปลงแล้วก็มี ๒ อย่าง คือ **อามิสทาน** ให้พัสดุสิ่งของอันเป็นกำลังทรัพย์และกำลังภายนอกต่าง ๆ ๑ **ธรรมทาน** ให้ธรรมอย่างบอกศิลปวิทยาให้ บอกทางของความดีความชั่วต่าง ๆ ให้ ๑ ตามความหมายนี้ ทานจึงมีครอบคลุมอยู่โดยทั่ว ๆ ไป มารดาบิดาได้ให้ชีวิตเลือดเนื้อและการอุปการะเลี้ยงดูบุตรธิดามาโดยลำดับ ครูอาจารย์ได้ให้ศิลปวิทยาแก่ศิษย์ พระมหากษัตริย์ พร้อมทั้งรัฐบาลได้ให้การปกครองบำบัดทุกข์บำรุงสุขแก่ประชาราษฎร พระพุทธเจ้าได้ให้

พระธรรมแก่โลก และในทางตอบสนอง บุตรธิดาก็ให้แก่มารดาบิดาด้วยการปฏิบัติตอบแทนพระคุณท่านต่าง ๆ ศิษย์ให้แก่ครูอาจารย์ด้วยการตั้งใจเรียนดีประพฤติดีและตอบแทนอย่างอื่น ๆ ตามโอกาส ประชาราษฎรก็ให้ภาษีอากรถวายเป็นราชพลี และประพฤติตนให้ชอบด้วยหน้าที่ของพลเมืองดี มีความซื่อสัตย์สุจริต จงรักภักดีในพระมหากษัตริย์ และประเทศชาติ พุทธศาสนิกชนก็บริจาคอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา และปฏิบัติพระพุทธศาสนาตามสามารถ เมื่อทุกฝ่ายต่างให้แก่กันและกันในทางที่ชอบ จึงเกิดความสุขความเจริญ การให้ทานนี้ ขัดกับโลภะ ความอยากได้ และมัจฉริยะ ความตระหนี่เหนียวแน่น เพราะความโลภเป็นเหตุให้รวบรวมเข้ามา ความตระหนี่เป็นเหตุให้หวงแหนไว้ ถ้าทุก ๆ ฝ่ายต่างรวบรวมเข้ามาและหวงแหนไว้แต่อย่างเดียวก็จะเกิดความขาดแคลนอย่างยิ่งแก่ผู้ที่ไม่สามารถซึ่งมีอยู่เป็นอันมาก แต่การขาดแคลนนั้นจักหายไปในเมื่อทุก ๆ ฝ่ายต่างให้ทานแก่กันและกันตามฐานะ และการให้ทานนั้นก็แสดงว่าเป็นการชนะใจ คือชนะความโลภ ความตระหนี่ ให้ทานออกไปคราวหนึ่งก็ชำระล้างความโลภความตระหนี่ในสิ่งที่ให้นั้นได้คราวหนึ่ง

เรื่องศีลได้แสดงแล้วในกัณฑ์ก่อน ๆ เป็นความดีที่สูงกว่าทานขึ้นมาอีกชั้นหนึ่ง มีความหมายกว้าง ๆ ว่าความประพฤติงดเว้นจากการเบียดเบียนกันและกันให้เดือดร้อน เรียกว่า **อภัยทาน** แปลว่าให้อภัย คือให้ความไม่มีเวรมีภัยแก่ใคร ๆ เรียกว่าเป็นบุญ เพราะเป็นเครื่องชำระล้างโทสะคือ

ความคิดประทุษร้าย เพราะศีลคือความเว้นจากความประทุษร้ายเขา เมื่อรักษาศีลไว้ได้ก็เป็นอันชำระใจในข้อนี้

คำว่า **ภาวนา** ไม่ใช่หมายถึงการท่องบ่นอะไรเบา ๆ ในใจอย่างไม่รู้เรื่อง ดังที่เข้าใจกันอยู่โดยมาก ตามศัพท์แปลว่าการทำให้มีขึ้น ให้เป็นขึ้น จึงมีความหมายถึงการปฏิบัติให้บังเกิดผลได้อย่างจริงจัง เหมือนอย่างเรียนมาแล้วทำไม่ได้ไม่เรียกว่าภาวนา ต่อเมื่อมาปฏิบัติหรือทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้นจึงเรียกว่าภาวนา คำว่าภาวนาจึงมีความหมายแข็งแรง เป็นภาคปฏิบัติโดยตรง ในที่นี้หมายถึงการอบรมจิตใจให้ตั้งมั่น จัดเป็นจิตตสิกขาหรือสมาธิ ตามที่แสดงแล้ว ๑ อบรมความรู้ความเห็นที่ถูกชอบให้มีขึ้น จัดเป็นปัญญาสิกขา ตามที่แสดงแล้ว ๑ รวมความแล้วว่า อบรมใจให้บริสุทธิ์สะอาดให้สว่างไสวด้วยสมาธิและปัญญาเรียกว่าเป็นบุญ คือความดีที่สูงกว่าศีลขึ้นมา เพราะเป็นเครื่องชำระล้างโมหะคือความหลงไม่รู้จริงให้หมดไป

บุญคือความดี อันได้แก่ทานศีลและภาวนาดังกล่าวมานี้เป็นบุญส่วนเหตุ ให้บังเกิดผล คือความสุข ซึ่งท่านจัดเป็นบุญอีกเหมือนกัน เรียกว่าบุญส่วนผล ซึ่งเกิดจากความบริสุทธิ์ใจ จิตใจที่กลุ้มรุมอยู่ด้วยอกุศลมูลคือโลภะ โทสะ โมหะ เป็นจิตใจบาป เมื่อจิตใจบาปไปเสียแล้ว ก็เป็นเหตุให้ทำบาปต่าง ๆ ส่วนจิตใจที่ชำระโลภะ โทสะ โมหะ ออกเสียได้ หรือจะพูดว่าเป็นจิตใจที่ประกอบด้วยอโลภะ ไม่อยากได้ อโทสะ ไม่คิดประทุษร้ายเขา อโมหะ ไม่หลง ก็ได้ เป็นจิตใจบุญ เมื่อมีจิตใจ

เป็นบุญ ก็เป็นเหตุให้ทำบุญต่าง ๆ อโลภะ อโทสะ อโมหะ ทั้ง ๓ นี้ ท่านเรียกว่ากุศลมูล แปลว่ารากเหง้าของกุศล ตรงกันข้ามกับอกุศลมูลโดยความ คือจิตใจบาปและจิตใจบุญนั้นเอง กุศลแปลว่า กิจของคนฉลาด หมายถึงความดี เช่นเดียวกับบุญ อกุศล แปลว่า กิจของคนไม่ฉลาด หมายถึงความชั่วเช่นเดียวกับบาป สรุปความว่า ผลของบุญคือความดีนั้น คือความสุขที่เกิดจากความบริสุทธิ์ใจ เพราะการทำบุญคือความดีโดยตรง มุ่งชำระฟอกล้างจิตใจให้บริสุทธิ์สะอาดจากโลภะ โทสะ โมหะ ซึ่งเป็นอกุศลดังกล่าวมาแล้ว นี้เรียกว่า **ทำบุญเพื่อบุญ** หรือ **ทำความดีเพื่อความดี** แต่ละคนถ้าลองหัดทำบุญเพื่อบุญดังกล่าว จะได้ความสุขอันเกิดจากความบริสุทธิ์ใจ ซึ่งเป็นความสุขอย่างบริสุทธิ์ในปัจจุบันที่ทำนี้เอง ทางพระพุทธศาสนามุ่งผลดีที่เป็นปัจจุบันเช่นนี้ มิใช่มุ่งผลแก่คนที่ตายไปแล้วคือผลในโลกหน้า แต่ความดีทั้งหลายนั้น ย่อมให้ผลยั่งยืน ดังเช่น ความดีที่บรรพบุรุษสตรีของชาติ ได้บำเพ็ญมาแล้วในอดีต ก็ยังอำนวยผลแก่คนรุ่นเราในปัจจุบันนี้ ถ้าคนรุ่นเราในปัจจุบันนี้ ไม่ช่วยกันทำลายความดีที่ท่านสร้างไว้ ช่วยกันสร้างความดีสืบต่อไป ไม่เอาแต่โลภโกรธหลงซึ่งเป็นอกุศลมูลขึ้นหน้า ก็จะได้ความสุขแต่ละคน และจะสืบความสุขต่อไปถึงอนุชนภายหน้า ไม่ต้องเสียชื่อว่าเสื่อมสิ้นดี ยังมีความดีให้คนรุ่นต่อไประลึกและนับถือ

ออกพรรษาแล้วเป็นฤดูกาลทอดกฐิน มีกำหนด ๑ เดือนทางจันทรคติ คือตั้งแต่แรมค่ำ ๑ เดือน ๑๑ จนถึงวันเพ็ญ

เดือน ๑๒ เป็นกำหนดตายตัวทุกปี ในปีนี้ ตรงกับตั้งแต่วันที่ ๑ ตุลาคม ถึงวันที่ ๓ พฤศจิกายน คนไทยถือการทอดกฐินเป็นการบำเพ็ญกุศลทานครั้งสำคัญมาตั้งแต่โบราณกาล ดังมีในศิลาจารึกสมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี พระมหากษัตริย์ตั้งแต่สมัยสุโขทัย ดังที่ปรากฏในศิลาจารึกสืบมาจนถึงสมัยปัจจุบัน ได้เสด็จพระราชดำเนินถวายผ้าพระกฐินในวัดที่สำคัญต่าง ๆ ทุกปี พระราชวงศ์ ข้าราชการ พ่อค้า ประชาชน ผู้มีกำลัง ก็ได้ทรงทอดและได้ทอดกฐินในวัดต่าง ๆ วัดโดยมากไม่ตกค้างกฐิน แต่ถ้าวัดใดกฐินตกค้าง ทายกทายิกาใกล้เคียงวัดนั้น ก็มักเรี่ยไรกันทอดเพื่อให้พระสงฆ์ผู้จำพรรษาในวัดได้รับกฐินตามพระวินัย คำว่า กฐิน เป็นชื่อของไม้สะดึงที่วางทอดลงเพื่อขึงผ้าเย็บจีวรเหมือนอย่างไม้สะดึงสำหรับขึงผ้าปัก คำว่า ทอดกฐิน จึงหมายถึงนำผ้าไปถวายพระสงฆ์ เพื่อให้พระสงฆ์ **ทอดไม้สะดึงลง** ซึ่งผ้าที่ถวายนั้นเย็บทำจีวร ผ้าที่นำไปถวายนั้นจึงหมายถึงผ้าเช่นผ้าขาวเป็นผืนเป็นพับยังมิได้ทำเป็นจีวร พระสงฆ์เมื่อรับผ้านั้นแล้วต้องรีบช่วยกันตัดเย็บย้อมจนถึงครอง คือนุ่งหุ่มได้ในวันนั้นทีเดียว หมายความว่า ต้องให้เสร็จทุกอย่างก่อนที่อรุณจะขึ้นในที่สุดของคืนวันนั้น ธรรมดาพระภิกษุสงฆ์ช่วยกันเย็บจีวรใช้เองเป็นกิจธรรมดาในพุทธกาล เพราะไม่มีผ้าฟุ่มเฟือยเหมือนอย่างในปัจจุบันนี้ และพระพุทธเจ้า มีพระพุทธประสงค์ให้พระมีผ้าใช้เพียงที่จำเป็น โดยเฉพาะคือ ผ้านุ่ง (อันตรวาสก หรือสบง) ผืน ๑ ผ้าห่ม (อุตตราสงค์ หรือจีวร) ผืน ๑ ผ้าซ้อนกันหนาว

(สังฆาฏิ) ผืน ๑ เรียกว่าไตรจีวร แปลว่า จีวร ๓ ผืน เรียกสั้น ๆ ว่าไตร ปีหนึ่งทรงอนุญาตให้พระภิกษุเที่ยวแสวงหาผ้ามาทำจีวรเปลี่ยนชุดเก่ากันครั้งหนึ่ง มีกำหนด ๑ เดือนท้ายฤดูฝน คือกำหนดที่กล่าวมาข้างต้น เรียกว่าจีวรกาล แปลว่ากาลเวลาทำจีวร พระภิกษุสงฆ์ผู้ได้อยู่จำพรรษาในที่ใดที่หนึ่งตลอด ๓ เดือนแล้ว มีจำนวนตั้งแต่ ๕ รูปขึ้นไป ทรงอนุญาตให้รับกฐินได้ เมื่อได้รับกฐินแล้วกาลเวลาทำจีวรขยายออกไปได้อีก ๔ เดือน ที่จริงในเวลาอื่นจาก ๕ เดือนทั้งหมดนี้ก็ทำจีวรได้ แต่ในระหว่าง ๕ เดือนนั้น ได้รับผ่อนวินัยบางข้อ เพื่อให้เที่ยวไปหาผ้ามาทำจีวรกันได้สะดวก แต่ผ้ากฐินนั้นช่วยกันทำให้เสร็จได้ในวันเดียวนั้นเพียงผืนเดียวจึงต้องพร้อมกันยกให้แก่พระภิกษุเพียงรูปเดียว พระอาจารย์ในภายหลังได้แก้ให้รับผ้าที่ทำจีวรมาเสร็จแล้วเป็นกฐินได้ จึงมีฝ่ายที่ถือตามมติของพระอาจารย์นั้นก็มี ถือตามธรรมเนียมเดิมในพระวินัยก็มี บางทีชวนกันทอดจุลกฐิน คือปลูกฝ้ายอย่างสมมติ เก็บฝ้ายมาปั่นเป็นด้าย ทอเป็นผ้าเป็นผืนพอแล้ว ถวายแล้วตัดเย็บย้อมจนถึงครองสำเร็จในวันเดียว เป็นการโกลาหลอยู่

คือผ้าที่ทอดทิ้งไว้ในป่า หรือตามต้นไม้ หรือตัดกิ่งไม้มาพาดไว้ เพื่อให้พระมาชักเอาไป นิยมทอดผ้าป่ากันในวัดที่มีพระจำนวนไม่พอจะรับกฐินได้ หรือในวัดที่รับกฐินแล้ว นิยมทอดกันภายใน ๕ เดือนนั้น บางทีพากันไปทอดกฐินในวัดหนึ่งแล้ว ก็แวะทอดผ้าป่าในวัดต่าง ๆ ตามระยะทางที่ไปอีกด้วย

ทอดผ้าป่าไม่ต้องถวาย เพียงนำผ้าไปทอดทิ้งไว้ และทำสัญญาอะไรให้พระรู้ พระก็ลงไปที่ผ้านั้น อธิษฐานในใจว่า **"อิมํ จีวรํ อสฺสามิกํ มยฺหํ ปาปุณาตุ** ผ้านี้ไม่มีเจ้าของ จงถึงแก่เรา" แล้วก็ชักเอามา การทอดผ้าป่าเป็นการทำให้เข้ากับธรรมเนียมเข้ากาลเวลาที่พระเที่ยวแสวงหาผ้า โดยปกติเที่ยวแสวงหาจากญาติหรือคนปวารณาคือที่บอกอนุญาตไว้ หรือเที่ยวเก็บผ้าที่เขาทิ้งในที่ต่าง ๆ จนถึงผ้าห่อศพนำมาซักย้อมทำจีวร นี้คือผ้าบังสุกุลแปลว่าผ้าเปื้อนฝุ่น ผ้าเก่า และบางรูปถือไม่รับผ้าที่ใครถวายเที่ยวเก็บผ้าบังสุกุลมาใช้เพียงอย่างเดียว ผู้มีศรัทธาจึงทำเป็นนำมาวางไว้สมมติว่าเป็นผ้าที่ทิ้งเสียแล้ว บางทีก็วางไว้ในกองขยะให้พอมองเห็นชายแลบออกมา พาดไว้ที่ศพหรือที่หีบศพก็มีจึงเกิดธรรมเนียมชักผ้าบังสุกุลเวลาทำศพในทุกวันนี้ และถ้าทอดไว้ที่หีบศพก็เรียกให้หนักขึ้นว่าชักมหาบังสุกุลเดิมใช้ผ้าห่อศพจริง ๆ บัดนี้ ทำพอเป็นธรรมเนียมอย่างสมมติ แต่ก็เป็นการทำบุญอย่างหนึ่ง ๆ แล

สุโข ปุญฺญสฺส อุจฺจโย
ความสั่งสมความดี ให้เกิดสุข

ประโยชน์ปัจจุบัน

สิ่งที่ต้องการได้มาเกื้อกูลให้เกิดสุข เรียกว่าประโยชน์

ประโยชน์สำหรับเวลาที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้าเรียกว่าประโยชน์ปัจจุบัน (จากศัพท์ ทิฏฐธัมมิกัตถะ อัตถะที่เป็นไปในปัจจุบัน คำว่า อัตถะ แปลว่า สิ่งที่จำต้องการ เพราะเป็นสิ่งจำเป็น แต่นิยมแปลกันว่า ประโยชน์) คนจำต้องการสิ่งใด ๆ มาเกื้อกูลจึงอาจดำรงชีวิตให้เป็นสุขและตั้งตนได้โดยชอบ สิ่งนั้น ๆ เป็นประโยชน์ทุกอย่าง มีเป็นต้นว่า

(๑) **ทรัพย์** ชีวิตร่างกายของทุกคน ดำรงอยู่ได้ด้วยอาศัยได้เครื่องอุปโภคบริโภค หรือของกินของใช้มาเป็นปัจจัย (เครื่องอาศัย) เกื้อกูลทะนุบำรุง ของกินของใช้เหล่านี้ รวมเรียกว่า โภคทรัพย์ (ทรัพย์ แปลตามศัพท์ว่าของที่ใช้ได้ โภคทรัพย์ คือ ของที่ใช้สำหรับกิน) เป็นประโยชน์ที่ต้องการอย่างหนึ่ง จำเป็นแก่ชีวิตตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย เครื่องประดับตกแต่งเรียกว่า อติเรกทรัพย์ แต่ที่เกินต้องการไม่จัดว่าเป็นประโยชน์ ทองเงินตรา หรือสิ่งที่ใช้แทนเรียกว่า ธนทรัพย์ มีไว้สำหรับใช้ซื้อหาของกินของใช้เป็นต้น จึงกลายเป็นประโยชน์ขึ้น ทรัพย์เหล่านี้ โภคทรัพย์เป็นสิ่งจำเป็นโดยตรง ทุกอย่างเป็นของต้องกินต้องใช้ จึงหมดสิ้นไปได้ จึงต้องแสวงหาอยู่เสมอ การแสวงหาเป็นการงานอย่างหนึ่ง เรียกว่าอาชีพ เพราะเป็นวิธีเลี้ยงชีวิต การอาชีพก็มีหลายอย่าง เป็นอาชีพในทางผิดอันเรียกว่ามิจฉาชีพก็มี เป็นอาชีพในทางชอบที่เรียกว่า สัมมาอาชีพก็มี พระพุทธเจ้าทรงสอนให้แสวงหาทรัพย์ด้วยสัมมาอาชีพ

(๒) **ศิลปวิทยา** การแสวงหาทรัพย์ โดยปกติต้องอาศัย

ศิลปวิทยาอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงจำต้องศึกษาเล่าเรียนให้มีความรู้ในศิลปวิทยาต่าง ๆ ความรู้ศิลปวิทยาเป็นเหตุให้เกิดสมรรถภาพในธุรกิจ เป็นแสงสว่างให้รู้ทางของธุรกิจนั้น ๆ เมื่อรู้ช่ำชองแม้อย่างหนึ่ง ก็ให้สำเร็จประโยชน์ได้ สมด้วยภาษิตในชาดกบทหนึ่งว่า "ขึ้นชื่อว่าศิลปะ แม้เช่นใดเช่นหนึ่ง ก็ยังประโยชน์ให้สำเร็จได้"

(๓) **ยศ** ผู้มีศิลปวิทยาอันศึกษาดีแล้ว ทำการงานอันเป็นหน้าที่ดี ย่อมเลื่อนฐานะให้สูงขึ้นโดยลำดับ ย่อมได้ความเป็นใหญ่ในการงาน บริวารคือผู้นิยมนับถือและเกียรติคือชื่อเสียงก็ตามมา เหล่านี้เป็นยศแต่ละอย่าง ยศนี้ ที่เป็นภายนอกเนื่องจากได้รับแต่งตั้งยกย่อง แต่ก็ต้องสืบเนื่องมาจากหลักภายในของตน พระพุทธเจ้าทรงนิยมให้มียศคือความเป็นใหญ่เหนือความชั่ว สามารถบังคับตนให้ดีได้

(๔) **ไมตรี** การประกอบอาชีพเป็นต้น โดยปกติย่อมเนื่องด้วยหมู่คณะและถ้อยทีอาศัยซึ่งกันและกัน จึงจำต้องมีการปลูกไมตรีผูกมิตรไว้ในคนดี ๆ ด้วยกันทั้งหลาย เมื่อมีไมตรีมีมิตรก็ชื่อว่ามีผู้สนับสนุน ทำให้ได้รับความสะดวกในกิจที่พึงทำ ผู้ขาดไมตรีขาดมิตรก็เท่ากับขาดผู้สนับสนุน แม้จะมีทรัพย์มีความรู้สามารถ แต่ก็คับแคบ เหมือนอย่างมีแต่ตนผู้เดียว ยากที่จะได้รับความสะดวกในกิจการ อย่าว่าแต่บุคคลต่อบุคคลเลย แม้ประเทศต่อประเทศก็จำต้องมีไมตรีต่อกัน

(๕) **ผาสุก** แต่การประกอบการงานทุกอย่าง แม้ในการศึกษาเล่าเรียน ต้องอาศัยร่างกาย ถ้าร่างกายมีความผาสุก คือ

แข็งแรงไม่มีโรค ก็สามารถประกอบการกระทำหรือศึกษาเล่าเรียนให้สำเร็จได้ด้วยดี แต่ถ้าอ่อนแอมีโรค ก็ไม่สามารถเป็นอันตัดประโยชน์ต่าง ๆ ที่จะพึงได้ เหตุฉะนี้ ความมีร่างกายแข็งแรงมีความผาสุกไม่มีโรค จึงเป็นอุปการะให้ได้ประโยชน์ที่จะพึงได้ทุกอย่าง ชื่อว่าเป็นยอดลาภ ดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้แปลความว่า ความไม่มีโรคเป็นลาภอย่างยิ่ง

ทรัพย์ ศิลปวิทยา ยศ ไมตรี และความผาสุก ดังกล่าวมาเหล่านั้น ชื่อว่าประโยชน์ปัจจุบันแต่ละอย่างนอกจากนี้ในการดำรงชีวิตปัจจุบันจำเป็นต้องการสิ่งใด ๆ อีก สิ่งนั้น ๆ ก็เป็นประโยชน์ในที่นี้

ประโยชน์ทั้งปวงเหล่านี้ เป็นผลที่เกิดจากการประกอบเหตุให้ถูกทางของประโยชน์แต่ละอย่าง พระพุทธเจ้าได้ทรงวางหลักทั่วไปแห่งทางประกอบประโยชน์ไว้ ๔ ประการ คือ

(๑) **อุฏฐานสัมปทา** ถึงพร้อมด้วยความหมั่น คือหมั่นศึกษาเล่าเรียน หมั่นทำการงานเลี้ยงชีวิต หมั่นทำธุระหน้าที่ของตน ที่เรียกว่า หมั่นหรือหมั่นขยัน หมายความว่าเพียร จัดทำตั้งแต่เริ่มต้นและดำเนินให้ก้าวหน้าเรื่อยไปให้สำเร็จ ไม่ย่อท้อถอยหลัง ไม่ยอมให้เกียจคร้านเสียการงาน เมื่อหมั่นขยันประกอบกระทำให้เหมาะ ประโยชน์ที่ต้องการต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว จักเห็นมีอยู่ใกล้ภายในเอื้อมแขนนี้เอง คำเก่ามีกล่าวไว้ว่า "ทรัพย์นี้มิไกล ใครปัญญาไว หาได้บ่นาน แว่นแคว้นแดนดิน

มีสิ้นทุกสถาน ถ้าใครเกียจคร้าน บ่พานพบเลย" แม้พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสไว้ แปลความว่า "ผู้ประกอบธุรกิจขยันหมั่นเพียรทำให้เหมาะ ย่อมได้ทรัพย์" อาจกล่าวได้ว่า ร่างกายนี้ก่อกำเนิดมาเพื่อ ทำการงาน อวัยวะบางส่วนเช่นหัวใจปอดทำงานภายในบางส่วนเช่นมือเท้าสำหรับทำงานภายนอก ถ้ามิใช่เพื่อทำการงานแล้ว ก็ไม่จำเป็นต้องมีรูปสัณฐานเหมือนอย่างที่เป็นกันอยู่นี้ เป็นก้อนกลมเหมือนอย่างลูกฟักก็พอแล้ว แม้ที่เป็นคนดีคนชั่วก็เพราะทำ กล่าวคือเพราะทำดีจึงเป็นคนดี และทำชั่วจึงเป็นคนชั่ว ถ้าไม่ทำการงานหยุดเฉย ๆ ร่างกายก็จักเกิดความติดขัดและเกิดโรค เหมือนเครื่องจักรที่เก็บจนเกิดสนิม แต่ถ้าทำการงานร่างกายก็จักคล่องแคล่ว สละสลวย เป็นการออกกำลังตามหลักอนามัยอยู่ในตัว

(๒) **อารักขสัมปทา** ถึงพร้อมด้วยการรักษาคือ รักษาความรู้ที่ได้เล่าเรียนศึกษามา รักษาทรัพย์ที่แสวงหามาได้ด้วยความหมั่นขยันไม่ให้เป็นอันตราย รักษาการงานและหน้าที่ของตนไม่ให้เสื่อมเสีย ถ้าขาดการรักษา เช่น เล่าเรียนมาก็ลืมไป ทำการงานได้ทรัพย์มาก็หมดไป ก็เป็นวิทยสมบัติทรัพย์สมบัติขึ้นไม่ได้ เพราะไม่รวมพอกพูน ต่อเมื่อรักษาไว้ได้ จึงจะเกิดความรวมพอกพูนที่เรียกว่าสมบัติ แปลว่าความถึงพร้อม

(๓) **กัลยาณมิตตา** ความมีเพื่อนเป็นคนดี ไม่คบคนชั่ว คือเมื่ออยู่ในที่ใดก็สมาคมคบหากับคนดี ๆ ในที่นั้น คอยศึกษาสำเหนียกทำความดีเหมือนอย่างคนดีทั้งหลาย ไม่คบคน

ชั่วและเอาอย่างคนชั่ว

(๔) **สมชีวิตา** ความเลี้ยงชีวิตตามสมควรแก่กำลังทรัพย์ที่หามาได้ ไม่ให้ฝืดเคืองนักไม่ให้ฟูมฟายนัก ซึ่งเรียกว่ามัธยัสถ์ แปลว่าความเป็นกลาง ๆ และมีความประหยัด คือแบ่งเก็บไว้ในส่วนที่ควรแบ่งเก็บไว้ เผื่อเวลาข้างหน้า บางคนเข้าใจคำว่ามัธยัสถ์ เป็นความเหนียวแน่น แต่ความจริงแปลว่าความเป็นกลาง ๆ ระหว่างความฝืดเคืองและฟูมฟาย คือไม่ใช่ฝืดเคืองนัก ไม่ใช่ฟูมฟายนักดังกล่าวแล้วทั้งนี้ก็ต้องรู้จำนวนรับจำนวนจ่ายหรือทางได้ทางเสีย แล้วกำหนดให้พอเหมาะ ไม่ให้จ่ายท่วมรายรับ

อนึ่ง พึงเว้นอบายมุข คือทางที่เป็นเหตุแห่งความฉิบหาย ๔ อย่าง คือ ๑. ความเป็นนักเลงหญิง หรือความเป็นผู้มักมากปล่อยตนในทางกาม ๒. ความเป็นนักเลงสุรา หรือยาเสพติดต่าง ๆ ๓. ความเป็นนักเลงเล่นการพนัน ๔. ความคบคนชั่วเป็นมิตร โทษ ๔ ประการนี้ ไม่ควรประกอบ เป็นทางให้เกิดฉิบหายได้จริง ๆ

ประโยชน์ดังกล่าวมา ล้วนเป็นสิ่งจำเป็นแก่ความครองชีวิตอยู่ในปัจจุบัน พระพุทธเจ้าทรงสอนให้แสวงหามาเป็นอันดับแรก ด้วยทรงแสดงทางเป็นหลักปฏิบัติทั่วไปไว้ ๔ ประการดังกล่าวแล้ว คนโดยปกติ ถ้าบกพร่องด้วยประโยชน์ปัจจุบันจะบำเพ็ญประโยชน์ให้ยิ่งขึ้นไปก็เป็นการยาก เพราะตนเองจะต้องอิ่มปากอิ่มท้องของตนก่อน แล้วจึงสามารถจะเฉลี่ยไปถึงผู้อื่นฉะนั้น จึงน่ากล่าวย้ำในที่นี้อีกว่า เรื่องการกินเป็นเรื่องสำคัญ

อันดับหนึ่ง ตั้งแต่ดึกดำบรรพ์มาจนถึงบัดนี้ และจักสำคัญต่อไป ตลอดเวลาที่คนยังกินอยู่ ดังมีคำเรียกว่า โภคะหรือโภคทรัพย์ ก็แปลว่ากิน ของกิน และการทำมาหากินก็เรียกว่าโภคกิจ ซึ่งบัดนี้เรียกกันว่า เศรษฐกิจ โภคะนี้ เมื่อได้มาเสนอสนองตามที่จำต้องการของแต่ละคน หรือของส่วนรวม ชีวิตของแต่ละคนและของส่วนรวม จึงจะดำเนินไปด้วยผาสุก การปฏิบัติเพื่อให้เกิดผลดังกล่าว ในทางโลกได้มีวิธีจัดกันต่าง ๆ จนถึงเกิดระบอบการปกครองแบบต่าง ๆ ซึ่งมีปฐมเหตุสำคัญมาจากเรื่องปากท้องหรือเรื่องกินอยู่เป็นประจำของทุก ๆ คน พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงวางวิธีจัดไว้ ด้วยทรงวางหลักสั้น ๆ ง่าย ๆ ๔ ประการดังกล่าวแล้ว แต่ทุก ๆ คน ต้องรับปฏิบัติด้วยตนเองและชักนำให้คนอื่นปฏิบัติจนถึงเมื่อปฏิบัติกันทั่ว ๆ ไปจึงจะเห็นผลได้โดยประจักษ์ในปัจจุบันเดี๋ยวนี้เอง มีเรื่องตัวอย่างอยู่มากเรื่อง ดังเช่นเรื่องของศิษย์รับใช้เศรษฐีผู้หนึ่ง มีว่า

ในอดีตกาล ศิษย์รับใช้ของเศรษฐีคนหนึ่งเป็นคนขยันหมั่นเพียร มีความคิดทำสิ่งที่ดูไม่น่าจะเป็นประโยชน์ให้เป็นประโยชน์ขึ้น วันหนึ่ง พบหนูตายตัวหนึ่งจึงนำไปจำหน่ายให้แก่คนเลี้ยงแมว ได้มา ๑ สตางค์ แล้วไปซื้อน้ำตาล นำน้ำตาลกับน้ำดื่มไปแลกดอกไม้กับคนเก็บดอกไม้ ได้ดอกไม้มากำมือหนึ่งแล้ว ขายดอกไม้นั้นมาซื้อน้ำตาล นำน้ำตาลกับน้ำดื่มไปแลกดอกไม้มาขาย เก็บทรัพย์รวมไว้โดยลำดับ แล้วไปเก็บกิ่งใบไม้แห้งในสวนหลวงที่คนรักษาไม่ต้องการนำไปขายที่โรงหม้อ

นำน้ำดื่มไปเลี้ยงคนตัดหญ้าขายผูกไมตรีไว้ และผูกไมตรีไว้กับพวกพ่อค้าทั้งทางน้ำและทางบก ต่อมาได้ข่าวว่า จะมีพ่อค้าม้านำม้ามาขาย จึงไปซื้อผูกขาดหญ้าจากคนตัดหญ้าขาย พ่อค้าม้าขายก็ต้องมาซื้อหญ้าจากเขาเพียงแห่งเดียว ต่อมาได้ทราบว่าได้มีเรือเข้ามาสู่ท่า จึงเช่ารถพร้อมกับบริวารไปยังเรือ วางมัดจำซื้อเหมาสินค้ามาจำหน่ายแต่ผู้เดียว จึงมั่งมีทรัพย์ขึ้นจนเป็นเศรษฐีในที่สุด

อีกเรื่องหนึ่ง มีเล่าไว้ในเรื่องราชาธิราชว่า มะกะโทบุตรพ่อค้าบ้านเกาะวาน แขวงเมืองเมาะตะมะ เมื่ออายุ ๑๔-๑๕ ปี เข้ามาค้าขายยังกรุงสุโขทัยสมัยสมเด็จพระร่วงเจ้า แล้วฝากตัวอาศัยอยู่กับนายช้างสมเด็จพระร่วงเจ้า มะกะโทอุตสาหะ มิได้เกียจคร้าน ช่วยชำระมูลช้างและทำการงานต่าง ๆ นายช้างเกิดกรุณาจึงอุปการะไว้ วันหนึ่ง สมเด็จพระร่วงเสด็จไป ณ โรงช้างทอดพระเนตรเห็นมะกะโทกวาดหญ้าช้างอยู่ ได้ทรงคายพระสลาบ้วนพระโอษฐ์ทอดพระเนตรเห็นเบี้ย ๆ หนึ่งจึงตรัสว่า ลูกรามัญน้อยจงเก็บเอาเบี้ยไว้ มะกะโทได้เบี้ยพระราชทานมีความยินดี จึงนำไปซื้อพันธุ์ผักกาดมาปลูก แล้วเลือกเก็บถวายสมเด็จพระร่วงเจ้า เมื่อเสด็จมาทอดพระเนตรช้างอีกครั้งหนึ่งสมเด็จพระร่วงเจ้าทรงโปรดปรานทรงรับมาชุบเลี้ยงแต่งตั้งขึ้นจนเป็นขุนวัง มะกะโทก็ตั้งใจรับราชการเป็นอย่างดี ต่อมาได้หนีกลับไปเมืองวาน รวบรวมสมัครพรรคพวกจนตั้งตัวเป็นใหญ่ขึ้นในเมืองเมาะตะมะ แล้วส่งทูตคุมเครื่องราชบรรณาการมาเฝ้า

สมเด็จพระร่วงเจ้าขอพระราชทานนามและเครื่องราชกกุธภัณฑ์ สมเด็จพระร่วงเจ้าก็ได้พระราชทานนามว่าพระเจ้าฟ้ารั่ว และพระราชทานเครื่องราชกกุธภัณฑ์พระราชทานพรแก่พระเจ้าฟ้ารั่วและพระราชธิดาของพระองค์ซึ่งได้ไปกับพระเจ้าฟ้ารั่ว ให้มีความสุขสถาพรสืบไป

วันเพ็ญเดือน ๑๒ ได้มีนิยมในประเทศไทยและประเทศใกล้เคียง เช่น ลาว เขมร มาแต่โบราณกาล เดิมได้มีพระราชพิธีจองเปรียง เป็นนักขัตฤกษ์ชักโคม ลอยโคม คำว่าเปรียงแปลว่าน้ำมัน โดยเฉพาะใช้สำหรับน้ำมันไขข้อของวัว คำว่าจองเปรียง จึงหมายถึงใช้ไฟน้ำมันเช่นนี้ เดิมเป็นพิธีอย่างหนึ่งของพราหมณ์ ใช้จุดโคมรับพระเจ้า ทำในวันเพ็ญเดือน ๑๒ แต่ในฝ่ายผู้นับถือพระพุทธศาสนา ได้แสดงตำนานเนื่องมาในทางพระพุทธศาสนา ดังในหนังสือเรื่องนางนพมาศที่เล่าถึงพระราชพิธี ๑๒ เดือน สมัยสมเด็จพระร่วงเจ้ากรุงสุโขทัย แสดงว่าชักโคม (มาแขวนตามแนวโคมชัยเสาระหง) เพื่อบูชาพระเกศธาตุจุฬามณี ในชั้นดาวดึงส์ ลอยโคมเพื่อบูชาพระพุทธบาท ณ นัมมทานที (ในอินเดีย) มีเรื่องเล่าในอรรถกถาว่า เมื่อพระศาสดาเสด็จไปถึงฝั่งแม่น้ำนัมมทา พญานาคต้อนรับให้เสด็จเข้าไปสู่ภพของนาค ทรงแสดงพระธรรมแล้วเสด็จออก พญานาคกราบทูลขอให้ทรงแสดงรอยพระบาทเจดีย์ พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงรอยพระพุทธบาทไว้แล้ว ณ ฝั่งนัมมทานที เมื่อกระแสน้ำมาก็ปิด เมื่อกระแสน้ำไปแล้วก็เปิดปรากฏ ในหนังสือพระราชพิธี

๑๒ เดือน พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แสดงว่า การลอยพระประทีปลอยกระทงนี้ เป็นนักขัตฤกษ์ที่รื่นเริงทั่วไปของชนทั้งปวงทั่วไป ไม่เฉพาะแต่การหลวง แต่จะนับเป็นราชพิธีอย่างใดก็ไม่ได้ ด้วยไม่ได้มีพิธีสงฆ์พิธีพราหมณ์อันใดเกี่ยวข้อง.... ในบัดนี้ การลอยกระทงในวันเพ็ญเดือน ๑๒ ก็ได้ถือเป็นเพียงนักขัตฤกษ์ที่รื่นเริง ดังกล่าวในพระราชนิพนธ์นั้นโดยทั่วไปแล

ปฏิรูปการี ธุรวา อุฏฺฐาตา วินฺทเต ธนํ

ผู้ประกอบธุรกิจ ขยันหมั่นเพียร ทำให้เหมาะย่อมได้ทรัพย์

ประโยชน์ภายหน้า

ได้แสดงแล้วในกัณฑ์ก่อนว่า สิ่งที่ต้องการได้มาเกื้อกูลให้เกิดสุข ได้ชื่อว่าประโยชน์ ประโยชน์เกิดขึ้นเฉพาะหน้าเป็นประโยชน์ปัจจุบัน มีเป็นต้นว่า ทรัพย์ ศิลปวิทยา ยศ ไมตรี และความผาสุกไม่มีโรค ประโยชน์เหล่านี้ พึงได้มาด้วยสมบัติ ๔ ประการ มีถึงพร้อมด้วยความหมั่นเป็นต้น และเว้นจากอบายมุขต่าง ๆ มีปัญหาต่อไปว่า ทุก ๆ คนต้องการประโยชน์ทั้งหลายมีทรัพย์เป็นต้นเฉพาะในปัจจุบันเท่านั้นหรือ ? ส่วนอนาคตหรือกาลข้างหน้าไม่ต้องคำนึงถึง พูดขยายความออกสักหน่อยก็ว่า

ได้ว่าวันนี้เดือนนี้ปีนี้หรือชาตินี้ทรัพย์สำหรับกินอยู่ใช้สอยบริบูรณ์ก็แล้วกัน ไม่ต้องคำนึงถึงว่า วันพรุ่งนี้ หรือเดือนหน้า ปีหน้าเป็นต้นจะเป็นอย่างไร ผู้ที่มีความคิดเช่นนี้อาจจะมีบ้าง แต่เรียกว่าเป็นคนมีความคิดสั้น ส่วนคนที่ฉลาดย่อมมีความคิดยาวออกไปถึงกาลข้างหน้า และทำสิ่งที่ให้เกิดประโยชน์ดังกล่าวสืบไปถึงกาลข้างหน้า สำหรับเด็ก ๆ โดยปกติ ก็เพื่อสร้างอนาคตของชีวิตอยู่อีกมาก การศึกษาเล่าเรียนในบัดนี้ก็เพื่อสร้างอนาคตของชีวิตให้มีความสุขความเจริญ อันความสุขความเจริญในอนาคตคือในกาลข้างหน้าของชีวิตนี้แหละ เป็นความหมายประการที่ ๑ ของคำว่า ประโยชน์ภายหน้า ถ้าทุก ๆ คนไม่มีอนาคตภายหน้าก็ไม่จำเป็นที่จะต้องศึกษาเล่าเรียนหรือทำอะไรไปวุ่นวายเหมือนอย่างนี้ แต่เพราะทุก ๆ คนต่างมีอนาคต จึงต้องพากันศึกษาเล่าเรียนและทำกิจต่าง ๆ เพื่อให้มีความสุขความเจริญในอนาคตโดยเฉพาะก็อนาคตของชีวิตนี้นั่นแหละ

อีกอย่างหนึ่ง อนาคตของเด็กก็คือความตั้งตนได้เป็นหลักฐาน มีความสุขความเจริญ เมื่อเติบโตเป็นผู้ใหญ่ คราวนี้เมื่อเป็นผู้ใหญ่แล้ว อนาคตของชีวิตนี้ก็น้อยเข้าสั้นเข้า หน้าที่ในการเตรียมสร้างตนเองสำหรับโลกนี้ก็จะน้อยลง แต่ก็ช่วยอุปการะผู้อื่นตามที่เกี่ยวข้อง เช่นเมื่อเป็นมารดาบิดา เป็นพี่ ลุง ป้า น้า อา เป็นปู่ ย่า ตา ยาย หรือเป็นญาติเป็นมิตร เป็นผู้อุปการะก็ต้องทำการสงเคราะห์บุตรหลานญาติมิตร และผู้อยู่ในอุปการะต่าง ๆ บางทีถึงมิใช่เป็นญาติมิตรแต่เมื่อมีจิตเป็น

กุศลก็ทำการสงเคราะห์อนุเคราะห์ผู้อื่นด้วยวิธีต่าง ๆ จนถึงตั้งเป็นสมาคมหรือองค์การก็มีเป็นอันมาก ทั้งนี้ เพราะคนย่อมอยู่รวมกันเป็นครอบครัวเป็นกลุ่มเป็นหมู่ ตลอดจนถึงเป็นประเทศชาติ แต่ละประเทศก็ยังรวมกันเป็นฝ่าย จึงต่างต้องอาศัยกันและกัน คนที่มุ่งประโยชน์สุขเฉพาะตนเท่านั้น ไม่เกื้อกูลใคร โดยที่สุดเป็นพ่อแม่ ไม่อุปการะลูก ซึ่งเป็นจำพวกคนที่เห็นแก่ตนโดยส่วนเดียว เป็นคนคับแคบ ไม่ประพฤติการเป็นคุณประโยชน์แก่ใคร อาจเจริญด้วยประโยชน์ปัจจุบันมีทรัพย์เป็นต้นเฉพาะตน แต่ก็เป็นคนไม่มีประโยชน์แก่คนอื่นหรือแก่หมู่คณะ เรียกว่าเป็นคนมีความคิดแคบสั้น เพราะหลักของการอยู่ร่วมกัน เมื่อคนอื่นพากันเป็นทุกข์เดือดร้อน จะเป็นสุขอยู่คนเดียวได้อย่างไร ฉะนั้น คนฉลาดจึงมีความคิดยาวและกว้างออกไป เมื่อตนเองได้รับประโยชน์มีความสุขความเจริญ ก็ทำการที่เป็นประโยชน์แผ่ความสุขความเจริญให้แก่ผู้อื่นตามที่เกี่ยวข้องและตามสามารถ ประโยชน์ที่แผ่ออกไปถึงคนอื่นดังกล่าวมานี้ เป็นความหมายประการที่ ๒ ของคำว่าประโยชน์ภายหน้า เพราะประโยชน์ปัจจุบันเท่ากับเป็นประโยชน์ตน ซึ่งต้องทำก่อน เมื่อตนมีประโยชน์ขึ้นแล้ว จึงสามารถเผื่อแผ่ประโยชน์ไปถึงคนอื่นได้ ประโยชน์ผู้อื่นจึงนับเป็นประโยชน์ภายหน้า ซึ่งถัดไปจากประโยชน์ตน เหมือนอย่างใครที่จะบริจาคทรัพย์ให้แก่คนอื่น ตนก็ต้องมีทรัพย์ขึ้นก่อน ถ้าตนไม่มีทรัพย์ จะบริจาคได้อย่างไร ใครจะเป็นครูอาจารย์สั่งสอนศิลปวิทยาให้แก่คนอื่น ตนก็ต้อง

ศึกษาเล่าเรียนมีความรู้ในศิลปวิทยานั้นก่อน ถ้าไม่มีความรู้จะสอนเขาได้อย่างไร

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อกล่าวถึงประโยชน์ปัจจุบัน มีทรัพย์เป็นต้น คนย่อมต้องการอยู่ด้วยกัน เพราะจำเป็นแก่การครองชีวิตประจำวัน และอาจใช้จ่ายอำนวยความสุขต่าง ๆ แต่การแสวงหาของคนนั้นต่าง ๆ กัน บางคนพากเพียรประกอบอาชีพเพื่อให้ได้ทรัพย์มาในทางที่ชอบ เป็นชาวนาชาวสวนก็ทำนาทำสวน เป็นพ่อค้าก็ทำการค้า เป็นข้าราชการก็ตั้งใจรับราชการด้วยความซื่อสัตย์สุจริต แต่บางคนไม่เป็นเช่นนั้น ทำการแสวงหาในทางไม่ชอบ เช่นลักขโมยปล้นสะดมภ์และทำทุจริตต่าง ๆ ก็อาจได้ทรัพย์มาเหมือนกัน และบางทีก็ได้มาก ทั้งนี้ เพราะความคิดเห็นตลอดถึงนิสัยสันดานของคนต่าง ๆ กัน คนที่แสวงหาในทางสุจริต ไม่ยอมทำในทางทุจริต ก็เพราะเห็นว่าทางสุจริตดี ทางทุจริตไม่ดี ส่วนคนที่แสวงหาในทางทุจริต ก็เพราะเห็นว่าทางทุจริตดี ทางสุจริตไม่ดี ฉะนั้น ความเห็นที่เป็นพื้นฐานว่าอะไรดีอะไรไม่ดี จึงเป็นข้อสำคัญ เพราะคนโดยปกติ ย่อมทำไปในสิ่งที่ ตนเห็นว่าดี ไม่ทำในสิ่งที่ตนเห็นว่าไม่ดี คนที่ทำทุจริตก็เพราะเห็นว่าทุจริตดี ด้วยอาจได้ทรัพย์มาโดยง่าย ไปขโมยเขาเพียงครู่เดียวก็อาจได้มาแล้ว ในเวลาเขียนบันทึกหรือสอบคอยลอกเขาถามเขาสบายกว่า ส่วนที่ทำสุจริต เพราะเห็นว่าสุจริตดีอย่างตรงกันข้าม ถึงจะได้ทรัพย์ได้วิชามาทีละเล็กละน้อยในทางสุจริต ก็มีความเย็นใจสบายใจ บุคคลทั้งสองจำพวกนี้

เมื่อพิจารณาดูแล้วก็เห็นว่า ผู้ที่เห็นว่าทางทุจริตดีนั้น ยังเป็นผู้ติดแน่นในวัตถุ คือเห็นแก่จะได้เป็นประมาณ ให้ได้มาก็แล้วกัน ไม่คำนึงถึงทางที่จะได้ ไม่ยอมรับนับถือความดีความชั่วตามหลักกรรม แต่ถือหลักของวัตถุที่จะพึงรวบรวมได้มาเป็นใหญ่ จะเรียกว่าเป็นคนไม่มีศาสนาก็ได้ คนที่นับถือวัตถุเป็นใหญ่ จะทำอะไรก็ต้องมุ่งจะได้วัตถุเพื่อวัตถุ ชื่อว่าเป็นทาสของวัตถุ ส่วนผู้ที่นับถือหลักกรรม ย่อมมีเลือกเฟ้นว่าอะไรดีอะไรชั่ว ไม่ยอมตีราคาวัตถุสูงกว่าความดี ยอมเสียสละวัตถุเพื่อประพฤติความดี ดังเช่นผู้บริจาคทรัพย์อุปการะคนอื่น หรือผู้ที่บำเพ็ญประโยชน์แก่คนอื่นในทางใดทางหนึ่ง ดังกล่าวมาแล้ว ซึ่งไม่มีวัตถุอะไรตอบแทน ทั้งนี้ ก็เพราะเห็นว่า การบำเพ็ญประโยชน์แก่ผู้อื่นนี้เป็นความดี อันความดีดังกล่าวมานี้เป็นความหมายประการที่ ๓ ของคำว่าประโยชน์ภายหน้า อันที่จริงก็เป็นประโยชน์ปัจจุบัน คือทำความดี เมื่อใดก็เกิดความสุขเมื่อนั้น คือเป็นสุขใจขึ้นก่อน ส่วนผลสะท้อนของความดีนั้น ซึ่งเป็นผลทางกายหรือทางวัตถุ อาจเกิดตามมาภายหลัง จึงเรียกว่าเป็นประโยชน์ภายหน้า

รวมความว่า คำว่าประโยชน์ภายหน้า มีความหมายถึงประโยชน์จะพึงได้ในอนาคตก็ได้ ประโยชน์แผ่ไปถึงคนอื่นก็ได้ หมายถึงความดีก็ได้ แต่ก็มีความหมายรวม ๆ กันทั้ง ๓ อย่าง คือความดีที่ให้เกิดประโยชน์สุขทั้งแก่ตนเองและแก่คนอื่น ตั้งแต่บัดนี้สืบไปจนถึงภายหน้า

ประโยชน์ภายหน้า พระพุทธเจ้าทรงแสดงทางเกิดไว้ ๔ อย่าง คือ

(๑) **สัทธาสัมปทา** ถึงพร้อมด้วยศรัทธา คือเชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ คือเชื่อในเรื่องความดีความชั่ว สำหรับทางพระพุทธศาสนา คือเชื่อความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า และเชื่อหลักกรรมตามคำสั่งสอนของพระองค์ เช่น ตรัสว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นต้น เพราะใครก็ตามที่นับถือความดี ก็ต้องมีความเชื่อในหลักของกรรมตามพระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนไว้ และเชื่อพระพุทธเจ้าด้วย คือเชื่อว่าพระองค์ได้ตรัสรู้จริง คำของพระองค์ต้องจริงแท้แน่นอน

(๒) **สีลสัมปทา** ถึงพร้อมด้วยศีลคือรักษากายวาจาเรียบร้อยดี ไม่มีโทษ เพราะงดเว้นจากโทษนั้น ๆ เมื่อมีศรัทธาในหลักของกรรมดังกล่าวแล้ว ก็ย่อมเว้นจากความชั่วได้ตามความเชื่อของตน

(๓) **จาคสัมปทา** ถึงพร้อมด้วยการบริจาคคือสละให้ปันเป็นการเฉลี่ยสุขให้แก่ผู้อื่น ได้แก่การบำเพ็ญประโยชน์แก่ผู้อื่นซึ่งเป็นการทำความดีอย่างหนึ่งดังกล่าวแล้ว

(๔) **ปัญญาสัมปทา** ถึงพร้อมด้วยปัญญา รู้จักบาปบุญคุณโทษหรือความดีความชั่ว มีประโยชน์มิใช่ประโยชน์ เป็นต้น ปัญญาทำให้รู้จักเปรียบเทียบว่า อะไรเป็นอะไรดังกล่าว และให้รู้จักค่าของบุญหรือคุณความดี ทำให้รู้จักเลือกเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ และทำให้รู้จักเลือกเว้นการที่ควรเว้น เลือกประพฤติการที่ควร

ประพฤติ

ทางเกิดประโยชน์ภายหน้า ๔ อย่างนี้ เป็นบุญกุศล คือ ความดีโดยตรง เป็นเหตุสนับสนุนประโยชน์ปัจจุบันให้มั่นคงถาวร และความดีที่แต่ละคนได้ทำไว้แล้วคราวหนึ่ง ๆ เรียกว่าเป็น ปุพเพกตปุญญตา (ความมีบุญที่ทำไว้ก่อน) ย่อมเป็น คุณสมบัติประจำตน ดังที่เมื่อจะติดต่อการงานกับใครเป็นต้น ก็ต้องพิจารณาถึงคุณสมบัติประการหนึ่ง จึงเป็นตัวโชควาสนา อำนวยประโยชน์ให้ตามที่ต้องการ ในปัจจุบันนี้ คนบรรลุถึง ฐานะแห่งประโยชน์ต่าง ๆ กัน เพราะอำนาจความดีที่ทำไว้แต่ ก่อนต่างกัน เมื่อความดีกำลังให้ผลก็เป็นสิริที่หลั่งไหลมาแห่ง สมบัติทั้งหลาย เมื่อสิ้นดีดังที่เรียกว่าสิ้นบุญ สมบัติทั้งปวงย่อม พินาศ

ประโยชน์ภายหน้าดังกล่าว ยังเป็นเหตุทำให้ประชาชน ที่อยู่ร่วมกันเป็นสุข เพราะเมื่อต่างเว้นจากการทำร้ายเบียดเบียน กัน ต่างช่วยเหลือเกื้อกูลกัน จึงพากันประกอบอาชีพได้โดยสะดวก ทำให้เกิดความสมบูรณ์พูนสุขในบ้านเมือง จึงเป็นหลักสำคัญ แห่งการปกครองด้วย ดังมีเรื่องเล่าในกุรุธัมมชาดกว่า ในอินท-ปัฏนคร ในกุรุรัฐ พระเจ้ากุรุและประชาชน ตั้งอยู่ในศีลธรรมจึง มีสุขสมบูรณ์ ส่วนในทันตปุรนคร ในกาลิงครัฐ เกิดฝนแล้ง จึง เกิดภัย ๓ ประการ คือ ความอดอยาก โรค และความขาดแคลน อาหารขึ้นโดยทั่วไป ประชาชนจึงพากันร้องขอให้พระเจ้ากาลิงคะ ส่งทูตไปทูลขอช้างมงคลพระเจ้ากุรุ ด้วยพากันคิดว่า เมื่อได้ช้าง

มงคลมาฝนจะตก พระเจ้ากาลิงคะจึงทรงส่งพราหมณ์ ๘ คน เป็นทูตไปสู่กุรุรัฐ เพื่อไปทูลขอช้างมงคล พราหมณ์ทั้ง ๘ คน นั้น ได้เดินทางไปยังกุรุรัฐ ได้คอยดักขอพระราชทานช้างมงคล เมื่อพระเจ้ากุรุทรงช้างมงคลเสด็จเที่ยวไปในพระนคร ในเวลา เช้าวันหนึ่ง พระเจ้ากุรุเสด็จลงจากหลังช้าง ทรงจับงวงวางไว้ใน มือของพวกพราหมณ์ แล้วทรงหลั่งน้ำพระราชทานด้วยพระ สุวรรณภิงคาร (พระเต้าทองคำ) พวกพราหมณ์ก็นำช้างไปสู่ กรุงทันตปุระ แคว้นกาลิงคะ เมื่อได้ช้างมาแล้วฝนก็ยังไม่ตก อยู่นั่นเอง พระราชาทรงพระดำริว่า ในแคว้นกุรุพระราชาทรง รักษาพระกุรุธรรมคือศีล ๕ ฝนจึงตกเสมอด้วยอานุภาพของศีล จึงควรจะไปทูลขอกุรุธรรมมาดีกว่า ครั้นทรงพระดำริดังนี้ จึง โปรดให้นำช้างมงคลไปถวายคืน แล้วให้ทูลขอกุรุธรรม พระเจ้า กุรุก็โปรดให้จารึกกุรุธรรมลงในพระสุพรรณบัฏ (แผ่นทอง) มอบแก่พราหมณ์ให้นำไปถวาย พราหมณ์ก็นำพระสุพรรณบัฏ กลับมาถวายพระเจ้ากาลิงคะ พระเจ้ากาลิงคะพร้อมทั้งประชาชน ก็พากันรับกุรุธรรมนั้นมาปฏิบัติ คือตั้งอยู่ในศีล ๕ ฝนก็ตกบริบูรณ์ ภัยทั้งปวงก็สงบ บ้านเมืองก็เกิดความผาสุกสมบูรณ์ ชาดกนี้ แสดงอานุภาพของศีล แม้ไม่เชื่อในอานุภาพเหนือธรรมดา คิด ดูตามเหตุผลตามธรรมนี้แหละ ก็จะเห็นได้ว่า เมื่อพากันมีศีล คือ ไม่ทำร้ายกัน ไม่ลักขโมยฉ้อโกงกันเป็นต้น และพากันมีธรรม คือประพฤติประโยชน์เกื้อกูลกันโดยทั่วไป แล้วก็จะเกิดความสุข สมบูรณ์แน่นอน นี้คืออานุภาพของศีล หรือพูดรวม ๆ กันว่า

ศีลธรรม สามารถระงับภัยต่าง ๆ ได้แน่ โดยเฉพาะคือภัยที่คนก่อให้แก่กันเอง ภัยที่คนก่อขึ้นนี้ อาจทำให้ดินฟ้าอากาศแปรปรวนไปได้ด้วย เช่น เมื่อตัดทำลายป่าเสียโดยมาก ไม่ปลูกขึ้นทดแทนให้พอกัน ก็ทำให้เกิดความแห้งแล้งเป็นต้น ฉะนั้นคนเรานี้เอง เมื่อไม่มีศีลธรรมก็เป็นผู้ก่อภัยให้เกิดขึ้นแก่กันตลอดถึงเป็นผู้ก่อความวิปริตแปรปรวนแห่งธรรมชาติได้ด้วย ต่อเมื่อพากันตั้งอยู่ในศีลธรรม ความปกติสุข ย่อมเกิดขึ้นตลอดถึงธรรมชาติดินฟ้าอากาศ ก็ย่อมเป็นไปโดยปกติ ทั้งคนอาจปรับปรุงธรรมชาติให้เกิดประโยชน์ขึ้นได้ด้วย แต่ทั้งนี้ต้องพากันนับถือความดี ประพฤติความดี หรือศีลธรรม กล่าวโดยเฉพาะคือทางเกิดประโยชน์ภายหน้า ๔ อย่าง ซึ่งโดยที่แท้ก็คือประโยชน์ปัจจุบันนั่นเอง แต่ยั่งยืนไปนานดังกล่าวแล้วแล

วิธีให้ด้วยการหลั่งน้ำ ดังเล่าในชาดกนี้หรือในเรื่องอื่นเท่าที่สังเกตดูเห็นว่า ใช้ในการให้ของใหญ่ที่ไม่สามารถจะยกให้ได้ ดังเช่น ให้ช้างหรือให้ที่ดินบ้านเรือน ดังเช่นพระเจ้าพิมพิสารทรงหลั่งน้ำถวายสวนไผ่หลวงเป็นวัด อีกอย่างหนึ่ง ให้สิ่งที่มองไม่เห็นตัว เช่นให้ส่วนบุญก็ใช้หลั่งน้ำให้ ดังวิธีกรวดน้ำที่ใช้กันอยู่ หรือประกาศที่สำคัญ เช่น พระนเรศวรมหาราชเจ้าทรงหลั่งน้ำประกาศอิสรภาพ พระพุทธเจ้า เมื่อจะตรัสรู้ ทรงเสี่ยงพระบารมีผจญมาร ท่านก็แสดงว่า ได้ทรงชี้พระธรณี (แผ่นดิน) เป็นพยาน ดังพระพุทธรูปปางมารวิชัย (ชนะมาร) พระหัตถ์ขวาพาดพระเพลา บางท่านอธิบายว่า คือทรงชี้พระธรณี อาจอธิบายว่าให้หนักแน่น

อย่างแผ่นดินก็ได้แล

ธมฺมจารี สุขํ เสติ
ผู้ประพฤติธรรมย่อมอยู่เป็นสุข

ประโยชน์ที่ยิ่งใหญ่

ประโยชน์ที่ยิ่งใหญ่ หมายถึงประโยชน์ที่เป็นยอดของประโยชน์ทั้งปวง จากศัพท์ว่า **ปรมัตถะ (ปรม+อัตถะ)** คำว่า **ปรมะ** ใช้ในภาษาไทยว่า **บรม** ดังคำว่า พระบรมมหาราชวัง มีความหมายว่า อย่างยิ่ง ยิ่งใหญ่ ประโยชน์ปัจจุบันและประโยชน์ภายหน้าตามที่แสดงมาโดยลำดับ เป็นประโยชน์ที่จำกัดกาลเวลา เทียบเหมือนอย่างว่า ประโยชน์สำหรับใช้ในวันนี้เป็นประโยชน์ปัจจุบัน ประโยชน์สำหรับใช้ในวันหน้า เป็นประโยชน์ภายหน้า จึงยังไม่นับว่าเป็นประโยชน์ที่ยิ่งใหญ่ ส่วนประโยชน์ที่ยิ่งใหญ่นั้น ต้องเป็นประโยชน์ที่เกื้อกูลให้เกิดความสุขอย่างยิ่ง โดยไม่จำกัดกาลเวลาว่า จะเป็นปัจจุบันหรือภายหน้า พระพุทธเจ้าเมื่อยังมิได้เสด็จออกทรงผนวช ยังเป็นพระสิทธัตถราชกุมาร ประทับอยู่ในกรุงกบิลพัสดุ์ ได้ทรงบริบูรณ์ด้วยประโยชน์ปัจจุบันและประโยชน์ภายหน้า คือทรงมีทรัพย์บริบูรณ์ มีวิชาความรู้เป็นอย่างเยี่ยมเป็นต้น อันนับว่าประโยชน์ปัจจุบัน และทรงประกอบด้วยคุณงามความดี อัน

นับว่าประโยชน์ภายหน้า เพราะทรงดำเนินในทางของประโยชน์ทั้ง ๒ นั้น แต่ก็ทรงเห็นว่า ประโยชน์ดังกล่าวเกี่ยวกับกาลเวลาที่ล่วงไปอยู่เสมอ ปัจจุบันก็จะล่วงไปเป็นอดีต อนาคตก็จะเลื่อนมาเป็นปัจจุบัน กาลเวลาย่อมล่วงและเลื่อนกันเรื่อย ๆ ไป ชีวิตพร้อมกับประโยชน์ทั้งหลายก็ล่วงไปเรื่อย ๆ ฉะนั้น จึงเสด็จออกทรงค้นหาประโยชน์ที่ยิ่งใหญ่กว่านั้น ซึ่งพ้นจากปัจจุบันและภายหน้า ไม่อยู่ในอำนาจแห่งความหมุนเวียนเปลี่ยนแปลง ซึ่งจะให้เกิดความสุขที่จริงแท้แน่นอน ในที่สุดก็ได้ทรงพบประโยชน์ที่ยิ่งใหญ่เช่นนั้น คือพระองค์ได้ตรัสรู้พระธรรม ทรงถอนพระองค์จากความทุกข์ของโลกได้หมดสิ้น ความตรัสรู้พระธรรมดังกล่าว เรียกว่าวิชชา คือความรู้แจ้งจริง ความถอนพระองค์จากความทุกข์ของโลกได้ทั้งหมด เรียกว่าวิมุตติ คือความหลุดพ้นจากกิเลสและทุกข์ทั้งสิ้น นี้คือประโยชน์ที่ยิ่งใหญ่ ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงประสบ สูงกว่าประโยชน์ปัจจุบันและภายหน้าทั้งหมด เพราะประโยชน์ทั้ง ๒ ดังกล่าวนั้น ยังเจือด้วยความทุกข์ในโลก ถึงใครจะมั่งคั่งสมบูรณ์ด้วยอะไรสักเท่าไรก็ยังต้องมีทุกข์ ยังไม่พ้นจากอำนาจของความหมุนเวียนเปลี่ยนแปลง

ปรากฏตามประวัติพระพุทธศาสนาว่า ในชั้นแรกพระพุทธเจ้าทรงสอนประโยชน์ที่ยิ่งใหญ่โดยมาก เพราะทรงมุ่งจะประกาศก่อตั้งพระพุทธศาสนา อันเกี่ยวแก่บรรพชิตคือนักบวช เพราะโดยปกตินักบวช ย่อมออกบวชด้วยมุ่งประโยชน์ที่ยิ่งใหญ่

แต่ต่อมา เมื่อพระพุทธศาสนาแผ่ถึงชาวบ้าน ก็ทรงสอนผ่อนลงมาถึงประโยชน์ปัจจุบันและภายหน้า เพราะชาวบ้านย่อมมุ่งประโยชน์ทั้ง ๒ ดังกล่าว อันนับว่าเป็นประโยชน์ทางโลก ฉะนั้น พระพุทธศาสนาจึงสอนประโยชน์ครบทั้ง ๓ เหมือนอย่างเป็นแหล่งศึกษาแห่งใหญ่ มีทั้งปฐมศึกษา มัธยมศึกษา และอุดมศึกษา ครบทุกสาขาทุกแผนก อาจที่จะปฏิบัติให้บังเกิดประโยชน์ได้อย่างครบถ้วนบริบูรณ์

ประโยชน์ปัจจุบันและภายหน้าเห็นได้ชัดว่าชาวโลกต้องใช้ เพราะจำต้องพึ่งทรัพย์เป็นต้น และจำต้องพึ่งคุณความดี ส่วนประโยชน์ที่ยิ่งใหญ่หรือประโยชน์อย่างยิ่ง คือวิชชาวิมุตติดังกล่าวนั้น ดูไม่เกี่ยวกับชาวโลก น่าจะเป็นประโยชน์เฉพาะหมู่บรรพชิตหรือนักบวชซึ่งต้องการคุณธรรมที่สูงกว่าคดีโลก ปัญหาตามที่กล่าวนี้ โดยตรงก็น่าเป็นเช่นนั้น แต่ถ้าพิจารณาอีกทางหนึ่งว่าชาวโลกก็จำต้องมีความรู้จริงและความหลุดพ้นเป็นหลักของใจในการเผชิญเหตุการณ์ทั้งหลายในโลก จึงจะนำตนให้รอดพ้นทุกข์ต่าง ๆ ได้ ความรู้จริงและความหลุดพ้นนี้ ก็เป็นวิชชาวิมุตติเหมือนกัน แต่ลดความหมายให้หย่อนลงมาตามควรแก่คดีโลก แปล **วิชชา** ว่า **ความรู้** แปล **วิมุตติ** ว่า **ความรอด** แปลรวมกันอย่างสั้น ๆ ว่า **"ความรู้รอด"** ตามความหมายนี้จึงอาจใช้ประโยชน์ที่ยิ่งใหญ่ได้โดยทั่วไป ดังจะยกตัวอย่างดังต่อไปนี้

ความเผชิญความอยากได้ชอบใจ ทุก ๆ คนเมื่อไปเกิดความอยากได้ชอบใจในสิ่งที่ยังไม่ควรอยากได้ชอบใจ เช่นไปพบเครื่องแต่งกายหรือเครื่องประดับที่มีค่าสวยงาม หรือไปพบคนที่พึงใจ ก็เกิดความอยากได้ชอบใจหรือต้องใจขึ้น แต่ก็ยังไม่เป็นฐานะหรือเวลาที่ควรจะอยากได้ชอบใจหรือพึงใจเช่นนั้น เมื่อเป็นเช่นนี้จะทำอย่างไร จะปล่อยไปตามใจ หรือจะห้ามปรามใจ ถ้าปล่อยไปตามใจก็อาจจะตัดประโยชน์ทั้งปัจจุบันทั้งภายหน้า เช่นเมื่อกำลังศึกษาเล่าเรียนอยู่ ก็จะไม่สำเร็จทั้งในชั้นปัจจุบันทั้งในชั้นข้างหน้า ฉะนั้น ทางที่ถูกจึงต้องห้ามปรามใจ จะห้ามปรามด้วยอะไร โดยตรงก็คือห้ามด้วยทำความรู้สึกสำนึกในผิดชอบให้เป็นความรู้จริงขึ้น และเมื่อเกิดความรู้สึกขึ้นได้จริง ๆ แล้วใจก็จะพ้นได้จากความอยากได้ชอบใจหรือพึงใจนั้น นี้คือความรู้รอด ที่ทุกคนจำต้องมีสำหรับใช้ผจญใจของตัวเองดังกล่าว ส่วนคนอื่น ๆ เช่นมารดาบิดาครูอาจารย์ก็อาจตักเตือนให้สติ แต่ตัวของเราเองจำต้องรับเอาคำตักเตือนของท่านมาเตือนใจของตนเองให้เกิดความรู้รอดขึ้นเอง

ความเผชิญความไม่ชอบใจ ในทางเกลียดไม่ชอบใจก็เหมือนกัน เมื่อไปเกิดความเกลียดไม่ชอบใจขึ้นในใครหรือในสิ่งอะไรจะทำอย่างไร ถ้าปล่อยตามใจก็อาจจะมีเรื่อง เพราะอาจจะต้องเป็นปากเสียงทะเลาะวิวาท ก่อให้โกรธเกลียดกันมากขึ้น จึงควรต้องระงับใจด้วยวิธีทำความรู้สึกตัวว่า เรากำลังโกรธเสียแล้ว ความโกรธไม่ดี และพยายามใช้ความรู้สึกตัว นี้คอยป้องกัน

ไม่ให้โกรธมากขึ้น และคอยระงับผ่อนความโกรธให้น้อยลง ใจก็จะพ้นจากความโกรธไปได้ นี้ก็คือความรู้รอด ที่ทุกคนจำต้องมีสำหรับใช้ผจญใจต่อความเกลียดโกรธ คนที่ยับยั้งใจไว้ไม่ได้ทำไปตามโกรธอย่างผลุนผลัน เกิดเป็นเรื่องราวขึ้นอย่างที่ไม่น่าจะมีเรื่อง บางทีเป็นเรื่องใหญ่โต ก็เพราะไม่มีความรู้รอดอย่างสามัญธรรมดา นี่แหละเป็นหลักของใจ

ความเผชิญความหลง เรื่องของความหลงนี้มีบ่อย ๆ บางทีเกิดจากความเชื่อง่ายอย่างที่ถูกเขาหลอกลวงจนเชื่อ บางทีเกิดจากความสะเพร่า ไม่พิจารณาตรวจตราให้รอบคอบ อย่างนักเรียนที่ตอบข้อสอบผิดด้วยความสะเพร่า บางทีเกิดจากไว้วางใจในคนอื่น หรือแม้ในตัวเองมากเกินไป คำที่พูดกันว่าเข้าใจผิด รู้มาผิด เห็นผิดเหล่านี้ แสดงถึงความหลงทั้งนั้น แต่ว่าในขณะที่รู้ตัวว่าเข้าใจผิด ก็หมายความว่าหายลงแล้ว ในขณะที่ยังหลงอยู่นั้น ย่อมเข้าใจตนเองว่าเข้าใจถูก รู้ถูก เห็นถูก เพราะผู้หลงเองนั้นไม่รู้สึกตัว บางทีเมื่อรักในสิ่งที่ไม่ควรรัก ชังในสิ่งที่ไม่ควรชัง ก็เรียกกันว่า หลงรัก หลงชังเหมือนกัน และที่กำลังหลงอยู่นั่นก็เพราะขาดความรู้จริงในสิ่งนั้น ๆ ถ้ามีความรู้จริงอยู่ แล้วจะไม่เกิดความหลงไปได้เลย ฉะนั้น คนที่มีปกติสอบสวนพิจารณาโดยรอบคอบ เพื่อให้เกิดความรู้จริงในเรื่องต่าง ๆ อย่างถ่องแท้ จึงยากที่จะหลงเข้าใจผิดไปในเรื่องเหล่านั้น คนที่มีความรู้จริง จึงเป็นคนพ้นหลงในสิ่งที่รู้จริงนั้น วิชชาคือความรู้จริงและวิมุตติคือความพ้นหลง หรือรวมเรียกว่าความรู้รอด จึงเป็น

หลักผจญใจต่อความหลงในสิ่งต่าง ๆ ที่จะต้องเผชิญอยู่ในชีวิต คนที่มีหลักดังกล่าวนี้อยู่พอสมควร ย่อมสามารถนำชีวิตให้ดำเนินไปในทางที่ถูก ยากที่ใคร ๆ หรือสิ่งอะไรจะหลอกลวงได้

ท่านผู้ประสบความสำเร็จในทุก ๆ ทาง ต้องมีความรู้รอดเป็นหลักประจำใจ จึงสามารถทำการงานที่เป็นประโยชน์ทั้งหลายให้สำเร็จไปได้ ยกตัวอย่างในทางคดีโลก เมื่อทุก ๆ คนผ่านไปที่ลานหน้าพระที่นั่งอนันตสมาคม จะได้พบพระบรมรูปทรงม้าเป็นอนุสรณ์ถึงสมเด็จพระปิยมหาราชเจ้า รัชกาลที่ ๕ และเมื่อผ่านไปที่สวนลุมพินี จะได้พบพระบรมรูปรัชกาลที่ ๖ สมเด็จพระปิยมหาราชเจ้า รัชกาลที่ ๕ ได้ทรงใช้พระปัญญาในการทรงดำเนินรัฐประศาสโนบาย และได้ทรงหักห้ามพระราชหฤทัยเป็นอย่างมากในคราวที่ทรงเผชิญเหตุการณ์อันร้ายแรงบางครั้ง ถ้าจะทรงปล่อยให้เกิดความโกรธและทำไปตามโกรธแล้ว ก็น่าที่จะทรงรักษาเอกราชอธิปไตยของชาติไว้มิได้ และในรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงตัดสินพระราชหฤทัยในราชการสงครามครั้งนั้นโดยถูกต้อง ทั้งที่ปรากฏว่า คนส่วนมากไม่เห็นด้วย ฉะนั้น ด้วยอาศัยพระปรีชา ญาณอันถูกต้องของพระมหากษัตริย์เจ้าทั้งสองพระองค์นี้ ประเทศชาติจึงรอดพ้นมาได้โดยสวัสดี พระปรีชาญาณอันถูกต้องนี้นับว่าเป็นความรู้ ความที่ประเทศชาติรอดพ้นจากภัยพิบัตินับว่าเป็นความรอด ซึ่งเป็นความรอดที่คนไทยทั้งปวงมีส่วนได้รับ ท่านผู้ทำประโยชน์อันยิ่งใหญ่อื่น ๆ นอกจากนี้ก็ต้องอาศัย

หลักดังกล่าวมาเช่นเดียวกัน

ส่วนในทางคดีธรรม พระพุทธเจ้าเมื่อยังไม่ได้ตรัสรู้ เรียกกันว่าพระโพธิสัตว์ แปลว่า ผู้ข้องติดอยู่ในความรู้ คือเป็นผู้รักความรู้หรือรักเพื่อจะรู้ จึงไม่ยอมเชื่อถือติดอยู่ในลัทธิคำสอนที่มีอยู่แต่เดิม ทรงค้นคว้าหาความรู้จริงยิ่งขึ้นไปอยู่เสมอ ฉะนั้น พระองค์จึงทรงเจริญด้วยความรู้ และทรงหลุดพ้นจากความหลงผิด อันนับว่าวิชชาวิมุตติยิ่งขึ้นโดยลำดับ จนได้ทรงประสบวิชชาวิมุตติอย่างสูงสุด อันเป็นปรมัตถะ คือประโยชน์ที่ยิ่งใหญ่ ในพระพุทธศาสนา พระพุทธสาวกทั้งหลายก็เช่นเดียวกัน แต่ต้องอาศัยพระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนอบรมด้วยวิธีต่าง ๆ บางทีพระพุทธเจ้าทรงอบรมด้วยวิธีที่เรียกว่า หนามยอกเอาหนามบ่ง ดังเรื่องพระนันทพุทธอนุชา พระนันทกุมารเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าสุทโธทนะ และพระนางมหาปชาบดีโคตมี ซึ่งเป็นพระกนิษฐภคินีของพระพุทธมารดา พระนันทะจึงเป็นพระพุทธอนุชาต่างพระมารดาของพระพุทธเจ้า ในคราวที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรดพระพุทธบิดา ณ กรุงกบิลพัสดุ์ วันหนึ่ง ได้มีพิธีวิวาหมงคลอภิเษกของพระนันทกุมาร พระพุทธเจ้าได้เสด็จเข้าไปบิณฑบาต ได้ทรงมอบบาตรประทานให้พระนันทกุมารถือตามเสด็จส่ง ได้เสด็จกลับพระวิหารโดยไม่ทรงรับบาตรคืนจากพระนันทกุมาร ฝ่ายพระนันทกุมาร ก็ไม่กล้าจะกราบทูลให้ทรงรับบาตรคืน ได้แต่คิดว่า จักทรงรับบาตรคืนที่หัวบันได ที่พระลานหลวง แต่พระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงรับบาตรคืน พระนันท-

กุมารจึงต้องถือบาตรตามเสด็จออกไป ในขณะที่เสด็จออกจากตำหนัก นางสากิยานี ผู้งามเลิศ คู่อภิเษก ได้ทูลเตือนพระนันทกุมารให้รีบกลับ คำของนางได้เข้าไปฝังใจอย่างลึกซึ้ง แต่พระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงรับบาตรคืน เสด็จนำไปจนถึงวิหารแล้วตรัสว่าจักบวชหรือ พระนันทะไม่กล้าทูลปฏิเสธ ทูลรับว่าจักบวชด้วยความคารวะในพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าทรงสั่งให้สงฆ์บวชพระนันทกุมารเป็นภิกษุรูปหนึ่งแล้ว ฝ่ายท่านพระนันทะ ครั้นบวชแล้วก็ได้ตามเสด็จพระพุทธเจ้า จากกรุงกบิลพัสดุ์ ไปกรุงสาวัตถี อยู่ในพระเชตวันวิหาร แต่ก็ไม่มีความผาสุก คิดจะลาสิกขาอยู่ตลอดเวลา พระพุทธเจ้าได้ทรงทราบ ได้ตรัสเรียกไปถามท่านพระนันทะ ก็กราบทูลสารภาพว่า มีจิตใจกระหวัดถึงสากิยานีงาม ไม่อาจจะอยู่ประพฤติพรหมจรรย์อยู่ต่อไป พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงให้พระนันทะเห็นว่า นางที่งามยิ่งกว่าสากิยานีคู่ภิกเษกของพระนันทะมีอยู่ ในตอนนี้ พระอาจารย์ได้แสดงเรื่องประกอบด้วยฤทธิ์ว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงนำพระนันทะไปเที่ยวโลกสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ได้ทรงแสดงให้พระนันทะเห็นนางลิงหูจมูกและหางขาดตัวหนึ่ง ในระหว่างทาง และทรงแสดงให้เห็นนางอัปสรเป็นอันมาก ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ตรัสถามว่า สากิยานีคู่ภิเษกกับนางอัปสรเหล่านี้ใครจะงามกว่ากัน พระนันทะกราบทูลว่า นางอัปสรเหล่านี้งามกว่ามากนัก เทียบกันไม่ได้เลย พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า จงยินดีประพฤติพรหมจรรย์ต่อไปเถิด ทรงเป็นผู้รับประกันจะให้ได้นางอัปสรเหล่านี้ พระนันทะ ก็ถอนใจ

ได้จากความรักในสากิยานีคู่อภิเษก กลับตั้งใจประพฤติพรหมจรรย์ ด้วยศรัทธาในพระพุทธเจ้าองค์ประกัน แต่เมื่อตั้งใจประพฤติอย่างเต็มที่ ในที่สุด ก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ คือได้ประสบวิชชาและวิมุตติอย่างสูงสุด จึงพ้นจากความปรารถนาต้องการทุกอย่างตลอดถึงนางอัปสร พระพุทธเจ้าจึงทรงพ้นจากความเป็นผู้รับประกันไปโดยธรรมดาเอง เรื่องนี้ควรเป็นตัวอย่างสำหรับผู้ใหญ่ ผู้ปกครอง ในการที่จะฉลาดหาวิธีแนะนำเด็กให้ดำเนินไปในทางที่ถูกอย่างแยบยล นุ่มนวลแต่เข้มแข็ง

ทางปฏิบัติให้บรรลุประโยชน์ที่ยิ่งใหญ่นี้ คือมรรคมีองค์ ๘ อันย่อลงในไตรสิกขาดังแสดงแล้วแล

ปญฺญาย ปริสุชฺฌติ

คนย่อมบริสุทธิ์ด้วยปัญญา

พระพุทธเจ้าตรัสรู้

พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร เป็นเรื่องที่น่าสนใจศึกษาได้มีหนังสือหลายเล่มเขียนแสดงเรื่องนี้ เฉพาะบางเล่ม เช่นพุทธประวัติเล่ม ๑ ตอนพระพุทธเจ้าตรัสรู้ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระราชนิพนธ์เรื่องนี้ของรัชกาลที่ ๖ พระนิพนธ์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวง

วชิรญาณวงศ์ เรื่องพระพุทธศาสนา และพระรัตนตรัย ส่วนที่เป็นหนังสือสำนวนเก่า เช่น ปฐมสมโพธิกถา พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสฉบับหนึ่ง พระนิพนธ์สมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว สา) ฉบับหนึ่ง ส่วนพระสูตร (คือเรื่องพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรม ที่พระอาจารย์ดั้งเดิมได้ร้อยกรองไว้ อ้างว่าได้สดับฟังมาจากพระพุทธเจ้าโดยตรง) เล่าถึงพระพุทธเจ้าได้ตรัสเล่าเรื่องความตรัสรู้ของพระองค์เองได้มีหลายพระสูตร พระสูตรแรกที่สุดคือ ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร (พระสูตรแสดงเรื่องพระพุทธเจ้าหมุนจักรคือพระธรรม (ล้อธรรม) ให้แล่นไป) พระสูตรนี้เป็นปฐมเทศนา คือเทศน์ครั้งแรกของพระพุทธเจ้า ที่ทรงแสดงแก่พระปัญจวัคคีย์ (พวกพระ ๕ รูป) ซึ่งจะถือเป็นหลักแสดงในกัณฑ์นี้

'พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร' มีคำที่เป็นเหมือนคำตอบหลายคำ เช่น 'พระพุทธเจ้าตรัสรู้พระธรรม' 'พระพุทธเจ้าตรัสรู้อริยสัจ' 'พระพุทธเจ้าตรัสรู้พระโพธิญาณ' หรือคำเต็มว่า 'ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ' คำเหล่านี้ถูกต้องทั้งนั้น แต่เป็นคำตอบที่กว้างอย่างไม่ผิด เหมือนอย่างถามว่ารู้อะไร ก็ตอบว่ารู้วิชา ยังมีปัญหาต่อไปอีกว่า วิชาอะไร และคำตอบนั้นก็ยังเป็นคำศัพท์อยู่ แปลไม่ออก ไม่รู้ความหมายก็ยังไม่รู้อยู่นั่นเอง ฉะนั้นจะอธิบายความหมายของคำศัพท์ในคำตอบสั้น ๆ นั้นก่อน เพราะเป็นคำที่จะต้องพบเสมอในหนังสือพระพุทธศาสนา

คำว่า ธรรม แปลตามศัพท์ว่า ทรงไว้ คือดำรงอยู่ไม่เปลี่ยนแปลง คำนี้ใช้ในความหมายมากมาย เฉพาะในที่นี้ท่านว่าหมายถึงสัจจะ คือความจริง เพราะความจริงที่เป็นความจริง มิใช่เป็นของเท็จของปลอม ย่อมทรงหรือดำรงความจริงอยู่เสมอ ความจริงที่แน่แท้ จึงมีลักษณะของธรรม คือทรงหรือดำรงอยู่นั่นเอง และคำว่าสัจจะที่แปลว่าความจริง ก็แปลตามศัพท์ว่าสภาพที่มีอยู่เป็นอยู่ อันสิ่งที่มีอยู่เป็นอยู่ได้ก็ต้องเป็นสิ่งที่ทรงตัวหรือดำรงตัวอยู่ได้เหมือนอย่างชีวิต ทรงชีวิตหรือมีชีวิต ก็หมายถึงยังเป็นอยู่ ยังไม่ตายเช่นเดียวกัน ฉะนั้น ธรรมจึงได้แก่ความจริง เรียกควบกันเป็นศัพท์ว่าสัจธรรม พระพุทธเจ้าตรัสรู้พระธรรม คือตรัสรู้ความจริง

คำว่า อริยะ ตรงกับคำว่า อารยะ แปลกันว่าประเสริฐ อริยสัจแปลว่าความจริงอย่างประเสริฐ (คือจริงอย่างแน่แท้หรือแน่นอน) ความจริงที่ทำให้ผู้รู้เป็นพระอริยะ (ผู้ประเสริฐ) ความจริงที่พระอริยะพึงรู้ความจริงของพระพุทธเจ้าผู้อริยะ ข้อนี้เท่ากับเป็นข้ออธิบายของข้อก่อน คือข้อก่อนว่าพระพุทธเจ้าตรัสรู้พระธรรมคือความจริง ข้อนี้ชี้ลงไปชัดว่าธรรมคือความจริง (สัจธรรม) ที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้นั้น คืออริยสัจจะไม่ใช่สัจจะทั่ว ๆ ไปของปุถุชน (คนที่ยังหนา)

คำว่า โพธิ แปลว่า ตรัสรู้ ญาณ แปลว่า หยั่งรู้ ทั้ง ๒ คำแปลว่า รู้ ด้วยกัน แต่โพธิมีความหมายสูงกว่า รวมกันว่าโพธิญาณ แปลว่า ญาณคือความตรัสรู้ พระพุทธเจ้าตรัสรู้

พระโพธิญาณ เมื่อแปลเข้าก็คงซ้ำ ๆ กันว่า ตรัสรู้พระญาณคือความตรัสรู้ มีความหมายว่ารู้จนตรัสรู้ความจริงแจ่มแจ้งหมดทุกอย่าง สัจธรรมหรืออริยสัจแจ่มแจ้งอยู่ในความรู้อันเรียกว่าพระโพธิญาณของพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าตรัสรู้พระโพธิญาณจึงมีความหมายง่าย ๆ ว่าตรัสรู้ความรู้ในสัจธรรม

คำว่า อนุตตระ แปลว่า อย่างยิ่ง ไม่มียิ่งกว่า สัมมา แปลว่า โดยชอบ สัม แปลว่า เอง โพธิ ก็ตรัสรู้ ญาณก็หยั่งรู้ รวมกันว่า อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ญาณคือความตรัสรู้เองโดยชอบไม่มียิ่งกว่า เป็นคำขยายออกไปจากบทก่อนว่าพระโพธิญาณนั้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้วด้วยพระองค์เอง ตรัสรู้แล้วโดยชอบ ไม่มีอะไรจะยิ่งไปกว่าอีกแล้ว คือรู้ถึงที่สุดแล้ว ไม่มีใครจะรู้ยิ่งขึ้นไปกว่า ไม่มีอะไรจะพึงรู้ยิ่งขึ้นไปอีกแล้ว

'ที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร' ได้ยกคำที่พบกันอยู่เสมอมาแสดง เหมือนอย่างคำตอบอย่างสั้น ๆ ดังกล่าวมานั้น แต่ความรู้ของพระพุทธเจ้านั้นเป็นอนุตตระไม่มีที่จะยิ่งไปกว่าดังบทที่แสดงแล้ว จึงเป็นความรู้สิ่งทั้งหมด เรียกว่าสัพพัญญุตญาณ (สัพพัญ ทั้งหมด ญุต ความรู้ ญาณ ก็ความหยั่งรู้ รวมกันว่าญาณคือความรู้สิ่งทั้งหมด) พระพุทธเจ้าจึงเป็นพระสัพพัญญูผู้รู้สิ่งทั้งหมด แต่มิใช่ว่าทรงรู้เท่าไรทรงแสดงทั้งหมด ทรงแสดงตามควรแก่ภูมิชั้นของผู้ฟังเท่านั้นเพราะทรงมุ่งสอนให้ผู้ฟังรู้เข้าใจ ถ้าสอนเกินภูมิไป ก็ไม่สำเร็จประโยชน์เหมือนอย่างมีภูมิรู้ขนาดชั้นมัธยม ๓ ก็ทรงสอนขนาดที่นักเรียนชั้นนั้นจะเข้าใจได้ แต่

เมื่อทรงสอนแก่คนที่มีภูมิรู้ชั้นสูง ๆ ขึ้นไปก็ทรงสอนสูงขึ้นตามชั้น ข้อสำคัญที่เป็นพิเศษนั้น คือได้ทรงศึกษารู้จบทางคดีโลกเหมือนอย่างเป็นดุษฎีบัณฑิตมาก่อนแล้ว และมาทรงค้นคว้าจนรู้จบทางคดีธรรม จึงทรงรู้โลกรู้ธรรมแจ้งชัดหมด อาจสั่งสอนคนได้ทุกชั้น อาจโต้วาทะกับใคร ๆ ที่เลื่องลือว่าเป็นนักปราชญ์ได้ทั้งนั้น พระธรรมที่ทรงแสดงไว้จึงมีหลากหลาย ซึ่งพระสาวกได้ฟังจำกันไว้ต่อ ๆ มาจนถึงจดเป็นอักษร แล้วพิมพ์เป็นหนังสือพระไตรปิฎกจำนวนหลายสิบเล่ม เหมือนอย่างรวมหลักสูตรตั้งแต่ชั้นอนุบาล ชั้นประถม ชั้นมัธยม จนถึงชั้นอุดมไว้พร้อมเสร็จ ฉะนั้น เมื่อศึกษาพระพุทธศาสนาไปโดยลำดับ ย่อมจะเข้าใจได้ดี และจะยิ่งรู้ความจริงยิ่งขึ้นทุกที แต่ถ้าเริ่มศึกษาผิดชั้นจะเข้าใจยากหรืออาจไม่เข้าใจ เหมือนอย่างยังไม่รู้เลขชั้นประถมไปจับเรียนเลขชั้นมัธยมสูง ๆ ทีเดียว จะเข้าใจได้อย่างไร และพระ-ธรรม ของพระพุทธเจ้าทุกข้อทุกบท มีเหตุผลที่ผู้ศึกษา อาจตรองตามให้เห็นจริงได้ เพราะทรงแสดงส่องเข้ามาที่ตัวของเราเองทุก ๆ คน มิได้ทรงแสดงไกลออกไป ๆ จนมองไม่เห็น ฉะนั้น เมื่อมีใครมาถามพระองค์ถึงเรื่องที่ไกลออกไปเช่นนั้น เช่นเรื่องโลกมีที่สุดหรือไม่มีที่สุดเป็นต้น ก็ไม่ได้ตรัสตอบ เพราะตรัสตอบไปก็ไม่สำเร็จประโยชน์อะไร ผู้ถามเองก็มองไม่เห็น คนอื่นก็มองไม่เห็น ได้แต่เชื่อหรือไม่เชื่อเท่านั้น ถึงจะเชื่อก็เป็นเรื่องอย่างหลับตาเชื่อ ไม่มีทางจะเกิดปัญญารู้เห็นได้เอง ทางที่ถูกควรจะไม่เชื่อมากกว่า พระพุทธเจ้าทรงมุ่งให้คนเชื่อด้วยความรู้ จึง

ทรงงดแสดงเรื่องที่คนไม่อาจจะรู้จะเห็น ทรงแสดงแต่เรื่องที่คนอาจจะรู้จะเห็นได้ คือเรื่องส่องเข้ามาที่ตัวของเราเองดังกล่าวแล้ว ใคร ๆ ที่มีจิตใจมีสติปัญญาอย่างสามัญอาจรู้เข้าใจพระธรรมของพระองค์ได้ทั้งนั้น และไม่ต้องไปรู้ไกลออกไปที่ไหน รู้ที่ตัวของตัวเองนี้แหละอย่างมีเหตุผลตามเป็นจริง ทั้งสามารถจะปฏิบัติได้ทำได้ตามที่ทรงสั่งสอนด้วย เมื่อทำได้แล้วก็ได้รับผลดีจริง เช่น ทรงสอนไม่ให้ทำความชั่ว ให้ทำความดี ให้ชำระจิตใจของตนให้บริสุทธิ์สะอาด นี้ก็คือทรงสอนแก่ตัวของเราทุก ๆ คน เราทุก ๆ คนสามารถไม่ทำความชั่ว สามารถทำความดี สามารถชำระจิตใจของตนให้บริสุทธิ์สะอาด ไม่ใช่ไม่สามารถ แต่บางอย่างไม่สามารถจริง ๆ เช่น ถ้าจะมีใครสอนให้กลั้นลมหายใจเรื่อยไป สอนไม่ให้กิน สอนไม่ให้นอน เช่นนี้ไม่มีใครสามารถปฏิบัติตามได้แน่ ใครขืนปฏิบัติตามเป็นตายแน่ ส่วนคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าไม่เป็นเช่นนั้น ไม่มีใครต้องตาย ต้องเสียหายเพราะปฏิบัติตาม มีแต่จะดีขึ้น มีสุขมีเจริญขึ้นไปทุกทีและยิ่งจะรู้จักความจริงที่ตัวเราเองของตัวเราเองมากขึ้นทุกที เพราะดีชั่วของตัวเราเองใครเล่าจะทำให้ได้ ตัวของเราเองนั่นแหละทำให้แก่ตัวเราเอง และตัว เราเองเป็นอย่างไรเราก็รู้ ถึงจะปกปิดคนอื่นได้ ก็ปกปิดตัวเราเองไม่ได้ ปกปิดพระพุทธเจ้าก็ไม่ได้ เพราะเข้าอยู่ในพระธรรมของพระพุทธเจ้า ที่ทรงสั่งสอนไว้ทั้งนั้น แต่พระพุทธเจ้าทรงมีพระกรุณายิ่งใหญ่ ใครทำอะไรไม่ดี น้อยหรือมากอย่างไร ใครเสียใจว่า ไม่มีใครคบ ใครรัก ใครคิดว่า ถูก

ใคร ๆ พากันเกลียด หรือรังเกียจ หรือเกิดเกลียดตน รังเกียจตนขึ้นเอง ใครมีทุกข์ร้อน น้อยหรือมากต่าง ๆ ขอให้รู้สึกสำนึกตน รับรองความจริงของตน และระลึกถึงพระพุทธเจ้าเถิด พระพุทธเจ้าไม่ทรงเกลียดรังเกียจใคร ไม่ทรงสาปแช่งใคร มีแต่พระกรุณาเปี่ยมอยู่เสมอ และได้ประทานทางออกให้แก่ทุก ๆ คนไว้แล้ว คือละชั่ว ทำดี ทำจิตใจให้บริสุทธิ์ เดิมทำมาไม่ดีก็ตั้งต้นใหม่ตามทางออกนั้น พระพุทธเจ้าไม่ทรงทิ้งผู้ที่ตั้งต้นทำความดี ขอให้ตั้งต้นเถิด ขอให้ตั้งใจพึ่งพระพุทธเจ้าเป็นกำลังใจเถิด พระพุทธเจ้าไม่ทรงทอดทิ้งผู้ที่ตั้งใจพึ่งพระองค์จริง ๆ เลย และผู้ที่ดำเนินชีวิตไปในทางแห่งพระธรรมที่ทรงสั่งสอนตามภูมิชั้นของตนก็ไม่มีพลาดผิดไปจากผลดีต่าง ๆ เลย ตามที่กล่าวเยิ่นเย้อออกมานี้ เพื่อจะชี้เห็นชัดในหลักเกณฑ์ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมสั่งสอน ซึ่งสรุปลงอย่างย่นย่อสำหรับเป็นข้อกำหนด ๓ ประการ

(๑) ทรงสั่งสอนเพื่อให้ผู้ฟังรู้ยิ่งเห็นจริงในธรรมที่ควรรู้ควรเห็น

(๒) ทรงสั่งสอนมีเหตุที่ผู้ฟังอาจตรองตามให้เห็นจริงได้

(๓) ทรงสั่งสอนธรรมที่ปฏิบัติได้ผลสมจริง เรียกว่ามีปาฏิหาริย์ คือเป็นจริง ทั้งเหตุผลอย่างเห็น ๆ ตลอดหมด เป็นอัศจรรย์ที่ผู้ปฏิบัติย่อมได้ประโยชน์โดยสมควรแก่ความปฏิบัติจริง

ฉะนั้น พระธรรมที่ทรงแสดงสั่งสอนจึงเป็นเพียงส่วนหนึ่งเสี้ยวหนึ่งแห่งความตรัสรู้ พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสไว้เช่นนั้น

ดังที่พระอาจารย์เล่าไว้ว่า สมัยเมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ในป่าไม้สีเสียด ใกล้กรุงโกสัมพี ได้ทรงกำใบไม้สีเสียดที่หล่นเรี่ยรายอยู่เพียงเล็กน้อยด้วยพระหัตถ์ ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า ใบไม้สีเสียด ที่ทรงกำไว้ กับใบไม้สีเสียดทั้งหมด ส่วนไหนจะมากกว่ากัน ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า ใบไม้สีเสียดในป่าสีเสียดทั้งหมดมากกว่า พระพุทธเจ้าตรัสว่า สิ่งที่ทรงรู้ยิ่งแล้วมิได้บอกแสดงก็มากกว่าฉันนั้น เพราะเหตุอะไร จึงไม่ทรงบอกแสดง เพราะเหตุว่า ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็นข้อปฏิบัติดีชอบ ฉะนั้น จึงไม่ตรัสบอก ส่วนที่ตรัสบอกนั้น คืออริยสัจ ๔ เพราะประกอบด้วยประโยชน์ ตามพระพุทธดำรัสที่เล่ามานี้ จึงแสดงว่านอกจากที่ทรงบอกแสดงไว้แล้ว ยังมีเรื่องที่ทรงรู้แล้วมิได้บอกอีกมากมาย แต่ก็เป็นที่พึงยินดีว่า สิ่งที่มีประโยชน์อันเป็นข้อควรรู้ควรเห็นตามหลักเกณฑ์ที่กล่าวแล้ว ได้ทรงแสดงไว้แล้วทั้งหมด ไม่มีข้ออะไรที่ทรงซ่อนเร้นไว้ สมดังที่ตรัสไว้ในที่แห่งหนึ่งว่า พระองค์ไม่ทรงมีกำมือของอาจารย์ คือซ่อนเร้นศิลปวิทยาไม่บอกแก่ศิษย์ ข้อที่ควรรู้ควรเห็นอันเป็นประโยชน์ได้ทรงบอกแสดงแล้วทั้งหมด

'พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร' อาจตอบได้ด้วยคำตอบกว้าง ๆ ดังกล่าวมาแล้ว ซึ่งเมื่อจะตอบอย่างกว้างขวางที่สุด ก็ตอบว่าตรัสรู้ทั้งหมด เพราะพระพุทธเจ้าทรงเป็นพระสัพพัญญู แต่เมื่อตอบในฐานะเป็นผู้ศึกษาพระพุทธศาสนา ก็พึงตอบได้ตามพระพุทธศาสนา คือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งท่านก็ได้

กล่าวแล้วว่าเป็นเพียงเสี้ยวหนึ่งนิดหนึ่งของความตรัสรู้เท่านั้น แม้ในพระพุทธศาสนาก็มีพระสูตรต่าง ๆ แสดงเรื่องนี้ไว้มากหลายเหมือนกัน จะเลือกมาแสดงเป็นหลักแต่เพียงพระสูตรเดียว ซึ่งเป็นเทศน์ครั้งแรกของพระพุทธเจ้า ซึ่งได้ตรัสแสดงถึงพระองค์เองว่า พระองค์ได้ตรัสรู้อะไร จึงพอพระหทัยว่า ตรัสรู้แล้ว ในลำดับต่อไป

อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ
พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า
อุตฺตมํ ธมฺมมชฺฌคา
ได้ทรงบรรลุธรรมอันสูงสุดแล้ว
มหาสงฺฆํ ปโพเธสิ
ทรงยังสงฆ์หมู่ใหญ่ให้ตรัสรู้ตามแล้ว
อิจฺเจตํ รตนตฺตยํ
นี้คือพระรัตนตรัย ดังนี้

ณ วันจันทร์เพ็ญแห่งเดือนอาสาฬหะ ซึ่งโดยปกติตรงกับวันเพ็ญเดือน ๘ หน้าวันเข้าพรรษา พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงเทศนาครั้งแรกโปรดพระปัญจวัคคีย์ ณ สวนเลี้ยงกวาง กรุงพาราณสี พระพุทธเจ้าได้ทรงประกาศความตรัสรู้ของพระองค์ พร้อมทั้งทางแห่งความตรัสรู้ พระพุทธองค์ได้ทรงประกาศว่าได้ทรงตรัสรู้จตุราริยสัจ (จตุร + อริยสัจ แปลว่าอริยสัจ ๔) พระปฐมเทศนานี้ นับถือกันทั่วไปว่า เป็นเทศนาที่แสดงหลักสำคัญเป็นการเริ่มต้นพระพุทธศาสนา ซึ่งผู้ศึกษาพระพุทธศาสนาควร

ทราบ ฉะนั้น จะย่อความของปฐมเทศนานี้ เพื่อเป็นที่กำหนดง่ายดังต่อไปนี้

ตอนที่ ๑ พระพุทธเจ้าทรงแสดงหนทาง ๒ ทางที่นักบวชผู้มุ่งความตรัสรู้ไม่ควรดำเนิน คือ

(๑) ความประกอบพัวพันอยู่ด้วยความสุขสดชื่นในทางกาม

(๒) ความประกอบการทรมานตนให้ลำบากเดือดร้อน (เช่น วิธีทรมานตนของพวกโยคีต่าง ๆ)

หนทางทั้งสองนี้ เรียกว่าหนทางสุดโต่ง ๒ ข้าง ครั้นแล้ว พระพุทธเจ้าทรงแสดงหนทางที่ควรดำเนินเพื่อความตรัสรู้ คือ

(๑) **สัมมาทิฏฐิ** ความเห็นชอบ

(๒) **สัมมาสังกัปปะ** ความดำริชอบ

(๓) **สัมมาวาจา** เจรจาชอบ

(๔) **สัมมากัมมันตะ** การงานชอบ

(๕) **สัมมาอาชีวะ** เลี้ยงชีวิตชอบ

(๖) **สัมมาวายามะ** เพียรพยายามชอบ

(๗) **สัมมาสติ** ความระลึกชอบ

(๘) **สัมมาสมาธิ** ความตั้งใจชอบ

หนทางนี้เรียกว่าเป็นทางกลาง เรียกเป็นศัพท์ว่า **มัชฌิมาปฏิปทา** แปลว่าข้อปฏิบัติหรือทางปฏิบัติ หรือทางดำเนินสายกลาง มีข้อที่ควรซ้อมความเข้าใจไว้ก่อนคือ หนทางนี้ เรียกว่าสายกลาง หมายความว่า อยู่ในระหว่างหนทางทั้งสองดังกล่าวแล้ว คือเมื่อ

รวมกันเข้าทั้งหมดก็เหมือนเป็นทาง ๓ สาย หนทางทั้งสองดังกล่าวแล้วอยู่สุดโต่ง ๒ ข้าง ส่วนทางนี้ อยู่ตรงกลาง ขาดตอนกันไม่เกี่ยวกันกับทางทั้งสองนั้น ไม่มีทางซอยหรือทางเล็กอะไรที่สัมพันธ์กันได้เลย มิใช่เป็นทางกลางชนิดที่จะสัมพันธ์กับทางโน้นก็ได้ ทางนี้ก็ได้ อย่างทางการเมือง เพราะทางในทางธรรมเมื่อเป็นทางนั้นแยกกันคนละทางทีเดียว และคำว่าหนทางสุดโต่งทั้งสองข้างก็ดี คำว่าทางสายกลางก็ดี ต้องมีความหมายดังที่กล่าวแล้ว มิใช่เอาชื่อไปอ้างว่าทางสายกลาง แล้วตั้งข้ออธิบายเอาเอง ถ้าอย่างนั้น ก็ไม่ใช่ทางสายกลางของพระพุทธเจ้า หรือทางสายกลางในพระพุทธศาสนา แต่เป็นทางสายนอกพระพุทธศาสนา ทางสายกลางของพระพุทธเจ้าต้องมีองค์ประกอบ ๘ ประการดังกล่าวแล้ว อีกอย่างหนึ่ง ทางสายกลางของพระพุทธเจ้า เป็นทางอันเดียวมิใช่ ๘ ทาง มีแต่องค์ประกอบกันอยู่ ๘ ประการเท่านั้น เหมือนอย่างถนนราชดำเนินซึ่งเป็นถนนสายหนึ่งสร้างขึ้นด้วยสิ่งต่าง ๆ เช่นเหล็ก กรวด ปูน ทราย มาเทเป็นถนนคอนกรีต และประดับด้วยสิ่งต่าง ๆ เช่นเสาโคมไฟฟ้า ต้นไม้เป็นต้น ถ้าจำแนกออกไปก็มากมายหลายอย่าง แต่รวมเป็นถนนสายเดียว

อนึ่ง เมื่อเทียบกับถนนหนทางเช่นนี้ ก็อาจจะนำองค์ประกอบทั้ง ๘ นั้น ไปเทียบความยาวของถนน ว่าเหมือนถนนยาว ๓ กม. สัมมาทิฏฐิเป็น กม. ที่ ๑ จนถึงสัมมาสมาธิ เป็น กม. ที่ ๘ ถ้าเทียบเช่นนี้ ก็ไม่ตรงกับความหมาย เพราะองค์

เหล่านี้ต้องประกอบรวมกันอยู่ตั้งแต่ต้น เหมือนอย่างเหล็ก ปูน กรวด ทราย ก็ต้องรวมเป็นคอนกรีตตั้งแต่ต้น ไม่ใช่ กม. ที่ ๑ เป็นเหล็กโครงใน กม.ที่ ๒ เป็นทราย กม. ที่ ๓ เป็นกรวด กม.ที่ ๔ เป็นปูน กม.ที่ ๕ เป็นน้ำ เป็นต้น ทุกสิ่งต้องรวมกันหล่อเป็นคอนกรีตตั้งแต่ต้นทีเดียว ทางสายกลางก็เหมือนเช่นนั้น ต้องประกอบด้วยองค์ทั้ง ๘ รวมกันเป็นทางเดียวและเป็นอันเดียวกันทุกระยะ

อันสิ่งต่าง ๆ โดยมาก เรียกว่าเป็นสิ่งอันหนึ่ง ๆ แต่ประกอบด้วยเครื่องประกอบหลายอย่าง เช่น คน ๆ หนึ่งก็มีร่างกายประกอบด้วยอวัยวะภายนอกภายในเป็นอันมาก รถคันหนึ่ง ๆ ก็มีเครื่องประกอบมาก แต่ก็เรียกเป็นคน ๆ เดียว เป็นรถคันเดียว เมื่อคนจะเดินไปไหน รถจะวิ่งไปไหน ร่างกายของคนทุกส่วนก็ต้องไปพร้อมกัน รถก็ต้องไปทั้งคัน ทางสายกลางก็เช่นเดียวกัน องค์ประกอบทั้ง ๘ อย่างนั้น ต้องรวมกันไป ถ้าแยกกันก็เป็นทางแตก ให้เกิดความตรัสรู้ไม่ได้ เหมือนอย่างรถที่แยกเครื่องประกอบออก เช่นถอดล้อถอดเครื่องออกก็วิ่งไปไม่ได้

ตอนที่ ๒ พระพุทธเจ้าทรงประกาศอริยสัจ ๔ ซึ่งพระองค์ได้ตรัสรู้แล้วในเมื่อทรงเว้นทางสุดโต่งทั้งสอง ทรงดำเนินไปในทางสายกลางนั้น คือ

(๑) **ทุกข์**

(๒) **ทุกขสมุทัย** เหตุให้เกิดทุกข์

(๓) **ทุกขนิโรธ** ความดับทุกข์

(๔) **มรรค** ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ คือทางมีองค์ ๘ ได้แก่ทางสายกลางดังกล่าวแล้ว อริยสัจทั้ง ๔ นี้ พระพุทธเจ้าได้ตรัสอธิบายไว้ในพระปฐมเทศนานั้นด้วย แต่ในที่นี้จะงดไว้ก่อน

ตอนที่ ๓ พระพุทธเจ้าได้ตรัสลักษณะของความตรัสรู้ของพระองค์ดังต่อไปนี้

(๑) รู้ในความจริง โดยตลอดในอริยสัจทั้ง ๔ ตามเป็นจริงอย่างชัดเจน ไม่คลุมเครือว่า นี่เป็นทุกข์ นี่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ นี่เป็นความดับทุกข์ นี่เป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เรียกเป็นศัพท์ว่า **สัจจญาณ** แปลว่ารู้ในความจริง

(๒) รู้ในกิจ คือหน้าที่ซึ่งควรกระทำโดยตลอดในอริยสัจทั้ง ๔ นั้น คือควรทำอย่างไรกับทุกข์ ควรทำอย่างไรกับเหตุให้เกิดทุกข์ ควรทำอย่างไรกับความดับทุกข์ ควรทำอย่างไรกับทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้ตรัสแสดงไว้ว่า หน้าที่ซึ่งควรทำกับทุกข์ก็คือการกำหนดให้รู้จัก กับเหตุให้เกิดทุกข์ก็คือการละเสียกับความดับทุกข์ก็คือการทำให้ปรากฏแจ่มแจ้งขึ้น กับทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ก็คืออบรมให้มีขึ้นโดยบริบูรณ์ รู้ดังนี้เรียกว่า รู้กิจคือหน้าที่ เรียกเป็นศัพท์ว่า **กิจจญาณ** แปลว่ารู้ในกิจ

(๓) รู้ในความทำกิจสำเร็จ โดยตลอดในอริยสัจทั้ง ๔ คือเมื่อรู้หน้าที่แล้วก็ปฏิบัติในหน้าที่นั้นจนสำเร็จโดยตลอดใน

อริยสัจทั้ง ๔ คือกำหนดรู้ทุกข์แล้ว ละเหตุให้เกิดทุกข์แล้ว ทำความดับทุกข์ให้ปรากฏแจ่มแจ้งแล้ว อบรมทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์บริบูรณ์แล้ว ครั้นทำหน้าที่สำเร็จแล้วก็รู้ว่า ได้ทำแล้ว เสร็จกิจที่จะทำต่อไป เรียกเป็นศัพท์ว่า **กตญาณ** แปลว่ารู้ในความทำกิจสำเร็จ

พระพุทธเจ้าได้ทรงมีพระญาณหยั่งรู้ในอริยสัจทั้ง ๔ แต่ละข้อด้วยพระญาณทั้ง ๓ นั้นโดยตลอดครบทุกข้อ ในอริยสัจข้อหนึ่ง ๆ จึงต้องรู้ ๓ อย่าง คือรู้ในความจริง รู้ในกิจคือหน้าที่ รู้ในความทำกิจสำเร็จ เรียกว่ารู้ ๓ รอบ รวมอาการที่รู้ในอริยสัจทั้ง ๔ ทั้งหมดจึงเป็น ๑๒ (๓x๔) = ๑๒)

ความรู้ ๓ รอบ รวมอาการ ๑๒ เรียกทางเทศนาโวหาร (ถ้อยคำสำนวนเทศน์) ว่า "พระญาณมีปริวัฏ (วนรอบ) ๓ มีอาการ ๑๒" ของพระพุทธเจ้า ได้เกิดผุดขึ้นในอริยสัจทั้ง ๔ โดยที่ไม่ได้เคยทรงสดับตรับฟังมาก่อน ดังที่ได้ตรัสไว้ว่า **จกฺขุํ อุทปาทิ** จักษุเกิดผุดขึ้น **ญาณํ อุทปาทิ** ญาณเกิดผุดขึ้น **ปญฺญา อุทปาทิ** ปัญญาเกิดผุดขึ้น **วิชฺชา อุทปาทิ** วิชชาเกิดผุดขึ้น **อาโลโก อุทปาทิ** ความสว่างเกิดผุดขึ้น ในธรรมทั้งหลายที่พระองค์มิได้เคยทรงสดับมาแต่ก่อนว่า นี้เป็นทุกข์ ทุกข์ควรกำหนดรู้ ทุกข์ได้กำหนดรู้แล้ว นี้เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ควรละ เหตุให้เกิดทุกข์ละได้แล้ว นี้เป็นความดับทุกข์ ความดับทุกข์ ควรทำให้ปรากฏแจ่มแจ้ง ความดับทุกข์ได้ทำให้ปรากฏ แจ่มแจ้งแล้ว นี้เป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ทาง

ปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ควรอบรมให้มี ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ได้อบรมให้มีแล้ว และในตอนท้ายได้ตรัสว่า เมื่อพระญาณดังกล่าวยังไม่บริสุทธิ์ พระองค์ก็ไม่พอพระหฤทัยว่าได้ตรัสรู้ ต่อเมื่อพระญาณดังกล่าวบริสุทธิ์ จึงพอพระหฤทัยว่าได้ตรัสรู้แล้ว ผู้ที่เรียนรู้เรื่องอริยสัจจำได้ เรียกว่ารู้จำมิใช่รู้จริง ต่อเมื่อเกิดญาณในอริยสัจดังกล่าว จึงชื่อว่ารู้จริง

โดยมากคงเคยได้ยินว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้เองไม่มีครูอาจารย์ แต่ก็อาจไม่ทราบจะอธิบายว่า ตรัสรู้เองได้อย่างไร หรืออาจสงสัยว่า ในเบื้องต้นก็ได้ศึกษาเป็นอย่างดีมาก่อน จนเมื่อทรงออกผนวชแล้ว ทีแรกก็ได้ทรงศึกษาในสำนักของ ๒ ดาบส ซึ่งน่าจะทรงมีครูอาจารย์เหมือนกัน การแสดงลักษณะของความตรัสรู้ในพระปฐมเทศนานี้เป็นการอธิบาย และเป็นการแก้ปัญหาดังกล่าว คือที่เรียกว่าตรัสรู้เอง เพราะได้ทรงพบทางสายกลางนั้นเอง ได้ทรงดำเนินไปจนความรู้ในอริยสัจดังกล่าวแล้วได้เกิดผุดขึ้นแก่พระองค์เองโดยที่มิได้ทรงเคยสดับตรับฟังมาก่อน อย่างที่เรียกว่าต้นคิด จึงได้พระนามว่า พระสัมมาสัมพุทธะ แปลว่า พระผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ เรียกสั้น ๆ ว่าพระพุทธเจ้า วิชาที่เคยทรงเรียนมา มิใช่วิชาทางสายกลาง มิใช่วิชาอริยสัจ และลักษณะความรู้ก็ไม่เหมือนกัน ยังไม่เรียกว่า “ตรัสรู้” (ตรัส แปลว่า แจ้ง สว่าง รวมกับรู้ก็คือรู้แจ้ง รู้สว่าง) เทียบอย่างในปัจจุบัน คนที่ค้นพบวิชาอะไรขึ้นก่อน เช่น ค้นพบวิชาไฟฟ้า ประดิษฐ์เครื่องกำเนิดไฟฟ้าขึ้นใช้ได้ เรียกเป็นต้นคิด อาจกล่าว

เพื่อเข้าใจได้ง่าย ๆ ว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงเป็นต้นคิดวิชาทางสายกลาง วิชาอริยสัจ ทรงรอบรู้ในความจริงในกิจ ในความทำกิจสำเร็จ ในอริยสัจทุกข้อโดยครบถ้วนบริสุทธิ์บริบูรณ์ วิชาและความรู้นี้ เกิดขึ้นเองแก่พระพุทธเจ้า ไม่มีใครเป็นครูอาจารย์ มีเป็นพิเศษเฉพาะในพระพุทธศาสนาแล

สุโข พุทฺธานมุปฺปาโท
ความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธะทั้งหลายให้เกิดสุข

อริยสัจข้อที่ ๑

หลักธรรม สำคัญในพระพุทธศาสนา คือหลักอริยสัจ ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ เป็นหลักที่สรุปรวมพระพุทธศาสนาทั้งหมด เมื่อเข้าใจหลักอริยสัจดีแล้ว ก็เข้าใจหลักธรรมอื่น ๆ ได้โดยง่าย ในปลายปีการศึกษาที่แล้ว ได้แสดงเรื่องพระพุทธเจ้าตรัสรู้ ตามความในพระสูตรที่ชื่อว่าธรรมจักร แต่ได้เว้นการอธิบายอริยสัจ ๔ เพราะกำหนดไว้ว่าจะแยกไปอธิบายกัณฑ์ละ ๑ ข้อ ฉะนั้น จะได้แสดงอริยสัจข้อที่ ๔ เป็นกัณฑ์เริ่มในต้นปีการศึกษาใหม่นี้ ในเบื้องต้นจะได้ให้คำแปลและนิยามศัพท์เป็นการทบทวนความจำก่อน

อริยสัจ ประกอบขึ้นด้วยคำ ๒ คำ คือ **อริยะ** กับ **สัจจะ** คำว่า **อริย** แปลกันว่า **ประเสริฐ เจริญ** ถ้าเป็นคุณบทของบุคคล

แปลว่า ผู้ประเสริฐเจริญ ทางพระพุทธศาสนาแบ่งบุคคลเป็น ๒ จำพวก คือ **อริยบุคคล ๑ ปุถุชน ๑** อริยบุคคล หมายถึงบุคคลผู้ละกิเลสได้ตั้งแต่บางส่วนจนถึงทั้งหมด มี ๔ จำพวก คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี (๓ จำพวกนี้ อาจเป็นคฤหัสถ์ก็ได้) พระอรหันต์ รวมเรียกว่าพระสงฆ์ ซึ่งเป็นสรณะที่ ๓ ส่วนปุถุชน แปลว่า คนกิเลสหนา หมายความว่า ยังละกิเลสอะไรไม่ได้ อีกอย่างหนึ่ง แปลว่าคนหนาแน่น ความหมายดังกล่าวนั้น หมายความว่ามีจำนวนมาก เพราะมีจำนวนมากมายกว่าอริยบุคคล คำว่า **อริย** ตรงกับคำสันสกฤตว่า **อารยะ** เป็นคำเก่าแก่ตามประวัติศาสตร์อินเดียโบราณ แสดงว่า ชาวอารยันได้อพยพเข้ามาอยู่ในประเทศอินเดีย ครอบครองชาวพื้นเมืองเดิมที่เรียกว่า ทัสยุหรือทาส ซึ่งด้อยความเจริญกว่า พระพุทธเจ้าได้ประสูติในราชตระกูลศากยวงศ์ ซึ่งเป็นชาวอารยันเผ่าหนึ่ง เมื่อทรงประกาศศาสนาได้ทรงใช้คำนี้เรียกบุคคลผู้บรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาดังกล่าว แม้พระองค์เองก็เรียกว่าพระอริยะด้วย

สัจจะ แปลว่า จริง รวมกันเข้าเป็นอริยสัจ แปลว่า ความจริงที่พระอริยะตรัสรู้ ความจริงที่ทำให้ผู้รู้เป็นอริยะหรือแปลว่าความจริงที่เป็นอริยะ คือแน่นอนโดยส่วนเดียว อริยสัจมี ๔ ข้อ ดังที่ทราบกันอยู่โดยมาก คือ **ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค** จะแสดงข้อที่ ๑ ต่อไป

ทุกขสัจ ความจริงคือทุกข์ข้อที่ ๑ คำว่าทุกข์แปลว่าสิ่งที่ดำรงคงทนอยู่ได้ยาก แต่มีความหมายเป็นปฏิเสธว่าดำรงทน

อยู่ไม่ได้ทีเดียว คือต้องเปลี่ยนแปลงไปเรื่อย คำว่า ทุกข์ตามความหมายสามัญหมายถึงความไม่สบายกาย ไม่สบายใจ ตรงกันข้ามกับความสุข ฉะนั้น เมื่อพูดว่าทุกข์ จึงมักเข้าใจตามความหมายสามัญดังกล่าว บางที กล่าวหาว่าพระพุทธศาสนาสอนให้มองโลกในแง่ร้าย แต่แท้ที่จริง เมื่อแสดงธรรมสามัญก็แสดงทั้งสุขทั้งทุกข์ตามที่เข้าใจกันในโลก แต่เมื่อแสดงธรรมอย่างละเอียด ก็ต้องใช้ปัญญาอย่างละเอียด เหมือนอย่างเมื่อมองดูกันด้วยตาโดยปกติ ก็จะมองเห็นสิ่งต่าง ๆ อย่างปกติธรรมดา ศิลปะวัตถุต่าง ๆ รวมทั้งเครื่องตกแต่งร่างกายบ้านเรือนก็สำหรับดูกันด้วยตาธรรมดา แต่ถ้าใครมีตาเป็นเอ็กซเรย์หรือเป็นกล้องจุลทรรศน์ ก็จะต้องมองเห็นสิ่งต่าง ๆ เป็นอีกอย่างหนึ่ง เช่นแทนที่จะมองเห็นคนเดินไปเดินมา จะต้องเห็นเป็นโครงกระดูกเดินได้ เต็มถนนหนทางไปหมด หรือจุลินทรีย์ต่าง ๆ เต็มไปหมดในที่ทุกแห่ง หรือในขณะที่ไม่ได้ยินเสียงอะไร ด้วยหูธรรมดา เหมือนอย่างนั่งอยู่ในที่เงียบ ๆ คนเดียว แต่ถ้ามีหูรับคลื่นเสียงได้อย่างเครื่องรับวิทยุ ก็คงจะได้ยินเสียงต่าง ๆ ทั่วโลกหนวกหูไปหมดวันยังค่ำ สิ่งที่เห็นที่ได้ยิน แม้ทางประสาทตาหูเพียงเท่านี้ก็ยังมีหยาบและละเอียดกว่ากันหลายชั้น สัจจะที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงก็เช่นเดียวกัน สำหรับที่เป็นชั้นสามัญทั่วไปก็เหมือนอย่างรูปต่าง ๆ ที่เห็นด้วยตาสามัญ ส่วนที่เป็นชั้นอริยสัจ ก็เหมือนอย่างที่จะต้องเห็นได้ด้วยเอ็กซเรย์หรือกล้องจุลทรรศน์ คือจะต้องมองดูในความหมายอีกอย่างหนึ่ง

ทิ้งความหมายสามัญไว้ก่อนทั้งหมด ดังคำว่าทุกข์ ก็จะต้องวางความเข้าใจอย่างสามัญไว้ก่อน มาทำความเข้าใจใหม่ ว่าคือ ทุก ๆ สิ่งที่ไม่คงทน ต้องเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา แต่ในทุกขสัจนี้ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงอธิบายไว้ให้เห็นอย่างง่าย ๆ เป็นหมวด ๆ ดังนี้

๑. ทรงแสดงว่า ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์

๒. ทรงแสดงว่า ความแห้งใจ (โสก) ความคร่ำครวญ (ปริเทว) ความทุกข์กาย (เจ็บป่วย) ความโทมนัส ความคับแค้นใจ เป็นทุกข์แต่ละอย่าง

๓. ทรงแสดงว่า ความประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รัก ความพลัดพรากจากสิ่งที่เป็นที่รัก ล้วนเป็นทุกข์

๔. ทรงแสดงว่า ความปรารถนาไม่ได้สมหวังเป็นทุกข์

๕. ทรงแสดงทุกข์ทั้งหมดสรุปลงว่า ขันธ์ (กอง) ที่ยึดถือไว้ทั้ง ๕ คือรูป (รูปกาย) เวทนา (ความรู้สึกเป็นสุขเป็นทุกข์กลาง ๆ) สัญญา (ความจำได้หมายรู้) สังขาร (ความคิดแต่งเป็นเรื่องราวต่าง ๆ) วิญญาณ (ความรู้สึกเห็นรูปได้ยินเสียงเป็นต้น) ทั้ง ๕ นี้รวมเรียกนามรูป

ต่อไปนี้ จะได้อธิบายด้วยวิธีแต่งให้เป็นเรื่องว่ามารดาเป็นผู้อธิบายแก่บุตรธิดาซึ่งมีชื่อว่าเด็กชายสัจจะและเด็กหญิงสัจจา

ชาติ ความเกิด บิดานำเด็กทั้งสองไปเยี่ยมมารดาซึ่งไปคลอดบุตรอยู่ที่โรงพยาบาล เด็กทั้งสองเห็นน้องใหม่ก็รู้สึกตื่นเต้น

คล้ายเป็นแขกแปลกหน้า แต่ก็เกิดความรักเอ็นดูพร้อมทั้งระแวงเล็กน้อย บิดาได้พูดชี้แจงว่า น้องเกิดมาใหม่ ทีแรกหนูทั้งสองก็เกิดมาใหม่ เป็นคนแปลกหน้าของพ่อแม่เหมือนกัน แต่พ่อแม่ก็รักเท่า ๆ กัน และจะรักน้องที่เกิดใหม่ด้วยเท่า ๆ กันทั้งสามคน จะไม่ลดให้น้อยลงแม้สักหน่อยหนึ่งเลย

ชรา ความแก่ บิดาได้นำเด็กทั้งสองไปเยี่ยมสถานสงเคราะห์คนชราที่บางแค เด็กทั้งสองก็ถามว่า คนแก่เหล่านี้มาจากไหน บิดาก็ชี้แจงว่า ก็มาจากคนเกิดนั่นแหละ เหมือนอย่างหนูทั้งสองไปเยี่ยมน้องที่เกิดใหม่ที่โรงพยาบาล ทุก ๆ คนทีแรกก็เกิดขึ้นอย่างนั้นก่อนแล้วก็เติบโตกันเรื่อย ๆ มา เป็นเด็กเล็กเด็กใหญ่ เป็นหนุ่ม เป็นสาว เป็นผู้ใหญ่เต็มที่ ตั้งแต่เกิดมาจนถึงตอนนี้ เรียกกันว่า วัยเจริญ แต่ท่านเรียกว่าแก่เหมือนกัน คือเรียกว่าแก่ขึ้น มีลักษณะอย่างเดียวกับที่เรียกว่า ผลไม้แก่ ต่อจากนี้ก็เป็นแก่ลง อย่างที่เรียกว่าแก่กันโดยทั่วไป

มรณะ ความตาย วันหนึ่งบิดาพาเด็กทั้งสองไปเผาศพญาติ ที่วัดมกุฏกษัตริยาราม เดินผ่านสุสานที่เก็บศพซึ่งสร้างเป็นกุฏิเล็ก ๆ เรียงกันแถวยาวเหยียด เด็กก็ถามขึ้นว่า อะไรอยู่ในนั้น บิดาก็ตอบว่า ศพ คือคนที่ตายไปแล้วสิ้นลมหายใจ ร่างกายก็กลายเป็นศพต้องนำมาเก็บมาเผา เด็กก็ถามว่า ทำไมจึงต้องตาย บิดาตอบว่า ก็เพราะเกิดมานะซิจึงต้องตาย เด็กถามว่า เกิดมาแล้ว ไม่ตายไม่ได้หรือ ไม่อยากตายเลย บิดาตอบว่า ไม่ได้ เมื่อไม่อยากตายก็อย่าเกิดมา เด็กพูดขึ้นว่า ก็เกิดมาแล้ว

บิดากล่าวว่า จงตั้งใจเรียนให้เก่ง และเรียนให้รู้อริยสัจของพระพุทธเจ้าด้วย เวลานี้เลิกพูดเรื่องตายกันเสียที เพราะจะทำให้หมดเรื่อง พูดถึงเรื่องชีวิตกันต่อไปก่อนดีกว่า

ความเศร้าโศก ฯลฯ วันหนึ่งบิดามารดาพาเด็กทั้งสองไปดูภาพยนตร์ เมื่อกลับมาแล้ว เด็กชายสัจจะถามว่า ทำไมจึงต้องมีผู้ร้ายมีคนโกงมาคอยก่อเรื่องขัดขวางทำให้ต้องต่อสู้จนรู้สึกตื่นเต้นหวาดเสียว บางตอนก็เป็นเรื่องพลัดพรากผิดหวังทำให้ใจเศร้าไม่สนุก บางตอนก็จืดเบื่อรำคาญ บิดาตอบว่า เรื่องของภาพยนตร์โดยทั่ว ๆ ไป ก็คล้ายเครื่องของชีวิตในโลกซึ่งมีทั้งคนดีคนชั่ว มีทั้งสุขและทุกข์ มีทั้งผิดหวังและสมหวัง แต่คนดีในเรื่องก็มักจะต้องต่อสู้อย่างมากมายจึงจะสมหวังในที่สุด ทุก ๆ คนที่ดำเนินชีวิตอยู่ในโลก จึงจำต้องมีกำลังกายกำลังใจเข้มแข็งอดทน เพื่อผจญอุปสรรคอันตรายต่าง ๆ เมื่อยังเป็นเด็ก ซึ่งมีพ่อแม่อุปถัมภ์อยู่ ก็ยังไม่รู้สึกว่าจะต้องผจญกับอะไรนัก ถึงอย่างนั้น ก็ต้องรักษาร่างกายให้มีสุขภาพอนามัย เพื่อต่อสู้กับโรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ ได้ เด็กที่มีความประพฤติเสียหายก็เพราะมีกำลังใจที่จะเหนี่ยวรั้งไม่เพียงพอ เด็กชายสัจจะถามขึ้นอีกว่า ชีวิตจริง ๆ ก็คล้ายกับเรื่องในภาพยนตร์นั้นหรือ บิดาตอบว่า เรื่องในภาพยนตร์เป็นชีวิตเล่น ไม่ใช่ชีวิตจริง คนแสดงรับจ้างมาแสดงไปตามเรื่องที่แต่งขึ้น ด้วยมุ่งจะจูงใจคนให้มาดูกันมาก ๆ คือมุ่งผลทางการค้า ไม่ค่อยจะได้คำนึงถึงทางศีลธรรม ส่วนเรื่องที่เกิดขึ้นแก่ชีวิตเป็นเรื่องจริง ไม่ใช่เป็นเรื่องเล่น เกิดขึ้น

ตามเหตุการณ์ต่าง ๆ เหมือนอย่างที่ทุก ๆ คน บางคราวก็หน้าตาชื่นบาน บางคราวก็นั่งหน้าเศร้า เด็กหญิงสัจจาพูดขึ้นบ้างว่าเห็นเพื่อน ๆ ที่ ร.ร. บางคนดูเศร้าโศกร้องไห้ บางคนลาป่วย บางคนบ่นเสียใจหรือคับใจ เห็นจะต้องมีเรื่องอะไร บิดากล่าวว่าก็ต้องมีเรื่องซิ เรื่องของแต่ละคนแต่ละครอบครัวคงมีมากมาย แต่พระพุทธเจ้าได้ตรัสสรุปลงว่า ความทุกข์ของจิตใจทุกอย่างมีเพราะเหตุ ๒ อย่าง คือ

๑. ประสบกับสิ่งที่ไม่รักไม่ชอบใจ

๒. พลัดพรากจากสิ่งที่รักที่ชอบใจ

ทั้ง ๒ ข้อนี้ พระพุทธเจ้าได้ตรัสเป็นข้อเดียว คือ **ปรารถนาไม่สมหวัง** บิดากล่าวต่อไปอีกว่า นี่แหละเมื่อเกิดมาในโลก มีชีวิตร่างกายเป็นตัวเป็นตนขึ้นมาแล้ว ก็ต้องเผชิญโลกที่มีความทุกข์ยากต่าง ๆ พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสสรุปในที่สุดอีกโดยย่อว่า ทุกข์ก็คือขันธ์ที่ยึดถือไว้ทั้ง ๕ พูดง่าย ๆ ว่าความทุกข์ทั้งปวงรวมอยู่ที่ชีวิตร่างกายตัวตนเรานี่เอง

มารดาของเด็กทั้งสองได้กล่าวขึ้นบ้างว่า ความทุกข์ต่าง ๆ ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงจำแนกไว้เป็นความจริงและเข้าใจได้ง่าย แต่อยากจะสรุปให้ฟังอีกอย่างหนึ่งว่า สรุปลงเป็น ๒ หมวด คือ

๑. ความทุกข์ที่มีขึ้นเองตามธรรมดาของร่างกาย (สภาวทุกข์) ได้แก่ความเกิด แก่ ตาย

๒. ความทุกข์ที่เกิดขึ้นในจิตใจในบางครั้งบางคราว (ปกิณณกทุกข์) เช่น ความเศร้าโศก เป็นต้น

แต่พูดกันมาถึงเรื่องทุกข์ จะทำให้เด็ก ๆ ใจคอห่อเหี่ยวหมดความชื่นบาน คล้ายไปอยู่อีกโลกหนึ่ง ซึ่งล้วนมีแต่ความทุกข์ จะเป็นโลกนรกกระมัง บิดาตอบว่าไม่ใช่โลกนรก แต่เป็นโลกของความจริง แต่ที่ถูกจะต้องพูดว่า เป็นความจริงของโลก ซึ่งจะเห็นได้ถนัด จะต้องใช้ตาเอ็กซเรย์หรือตากล้องจุลทรรศน์ดูอะไร ๆ เห็น อย่างดูด้วยเอ็กซเรย์หรือกล้องจุลทรรศน์ ก็จะต้องเห็นไปอีกอย่างหนึ่ง ทะลุความสวยงามต่าง ๆ ที่เป็นเปลือกนอก เพราะเห็นเข้าไปอย่างลึกซึ้ง หรือเห็นสิ่งเล็กที่สุดอันไม่เห็นได้ด้วยตาเปล่า เมื่อไม่รู้สึกสนุกก็เลิกดูเอ็กซเรย์กันเสียที มาดูกันด้วยตาธรรมดา คราวนี้จะเห็นโลกแห่งสวรรค์หรือโลกแห่งนรกกันด้วยตาธรรมดานี้เอง คือในที่ใดไม่เบียดเบียนกัน ช่วยเหลือกันอยู่ด้วยกันมีความสุข ก็เรียกว่าเป็นโลกสวรรค์ ส่วนในที่ใดเบียดเบียนกัน ไม่ช่วยเหลือกัน พากันอยู่เป็นทุกข์เดือดร้อน เช่นอย่างในคราวสงคราม ก็เป็นโลกนรก ฉะนั้น ความทุกข์ยากต่าง ๆ ในโลก ซึ่งเกิดจากการก่อกรรมทำเข็ญของคนเราเอง พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงแสดงว่าเป็นทุกขสัจจะ ความจริงคือทุกข์อย่างหนึ่ง ซึ่งเกิดจากความทุจริตของคน ทำให้โลกนี้เป็นนรกขึ้น อย่างในครอบครัวของเรานี้ ถ้าพ่อแม่ประพฤติตัวไม่ดี ไม่บำรุงเลี้ยงลูกตามหน้าที่ของพ่อแม่ที่รักลูก ลูก ๆ ก็จะต้องเดือดร้อน จะต้องไปนั่งเศร้าในโรงเรียนเหมือนอย่างเพื่อนบางคนที่เล่าเมื่อกี้นี้ ในชั้นเด็ก ๆ นี้ ยังไม่จำเป็นจะต้องไปนึกถึงความทุกข์ต่าง ๆ ในอริยสัจนึกถึงความทุกข์ที่เกิดขึ้นจากความประพฤติไม่ดีเท่านั้น

ก็เพียงพอ คือให้รู้สึกว่า ถ้าประพฤติไม่ดี จะเกิดความทุกข์เดือดร้อน ต้องตั้งใจประพฤติตนให้ดี ตั้งใจศึกษาเล่าเรียน และไม่คบคนประพฤติชั่ว เพราะจะชักนำให้ประพฤติเสียหายไปตามกัน ส่วนเด็กที่โต ๆ ขึ้นมากแล้วหรือผู้ใหญ่ ก็ควรจะใช้ตาเอ็กซเรย์ดูโลกเสียบ้างเป็นครั้งคราวเหมือนอย่างไปฉายเอ็กซเรย์เพื่อตรวจสอบร่างกาย หรือเพื่อทราบว่าเป็นโรคอะไรอย่างไร ไม่เช่นนั้นก็รักษาตนให้ถูกต้องไม่ได้ ฉันใดก็ดี จะรักษาแผลทางจิตใจได้ ก็จำต้องดูให้เห็นทุกขสัจของโลกดังที่กล่าวมาจนถึงปลงใจ ได้ตก เพราะทุก ๆ คนจะหวังว่า จะได้รับสุขของโลกเสมอไปหาได้ไม่ ยิ่งหวังมากก็อาจจะได้รับทุกข์ เพราะผิดหวังได้มาก จึงน่าจะคิดให้เรื่องทั้งหลายผ่านจบไปเป็นเรื่อง ๆ อย่างดูภาพยนตร์ และให้เห็นว่า เรื่องในชีวิตจริงที่ผ่านไป ก็ผ่านไปเหมือนเรื่องเล่นในภาพยนตร์ ไม่ยึดถือไว้เป็นจริงจังในเรื่องที่ไม่จริงจัง อันเรื่องที่จริง ก็คือทุกขสัจ ความจริงคือทุกข์ได้แก่สิ่งที่เปลี่ยนแปลง ไปอยู่เรื่อย ๆ เท่านั้น

สพฺพสฺส ทุกฺขสฺส สุขปฺปหานํ
ละทุกข์ทั้งปวงได้เป็นสุข

อริยสัจข้อที่ ๒

อริยสัจข้อที่ ๒ ได้แก่ทุกขสมุทัย คำว่า **ทุกขสมุทัย**

ประกอบขึ้นด้วยคำ ๒ คำคือ **ทุกขะ** แปลว่า ทุกข์ กับ **สมุทัย** แปลว่า เหตุให้เกิด แปลรวมกันว่า เหตุให้เกิดทุกข์ ทุกข์คืออะไร ได้แสดงแล้วในกัณฑ์ก่อน จำแนกออกไปหลายประเภท ในที่นี้จะกล่าวสรุปทุกข์ลงเป็น ๒ คือ ทุกข์ทางกาย ๑ ทุกข์ทางใจ ๑ ทุกข์เหล่านี้เกิดขึ้นโดยสภาพธรรมดาก็มี เกิดขึ้นเพราะกรรมและกิเลสของคนก็มี ทุกข์ที่เกิดขึ้นโดยสภาพธรรมดานั้นได้แก่ เมื่อเกิดมาแล้วก็ต้องมีแก่ เจ็บ ตาย ทุกข์ประเภทนี้เรียกว่า สภาวทุกข์ คือทุกข์ที่เป็นไปตามสภาพธรรมดา จะยกไว้ก่อน จะกล่าวต่อไปเฉพาะทุกข์ที่เกิดเพราะกรรมและกิเลสของคน

ทุกข์ที่เกิดเพราะกรรมและกิเลสของคนได้แก่ความทุกข์ต่าง ๆ ที่คนเราเองก่อขึ้นให้เกิดแก่ตัวเราเองและแก่คนอื่น ทุกข์ดังกล่าวนี้ จะเห็นได้ทั้งอย่างหยาบและอย่างละเอียดในที่ทั่ว ๆ ไป ยกตัวอย่างเช่นความเดือดร้อนต่าง ๆ ที่เกิดจากการทำร้ายร่างกายและชีวิตของกันและกัน การปล้นสะดมภ์ ลักฉ้อแย่งชิง ทรัพย์สินของกันและกันเป็นต้น รวมความว่า โดยมากเกิดจากการผิดศีล ๕ และเกิดจากการประกอบตนไว้ในอบายมุขต่าง ๆ ความทุกข์เหล่านี้ เป็นความทุกข์เฉพาะตน คือเป็นเรื่องส่วนตน เฉพาะเรื่องเฉพาะรายของแต่ละบุคคลก็มี เป็นความทุกข์ของส่วนรวม คือคนส่วนมากร่วมกันรับทุกข์ด้วยกัน เช่นความทุกข์ยากเดือดร้อนในสมัยที่โบราณเรียกว่าทุพภิกขภัย (ภัยเกิดจากหากินยาก) ที่เรียกกันตามสมัย เช่นว่าเศรษฐกิจตกต่ำ หรือทุกข์ภัยในคราวเกิดสงคราม ทุกข์เหล่านี้ทั้งหมด ล้วนเป็น

ผลซึ่งต้องมีสมุทัยคือเหตุที่ทำให้เกิดขึ้น พระพุทธเจ้าทรงสอนให้ค้นหาสมุทัยให้ถูกต้อง เพราะเป็นตัวเหตุ เมื่อพบเหตุและแก้ที่เหตุแล้ว จึงจะแก้ความทุกข์ให้ตกไปได้

ยกตัวอย่างเรื่องที่เป็นความทุกข์ของส่วนรวม อันเกี่ยวแก่เยาวชน ซึ่งเป็นปัญหาถกเถียงกันอยู่ว่า อะไรเป็นเหตุให้เยาวชนประพฤติเสื่อมเสีย และจะแก้ได้อย่างไร ปัญหานี้จำต้องพิจารณารายละเอียดว่า ความประพฤติอะไรบ้างเรียกว่าความประพฤติเสื่อมเสีย เพราะให้เกิดผลอย่างไร และเกิดจากเหตุอะไรบ้าง จึงอาจสรุปเรื่องที่จะต้องพิจารณาเป็น ๓ ชั้นก่อนคือ

๑. ผลเสื่อมเสียต่าง ๆ ที่เกิดจากความประพฤติอันเสื่อมเสีย

๒. ความประพฤติเสื่อมเสียต่าง ๆ ที่เป็นเหตุให้เกิดผลเช่นนั้น

๓. สิ่งที่เป็นเหตุชักนำให้เกิดความประพฤติเสื่อมเสียดังกล่าว

ในการค้นหารายละเอียดของประเด็นทั้ง ๓ ข้อดังกล่าวก็จำต้องพิจารณาถึงบุคคลผู้เกี่ยวข้องประกอบกันไปด้วย เพราะในสังคมมนุษย์นี้ ทุก ๆ คนต้องสัมพันธ์กัน ดังหลักทิศ ๖ ในพระพุทธศาสนา คือทุก ๆ คน เมื่ออยู่ในที่ใดที่หนึ่งก็ตาม ย่อมมีทิศทั้งหลายอยู่รอบตัวฉันใด ก็ต้องมีคนที่เกี่ยวข้องกันอยู่รอบตัวฉันนั้นพระพุทธเจ้าได้ตรัสเปรียบเทียบบุคคลผู้เกี่ยวข้อง

กันเหมือนกับทิศ จัดเป็น ๖ ดังนี้ มารดาบิดาเป็นทิศเบื้องหน้า ครูอาจารย์เป็นทิศเบื้องขวา บุตรภรรยาเป็นทิศเบื้องหลัง มิตรสหายเป็นทิศเบื้องซ้าย คนรับใช้หรือผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาเป็นทิศเบื้องต่ำ สมณพราหมณ์เป็นทิศเบื้องบน เยาวชนหรือใคร ๆ ก็ตามทุกคนต้องเกี่ยวข้องกับบุคคลต่าง ๆ ดังกล่าว ซึ่งเปรียบเหมือนเป็นทิศทั้งหลายอยู่รอบตัว และอาจจะแบ่งย่อยเป็นทิศเล็ก ๆ ลงไปอีกได้เป็นอันมาก ฉะนั้น ถ้าทิศทั้งหลายดังกล่าวไม่ดีเสียโดยมาก ก็ยากที่จะให้ใคร ๆ ที่อยู่ในระหว่างกลางดีอยู่เพียงฝ่ายเดียวได้ เช่น เมื่อมองไปเบื้องหน้า ก็ไม่พบมารดาบิดาที่จะเป็นที่พึ่งยึดเหนี่ยว มองไปเบื้องขวา ก็ไม่พบครูอาจารย์ที่จะอบรมแนะนำ มองไปเบื้องหลัง ก็ไม่พบญาติพี่น้อง (ยกขึ้นแทนบุตรภรรยา) ผู้หวังดี มองไปเบื้องซ้าย ก็ไม่พบมิตรสหายที่เป็นกัลยาณมิตร มองไปเบื้องล่าง ก็ไม่พบผู้ที่รับให้ความช่วยเหลือ (ยกขึ้นแทนคนรับใช้) มองไปเบื้องบน ก็ไม่พบสมณพราหมณ์ผู้ประพฤติดี ซึ่งจะเป็นผู้ชี้ทางที่ถูกให้ แต่โดยตรงกันข้าม มองไปทางทิศไหน ก็พบแต่โรงหนัง โรงละครสถานอบายมุขต่าง ๆ และบุคคลต่าง ๆ ที่จะชักนำไปในทางเดียวกัน เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จะเป็นเหตุชักจูงกันไปในทางเสื่อมเสียต่าง ๆ แต่ถ้าทิศทั้งหลายดี อยู่โดยมาก ก็ยากที่จะเสื่อมเสียได้ เช่นมารดาบิดาก็ตั้งตนเป็นมารดาบิดาที่ดีอยู่เบื้องหน้า ครูอาจารย์ก็ตั้งตนเป็นครูอาจารย์ที่ดีอยู่เบื้องขวา ญาติพี่น้องก็ตั้งตนเป็นญาติพี่น้องที่ดีอยู่เบื้องหลัง มิตรสหายก็ตั้งตนเป็นมิตรสหายที่

ดีอยู่เบื้องซ้าย ผู้รับให้ความช่วยเหลือทั้งหลาย ก็ตั้งตนเป็นผู้ช่วยให้กำลังที่ดีอยู่เบื้องล่าง สมณพราหมณ์ทั้งหลาย ก็ตั้งตนเป็นสมณพราหมณ์ที่ดีอยู่เบื้องบน เมื่อทิศทั้งปวงแข็งแรงอยู่โดยครบถ้วนหรือโดยมาก ผู้ที่อยู่ในระหว่างกลาง ก็ยากที่จะประพฤติเสื่อมเสียเล็ดลอดออกไปได้ ฉะนั้น ในการแก้ปัญหาเยาวชน บุคคลที่เป็นทิศสำคัญ ๆ ทุกฝ่ายของเยาวชนแต่ละคนจึงจำต้องร่วมมือกันตั้งตนของตนเองไว้โดยชอบ ให้เป็นทิศที่ดีตามฐานะที่เกี่ยวข้อง และอันที่จริง ไม่ใช่แต่เยาวชนเท่านั้นทุก ๆ คนทั้งเด็กและผู้ใหญ่ เมื่อทิศต่าง ๆ โดยรอบตนดีอยู่ก็ย่อมจะชักนำกันไปในทางที่ดีได้ แต่มีข้อที่แตกต่าง กันอยู่ว่าสำหรับเด็กหรือเยาวชนนั้น ยังเป็นผู้เยาว์สติปัญญา จำต้องอาศัยทิศรอบตนที่ดี ซึ่งผู้ใหญ่จำต้องทำตนให้เป็นทิศของเด็กและช่วยสร้างทิศที่ดีให้แก่เด็ก ส่วนผู้ใหญ่เองซึ่งเป็นผู้มีความรู้สึกผิดชอบเพียงพอ ย่อมสามารถสร้างทิศของตนได้

ในการที่บุคคลทุก ๆ ฝ่ายทุก ๆ คนจะตั้งตนไว้ให้ดีได้ต้องอาศัยเป็นผู้สามารถปกครองใจของตนได้ดี ไม่ให้เป็นทาสของตัณหา คือความดิ้นรนทะยานอยาก ตัณหานี้เองพระพุทธเจ้าชี้ไว้ว่า เป็นตัวทุกขสมุทัย คือเหตุให้เกิดทุกข์ ซึ่งเป็นอริยสัจข้อที่ ๒ จำแนกเป็น ๓ คือ

๑. **กามตัณหา** ความดิ้นรนทะยานอยากไปในกาม คืออารมณ์ที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ หรือด้วยอำนาจกาม คือความรักใคร่ปรารถนาพอใจ

๒. **ภวตัณหา** ความดิ้นรนทะยานอยากไปในภพคือความเป็นนั่นเป็นนี่

๓. **วิภวตัณหา** ความดิ้นรนทะยานอยากไปในความไม่เป็นนั่นเป็นนี่

คำว่าตัณหานี้ มักจะเข้าใจกันไม่ถูกต้อง คือมักเข้าใจว่าเป็นความปรารถนาในทางหนึ่งบ้าง เป็นความอยากหรือความต้องการทุก ๆ อย่างบ้าง แต่อันที่จริง คำนี้ มิได้มีความหมายแคบหรือกว้างไปทั้งหมดอย่างนั้น ความอยากที่มีเป็นธรรมดาของร่างกาย เช่น ความอยากข้าวอยากน้ำ ที่เรียกว่าความหิวระหาย ความมีฉันทะ คือความพอใจในการศึกษาเล่าเรียน ในการงาน ในการทำความดีต่าง ๆ ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดความพากเพียรพยายาม ไม่เรียกว่าเป็นตัณหา แต่ความอยากดังกล่าวที่เป็นไปเกินพอดี หรือความอยากในทางที่ผิดจึงเรียกว่าเป็นตัณหา ความอยากที่เป็นไปเกินพอดีนั้น เช่น การรับประทานอาหารมีประโยชน์สำหรับทะนุบำรุงร่างกายตามที่ร่างกายต้องการ แต่ถ้ารับประทานชนิดกินจุบจิบพร่ำเพรื่อ หรือไม่ได้มุ่งคุณภาพแต่มุ่งอร่อยลิ้นที่เรียกว่าตามใจปากตามใจท้อง หรือว่ามุ่งหรูหราเพื่อโอ้อวดกัน และเมื่อได้อาหารที่ไม่อร่อยลิ้นก็รับประทานแต่น้อย เมื่ออร่อยลิ้นก็รับประทานเกินประมาณ จนต้องทักกันว่าท้องจะแตก ในการเรียน การทำงาน หรือแม้การทำความดีต่าง ๆ ก็เช่นเดียวกัน บางคราวมีความตั้งใจแรง ก็ทำเกินพอดี เหล่านี้เรียกว่าตัณหา คือความดิ้นรนทะยานอยาก เพราะเป็นความอยากอย่างทะยาน

หรืออย่างดิ้นรน อีกอย่างหนึ่ง ความอยากในทางที่ผิดต่าง ๆ เรียกว่าตัณหาทั้งนั้น ในชั้นนี้ จึงควรทราบความหมายจำกัดของตัณหาดังกล่าว และควรทราบลักษณะอาการทั่วไปของตัณหาว่ามีลักษณะอาการอยากทำให้ใจอยากหรือหิวอยู่เสมอ ไม่มีอิ่มไม่มีพอ พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า **"แม่น้ำเสมอด้วยตัณหาไม่มี"** ตัณหาทำให้ใจอยากหรือหิวอยู่ในอะไรบ้าง ในสิ่งเหล่านี้คือ

๑. **ในกาม** คืออารมณ์ที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ คำว่ากามนี้ก็เช่นเดียวกับคำว่าตัณหา มักเข้าใจไม่ถูกต้อง ความหมายที่ถูกต้องนั้น ได้แก่อารมณ์ที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจทุก ๆ อย่างเรียกว่ากาม หรือตัวความรักใคร่ปรารถนาพอใจเองก็เรียกว่ากาม คำว่าอารมณ์นั้นได้แก่ เรื่องต่าง ๆ ที่ใจคิดนึกหรือที่เก็บไว้ในใจ หรือที่ใจผูกพันอยู่ โดยเป็นรูปต่าง ๆ ที่เห็นด้วยตาเสียงต่าง ๆ ที่ได้ยินด้วยหู กลิ่นต่าง ๆ ที่ได้สูดดมด้วยจมูก รสต่าง ๆ ที่ได้ลิ้มด้วยลิ้น สิ่งต่าง ๆ ที่ได้สัมผัสถูกต้องด้วยกาย และเรื่องต่าง ๆ เหล่านั้น อันได้เคยประสบพบผ่านมาแล้วแต่ยังเก็บมาคำนึงนึกถึงอยู่ในใจเหล่านี้เรียกว่าอารมณ์ทั้งหมด อารมณ์ดังกล่าวที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจเรียกว่ากาม ความดิ้นรนทะยานอยากไปในอารมณ์เหล่านั้นเรียกว่ากามตัณหา

๒. **ในภพ** คือความเป็นนั่นเป็นนี่ ตั้งต้นแต่อยากจะเป็นอะไรที่จะเป็นเจ้าของแห่งอารมณ์ที่น่าปรารถนาดังกล่าว ความดิ้นรนทะยานอยากในความเป็นนั่นเป็นนี่ดังกล่าวเรียกว่าภวตัณหา

๓. **ในความไม่เป็นนั่นเป็นนี่** คือเมื่อเป็นอะไรอยู่ไม่ชอบใจก็ดิ้นรนทะยานอยาก เพื่อจะไม่เป็นอย่างนั้น เป็นความอยากในด้านทำลายล้างภาวะที่เป็นอยู่ ตลอดจนถึงอยากตาย เรียกว่าวิภวตัณหา บางคนแปลว่าความไม่อยากเป็นนั่นเป็นนี่ ซึ่งเป็นการแปลผิด เพราะมิใช่ไม่อยาก เป็นความอยากเหมือนกัน แต่อยากที่จะไม่เป็นอะไรที่ไม่ชอบ เช่น เป็นเด็กอยู่เป็นนักเรียนอยู่ เบื่อเป็นเด็กเป็นนักเรียน อยากให้พ้นไปเสียเร็ว ๆ หรือเป็นคนแก่แต่อยากไม่เป็นคนแก่

ตัณหาทั้ง ๓ ตามที่อธิบายมานี้ สำหรับเยาวชนและคนทั่วไป ควรเข้าใจคำจำกัดความดังกล่าวมาข้างต้น ฉะนั้น จึงไม่ห้ามความอยากจะได้อะไรที่ควรจะได้ จะเป็นอะไรที่ควรจะเป็น จะไม่เป็นอะไรที่ควรจะไม่เป็น เช่น อยากจะได้หนังสือเรียนและเครื่องเรียนเครื่องใช้ตามที่จำเป็น อยากจะเป็นนักเรียนที่ดี อยากจะไม่เป็นคนเหลวไหลเสียหาย แต่ห้ามความอยากที่เกินพอดี แม้ในทางที่ถูกและความอยากในทางที่ผิด ๆ ความอยากในทางที่ผิดนั้น คืออยากจะทำในทางที่ผิดศีลธรรม ที่เรียกว่าเป็นความประพฤติเสื่อมเสียต่าง ๆ

พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรม มิได้ทรงชัดความผิดให้ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง แต่ทรงแสดงชี้ให้เห็นความจริงว่า

๑. ทุกข์ต่าง ๆ เป็นผล เกิดจาก-

๒. ความประพฤติเสื่อมเสียต่าง ๆ อันเป็นกรรมชั่วของคน ซึ่งเกิดจาก-

๓. ตัณหา ในจิตใจของตนเอง

จึงทรงชี้สมุฏฐานสำคัญของทุกข์ว่าตัณหา ซึ่งเป็นตัวทุกขสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์ ตัณหามีอยู่ในจิตใจของใครก็ก่อทุกข์ให้เกิดขึ้นแก่ผู้นั้นและแก่ผู้อื่น ที่พลอยได้รับความเดือดร้อนเพราะกรรมของผู้นั้น ไม่ว่าเด็ก ผู้ใหญ่ หรือใคร ๆ ทั้งนั้น

ตณฺหา ทุกฺขสฺส สมฺภวํ

ตัณหาเป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์

อริยสัจข้อที่ ๓

อริยสัจ ข้อที่ ๓ ได้แก่ **ทุกขนิโรธ** ประกอบขึ้นด้วยคำ **ทุกข** และ **นิโรธ** แปลว่า ความดับรวมเป็น **ทุกขนิโรธ** แปลว่า ความดับทุกข์ ความทุกข์คืออะไรได้แสดงแล้วในอริย-สัจกัณฑ์ที่ ๑ พระพุทธเจ้าได้ทรงชี้ให้เห็นได้อย่างง่าย ๆ ทุกข้อเริ่มด้วยทรงชี้ความทุกข์ที่เป็นสภาพธรรมดาของร่างกายว่าความเกิด ความแก่ ความตาย เป็นทุกข์ แล้วทรงชี้ตรงเข้ามาถึงความทุกข์ที่เกิดจรเข้ามาทั้งแก่จิตใจเช่นความเศร้าโศกเป็นต้นทั้งแก่ร่างกาย เช่น ความป่วยไข้ต่าง ๆ อันรวมลงในความประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักและพลัดพรากจากสิ่งซึ่งเป็นที่รักรวมลงอีกเป็นความปรารถนาไม่ได้สมหวัง รวมลงอีกเป็นชีวิตร่างกายทั้งหมด ฉะนั้น จึงกล่าวอย่างย่อที่สุดว่า ชีวิตทั้งหมด

เป็นตัวทุกข์ แต่อย่าเพิ่งเข้าใจว่าทางพระพุทธศาสนามองชีวิตไปในแง่ร้าย เพราะยังมีอริยสัจข้อที่ ๒ ต่อไป คือทุกขสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์ อันได้แก่ตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยาก เพราะตัณหาในจิตใจของคนนี้เองทำให้ชีวิตเกิดเป็นทุกข์ขึ้น เพราะชีวิตต้องกลายเป็นทาสของตัณหา ฉะนั้น ถ้าไม่มีตัณหาชีวิตก็ไม่ต้องเป็นทุกข์ ชีวิตก็คงดำเนินไปตามคติธรรมดาของตน ทุกขนิโรธ คือความดับทุกข์อันเป็นอริยสัจข้อที่ ๓ นี้ พระพุทธเจ้าจึงทรงอธิบายว่า ได้แก่ความดับตัณหาเสียได้นี้แหละเป็นความดับทุกข์ ฉะนั้น ทางพระพุทธศาสนาจึงมิได้มองในแง่ร้าย แต่มองในแง่ของความจริง ทั้งชี้เหตุกับผลไว้พร้อมเสร็จ ซึ่งทุก ๆ คนอาจจะปฏิบัติดับความทุกข์ที่เกิดเพราะตัณหาเสียได้ ด้วยการดับตัณหาที่จิตใจของตนเสีย

เมื่อยังเด็กอยู่ก็ยังไม่ค่อยรู้จักความทุกข์ เพราะยังไม่รู้จักปรารถนาต้องการอะไรมากเหมือนอย่างเด็กเล็ก ๆ เมื่อเลี้ยงดูไม่ให้เกิดความหิวกระหาย เป็นต้น และร่างกายไม่เจ็บป่วยอะไร ก็หลับและตื่นเล่นอย่างสบาย ครั้นเติบโตขึ้นรู้อะไรมากเข้า ปรารถนาต้องการอะไรมากเข้า ก็เริ่มรู้จักความทุกข์มากขึ้น โดยปกติเมื่อมีความปรารถนาต้องการ และยังได้รับความสำเร็จสมปรารถนาอยู่ ก็ยังไม่ค่อยรู้สึกเป็นทุกข์ แต่เมื่อประสบความไม่สำเร็จสมปรารถนา คือไม่ได้ดังที่ใจหวังจึงเกิดความทุกข์ขึ้น ถ้ามีความปรารถนาจะได้แรงมากก็เกิดทุกข์มาก แต่ใครเล่าในโลกนี้จะประสบความสำเร็จในสิ่งที่ตนปรารถนาทุกอย่าง บางคนไม่ได้

แม้ในสิ่งที่ตนควรจะได้ บางคนได้มาแล้วก็ต้องพลัดพราก และเมื่อกล่าวโดยส่วนรวมแล้ว ความปรารถนาของคนไม่มีอิ่ม ไม่มีพอ เช่น ความปรารถนาในทรัพย์ไม่มีเพียงพอว่าเท่าไร แม้ในสิ่งอื่นก็เหมือนกัน ย่อมมีความปรารถนาเพิ่มขยายออกไปอยู่เสมอ และเมื่อกล่าวโดยส่วนรวม มักพากันปรารถนาในสิ่งที่ไม่อาจจะสำเร็จได้ เช่น ปรารถนาให้มีชีวิตยืนยาวเรื่อย ๆ ไป เพราะทุก ๆ คนมีความรักชีวิตเป็นอย่างยิ่ง และกลัวต่อสิ่งที่จะมาทำอันตรายต่อชีวิต พูดง่าย ๆ ว่ากลัวตาย ถ้าจะมีใครบันดาลให้เป็นได้สมปรารถนา ก็น่าจะมีคนสมัครไม่ตายกันเป็นส่วนมาก ฉะนั้น จึงต้องมีธรรมดาเป็นผู้จัดให้มีกำหนดอายุขัย จะปล่อยไปตามความปรารถนาของคนหาได้ไม่

มีคนเป็นอันมากเข้าใจว่า ตัณหาคือความดิ้นรนปรารถนาเป็นของธรรมชาติของโลก เพราะถ้าโลกปราศจากตัณหาแล้วก็จะดับสูญ ความเข้าใจดังนี้ยังถูกต้องไม่หมด จริงอยู่ โลกเกิดขึ้นด้วยตัณหา ดังมีพุทธภาษิตว่า **ตณฺหาย อุฑฺฑิโต โลโก โลกอันตัณหาให้เกิดขึ้น** และมีพระพุทธภาษิตอีกบทหนึ่งแปลความว่า **ให้อาศัยตัณหา แล้วละตัณหาเสีย** พระพุทธภาษิตทั้ง ๒ บทนี้แสดงว่า โลกเป็นผลของตัณหา และบุคคลโดยปกติต้องอาศัยตัณหา แต่การอาศัยนั้น ถ้าให้ตัณหานั้นมาเป็นนาย ด้วยบุคคลกลายเป็นทาสของตัณหาเสียแล้ว ก็จะประกอบกรรมเป็นเหตุทำลายโลกได้เหมือนกัน ฉะนั้น ท่านจึงสอนให้อาศัยตัณหาโดยฐานะที่เป็นนายของตัณหา คือทุก ๆ คนจำต้องอาศัยความ

ปรารถนาต้องการ แต่ให้เป็นนายแห่งความปรารถนาของตนเอง คือควบคุมความปรารถนาให้ดำเนินไปโดยชอบ และเมื่อประสบความสำเร็จดังที่ปรารถนาโดยชอบแล้ว ก็ให้ละทิ้งความปรารถนานั้นเสีย วิธีปฏิบัติดังกล่าว เป็นเรื่องธรรมดานี้เอง มิใช่เป็นเรื่องผิดธรรมดาหรือสูงเกินกว่าธรรมดา เพราะตัณหาคือความปรารถนานี้ เป็นสิ่งที่ไม่มีอิ่มไม่มีพอดังกล่าวแล้วจะอำนวยตามไปถ่ายเดียวหาได้ไม่ จำต้องควบคุมให้อิ่มให้พอไปคราวหนึ่ง ๆ เทียบอย่างการบริโภคอาหาร เมื่อบริโภคไปพอสมควรแล้ว ถึงยังจะเอร็ดอร่อยอยู่ก็ต้องให้หยุด ถ้าจะตามใจความอยากเรื่อยไปก็คงจะท้องแตกตาย ความรู้จักอิ่มรู้จักพอซึ่งเป็นเครื่องสกัดตัณหานี้แหละคือสันโดษ ซึ่งแปลว่าความยินดีพอใจ อันหมายถึงความอิ่มความพอดังกล่าว ท่านจำแนกเป็น ๓ คือ

๑. ยถาลาภสันโดษ ความยินดีตามผลที่พึงได้หรือตามผลที่ควรได้

๒. ยถาพลสันโดษ ความยินดีตามกำลังสามารถ

๓. ยถาสารุปสันโดษ ความยินดีตามรูปเรื่องของตนคือตามสมควร

ถ้าคนไม่มีสันโดษดังกล่าว ก็จะต้องเป็นทาสของตัณหาได้เท่าไรก็ไม่รู้จักพอ จะทำอะไรก็หักโหมจนเกินกำลังสามารถทั้งไม่คำนึงถึงการควรไม่ควร อยากจะทำอะไรก็ทำไปตามปรารถนาถ้าใครเป็นเช่นนี้ ก็จะเลวร้ายไปยิ่งกว่าอะไร ๆ ในโลก ความเดือดร้อนในโลกเกิดขึ้นเพราะบุคคลจำพวกนี้ แต่เพราะอาศัย

สันโดษซึ่งมีลักษณะดังกล่าวคอยสกัดกั้นไว้ให้มีอิ่มมีพอบ้างแม้ในเรื่องหนึ่ง ๆ ทั้งคอยสกัดกั้นให้ตัณหาดำเนินไปในทางที่ชอบ จึงเป็นเหตุให้คนที่มีสันโดษประกอบกรรมที่ชอบ และรู้จักอิ่ม รู้จักพอ รู้จักมื้อรู้จักคราว โลกจึงอยู่เย็นเป็นสุขเพราะอาศัยสันโดษ จึงควรรู้จักคุณของสันโดษ ถ้าไม่รู้จักคุณของสันโดษ ทิ้งสันโดษเสียเมื่อใด ก็จะร้อนเป็นไฟขึ้นเมื่อนั้น

ความสุขต่าง ๆ ในโลก แม้ความจริงเป็นตัวความทุกข์ คือเป็นสิ่งที่ทนอยู่คงที่ไม่ได้ต้องเปลี่ยนแปลงไป แต่ก็เป็นข้อที่เห็นได้ยาก ทั้งในชั้นนี้ ก็ยังไม่จำเป็นจะต้องเห็นต้องเข้าใจ ควรยกขึ้น กล่าวเฉพาะความทุกข์ตามเข้าใจกันเพียงข้อเดียว คือทุก ๆ คนคงจะรับรองต้องกันว่า ความทุกข์เดือดร้อนต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในจิตใจ ส่วนใหญ่เกิดขึ้นเพราะตัณหา คือความดิ้นรนทะยานอยาก คือเพราะปรารถนาไม่ได้สมหวัง ที่กล่าวดังนี้ อาจจะถูกหาว่าพูดอย่างเอากำปั้นทุบดิน แต่ก็เป็นความจริงที่ทุก ๆ คนควรจะต้องรับรู้ไว้ และเตรียมป้องกันพร้อมทั้งเตรียมแก้ไขไว้ด้วย ไม่เช่นนั้นถ้าวิถีชีวิตต้องถูกตัณหาพาไปในทางผิดหวังและเกิดทุกข์ทับถมใจขึ้น ก็อาจจะจนทางของตนเองหาทางออกไม่ได้ ก็จะต้องอับจนต่อชีวิต เป็นผู้พ่ายแก่ชีวิต ดังที่คนมิใช่น้อยประสบกันอยู่

ทางออกจากความทุกข์นั้นคือ ต้องรับรู้ความจริงดังที่กล่าวแล้ว ต้องป้องกันมิให้ถลำลึกลงไปในทางแห่งความทุกข์ คือควบคุมตัณหา มิยอมให้ฉุดชักใจไปได้ และถ้าถลำใจลงไปแล้ว

ก็ต้องพยายามถอนใจขึ้นให้จงได้ด้วยปัญญา เพราะเมื่อทุกข์เกิดขึ้นที่จิตใจได้ ก็ต้องดับไปจากจิตใจได้ และจิตใจของทุก ๆ คน อาจสมมติกล่าวได้ว่าเป็นธรรมชาติกายสิทธิ์ ไม่มีอะไรจะมาทำลายได้ นอกจากจะยอมจนใจของตัวเองเท่านั้น ถ้าทำใจให้เข้มแข็งก็จะเกิดพลังใจขึ้นจนสามารถต่อสู้ต่าง ๆ ขจัดขับไล่ออกไปให้พ้นจากใจ แต่ข้อสำคัญ ต้องรับรู้ความจริงว่าจะต้องขจัดขับไล่ตัณหาออกไปเสียก่อน ความทุกข์ต่าง ๆ ก็จะออกไปพร้อมกัน เพราะความดับตัณหาเสียได้นั่นเอง เป็นทุกขนิโรธ ความดับทุกข์

การปล่อยให้ความทุกข์ต่าง ๆ ทับถมใจเข้าทุกที โดยไม่รู้วิธีที่จะดับทุกข์ดังกล่าว อาจทำให้เสียได้ทุกอย่างแม้เสียจริต ดังมีเรื่องเล่าในอรรถกถาธรรมบทว่า ธิดาของเศรษฐีคนหนึ่งในกรุงสาวัตถี ได้หนีไปอยู่กับพนักงานปฏิบัติของเศรษฐีผู้บิดา ได้พากันไปอาศัยอยู่ในบ้านป่าแห่งหนึ่ง ต้องทำงานเหนื่อยยากต่าง ๆ ด้วยตนเอง เมื่อจะคลอดบุตรคนแรก ได้เดินทางไปหามารดาบิดา แต่เดินทางไปยังไม่ทันถึง ได้คลอดบุตรเสียก่อนจึงพากันกลับ ต่อมาเมื่อจะคลอดบุตรคนที่ ๒ ก็ได้เดินทางไปหามารดาบิดาอีก ในขณะที่กำลังเดินทางไป ฝนตกหนักและนางก็เกิดเจ็บครรภ์จะคลอดบุตร สามีจึงเที่ยวไปตัดไม้ เพื่อจะทำเพิงเป็นที่พัก ในขณะที่จะตัดไม้บนยอดของจอมปลวกแห่งหนึ่งได้ถูกงูออกมาจากจอมปลวกกัดล้มลงตายในที่นั้น นางคอยสามีไม่เห็นกลับ ได้คลอดบุตรคนที่ ๒ ด้วยความทุกข์อย่างยิ่ง ฝนก็กำลังตกหนัก นางให้บุตรคนแรกและบุตรคนที่คลอดใหม่ทั้ง ๒

คนอยู่ภายใต้ตน ทำตนเองเป็นเพิงกันฝนของบุตรทั้ง ๒ ตลอดคืน เมื่อสว่างขึ้นแล้วก็อุ้มบุตรคนหนึ่ง จูงคนหนึ่ง เดินไปเที่ยวหาสามี พบสามีนอนสิ้นชีวิตอยู่ ก็เกิดความทุกข์โศกอย่างยิ่ง และจำต้องเดินทางต่อไปถึงแม่น้ำแห่งหนึ่ง ซึ่งน้ำกำลังเต็ม เพราะฝนตกหนัก ไม่อาจจะพาเด็กทั้ง ๒ ข้ามไปพร้อมกันได้จึงพักบุตรคนโตไว้ที่ฝั่งข้างนี้ อุ้มบุตรคนเล็กข้ามไปก่อน หักกิ่งไม้เล็ก ๆ มาปูให้นอนที่ฝั่งข้างโน้น แล้วข้ามกลับมาเพื่อจะรับบุตรคนโต ครั้นข้ามมาถึงกลางแม่น้ำ มีเหยี่ยวใหญ่ตัวหนึ่ง บินผ่านมาเห็นบุตรคนเล็ก จึงโฉบลงมาเฉี่ยวเอาไปด้วยสำคัญว่าชิ้นเนื้อ นางยกมือทั้ง ๒ ขึ้นตบร้องไล่เหยี่ยว แต่เหยี่ยวก็ไม่ฟัง ได้โฉบเฉี่ยวเอาเด็กน้อยนั้นไป ฝ่ายบุตรคนโตผู้ยืนอยู่ที่ฝั่งข้างนี้ มองเห็นมารดายกมือขึ้นตบร้องเสียงดังอยู่กลางแม่น้ำ คิดว่าแม่เรียก ก็โดดลงไปในน้ำโดยเร็ว จึงถูกน้ำพัดหายไป นางจึงเกิดทุกข์โศกเพิ่มขึ้นอีกมากมาย เดินร้องไห้คร่ำครวญมุ่งตรงไปกรุงสาวัตถี เพื่อจะไปหามารดาบิดา พบชายคนหนึ่งเดินสวนทางมา ถามทราบว่ามาจากเมืองสาวัตถี จึงถามข่าวถึงมารดาบิดาของตน ชายผู้นั้นจึงบอกว่า ไม่เห็นหรือว่าฝนตกตลอดคืนเมื่อคืนนี้ ในขณะที่ฝนตกหนักนั้น เรือนได้พังทับเศรษฐีพร้อมทั้งภริยาและบุตรสิ้นชีวิตหมดทั้ง ๓ คน เขารวมเผาในเชิงตะกอนอันเดียวกัน ยังเห็นควันปรากฏอยู่นั่น นางได้รับข่าวทุกข์หนักอันเหลือกำลังใจของนางจะทนทานไว้ได้ ก็สิ้นความรู้สึกตัว วิกลจริตขึ้นในขณะนั้นเอง เพราะความทุกข์ทับทวีเข้ามาอย่างมากมาย วิ่งพลาง

พร่ำเพ้อไปพลางถึงบุตรทั้ง ๒ และสามี มารดาบิดาและพี่ชาย ซึ่งมาประจวบสิ้นชีวิตในคืนเดียวกันนางวิ่งไปจนถึงพระมหาวิหาร-เชตวัน ขณะนั้น พระพุทธเจ้ากำลังทรงแสดงธรรมแก่พุทธบริษัท พวกคนจะห้ามไม่ให้นางผ่านเข้าไป พระพุทธเจ้าได้ตรัสสั่งมิให้ห้าม และได้ตรัสทักขึ้นเมื่อนางเข้ามาใกล้ว่า **จงกลับได้สติเถิด** นาง กลับได้สติขึ้นทันที ได้ถวายบังคมแล้ว กราบทูลขอให้พระองค์ทรงเป็นที่พึ่ง และกราบทูลเล่าเรื่องตั้งแต่ต้นมาโดยตลอด พระพุทธเจ้าได้ตรัสธรรมีกถาชี้ให้นางเห็นคติธรรมดา จนนาง คลายความโศก และเกิดดวงตาเห็นธรรม แล้วนางได้ทูลขอ บวชเป็นภิกษุณีในพระพุทธศาสนา ได้ทรงอนุญาต นางจึงได้ บวชเป็นภิกษุณีมีชื่อว่า ปฏาจารา ต่อมาได้พิจารณาชีวิตเทียบ ด้วยน้ำล้างเท้าที่ไหลแห้งหายขาดไป ตัดความรักและตัณหาใน ชีวิตกับสิ่งทั้งหลายได้ทั้งหมด จึงดับความทุกข์ทั้งปวงในโลกได้แล

ตสฺสา นิโรโธ นิพฺพานํ

ดับตัณหาเสียได้เป็นความดับทุกข์

อริยสัจข้อที่ ๔

อริยสัจ ข้อที่ ๔ ได้แก่ **มรรค** แปลว่า **ทาง** ในภาษาไทยใช้ว่ามรรคา แต่ในที่นี้หมายถึงมรรคาคือ **ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์** มีทางเดียวมิใช่หลายทาง แต่พระพุทธเจ้าได้ทรง

แสดงองค์ประกอบไว้ ๘ ประการ คือ ๑. **สัมมาทิฏฐิ** เห็นชอบ ๒. **สัมมาสังกัปปะ** ดำริชอบ ๓. **สัมมาวาจา** เจรจาชอบ ๔. **สัมมา-กัมมันตะ** การงานชอบ ๕. **สัมมาอาชีวะ** เลี้ยงชีวิตชอบ ๖. **สัมมา-วายามะ** พยายามชอบ ๗. **สัมมาสติ** ระลึกชอบ ๘. **สัมมาสมาธิ** ตั้งใจชอบ

คำว่า **ชอบ** มิได้หมายความว่า ชอบใจพอใจ แต่หมายความว่า **ถูกต้องไม่ผิดพลาด** เหมือนคำว่า เห็นชอบ มิได้หมายความว่าเห็นแล้วก็ชอบใจ แต่หมายความว่าเห็นถูกต้องไม่ผิดพลาด ข้ออื่น ๆ ก็มีความหมายอย่างนี้เหมือนกัน มีอธิบายโดยย่อดังนี้

๑. **สัมมาทิฏฐิ เห็นชอบ** ได้แก่รู้เห็นในทุกข์ในเหตุให้เกิดทุกข์ ในความดับทุกข์ ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ รวมความว่ารู้เห็นเหตุผลตามเป็นจริงหรือรู้ความจริงตามเหตุผล

๒. **สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ** คำว่า ดำริ คือคิดนึกตรึกตรอง เมื่อคิดถูกก็เรียกว่าดำริชอบ ในที่นี้หมายถึงคิดออกจากความใคร่ใจที่ผิด คิดไม่พยาบาท และคิดไม่เบียดเบียนใคร

๓. **สัมมาวาจา เจรจาชอบ** มิได้หมายความว่าเจรจาคือพูดตามที่ชอบใจ แต่หมายความว่าพูดจาถูกต้องหรือเมื่อไม่พูดก็นิ่งเพราะเว้นเสียจากการพูดที่ผิดพลาด ในที่นี้ ได้แก่ เว้นจากพูดมุสา เว้นจากพูดจาส่อเสียด เว้นจากพูดคำหยาบ เว้นจากพูดเพ้อเจ้อไม่มีประโยชน์

๔. **สัมมากัมมันตะ การงานชอบ** มิใช่หมายความว่า

ทำการงานอะไรตามที่ชอบใจ แต่หมายความว่าทำการงานถูกต้อง หรือเว้นเสีย ไม่ทำการงานที่ผิดพลาด ในที่นี้ ได้แก่ เว้นจากการฆ่า เว้นจากการลักขโมย เว้นจากการประพฤติผิดประเพณีในทางกาม หรือเว้นจากอพรหมจริยกิจ

๕. **สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ** มิได้หมายความว่าหาเลี้ยงชีวิตตามที่ชอบใจ แต่หมายความว่าเลี้ยงชีวิตในทางที่ถูกต้อง ในที่นี้ได้แก่เว้นอาชีพที่ผิดประกอบอาชีพที่ถูก

๖. **สัมมาวายามะ พยายามชอบ** มิใช่หมายความว่าพยายามตามที่ชอบใจ แต่หมายความว่าพากเพียรพยายามในทางที่ถูกต้อง ได้แก่เพียรระวังความชั่วที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น เพียรละความชั่วที่เกิดขึ้นแล้วเพียรทำความดีที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น เพียรรักษาความดีที่เกิดขึ้นแล้วให้ดำรงอยู่และให้งอกงาม

๗. **สัมมาสติ ระลึกชอบ** คำว่าระลึก หมายถึงความกำหนดจดจำ หรือความนึกขึ้นได้อย่างถูกต้อง มิใช่นึกคิดขึ้นได้อย่างผิด ๆ ในที่นี้ ได้แก่ นึกขึ้นได้อย่างถูกต้องในเรื่องของตัวเอง เช่นว่าร่างกายเป็นอย่างไร สุขทุกข์เป็นอย่างไร จิตใจเป็นอย่างไร ความดีความชั่วของตนเป็นอย่างไร

๘. **สัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบ** มิใช่หมายความว่าตั้งใจตามแต่จะชอบ แต่หมายความว่าตั้งใจไว้อย่างถูกต้อง ในที่นี้ได้แก่ควบคุมใจไม่ให้ฟุ้งซ่าน รวมใจเข้ามาให้กำหนดแน่วแน่อยู่ในหนังสือที่อ่าน ในเรื่องที่ฟัง หรือในเรื่องที่คิด รวมใจให้เพ่งส่องไปทางเดียวเหมือนอย่างไฟฉายที่รวมแสงฉายกราดไป

ทางเดียว

องค์ประกอบทั้ง ๘ ประการนี้ รวมเข้าเป็นทางเส้นเดียวสายเดียว เป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ได้ ข้อสำคัญขอให้เดินเข้าทางที่ถูกต้องนี้ ถ้าเดินนอกทางนี้ออกไปเมื่อใดก็ต้องประสบความทุกข์เดือดร้อนเมื่อนั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงชี้ทางที่ถูกนี้ไว้ให้ พร้อมทั้งทรงแสดงรายละเอียดประทานไว้อย่างเพียงพอ และเข้าใจได้ง่ายไม่ฝืนเฝือ

คราวนี้จะลองตั้งปัญหาถาม และจะตอบแทนไปด้วย **ถามว่า** เห็นชอบ คือเห็นอะไร เห็นแล้วเกิดชอบใจขึ้นใช่ไหม ? เห็นสิ่งของของเพื่อนเกิดชอบใจคิดจะหยิบเอามาเสียเฉย ๆ เมื่อเวลาเขาเผลอ เรียกว่าเห็นชอบหรือไม่ ? **ตอบว่า** ไม่ใช่ เพราะเห็นชอบคือเห็นถูกต้องชอบใจสิ่งของของเพื่อนอยากจะหยิบเอาเสียเฉย ๆ เรียกว่าเห็นผิด **ถามว่า** ใจหนึ่งอยากจะทำไม่ดี ใจหนึ่งคอยห้ามไว้ ใจฝ่ายไหนจะชนะ **ตอบว่า** ฝ่ายที่มีกำลังกว่าชนะ เพราะฝ่ายที่มีกำลังกว่านั้นจะลงความเห็นตัดสินว่า จะทำไม่ดีหรือจะยับยั้ง **ถามว่า** เรียกว่าเป็นความเห็นผิดหรือเห็นถูก **ตอบว่า** ถ้าลงความเห็นให้ทำไม่ดี ก็เป็นความเห็นผิด ถ้าลงความเห็นยับยั้ง ก็เป็นความเห็นถูก **ถามว่า** ทำอย่างไรจึงจะรู้ตัวเองว่าเดี๋ยวนี้เรามีความเห็นถูกหรือผิด **ตอบว่า** ก็คล้ายการสอบไล่ เมื่อเขียนตอบข้อสอบบางทีนึกว่าถูกเสมอ จึงต้องมีกรรมการตรวจข้อสอบ ในเรื่องความเห็นก็คล้ายคลึงกัน ก็อาจจะต้องปรึกษาหารือบิดา มารดา ครู อาจารย์ หรือมิตรสหายผู้หวังดี

แต่ทางที่ดีควรคิดหาเหตุผล คิดให้เห็นเหตุผลตามเป็นจริง หรือคิดให้เห็นความจริงตามเหตุผล **ถามว่า** เหตุผลคืออะไร **ตอบว่า** เหตุคือสิ่งที่เกิดขึ้นก่อน ผลคือสิ่งที่เกิดขึ้นตามมาภายหลัง เช่นว่า เมื่อเราทำสิ่งนี้ จะมีอะไรเกิดตามมาทีหลัง การทำของเราเรียกว่าเหตุ สิ่งที่เกิดตามมาเรียกว่าผล **ถามว่า** เรียนหนังสือก็ดี ช่วยบิดามารดาทำการงานต่าง ๆ ก็ดี เป็นการเหน็ดเหนื่อยลำบากไม่สนุกสนาน เป็นเหตุผลหรือไม่ และดีหรือไม่ดี **ตอบว่า** การเรียนและการทำงานเป็นเหตุให้เหนื่อยยากในขณะเรียนในขณะทำการงานจริง แต่ก็จะให้เกิดผลดีสมปรารถนาต่อไปในภายหน้า ฉะนั้น จึงได้สู้เหนื่อยยากเล่าเรียนศึกษาและทำการงาน อย่างเช่นนักเรียนทุกคนซึ่งเล่าเรียนอยู่ในบัดนี้ เมื่ออุตสาหะพยายามพร้อมทั้งมีความอดทนเรียนไปจนสำเร็จในอีกหลายปีข้างหน้า จึงจะได้รับผลดีสมปรารถนา ฉะนั้น การที่จะดูว่าอะไรดีไม่ดี จึงต้องดูให้ยืดยาวออกไปถึงปลายทาง มิใช่ดูเพียงครึ่ง ๆ กลาง ๆ และไม่มัวพะวงติดอยู่กับสุขทุกข์หรือความสนุกไม่สนุกในระยะสั้น ๆ หรือในระหว่าง ๆ เพราะจะทำให้ก้าวหน้าไปถึงผลเบื้องปลายไม่สำเร็จ คนเราซึ่งเดินทางไปไม่ถึงจุดหมายปลายทาง ต้องหล่นเรี่ยเสียหายอยู่ในระหว่างทางเป็นอันมาก เพราะเหตุต่าง ๆ ดังเช่นที่เรียกว่า ชิงสุกก่อนห่ามบ้าง ถืออิสระเสรีบ้าง เป็นต้น ก็เพราะเหตุดังกล่าวมานี้ ฉะนั้น การหัดให้เป็นคนมีเหตุผลที่ถูกต้องจึงเป็นเรื่องสำคัญสำหรับทุก ๆ คน และจะชื่อว่าเป็นคนมีเหตุผล ก็เพราะเป็น สัมมาทิฏฐิ คือมีความเห็นถูก

ถามว่า มีทางอะไรช่วยให้เกิดความเห็นถูกได้บ้าง **ตอบว่า** มี **สัมมาสังกัปปะ** ความคิดถูก **สัมมาสติ** ความตั้งใจไว้ให้ถูก ทั้ง ๓ นี้เอง คือความระลึกถูก และ **สัมมาสมาธิ** ต้องหัดใช้ความคิดพินิจพิจารณาอย่าให้ลำเอียงเพลี่ยงพล้ำไปแก่ความชอบ ความชัง ความหลง หัดระลึกกำหนดให้มีสติอยู่เสมอ หัดทำใจให้ตั้งมั่นมีกำลังแข็งแกร่ง จิตใจของเราทุกคนอาจอบรมให้มีกำลังเข้มแข็งขึ้นได้อย่างน่าอัศจรรย์ แต่ต้องอาศัย **สัมมาวายามะ** คือความเพียรอันถูกต้อง ทั้งเมื่อพากเพียรให้เกิดมีความเห็นถูกขึ้นได้แล้ว ก็ไม่ต้องกังวลว่าจะพูดไม่ถูก จะทำการงานไม่ถูก จะประกอบอาชีพไม่ถูก เพราะเมื่อเห็นถูก ก็ต้องพูดถูก ทำถูก เลี้ยงชีพถูกพร้อมกันไป

วิธีคิดหาเหตุผลให้เกิดความเห็นชอบ ควรคิดไม่ให้พ้นหลักอริยสัจ คือตั้งหลักทั่วไปไว้ ๔ หลัก หลักที่ ๑ **ทุกข์** หลักที่ ๒ **สมุทัย** (เหตุให้ทุกข์เกิด) หลักที่ ๓ **นิโรธ** (ดับทุกข์) หลักที่ ๔ **มรรค** (ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์) อะไรที่เป็นความไม่สบายกายไม่สบายใจทั้งหมด จับเข้าหลักที่ ๑ คือทุกข์ อะไรที่เป็นความไม่ดีทั้งหมด จับเข้าหลักที่ ๒ คือสมุทัย อะไรที่เป็นความสุขสงบเย็นทั้งหมด จับเข้าหลักที่ ๓ คือนิโรธ อะไรที่เป็นความดีทั้งหมด จับเข้าหลักที่ ๔ คือมรรค เมื่อคิดตั้งหลักใหญ่ไว้ดังนี้ จะทำอะไรก็คิดตรวจดูให้ดีว่า นี่เป็นสมุทัย ก่อทุกข์ หรือเป็นมรรคทางสุขสงบ หัดคิดหาเหตุผลดังนี้อยู่เสมอ เป็นการหัดให้เกิดสัมมาทิฏฐิ เห็นชอบ เมื่อเห็นชอบ ก็ชื่อว่าพบทางที่ถูก

เข้าทางที่ถูก ใช้ได้ในเรื่องทั่วไป ดังเรื่องเป็นตัวอย่างต่อไปนี้

ในสมัยพุทธกาล เมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน กรุงราชคฤห์ ได้มีชายหนุ่มผู้หนึ่งมารับจ้างเป็นผู้เที่ยวปลุกคนในเวลาเช้า คือตื่นขึ้นแต่เช้าเที่ยวไปเรียกคนให้ตื่นนอนว่า ลุกขึ้นเถิดพ่อ จงเตรียมเกวียน จงเทียมโค ถึงเวลานำช้างม้าเป็นต้นออกไปกินหญ้าแล้ว ลุกขึ้นเถิดแม่ จงหุงข้าว ต้มแกง ดังนี้เป็นต้นชายหนุ่มนั้นได้รับจ้างไปปลุกเตือนคนให้ตื่นขึ้นทำงานแต่เช้า ๆ เป็นประจำทุกวันมา วันหนึ่ง พระเจ้าพิมพิสาร ทรงได้สดับเสียงของชายหนุ่มนั้นได้ตรัสว่า นั่นเป็นเสียงของคนมีทรัพย์มาก ท้าวนางผู้หนึ่งได้ฟังกระแสรับสั่ง จึงส่งคนไปสืบ ผู้ไปสืบนั้นกลับมากราบทูลว่า ชายหนุ่มนั้นเป็นคนกำพร้าเข็ญใจรับจ้างเลี้ยงชีวิต พระราชาทรงนิ่ง เมื่อได้ทรงสดับเสียงของเขาก็ตรัสอย่างนั้นอีกบ่อย ๆ จนท้าวนางนั้นสงสัย จึงทูลขอพระราชทานอนุญาตพาธิดาออกไปสืบให้ทราบความจริง ได้ปลอมตนนุ่งห่มผ้าเก่าไปกับธิดา แสร้งเดินไปในถนนคนรับจ้างจนถึงห้องของชายหนุ่มนั้น จึงเข้าไปขอพักอาศัยด้วยอ้างว่าเป็นผู้เดินทางไกล แม้ชายหนุ่มนั้นจะปฏิเสธเท่าไรก็ไม่ยอมออก จึงจำต้องยอมให้พักด้วย สัญญาว่าเพียงคืนเดียว ครั้นรุ่งขึ้นมารดาและธิดาทั้งสอง ได้ช่วยกันปรุงอาหารที่มีรสเป็นอย่างดีให้แก่ชายหนุ่มนั้น ทำให้จิตใจของเขาอ่อนลงจนถึงยอมให้คนทั้งสองพักต่อไปอีก วันหนึ่ง ได้มีประกาศพระราชากำหนดให้ทุกบ้านในถนนคนรับจ้างเล่นมหรสพกันอย่างหนึ่ง ซึ่งจะต้องใช้เงิน ๑

กหาปณะ ชายหนุ่มนั้นจึงต้องนำเงินจากที่แห่งหนึ่งมามอบแก่สตรีทั้งสองซึ่งเป็นผู้จัด เมื่อมีประกาศให้เล่นมหรสพกันอีก ก็ต้องไปนำมามอบให้อีก จนสตรีทั้งสองนั้นเห็นว่า มีหลักฐานที่ควรเชื่อได้ว่าชายหนุ่มนั้นเป็นผู้มีทรัพย์ จึงกลับเข้าไปเฝ้าพระราชาทูลขอให้ทรงส่งราชบุรุษไปนำตัวเขามา ก็ได้โปรดให้ทำอย่างนั้น ครั้นเขาได้เข้าไปเฝ้า พระราชาได้รับสั่งถามว่าซ่อนทรัพย์เป็นอันมากไว้ทำไม ทีแรกเขากราบทูลปฏิเสธ ครั้นมองเห็นสตรีทั้งสองยืนเฝ้าอยู่ ก็รู้สึกว่าพระราชาได้ทรงส่งไปสืบจนความเปิดเผยแล้ว จึงกราบทูลขอให้พระราชาทรงเป็นที่พึ่ง แล้วกราบทูลเล่าประวัติชีวิตของตนว่า ตนชื่อว่ากุมภโฆสก ได้เป็นบุตรของเศรษฐีในกรุงราชคฤห์นี้ เมื่อเขาเล็ก ๆ อยู่ ได้เกิดวิบัติทั้งตระกูลเพราะอหิวาตกโรค เมื่อบิดาจะตายเพราะโรคนั้น ได้สั่งให้เขาหนีออกไป เขาได้หนีออกไปเป็นเวลา ๑๒ ปี จึงกลับเข้ามาไม่มีใครจำได้ พระราชามีพระราชหฤทัยสงสาร และทรงรู้สึกเอ็นดูโปรดปรานในความมีสติปัญญารู้จักรักษาทรัพย์ ทั้งไม่หยิ่งลำพองของกุมภโฆสก จึงโปรดให้นำทรัพย์ที่ซ่อนไว้มา พระราชทานอารักขา พระราชทานเคหสถานและธิดาที่เกิดแต่ท้าวนางนั้น กับพระราชทานฐานันดรแห่งเศรษฐีให้กุมภโฆสกดำรงสืบแทนบิดาต่อไป เรื่องนี้เป็นตัวอย่างแสดงว่า ชายหนุ่มกุมภโฆสกนั้นเป็นผู้มีความเห็นถูก ท้าวนางผู้นั้นซึ่งได้พยายามพิสูจน์ความจริงก็ได้มีความเห็นถูก ทุก ๆ ฝ่าย จึงดำเนินในทางที่ถูก ยังผลที่

ดีให้เกิดแก่ทุก ๆ ฝ่ายแล

มคฺคานฏฺฐงฺคิโก เสฏฺโฐ

ทางมีองค์ ๘ เลิศล้ำทางทั้งหลาย

ดรรชนี

ก

ค

ฆ

จ

ฉ

ช

ญ

ด

ต

ถ

ท

ธ

น

ภ

ม

ส

...ถ้าจะตั้งปัญหาว่า พระธรรม
หมายถึงเฉพาะธรรมที่พระพุทธเจ้า
ทรงแสดงสั่งสอนคืออะไร ก็พึงตอบได้โดยย่อว่า
คือกฎธรรมดา หรือธรรมดา คือความจริง
ที่ประกอบด้วยประโยชน์ต่างๆ ความจริงเหล่านี้
ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงสั่งสอนเองก็ตาม
ที่ท่านผู้รู้อื่นๆ แสดงตามพระพุทธเจ้าก็ตาม
เรียกว่าพระธรรมทั้งนั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรม
ดังกล่าวในรูปของศาสนาที่แปลว่า คำสั่งสอน
คือวางเป็นสูตรสำหรับปฏิบัติได้ทีเดียว
ดังเช่นทรงแสดงว่า **"ไม่ทำบาปทั้งปวง
ทำกุศลให้ถึงพร้อม ชำระจิตใจ
ของตนให้บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว"**
นี้เป็นรูปศาสนา คือคำสั่งสอน
ที่วางรูปเป็นสูตรปฏิบัติไว้เลย...

ราคา 120.00 บาท